

12139

T. C.
Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

H A T T Â B İ ' N İ N
H A D İ S İ L M İ N D E K İ Y E R İ
V E
Ş E R H M E T O D U

Doktora Tezi

Hazırlayan
Salih KARACABEY

Danışman
Doç. Dr. Selman BAŞARAN

BURSA, 1990

Y. G.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z	VI
KISALTMALAR	X

G İ R İ Ő

I-H. IV. ASRA GENEL BAKIŞ	1
A-SİYASİ SOSYAL ve EKONOMİK DURUM	1
B-H. IV. ASIRDA HADİS İLMİ	3
II-HATTÂBÎ'NİN HAYATI, İLMİ ve ŞAHSİYETİ	10
A-HAYATI	10
1-Adı ve Nesebi	10
2-Yaşadığı Bölge	15
B-İLMİ	18
1-Öğrenim Hayatı	19
a-Hocaları	19
b-Yazılı Kaynakları	26
c-Hadis Öğrenimi İçin Seyahatleri	29
2-Öğretim Hayatı	31
3-Talebeleri	33
C-ŞAHSİYETİ	36
III-HATTÂBÎ'NİN GÖRÜŞLERİ	40
A-İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ	40
1-İman	41
2-Tevhid	45
3-Ahiret Meseleleri	53
B-SİYÂSÎ GÖRÜŞLERİ	56
1-Hilâfet	57
2-İmâmet	62
C-FIKHÎ GÖRÜŞLERİ ve MEZHEBİ	64
1-Fıkıh Usûlü	65
2-Fıkıh Mezheplerine Bakışı ve İctihatları	67
D-ARAP DİLİ ve EDEBİYATINDAKİ YERİ	69

IV-ESERLERİ	72
A-KUR'AN'LA İLGİLİ OLANLAR	72
B-HADİSLE İLGİLİ OLANLAR	73
C-FIKIHLA İLGİLİ OLANLAR	79
D-KELAMLA İLGİLİ OLANLAR	79
E-DİĞER ESERLER	80

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

HATTÂBÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

I-HATTÂBÎ'NİN HADİSE GENEL BAKIŞI	83
A-HADİS'İN ÖNEMİ ve KUR'AN'LA MÜNASEBETİ	83
1-Vahiy Olma Yönüyle	84
2-Hüküm Koyma Yönüyle	92
B-MUHADDİSLERİN DEĞERİ	98
C-HADİS ÖĞRENMENİN LÜZUMU ve METODLARI	100
1-Hadis Öğrenmenin Lüzûmu	101
2-Hadis Öğrenme Metodları	101
a-Semâ	102
b-Kıraat	102
c-Vicâde	103
d-Mükâtebe	104
3-Hadislerin Yazılması (Kitâbetü'l-Hadis) Meselesi	104
II-HADİS RİVAYETİNDE HATTÂBÎ.	108
A-HADİS RİVAYETİNDEKİ YERİ	108
1-Yazılı Kaynaklardan Hadis Rivayetinde Tâkip Ettiği Usûl	109
2-Hadislerin Farklı İsnadlarını Belirtmesi ..	130
B-BAZI HADİS MESELELERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ .	133
1-Hadislerin Mânâ ile Rivâyeti	133
2-Hadiste İhtisâr	136
C-HADİS RİVAYETİNDE KENDİ KULLANDIĞI EDA SİYGALARI	137

III-HATTÂBÎ'NİN DIRÂYETÜ'L-HADİS ANLAYIŞI	140
A-HADİS İSTİLAHLARI	140
1-Râvî Sayısına Göre Hadislerin Taksîmi	140
a-Mütevâtir Hadis	141
b-Meşhur Hadis	141
c-Âhad Hadis	142
2-Sıhhat Durumlarına Göre Hadislerin	
Taksimi	143
a-Sahîh Hadis	144
b-Hasen Hadis	146
c-Zayıf Hadis	148
c ₁ -İsnadı Sebebiyle Zayıf Hadisler	148
c ₂ -Râvisi Sebebiyle Zayıf Hadisler	152
d-Sahih, Hasen ve Zayıf Hadis Arasındaki	
Ortak İstilahlar	157
B-İHTİLÂFU'L-HADİS	159
1-Mahiyeti	160
2-İhtilâfı Giderme Yolları	161
a-Te'vîl	162
b-Cem' ve Te'lîf	163
c-Nesih	164
d-Tercih	164
C-HADİSTE NESİH MESELESİ	167
1-Neshin Gerçekleşmesinin Şartları	169
2-Neshin Kısımları	170
3-Neshin Bilinme Yolları	172
4-Neshin Amelî Neticesi	174
D-ĞARİBÜ'L-HADİS	175
IV-HATTÂBÎ'NİN HADİS TENKİDİNDEKİ YERİ ve	
METODU	176
A-SENED TENKİDİ	176
B-RÂVİ TENKİDİ	178
1-Sahâbî Râviler	179
2-Diğer Râviler	181

C-METİN TENKİDİ	184
1-Kelime Yönüyle	184
2-Muhtevâ Yönüyle	188
D-HADİS TENKİDİNDE KAYNAKLARI	190
E-HADİS TENKİDİNDE KULLANDIĞI TABİRLER	194
F-HADİS TENKİTÇİLİĞİNİN SINIRLARI ve OBJEKTİFLİK ÖLÇÜSÜ	196

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

HATTÂBÎ'NİN HADİS ŞERHİNDEKİ YERİ VE ŞERH METODU

I-HATTÂBÎ ÖNCESİ HADİS ŞERH FAALİYETLERİ ve HATTÂBÎ'NİN ŞERH EDEBİYATINDAKİ YERİ	208
A-HADİS ŞERHİNE GENEL BAKIŞ	208
1-Şerh'in Anlamı	208
2-Hadis Şerhine Duyulan İhtiyaç	211
a-Dil Yönünden	211
b-Muhtevâ Yönünden	214
B-HATTÂBÎDEN ÖNCE ŞERH NİTELİĞİNDEKİ ÇALIŞMALAR	219
1-Dil Ağırlıklı Çalışmalar	220
2-Muhteva Ağırlıklı Çalışmalar	224
C-HATTÂBÎ'NİN ŞERH EDEBİYATINDAKİ YERİ	229
1-Ğarîbü'l-Hadîsi'nin Şerh Açısından Değeri ..	230
2-Şerh Ettiği Hadis Kaynakları	234
3-Şerhlerinin Temel Özellikleri	241
4-Kitâbu'l-Uzle'nin Hadis Şerhi Açısından Tahlîli	253
II-HATTÂBÎ'NİN HADİS ŞERHİNDEKİ METODU	256
A-LAFZÎ MÂNÂNIN TESBİTİ	257
1-Kelime Tahlilleri ve Lugat Manalarının Açıklanması	257
2-Cümlelerin Tahlili	267
B-MUHTEVÂNIN İZAHI	271
1-Ayetle İzah	276

2-Hadislerle İzah	279
a-Hadisleri Senetleriyle Yada Senetsiz	
Şahit Getirmesi	279
b-Konusunu Zikrederek Hadisleri	
Şahit Getirmesi	292
3-Haberlerle İzah	294
C-ŞERH MUHTEVÂSİNİN ANALİZİ	299
1-Dirâyet Yönünden Hadislerin Tetkiki	299
a-Hadislerin İsnadları İle İlgili	
Açıklamalar	300
b-Hadislerde Görülen İhtilafları Çözümü	303
c-Nesih Vaki Olan Hadisleri Tesbiti	310
2-Hadislerdeki Fıkhî Hükümleri Belirtmesi	315
a-Genel Açıklamalar	315
b-Mezhep Görüşlerini Zikretmesi	320
c-Kendi Görüşlerini Belirtmesi	323
3-Hadislerdeki İtikada Ait Meseleleri	
Açıklaması	328
a-İtikâdî Hükümleri Açıklamada	
Mezhep Faktörü	329
b-Akaidle İlgili Hadisleri İzah ve	
Tevili	333
4-Ahlak, Eğitim ve Müsbet İlmeler	
Açısından Şerh Muhtevası	337
III-HATTÂBÎ'NİN KENDİSİNDEN SONRAKİ HADİS	
ŞÂRİHLERİNE TESİRÂ	345
A-TEMEL ÖZELLİKLER ve SİSTEM AÇISINDAN	347
B-METOD ve MUHTEVA AÇISINDAN	350
SONUÇ	356
KAYNAKLAR	364
KARMA İNDEKS	383

Ö N S Ö Z

Hadisin öğrenilmesi, anlaşılması ve başkalarına öğretilmesinin önemi, onun dindeki yerinden kaynaklanmaktadır. Çeşitli sebeplerle Hz. Peygamberin sağlığında hadislerin çok azı yazılabiliyordu. Onun vefatını müteâkiben de geniş çaplı organize bir çalışma ile hadisleri yazılı kaynaklarda toplama hususundaki bazı girişimler sonuçsuz kalmıştı. Ama zaman içerisinde hadislerin yazılı kaynaklarda tesbiti zarûrî hale gelmişti.

Hadisleri bilenlerin, kısa zamanda genişleyen İslâm Ülkesi'nin çeşitli bölgelerine dağılmaları, hadislerin toplanmasında yeni bir zorluk meydana getirmekte idi. Buna rağmen hadis âlimleri büyük güçlüklerle göğüs gererek, hadisleri tedvin ve tasnif faaliyetini sürdürmüşlerdir. Hadis âlimlerinin hadis ilmiyle beraber değerlendirilmesi, onların bu samîmi ve fedâkar çalışmaları sayesinde.

Hadis âlimlerinin çalışmaları sadece hadislerin toplanması ile de sınırlı değildir. Hadislerin müslümanlara öğretilmesi ve onların, hayat felsefesi haline getirilmesi amacıyla hadislerin açıklanması bu programın ayrılmaz bir parçası durumundadır.

Buradan hareketle kendileri ile görüşme imkanı bulduğum Muhterem Hocalarımın katkıları ve özellikle Danışman Hocam Doç. Dr. Sayın Selman Başaran'ın yol göstermesi ve tensibleri ile, çalışmalarını hadislerin anlaşılması noktasına teksif eden Hattâbî'nin şerh metodunu araştırmaya karar verdim.

VII

Bu çalışma başlangıçta, H. IV. asrın hadis ilmi açısından değerlendirilmesi ve Hattâbî'nin şerh metodu olarak planlanmıştı. Ancak araştırma esnâsında Hattâbî'nin, hadisin değeri ve bazı hadis meseleleri hakkında yaptığı önemli açıklamalarının tesbit edilmesiyle, "Hattâbî'nin Hadis-teki Yeri ve Şerh Metodu" şeklinde değiştirmeyi uygun bulduk. Hattâbî'nin bu yönüyle de ele alınması tabii olarak tezin hacmini artırdı.

Giriş ve iki bölümden teşekkül eden çalışmanın giriş bölümünde, hadis ilminin IV. asırdaki gelişme yönleri ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra, Hattâbî'nin hayatı ve şahsiyeti ile ilgili bilgilere yer verildi. Hattâbî'nin hadisleri şerh etme ehliyetine sahip bir âlim olduğunu ortaya koyacak özellikle, Arap Dili, itikât ve fıkıh ilmindeki bilgi ve dirayeti, kendine mahsus görüş ve ictihatlarından hareketle belirtildi. Hattâbî'nin ilmî şahsiyetini tanımaya yardımcı olacağı düşüncesiyle eserleri, ait oldukları bilim dallarına göre sınıflandırıldı.

Birinci bölümde, Hattâbî'nin hadis ilmindeki yeri ve hadis ilmine katkıları incelendi. Bu cümleden olarak O'nun, hadisin, vahiy olup olmama açısından kaynağı ve hüküm ifade etmesi bakımından dindeki yeri hakkında öne sürdüğü görüşler sistematize edilerek ele alındı. Hattâbî'nin hadis rivayet bilgisi, eserlerine aldığı hadislerin kendisinden önceki yazılı kaynaklarına başvurularak belirlendi. Dirâyetü'l-hadis ilmi kapsamına giren hadis istihlâhları, ihtilâfu'l-hadis, nesih ve hadis tenkidindeki, bilgi, görüş ve düşünceleri, kendi eserlerinin tetkiki ile ortaya konuldu.

İkinci bölümde, dil ve muhteva açısından hadislerin şerhinin zarûreti ve Hattâbî'den önce bu alanda yürütülen şerh faaliyetleri tesbite çalışıldı. Şerh ettiği hadis kitaplarının temel nitelikleri belirtildikten sonra Hattâbî'nin, kendisinden önce yapılmakta olan, hadislerin dil ve muhteva bakımından açıklanmasını, kendi şerh metodu kapsamında birleştirmesi üzerinde duruldu.

Hattâbînin şerh muhtevasını tahlilde zarûret ortaya çıktığından, birinci bölümde, O'nun, konuya bakış açısını göstermek için ele alınan ihtilâfu'l-hadis ve nesih meselelerini hadisler üzerinde nasıl tatbik ettiği, ikinci bölümde örnekleriyle birlikte gösterildi. Şerhlerinin ağırlık noktasını oluşturan itikâdî ve fikhî meseleleri hangi ölçüler içerisinde ele aldığı da bu bölümde tahlil edildi. Bu bölüm O'nun metod ve muhteva açısından kendisinden sonraki hadis şârihlerine tesirlerinden örneklerle tamamlandı.

Şahsı esas alan araştırma olması nedeniyle tez'in temel kaynakları Hattâbî'nin kendi eserleridir. Bunlardan Buhârî şerhi hariç, istifade edilen diğer eserleri matbudur. I'lâmu'l-Hadîs isimli Buhârî şerhinden ise, daha sağlıklı olacağı düşüncesiyle Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman es-Suûdî tarafından edisyon kritik (edition critique) yapılan çalışma esas alındı.

Tezde, yazıldığı dil açısından kolaylık sağlaması düşüncesiyle mümkün olduğu kadar Türkçe kullanımlara dikkat edildi. Muhtevada yer alan şahıs, yer ve kaynak isimleri, sıfat tamlaması gibi bir zarûret ya da şahısların isminin tamamının yazılmadığı yerlerde harfî tarif kullanılmadı. Aynı amaçla, sadece zarûret halinde (ع) harfî yerine (ع) işâreti kullanıldı. Bunun dışında transkripsiyon işareti yer verilmedi. Metin içinde ilk geçtiği yerde şahısların ölüm tarihleri hicrî mîlâdî esasına göre yazıldı. Özellikle hadislerin isnadında yer alan ravilerin büyük çoğunluğu ile vefat tarihi önem arzetmeyenlerinki belirtilmedi. Bunun gibi metinde geçen şahıslardan sadece gerekli görülenlerin biyografik kaynaklarından bazılarında ki yerlerine işaret edildi.

Dipnotlar, müellifin meşhur adı, Türkçe kaynaklarda ise soyadına göre düzenlendi. Çoğunlukla eserlerin ismi kısaltılıp bu kısaltmalar bibliyografyada belirtildi. Giriş bölümünün bazı yerleri hariç dipnotlarda Hattâbî'nin

sadece eserlerinin adı yazıldı. Hadis kaynaklarından sonra yer alan rakamlar, Buhârî, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Dârimî'nin eserleri için "bab", Müslim ve Mâlik'in eserleri için "hadis" numarasıdır. Diğerleri cilt ve sahife numarası ifade etmektedir. Ebû Dâvud'un bab numaralı baskısının, "Kitâbu's-Salât"ı Concordanca uygun olmadığından bazı yerlerde parantez içinde bunlar belirtildi.

Hadislerin bulunabilen birden fazla kaynağı gösterilmiştir. Ancak Hattâbî'nin şerh örnekleri için seçilen yerlerde gerekmediği taktirde şerh edilen kaynaktaki yerinin gösterilmesi yeterli görüldü.

Yapılan bu çalışmanın birçok yönden eksiklerinin bulunabileceğine, samîmi tenkitlerin her zaman yapıcı ve yol gösterici olup bundan sonraki çalışmalarıma da ışık tutacağına inancımı belirtir, çalışmamın her safhasında bana yol gösteren hocam Doç. Dr. Sayın Selman Başaran Bey'e teşekkürü vazife ve borç bilirim. Ayrıca tezimi okuma zahmetine kablansarak hatalarımı düzeltmede yardımcı olan Doç. Dr. Mehmet Ali Sönmez Bey hocama da teşekkür ederim.

EYLÜL 1990

Salih KARACABEY

K I S A L T M A L A R

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.d.	:Adı geçen dergi
A.Ü.B.	:Ankara Üniversitesi Basımevi
A.Ü.İ.F.D.	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ata.Ü.İ.B.F.	:Atatürk Üniversitesi İslâmî Bilimler Fakültesi
b.	:İbn
bkz.	:Bakınız
bs.	:Baskı
çev.	:Çeviren
D.İ.B.Yay.	:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
E.Ü.İ.F.	:Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
H.h.	:Hicrî
H.z.	:Hazreti
M.Ü.	:Marmara Üniversitesi
M.Ü.İ.F.Yay.	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
M.E.B.Yay.	:Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölümü
s.	:Sahife
sy.	:Sayı
T.D.V.Yay.	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	:Tahkîk
ts.	:Tarihsiz
v.d.	:Ve devamı
v.s.	:Vesair
Yay.	:Yayınları

GİRİŞ

I-HİCRÎ IV. ASRA GENEL BAKIŞ

Hattâbî'nin hayatı ve şahsiyetini değerlendirirken öncelikle onun, yaşadığı dönemi çeşitli yönleriyle ortaya koymaya çalışalım. Bu amaçla söz konusu dönemi siyâsî, sosyal ve ekonomik açıdan kısaca ele alıp, kesitler sunmak ve özellikle hadis ilmi açısından gelişmelere işâret etmek istiyoruz.

A-SİYASÎ, SOSYAL ve EKONOMİK DURUM

İslâm Dünyasında, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra siyâsî gelişmeler hız kazandı. Hattâ daha sonraki asırlarda meydana gelen bazı olayların temelinde bu döneme kadar uzanan bağlar vardır. Tabiatıyla siyâsî birliği zedeleyen hadiseler gün geçtikçe azalmak yerine artmıştı. Netice itibarıyla IV. asra gelindiğinde siyâsî birlik tamamen bozulmuştu.

Müslümanların devlet olarak birliğini ve gücünü temsil eden otorite, yani hilafet makamı bile birden fazla halife tarafından temsil ediliyordu.¹ İslâm Devletinde siyâsî

1. Bağdat'ta Abbâsî Halifesi, Magrib ve Mısırda Fâtımî Halifesi ve Endülüste Emevî Halifesi vardı. Bilgi için Bkz. İbnü'l-Esîr, Kâmil, VIII, 323-324; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 3; Hasan İbrahim, Târih, II, 245, 251, 253.

birliğin ortadan kalktığını gösteren bu duruma ilâveten başka problemler de vardı. Örneğin Abbâsî Devleti'nin iç işlerindeki süregelen kargaşa meselenin ciddiyetini daha da artırmakta idi. III. Asırda ortaya çıkan devletten bağımsız müstakil emirlikler,² IV. asırda bu hareketlerini daha da pekiştirerek "bağımsız devletler" haline gelmişlerdi.³ Abbâsî Halîfesinin siyâsî ağırlığı gibi idârî yetkisi de kalmamıştı. Merkezden ayrılan yeni devletlerde adına hutbe okutulması ve her ne şekilde olursa olsun değişen başkanların meşrûiyetinin onaylatılması dışında Halifenin herhangi bir yetki kullanabildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.⁴

İçinde bulunulan siyâsî ve idârî boşluk sebebiyle, yeni teşekkül eden devletler arasında da mücadeleler sürmekte iç isyan ve karışıklıklar birbirini takip etmekte idi.⁵ Devletin maruz kaldığı problemler bu kadarla bitmiyor, dış münasebetlerde özellikle Rumların saldırıları devleti zor durumda bırakıyordu.⁶

Bütün bu problemlerin üzerine birde içerde etnik farklılık ve dînî anlayıştan doğan gruplaşmaların sebep olduğu huzursuzluk vardı. IV. Asırda Râfızîlerin çıkardığı olay ve karışıklıklar hemen her zaman gündemde idi.⁷ İtikâdî yönden aralarında fazlaca görüş farkı bulunmadığı halde, ayrı fikhî ekolleri benimseyen gruplar arasında da tatsız olaylar cereyan etmekte idi.⁸

2. Bkz. Hasan İbrahim, a.g.e. III,64.

3. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII,323-324; İbn Kesîr, Bidâye, VI,184; Adam Metz, el-Hadâratu'l-İslâmiyye, I,19-20.

4. Hattâ bazı halîfelerin zorla makamından uzaklaştırılıp cezalandırıldıkları da vâkî idi. Bkz. İbn Kesîr, a.g.e. XI,209.

5. Değişik olaylar için bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII,561, 613; IX,49; İbn Kesîr, a.g.e. XI,160,189,202, 213 vs.

6. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII,233,560; İbn Kesîr, a.g.e. XI,260,271, 232-233.

7. Bkz. İbn Kesîr, a.g.e. XI,253, 266-267 .

8. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII,307-308.

Devlet, içinde bulunduğu sosyal ve siyâsî kargaşanın doğurduğu problemler nedeniyle halkın iktisadî durumu ile yakından ilgilenememiş olmalı ki, özellikle 330/941 ve 340/951 li yıllarda, Bağdat ve civarında meydana gelen kuraklık ve depremler sonucu, büyük çoğunluğu tedbir alınamaması sebebiyle sayısız can kaybı olmuştu. Verilen bilgilere göre ölümlerin başta gelen sebebi ya açlık ya da bulaşıcı hastalıklardı.⁹ Üstelik Hattâbî'nin verdiği bilgiye göre, bu nevi tabii afetler ülkenin tamamını da etkilememişti.¹⁰ Buna rağmen çok sayıda insanın ölmesine engel olunamaması, seçilen halifeye bağlı gözüken ülkenin, belli yerlerindeki imkanların bir başka yerine aktarılamadığını gösterir.

H. IV. Asrın, siyâsî, sosyal ve ekonomik durumu hakkında fikir sahibi olunmasını sağlayan bu bilgilerden sonra, özellikle hadis açısından, dönemin ilmi karakterine kısaca göz gezdirelim.

B-H. IV. ASIRDA HADİS İLMİ

Bu asırla ilgili kanaatler belirtilirken, devletin siyâsî yapısındaki karışıklık ve çöküntüye rağmen, ilim ve kültür faaliyetlerinin bu durumdan fazla etkilenmediği öne sürülmektedir.¹¹ İlmî hayatın fazlaca duraklamadan devam etmesinde, yeni teşekkül eden devletlerin reislerinin de ilme ve âlimlere ehemmiyet vermelerinin etkileri düşünülebilir. Nitekim bu dönemde ilmî hayat sadece hilâfet merkezi ile sınırlı kalmayıp, müstakilleşen diğer devletlerin başkenti durumundaki şehirlerde de eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür.¹²

9. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII,377, 465;

İbn Kesîr, a.g.e. XI,228-229.

10.Bkz. Hattâbî, Meâlim, VI,137.

11.Bkz. Muhammed Ebû Zehv, Hadis, 422.

12.Bu konuda çeşitli yönleri ile ele alınmış daha geniş bilgi için bkz. Adam Metz, a.g.e. I,320-321, ve 336-337; Benzeri görüş ve tesbitler için ayrıca bkz. Muhammed Accâc el-Hatîb, el-Muhaddisü'l-Mâsıl'a yazdığı mukaddime, s.10.

İlmî gelişmelere olumsuz etkiyi azaltan diğer bir husus da, sınırların halk için kesin ayırıcı birer duvar haline gelmemesidir. İlim öğrenmek isteyenlerin İslam ülkesi sınırları içinde serbestçe dolaşma imkanlarının varlığı bilinmektedir. Ayrıca İslâm'ın, eğitim-öğretimde fertleri birinci derecede sorumlu tutması ve ilme teşvik etmesinin müsbet etkileri de bu konuda önemli bir faktör olarak düşünülebilir.

IV. Asrın bir özelliği de, dînî ilimler dışında kalan müsbet ilimler alanında devletin devreye girip, çeşitli şekillerde ilmî gelişmelere destek vermesidir.¹³ Dînî ilimlerde ise, önceki asırlar gibi resmî ve planlı bir devlet desteğinin varlığı söylenemez. Bu alanda devletin resmen devreye girmesi IV. asırdan sonraya rastlamaktadır.

IV. Asırda dînî ilimler sahasında olumsuzlar hanesine kaydedilebilecek gelişmelerden biri de, fıkıh ilminde yeni çalışma ve ufuklardan çok, II. ve III. asırlarda yaşayan müctehit imamların görüşlerinin yayılmaya başlaması,¹⁴ bir manada mezhepçiliğin ağırlık kazanma istidâdı göstermesidir. Dolayısıyla, dînin esasî durumundaki ayet ve hadise dayalı öğretim, yerini mezhep imamlarının görüşlerinin nakledilmesine terketmiştir.¹⁵ Ancak bütün bunlara rağmen IV. asırda mutlak müctehit âlimler de vardır.¹⁶

Tefsir ilmi açısından bakıldığında da, bu asırda kendilerinden sonraya ışık tutan büyük âlimlerin yetiştiğini görmek mümkündür. Tefsirde bu asrı omuzlayan Muhammed b. Cerîr Taberî (ö.310/922)¹⁷ ve Ebu'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983)¹⁸ gibi büyük âlimler vardır.¹⁹

13. Bkz. Hasan İbrahim, a.g.e. III,332.

14. Bkz. Muhammed Ebû Zehra, İmam Şafîî, s.362.

15. Bkz. Adam Metz. a.g.e. I,387.

16. Muhammed b. Cerîr, İbnü'l-Münzir vs. bunlardandır. Bkz. Subkî, Tabakât, III,102, 109 ve 127; Bilgi için bkz. Karaman Hayreddin, İctihad, s.192.

17. Hayatı ve eserleri için bkz. Dâvûdî, Tabakât, II,106-114.

18. Bkz. Aynı eser, II,345.

19. Zeccâc(ö.311/923) ve Nahhâs(ö.338/949) bunlar arasındadır. Bkz. Aynı eser, I,7-10; 67-70, vs.

Burada asıl üzerinde duracağımız konu hadis ilmidir. Hadis ilminin IV. asırdaki durumuna geçmeden önce II. ve III. asırlara kısaca göz atmak gerekir. Hadis tarihi konusunda yazılan eserlere bakıldığında, özellikle III. hicrî asrın hadîs'in altın çağı olarak takdim edildiği görülür.²⁰ Çünkü hadislerin çeşitli sistemlerle tasnif edilerek eserler yazılması hususunda bu asırda büyük mesafe alınmıştır. Ayrıca daha sonraki asırlarda hadisle meşgul olanların müracaat ettiği büyük kaynaklar bu asrın mahsulleridir. Kütübü Sitte adıyla meşhur olan hadis kaynaklarının tamamı bu asırda yaşamış âlimlerin eserleridir.

İlk üç asırda hadis ilimlerini kapsayan bir çalışmaya göre, 109 Müsned, 45 Sünen, 12 Câmî, 6 Muvatta ve 5 Musannaf türünde olmak üzere toplam 177 eser yazılmıştır. Bunların dışında "Hadisle yakından alakalı ve içinde çok miktarda hadis bulunan eserlerin de genel bir dökümü" yapılarak toplam 261 eser daha tesbit edilmiştir.²¹

Bu meseleye değişik bir açıdan bakılarak bir de hadis âlimlerinin, hadisle ilgili ve doğrudan alakalı olmayan çeşitli konulara ait eserlerinin genel toplamı istatistikî olarak çıkarılmıştır. Buna göre hadis âlimlerinin yazdığı eserlerin yaklaşık toplamı 1108 olarak tesbit edilmiştir.²² Bu tesbitlerde dikkati çeken bir husus da eserlerin büyük çoğunluğunun h. III. asırda yazılmış olmasıdır.

Hayatının tamamı aynı asırda geçmeyen müellifler dolaşısıyla, asırlar arasında kesin ayırıcı ölçü bulunmamakla beraber h.305 yılıyla 405 yılını esas alarak IV. asra bakıldığında müellif ve eser sayısı itibariyle kıyaslama yapılabilir. H.IV. Asırda hadis çalışmalarına bakarken, ilk üç asırdaki gelişmeyi gözönünde bulundurmak durumundayız. Şöyle ki, başlangıçta azda olsa hadislerin yazılması ile beraber büyük ölçüde hadis rivayeti hafızalara dayanmakta idi.

20. Bkz. Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 218.

21. Sandıkçı, İlk Üç Asırda Hadis, s.449-450.

22. Sandıkçı, a.g.e., s. 448-449.

Bu konuda, hadislerin yazılması ile ilgili yasak ve yazı bilenlerin azlığı ile, bir ölçüde yazı için kullanılacak gerekli malzemenin yetersizliği de rol oynamış olabilir. Ama Hz. Peygamber ve ashâbı'nın döneminden uzaklaştıkça hadislerin hafızalardan nakledilmesi zorlaşmış, hatta yazılı metin bulunmayışından istifade ile, bu durumu kendi çıkarları için kullanma gayreti içinde olan kişi ve gruplar da çoğalmıştı. İşte bu ve benzeri sebepler hadislerin yazı ile tesbitini zarurî kılmaktaydı. Şartların zorlaması ve dîni korumak bakımından gerekliliği dolayısıyla hadis âlimleri, hafızalardan rivayet ile beraber, bir taraftan da hadisleri yazı ile tesbite ağırlık verdiler. Böylece III. asrın sonuna gelindiğinde, hadislerin hem yazılması hem de çeşitli usullerle tasnif edilerek kitap haline getirilmesinde zirveye ulaşıldı.

IV. Asra gelindiğinde tasnif edilmiş çok sayıda eser vardı. IV. asırdaki hadis öğretimi ise büyük ölçüde önceki asırda telif edilen eserler üzerine bina edilmekte idi. Bu durumun, IV. asırda hadiste yapılan çalışmaların ve hadis öğretimine verilen ehemmiyetin son bulduğu anlamına gelmeyeceği gayet açıktır. Çünkü IV. asır hadis âlimlerinin de hadis öğrenmek amacıyla uzun seyahatler yaptıkları görülmektedir. Devletin içinde bulunduğu siyâsî ve iktisâdî birçok problemin varlığı ile beraber, dîne hizmetten başka bir beklenti ve gayeleri olmayan hadis âlimleri, bu şartlarda bile çalışmalarını sürdürmüşlerdir.²³

Hadis ilmindeki gelişmenin ölçüsü, bir önceki asırda yapılan çalışmaların aynısının, aynı oranda tekrarı değil de yeni gelişme alanları olarak kabul edilirse, bu alanda önemli sayılabilecek çalışmalar vardır. Bu konuya ayrılacak özel bir araştırma ile daha iyi ortaya konabilecek gelişmelere, yüzeysel olarak bakıldığında bile bunun örneklerini görmek mümkündür. Şüphesiz sathî bir inceleme ile, asırlar arasındaki verimliliğin kesin karşılaştırılması yapılamaz. Ayrıca, doğrudan hadis rivayetini konu alan eserler için

23. Bkz. Ebu Zehv, a.g.e. s.422.

ilk üç asrın zaman önceliği bakımından IV. asra avantajını da göz önünde bulundurmak gerekir.

İlk üç asırda kitaplara kaydedilen hadislerin dışında bilinmeyi keşfetme ve yeni hadisler üretme imkanı yoktur. Ancak yeni sistem ve tasnif türleri geliştirilebilir. Mesele, III. asırda tasnif edilen Buhârî (ö.256/869)'nin ve Müslim (ö.261/874) in sahih'leri üzerine yazılan müstahrecelerin çoğunluğu ve en meşhurları, IV. asır hadis âlimleri tarafından yazılmışlardır.²⁴ Öte yandan IV. asır âlimlerinden İbn Huzeyme (ö.311/923) ve İbn Hıbban (ö.354/965) ın "Sahîh" adıyla meşhur eserleri vardır.²⁵

Fıkıh bablarına göre tertip edilen "Sünen" türünde eserler, sayı itibariyle az da olsa IV. asırda da telif edilmiştir. Bunlar arasında Saffâr(ö.341/952),²⁶ Esam (ö.346/957),²⁷ Hemedânî (ö.347/958), Neccâd (ö.348/959), Dârakutnî (ö.385/995),²⁸ Cevzekî (ö.388/998)²⁹ ve İbn Kâb (ö.398/1007)³⁰ ın Sünenleri sayılabilir.

İlk üç asırda yazıldığı tesbit edilen 109 "Müsned" esere karşılık IV. asırda yaklaşık 13 adet "Müsned vardır."³¹ Hadis rivayetini değişik bir sistemle tasnife tabi tutan "Mucem" türünde eser yazarlardan ilk vefat eden Ebû Mansur Bâverdi (ö.301/913) olsa da, tüm "Mucem" müellifleri arasında en meşhur olan Taberânî (ö.360/970) dahil büyük çoğunluğu IV. asırda yaşayan âlimlerdendir.³²

24. Bkz. Nevevî, Minhâc, I,26-27; Kettânî, Risâle, s. 26-31.

25. İbn Huzeyme'nin 'Sahîh'ı ve İbn Hıbban'ın Sahîh'ı matbûdur.

26. Kettânî, a.g.e. s. 36.

27. Kettânî, a.g.e. s.17.

28. Kettânî, a.g.e. s.36.

29. Kettânî, a.g.e. s.27.

30. Kettânî, a. g. e. s,36.

31. Kettânî, a.g.e.s,16,38,71-72; Sezgin, GAS, I,170-191.

32. Mucem türünde eser yazarlar arasında Hattâbî'nin en çok hadis öğrendiği hocaları arasında sayılan İbnü'l-E'râbî de yer almaktadır. Bu tür eserler ve müellifleri için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf,II, 1735-1738; Kettânî, a.g.e. s.135-137; Sezgin, GAS, I, 171, 175, 189, 196, 205, 220.

Öte yandan, değişik türden rical kitaplarında da IV. asrın önemli bir yeri ve bu asırda yetişmiş büyük âlimler vardır. Örneğin Ukaylî (ö.322/934),³³ İbn Ebî Hâtim (ö.327/938),³⁴ İbn Hıbban (ö.354/965),³⁵ İbnü'l-Kattân(ö.365/976),³⁶ İsfahânî (ö.369/979),³⁷ Dârakutnî (ö.385/995),³⁸ İbn Şâhin(ö. 385/995)³⁹ ve İbn Mende (ö.395/1005)⁴⁰ bunlardan birkaçıdır.

III. Asırda değişik türleri bulunmakla beraber, özel konulara ayrılmış meşhur eserlerin IV. asırda da devam ettiği görülmektedir. Ebû Cafer Tahâvî (ö.321/933)'nin Şerhu Meâni'l-Âsâr ve Müşkilü'l-Âsâr isimli eserleri,⁴¹ Ebû Bekir Âcurrî (ö.360/970)'nin Kitâbu's-Şerîa fi's-Sünne adlı eseri,⁴² tetkik imkanı bulunamamakla birlikte benzer bir çalışma olduğu anlaşılan, Hattâbî'(ö.388/998)'nin Mârifetü's-Sünen ve'l-Âsâr isimli eseri⁴³ bu gruba örnek olarak gösterilebilir.

Ayrıca nâsîh mensub, ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs gibi, önceki asırlarda örnekleri yazılmış eserler IV. asırda da devam etmiştir.

İlk üç asırda örneği bulunamayan bazı çalışmaların ise IV. asırda başladığı görülmektedir. Meselâ Usûlü hadis sahasında ilk eser, Hasan b. Abdîrrahîm Râmehurmuzî (ö.360/970)'nin el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî isimli kitabı olarak bilinmektedir.⁴⁴ Bundan sonra aynı alanda daha kapsamlı eser yine IV. asır âlimlerinden sayılabilecek Hâkim Nîsâbü'rî (ö.405/1014)'nin Mârifetü Ulûmi'l-Hadîsidir.⁴⁵

-
33. Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr adlı eseri matbudur.
 34. Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl adlı eseri matbudur.
 35. Kitâbü's-Sikât adlı eseri 1985'te Haydarabad'da basılmıştır.
 36. Bkz. Sezgin, GAS, I,198-199.
 37. Tabakâtü'l-Muhaddisin'i basılmaktadır.
 38. Kitâbu'd-Duafâ'sı matbudur.
 39. Târihu'l-Esmâi's-Sikât'ı Emin Kaleci tahkiki ile 1986'da Beyrut'ta basılmıştır.
 40. Bkz. Sezgin, GAS, I,214-215.
 41. Her iki eser de matbudur.
 42. Bu eser 1983'te Beyrut'ta basılmıştır.
 43. Bkz. Kettânî, a.g.e., s.44.
 44. Bu eserle ilgili olarak İzzet Tosun tarafından "Dirâyetü'l-Hadîs İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü'l-Fâsıl" adıyla U.Ü.İ.F.'nde 1986'da yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.
 45. Bu eser matbudur.

Bunun dışında, kütübü sitte'den sayılan eserler üzerine ilk şerh de bu asırda yazılmaya başlamıştır.

Genel bir değerlendirme yapılırsa Kettânî(ö.1345/1926), III. hicrî asırda 121 müellif ismi kaydederken, IV. asırda 115 müellif zikretmektedir. Vefat tarihleri esas alınınca Fuat Sezgin III. asırda 102 müellif, IV. asırda ise 162 müellif ismi vermektedir. Yine Fuat Sezgin'in verdiği bilgilere göre IV. asırda 13 adet müsned, 8 adet mucem, 50 den fazla rical ve tabakât, hadis âlimlerinin yazdığı 296 adet diğer eserler ve dirayetü'l-hadîs meselelerini ilgilendire 10 dan fazla eser ile toplam 377 adet eser yazılmıştır. Yapılacak özel bir araştırmada bu rakamların daha da artacağı kesindir.

Başlangıçta da işaret edildiği gibi bu, sadece sathî bir inceleme niteliğindedir. Buna rağmen hicrî III. asra kadar yapılan çalışmaların örneklerinin IV. asırda da devam ettiği görülmektedir. Ayrıca bunlara ilâveten mucem türündeki eserler IV. asırda yoğunlaşmaktadır. Usûlü hadîse ait eserler ise, ilk defa IV. asırda yazılmaya başlanmıştır. IV. Asır âlimlerinden Hattâbî'yi bu atmosfer içerisinde değerlendirmek gerekir.

II-HATTÂBÎ'NİN HAYATI İLMİ ve ŞAHSİYETİ

Hicrî IV. asırda islâm dünyasının içinde bulunduğu karışıklığın dînî ilimlerdeki gelişmeyi olumsuz yönde fazlaca etkilemediği, bu çalışmaların devam ettirilmesinde, dînî ilimlerin öğrenim ve öğretiminde maddî karşılık beklemeyen ilim adamlarının özellikle payının büyük olduğu inkar edilemez.

Ebû Süleyman Hattâbî de bu anlayışla çalışıp, islam kültürünün gelişmesine katkıda bulunan mümtaz şahsiyetlerden biridir. Hayatı incelendiğinde bu özelliği açıkça görülen Hattâbî'nin, hadis ilmine katkıları bakımından da ayrı bir yeri vardır.

A-HAYATI

1-Adı ve Nesebi

Hattâbî'nin adı; Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattab el-Hattâbî el-Büstî'dir. Ancak değişik kaynaklarda adı "Hamd", "Hamed" ve "Ahmed" olmak üzere üç ayrı şekilde tesbit edilmektedir. Onun ismini "Ahmed" diye kaydedenlerin başında, kendisinin yakın arkadaşlarından olduğu belirtilen⁴⁶ Ebû Mansur Seâlibî (ö.430/1038)⁴⁷ gelmektedir.⁴⁸ Aynı şekilde "Ahmed" diye kaydeden diğer kaynakların da Seâlibî'yi esas almaları muhtemeldir.⁴⁹ Hattâbî'nin ismini "Hamd" diye tesbit edenler arasındada ona en az Seâlibî kadar yakın olan talebeleri vardır.⁵⁰

46. Bkz. Yâkut, Mucemü'l-Üdebâ, IV, 247.

47. Hayatı için Bkz. Zehebî, Siyer, XVII, 437 vd.

48. Seâlibî, Yetîmetü'd-Dehr, IV, 383.

49. Bkz. Yâkut, a.g.e.IV, 251; Kiftî, İnbâhu'r-Ruvat, I, 160; Abdulkadir Bağdâdî, Hizâne, I, 282.

50. Onun eserini nakleden talebesi Hüseyin Kerâbisî "Hamd" şeklinde tasrih etmektedir. Bkz. Şe'nü'd-Şuâ, s.1; Ayrıca Bkz. İbn Hayr, Fehrese, s.201.

Her iki rivayette Hattâbî'ye çok yakın ve onu iyi tanıyan şahıslardan gelmektedir. Bu durumda Hattâbî'nin her iki isimle de tanınmış olabileceğini düşünmek gerekir. Kendisine atfedilen "Asıl adım "Hamd" idi. Fakat, insanlar "Ahmed" diye çağırıldılar ve öyle kaldı." ifadesi de ⁵¹ bunu doğrular mahiyettedir. Ebu Süleyman'ın biyografisini kaydeden kaynakların büyük bir kısmının "Hamd" ismini tercih etmiş olmalarının ⁵² sebebi sonradan takılmış olan isme değil, aslına itibar etmiş olmalarındandır. "Hamd" isminin bazı kaynaklarda "Hamed" şeklinde harekelenerek belirtilmesi, ise ismin Arapça yazılışında harflerin tamamen aynı olup okuyuş hatasından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü; "Hamed" olarak kaydeden kaynakların bile bundan tam emin olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira onların da bu ismi bir yerde "Hamed" şeklinde kaydederken, bir başka yerde "Hamd" okunacak şekilde harekeledikleri görülmektedir. ⁵³ Okuyuş farkından doğan bu ihtilafın doğrusu, "Hamd" olarak okunanıdır. ⁵⁴ Zira bu konuda muhakkik alimlerin tesbiti bu doğrultudadır.

Hattâbî'nin ismindeki ihtilaf, onun tanınmasını veya kimliğinin tesbit edilmesini engelleyecek boyutta değildir. O, hem Ahmed hem de Hamd ismiyle tanınmaktadır. Bu türden çift isimle tanınan insanlara bu gün de rastlanmaktadır.

Hattâbî'nin nesebi konusunda kaynakların verdikleri bilgiler birbirinden farklıdır. Yukarıda belirtildiği gibi Ebû Süleyman; "Hattâbî ve Büstî" nisbeleri ile anılmaktadır. "Hattâbî" nisbesi, İslâm tarihindeki yeri ve haklı şöhreti ile Hz. Ömer'i çağrışım yaptırmaktadır. Hatta

-
51. Bkz. İbn Hallikân, Vefeyât, II, 214; Subkî, a.g.e. III, 283; Zehebî, Siyer, XVII, 26.
 52. Bkz. İbnu'l-Cevzi, Muntazam, VI, 397; Sem'ânî, Ensâb, II, 380; Zehebî, Tezkire, III, 1018; Suyûtî, Buğye, I, 546; Taşköprizâde, Miftah, II, 146.
 53. Bkz. Yakut, a.g.e. IV, 250-251'de "Hamed", X, 268'de "Hamd" olarak kaydetmektedir.
 54. Bkz. Sem'ânî, a.g.e. I, 349; II, 380; İbnu'l-Esîr, Lübab, I, 452; Zehebî, İber, II, 174.

bazı kaynaklar, Hattâbî için, "Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd'in neslindedir" derken,⁵⁵ ihtimalki bu çağrışımın etkisinde kalmışlardır. Günümüz araştırmacılarından da, bu görüşü kabul edenlerin⁵⁶ meseleyi tavzîhe ihtiyaç duymadıkları anlaşılmaktadır. Bunların, Hattâbî'nin Hz. Zeyd ile neseb bağlantısını kabul etmeyen kaynaklardaki bilgileri neden değerlendirmediklerini anlamakta güçlük çekilmektedir.

Hattâbî ile aynı dönemde yaşayıp O'nun arkadaşı olarak bilinen Seâlibî, böyle bir neseb bağlantısına işâret etmemektedir.⁵⁷ Çalışmalarını, özellikle neseb konusuna hasreden Sem'ânî (ö.562/1166), Hattâbî'nin, neseben Hz. Ömer'in kardeşi ile herhangi bir yakınlığını zikretmemektedir.⁵⁸ İbnü'l-Esîr (ö.630/1232) ise, Hattâbî'yi, Hz. Zeyd'e nisbet edenlerin bulunduğunu, fakat bunun doğru olmayıp O'nun, kendi dedesine nisbetle Hattâbî diye anıldığını açıkça belirtir.⁵⁹ Biyografi konusunda kendilerine itibar edilen İbn Hallikân (ö.681/1282) ve Subkî (ö.771/1369)'nin, böyle bir neseb bağlantısını kabûle meyletmedikleri görülür.⁶⁰ İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) ve İbn Kesîr (ö.630/1232) ise, böyle bir neseb bağlantısına değinmemektedirler.⁶¹

Bütün bunların dışında, yukarıda zikredilen neseb silsilesini Hz. Ömer'in kardeşine yaklaştıracak tek bir isim dahî ilâve edemedi, bu görüşü aynen nakleden başka kaynaklar da vardır.⁶² Halbuki, Hattâbî'nin doğum tarihi olan 319/931⁶³ yılı esas alınıp geriye doğru gidilerek ve olabilecek son ihtimal ile her neslin arası 50'şer sene hesaplansa bile,

55. Bkz. Yâkût, a.g.e. IV,246-247.

56. Bkz. Abdulkerim Azbâvî, Hattâbî'nin Ğarîbü'l-Hadîsine yazdığı mukaddime, s.8.

Hâtim Sâlih Zamin, Hattâbî'nin Islâhu Galatı'l-Muhaddisîn isimli eserine yazdığı mukaddime, s.5.

57. Bkz. Seâlibî, a.g.e. IV,383.

58. Bkz. Sem'ânî, a.g.e. II,380.

59. Bkz. İbnü'l-Esîr, Lübâb, I,452.

60. Bkz. İbn Hallikân, a.g.e. II,214; Subkî, a.g.e. II,282.

61. Bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e. VI,397; İbn Kesîr, a.g.e. XI,236.

62. Bkz. Zehebi, Siyer, XVII,26; Suyûtî, Buğye, I,546.

63. Yâkût, a.g.e. IV,249.

Hattâbî'nin bilinen son dedesi ile Zeyd b. Hattâb arasında en az dört nesil gibi bir boşluğun varlığı ortaya çıkar, üstelik belli bir yerden sonra, özellikle meşhur bir âlimin neseb silsilesinin bilinmemesi biraz düşündürücüdür. Hattâbî'nin, Zeyd b. Hattâb'ın neslinden olma ihtimali belki mümkündür ama, aradaki neseb boşluğunu dolduracak bilgilerin bulunması gerekir ki, bu bilgiler tesbit edilememektedir. Ancak bu ihtimali ortaya çıkaracak bilgiler şunlardır: Hattâbî'nin doğduğu şehir⁶⁴ ve o bölge H. 43/663 tarihinde Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir. Fetihten önce ise bu bölge Türklerin elindedir.⁶⁵

Bu noktadan hareketle denilebilir ki, bu fethetilen Arap Ordusu içinde Zeyd b. Hattâb'ın çocuklarından biri bulunmuş ve fetihten sonra da bu şehirde yerleşmiş ise böyle bir ihtimal mümkün olabilir. Fakat Hattâbî'nin yaşantısı ve eserlerinde zaman zaman Hz. Ömer'le ilgili meseleler geçtiğinde böyle bir bağlantıya imâen de işâret etmemesi böyle bir ihtimali desteklemez. Sadece Arapların o bölgeyi fethetmiş olduğuna ve Ebû Süleyman'ın nisbesinin Hattâbî oluşuna istinad ederek bu bağlantıyı kurmak, gerçeği bulma açısından herhangi bir mana ifade etmez. Çünkü Müslüman Araplar tarafından fethedilmiş başka yerlerde yaşayan yine nisbesi Hattâbî olup, Hz. Ömer ya da kardeşi ile irsî bağı bulunmayan pek çok insanın varlığı bilinmektedir.⁶⁶

Diğer taraftan, Müslüman Araplar bu bölgeyi fethetmeden önce, Bust ve çevresindeki şehirlerde Türklerin yaşadığı bilinmektedir. Arapların buraları fethetmesiyle, Türklerin bu şehirleri tamamen terk edip gittiklerine dair herhangi bir bilgi de tesbit edilememektedir. Bunun aksine zaman içinde İslâm Kânini kabul eden Türklerin, bölgede yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁷

64. Yaşadığı bölge konusu işlenirken gerekli bilgi verilecektir.

65. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. III, 436.

66. Sem'ânî, a.g.e. II, 380; İbnü'l-Esîr, Lübbâb, I, 452.

67. Bkz. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), s. 290.

İslâm Dînini kabul eden Türklerin, yeni dîne kısa zamanda intibak ederek, sosyal hayatlarını ona göre ayarlamış olmaları tabîî bir hadisedir. Bu uyum çerçevesinde isimlerini de, dîni özellik taşıdığı düşüncesiyle Arapların koydukları isimlerden seçmeleri normal bir gelişmedir. Sosyal değişimin en önemli aracı kültür, onu yaymanın vasıtası da dildir. Yeni fethedilen doğu bölgelerinde dînin çabuk yayılmasında yegane etki, buralarda Arapçanın çok kısa bir zamanda öğrenilmesine bağlıdır. İslâmın temel kaynakları Arapça olduğu için, yeni müslüman olan doğu bölgesinin insanların bu dili öğrenmeye büyük önem verdikleri de bilinen bir husustur. Arap dilinin kurallarının tesbitinde emeği geçenlerin çoğunun Arap olmaması da bu durumu teyit eder. Ebû Süleyman Hattâbî de, aynı zamanda iyi bir dilci olarak tanınmaktadır.⁶⁸ Kendisi, özellikle Hz. Peygamber'in hadislerini doğru anlayıp hatasız rivayet edebilmek için Arapçanın iyi bilinmesinin gereği üzerinde ısrarla durur.⁶⁹

İslâmı sonradan kabul etmiş Arap olmayan milletlerin, dîni ilimler konusunda Araplardan daha çok çalıştıkları ve özellikle hadis sahasında bu durumun daha iyi farkedildiği bilinen ve kabul edilen bir husustur.⁷⁰ Demek oluyor ki, Arap Dilini iyi bilmesi de Hattâbî'nin Arap asıllı olmasını gerektirmez.

Bütün bunlar dikkate alınınca Hattâbî'nin Türk olma ihtimâli Arap ya da Acemliğinden daha fazladır. Kâmil Miras, onun için "...Sahîh'i Buhârî'nin ilk şârihlerinden ve büyük Türk Muhaddis ve ediplerinden Hattâbî..." diyerek⁷¹ Türk olduğunu iddia eder. Kâmil Miras'ın bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığı tarafımızdan tesbit edilememiştir. Fakat Hattâbî'nin doğup büyüdüğü bölgenin nüfus durumu bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

68. Bkz. Abdulkadir Bağdâdî, a.g.e. I, 282.

69. Bkz. Hattâbî, Garîbü'l-Hadîs, I, 53.

70. Özellikle Hadis Âlimlerinin çoğunun Mevâliden olduğu belirtilir. Bkz. Abdülmecîd Mahmûd, Tahâvî, s. 5.

71. Kâmil Miras, Sahîh'i Buhârî Muhtasarı Tecrîd'i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, XII, 90.

Hattâbî'nin yaşadığı asırda, o bölgede Acem unsuru da görülmektedir. Ancak, Acem unsurunun Bust ve civarındaki birkaç şehre hakimiyeti sadece idâridir. Merkezi Bağdad'da bulunan Abbâsî Hilâfeti siyasi otoritesi zayıflayınca İslâm Ülkesi parçalanmış, şeklen halîfeye bağlı, çeşitli bölgelere hakim birçok yeni devletcik ortaya çıkmıştı. İşte bu dönemde Bust şehri Acem asıllı olarak bilinen Samânîler Devletinin hakimiyetinde bir müddet kaldı. Fakat İdârî yapıdaki bu durumun nüfus meselesi üzerinde etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Samânîler'in, kendilerinden olan ilim adamlarına çok fazla maddi imkan sağladıkları nakledilir.⁷² Hattâbî'nin ise, idareden herhangi bir suretle destek ya da yardım gördüğü tesbit edilememektedir.

Bu şartlar gözönüne alınırsa Hattâbî'nin Acemlerle nesep bağlantısı ihtimali ortadan kalkmış olur. Elde edilebilen bilgiler değerlendirilince, Hattâbî'nin Türk olma ihtimali diğerlerinden daha kuvvetlidir. Böylece ona "Hattâbî" nisbesinin kendi dedesine atfen verildiği anlaşılır.

2-Yaşadığı Bölge

Ebû Süleyman Hattâbî, Hicrî 319/931 yılının Receb ayında Bust şehrinde doğdu.⁷³ Bundan dolayı "Bustî" nisbesi ile tanınır.⁷⁴ Bust şehri coğrafi olarak Afganistan sınırları içinde kalmaktadır. Sicistan, Gazne ve Herat şehirleri arasında, Kâbil civarında, akarsularının çokluğu nedeniyle bağlık bahçelik bir yerdir.⁷⁵ Anlaşıldığına göre şehir, bölgede akarsuların bulunduğu, yeşillik bir yere kurulmuştur. Fakat arazisinin bir kısmı çöldür.⁷⁶

72. Bkz. Adam Metz, a.g.e.I, 49.

73. Bkz. Yâkut, M. Üdebâ, IV, 250; Sem'ânî doğum tarihini H. 317 diye kaydeder. Bkz. Ensâb, II, 380.

74. Sem'ânî, a.g.e.I, 349; İbn Hallikan, a.g.e.II, 214; Zehebî, Tezkire, III, 1018.

75. Bkz. Yâkut, M. Büldan, I, 414-415; İbnü'l-Esîr, Lübâb, I, 151.

76. Bkz. İbnü'l-Esîr, Kâmil, IV, 473'de Türklerle Arapların Bust Çölünde karşılaşip savaştıklarını kaydeder.

Coğrafi konum itibariyle, bölgenin yerleşime en uygun yerine kurulmuş olan şehrin tarih itibariyle de eski olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, Emevîler devrinde doğuya yapılan seferler hızla devam etmişti. Bust şehrine kadar olan bölgeyi fetheden Araplar H.43/663 yılında burayı da aldılar. Savaşı kaybeden Türk komutanı Kabil'e çekildi.⁷⁷ Bu noktadan bakınca H.43/663 tarihinden çok önceleri bu şehrin kurulduğu anlaşılır.

Bundan sonra Bust şehri önemli bir merkez olarak bir müddet Müslaman Arapların kontrolünde kaldı. Fakat Türklerle Araplar arasındaki münasebetler sona ermiş değildi. Bu tarihten sonra meydana gelen gelişmeler ve aralarında yaptıkları anlaşmalar, iki milletin birbirlerini daha iyi tanımalarına vesile oldu.⁷⁸

Zamanla Türklerin müslüman olmaları, idare Arapların elinde olsa da, nüfus yoğunluğu itibariyle Türklerin çoğunlukta kalmalarına vesile oldu. Abbasî Devleti'nin zayıflaması ve siyasi birliğin bozulmasıyla İslâm Dünyası çeşitli küçük devletçiklere ayrılmıştı. Bu devletlerden biri olan Sâ-mânîler(261/874-389/999) doğu bölgelerinde hakim idiler. Dola-yısıyla Bust kenti de bir müddet onların kontrolünde kaldı.⁷⁹ Fakat nüfus yoğunluğu Türk olduğu için mahallî olarak Bust ve Gazne şehirleri Türk reislerin elinde idi.⁸⁰

Sâmânî idâresinin zayıflaması ve Türk komutan Sebuk-tek'in (ö. 387/997) çabaları sonucu 366/976 yılında Sâmânî-ler Bust'tan çekildi.⁸¹ Sebuktek'in ölümünden sonra yerine geçen Sultan Mahmud, Halifenin takdirini kazanmış bir komutanı. Kendisi halifeye bağlılığını bildirerek Sicistan kentinin idaresini istedi. Halife ise, Belh, Herat ve Tirmiz kentleri ile beraber Bust şehrini de Sultan Mahmud'a resmen bağladı.⁸²

77. Bkz. Yâkûbî, Tarih, II, 258; İbnü'l-Esîr, a.g.e. IV, 436; Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, s.10.

78. Bu gelişmeler için Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. IV, 463, 485.

79. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII, 60.

80. Bkz. Barthold, a.g.e. s.296.

81. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e. VIII, 685.

82. Bkz. İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 131, 139.

Bust şehrinin bundan sonraki durumu bu çalışmanın konusu dışında kalmaktadır. Şehrin târihî geçmişinin tesbiti özellikle nüfus karakterini belirlemek açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan, İslam kültür tarihi açısından da Bust kentinin hususiyetine kısaca bakmakta fayda mülâhaza edilmektedir. Bu şehirden edebiyat ve dînî ilimlerde şöhret bulmuş bazı âlimler yetişmiştir. Hadis ilminde "Sünen" sahibi Ebû Muhammed İshak b. İbrahim el-Bustî (ö.348/959), büyük âlim Ebû Hatim Muhammed b. Hibban el-Bustî (ö.354/965) ve Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed el-Bustî (ö.401/1010) bunlar arasında sayılabilir.⁸³

Ebû Süleyman el-Hattâbî de Bust şehrinde doğan büyük âlimlerden biridir. Fakat Hattâbî hayatının büyük bir kısmını Bust şehirden uzak yaşamıştır. Orada yaşamaya fazlaca istekli de gözükmemektedir. O, bu duygularını şu şiirinde dile getirir;

"Ailem ve akrabalarım orada olsa da

Bust ve onun halkı arasında ben bir garibim."⁸⁴

Hattâbî'nin böyle düşünmesinin bazı sebepleri olabilir; Bunlardan birisi Bust'un bölgedeki diğer şehirlere göre ilim bakımından daha yetersiz olması. Örneğin bölgenin Nisabur ve Buhara gibi kentleri o dönemde birer ilim merkezi hüviyetindedirler.⁸⁵ Diğer de idarenin fazlaca gözü önünde bulunmama düşüncesi olabilir. Bunlara birde ekonomik sebepler eklenebilir. Çünkü Hattâbî bir taraftan ilimle meşgul olurken, aynı zamanda ticaretle meşgul olmak suretiyle geçimini temin etmektedir.⁸⁶ Hattâbî, öğrenim için ayrıldığı Bust kentine ancak hayatının sonuna doğru dönmüş ve 388/998 tarihinde orada vefat etmiştir.⁸⁷

83. Bkz. Sem'ânî, a.g.e.I, 348, 349; Yâkût, M. Büldan, I, 415; İbnü'l-Esîr, Lübb, I, 151.

84. Seâlibî, a.g.e. IV. 383.

85. Bkz. Adam Metz, a.g.e.I, 336-337. Öğretim hayatı işlenirken Hattâbî'nin Nisabur ve Buharada kaldığı belirtilecektir.

86. Bkz. Yâkût, M. Üdebâ, IV. 250.

87. Bkz. İbn Hallikân, a.g.e.II, 214; Subkî, a.g.e.III, 282; İbnü'l-Cevzî, onu 349 yılında vefat edenler arasında sayarsa da, 'Bkz. Muntazam VI. 397,' bu doğru değildir. Çünkü Hattâbî'nin 360 lı yıllarda eser yazdığı kendi ifadesinde yer almaktadır. Bkz. Garîb, I, 51.

İnsan hayatının değeri, yaptığı hizmetler ve başarıları ile ölçülür. Hayatlarını ilme vakfetmiş âlimlerin de ayırıcı özellikleri, öğrenim ve öğretim hayatlarındaki başarıları ve kendilerinden sonra insanların ufkunu açan kıymetli eserleridir. Bu nedenle de ilim adamlarının doğum ve ölüm tarihlerinin tesbitinden çok ilmi şahsiyetlerinin analizi önemlidir. Bu düşünceyle Hattâbî'yi ilim merceğinin altında incelemeye çalışalım.

B-İLMİ

İslâm dîninin iki ana kaynağı Kur'an ve Hadis, ilim öğrenme ve öğretmeyi özellikle teşvik etmektedir. İlim tahsilinde Kur'an ve Hadis'e öncelik vermek ise islâm dînini öğrenmek için birinci derecede önem arz etmektedir. Başta sahabe olmak kaydıyla onlardan sonra gelen müslümanlar Kur'an ve Hadis öğreniminde maddi çıkar düşüncesini gözetmemişlerdir.⁸⁸ Onlar, Allah'ın rızasını kazanmak gibi yüce bir gaye ve Hz. Peygamber'in hadislerini tahrif ve uydurmalarından korumak gibi büyük bir görevi yerine getirmenin sorumluluğu içerisinde hareket etmişlerdir.

Hattâbî'nin öğrenim ve öğretim hayatına bakıldığında bu ruh ve anlayışın hakim olduğu gözden kaçmamaktadır. Hattâbî ilim tahsili amacıyla bütün zorluklara katlanmış ve bu sahada kendisini yetiştirmek amacıyla başta Kur'an ve Hadis olmak üzere fıkıh, akâid, lugat, Arap Dili ve edebiyatı ile sair ilimleri tahsil etmiştir. O, dîni doğru anlamak için bu sahadaki ilimlerden sadece birinde uzmanlaşmanın yeterli olamayacağı düşüncesinden⁸⁹ hareketle, bu ilimlerin hepsini öğrenmeye çalışmıştır.

88. Her toplumda bazı hedef şaşırırlar olabilir. Toplumların hayatında bu davranışlar normal karşılanmalıdır. Nitekim hadis öğrenimini maddî çıkar sağlamak için bir araç olarak kullanmak isteyenler çıkmışsa da bunlar azınlıktadır. Hükümler azınlığa göre verilmez. Bilgi için Bkz. Nesâî, Taharet, 45; Hatîb, Kifaye, s.155-156, Subhi Salih, Hadis İlimleri, (Çev. M. Yaşar Kandemir) s.49-52.

89. Bkz. Hattâbî, Meâlim, I, 11; İslâm, I, 5.

1-Öğrenim Hayatı

Hicrî IV. asırdaki eğitim öğretim faaliyetlerinde, sistem ve müessese olarak III.asırdan pek farklılık görülmemektedir. Dînî ilimlerin öğretildiği yerler hâlâ cami ve mescitlerdir. Yüksek öğretimde, organize edilmiş devlet desteği Hattâbî'den sonraya rastlar.⁹⁰

Hattâbî, öğrenimini tabiatıyla zamanın öğretim imkanları çerçevesinde tamamlamış olmalıdır. Fizikî kapasite ve şartlarda olduğu gibi metod olarakta Hattâbî'nin öğrenimini kendi şartları içinde düşünmek durumundayız. O, tamamen isteğe bağlı, aynı zamanda ders ve hoca seçiminde talebenin tam serbest olduğu bir sistemde yetişmiştir. Dolayısıyla öğrendiği dînî ilimler arasında yer alan Kur'an ve Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, akaid, siyer ve Arap Edebiyatı gibi dersleri, bizzat şanlarına giderek farklı hocalardan tahsil etmiştir.⁹¹

a-Hocaları

Medrese öncesi eğitim öğretimin bir özelliği de onda sınıf geçme yerine bir manada ders geçme usûlünün bulunmasıdır. Çünkü öğretim müesseseye değil hocaya bağlıdır.

-
90. Yüksek öğretimde ilk müessese, Halife el-Me'mûn (ö.215/830) zamanında kurulan "Beytü'l-Hikme" dir. Bunda dînî ilimler okutulmuyordu. İçerisinde dînî ilimlerin de tahsil edildiği "Nizamiye Medreseleri" 458-460/1065-1067) yıllarında Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulmuştur. Bkz. Philip K. Hittî, Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi, (Çev.Salih Tuğ) II,630 Her ne kadar bu medreselerden önce bazı müesseselerden söz edilse de, Bkz. Adam Metz, a.g.e.I,336-337, bunlar da Hattâbîden sonraya rastlamaktadır. Onun zamanında, Kur'an, hadis, fıkıh vb. dînî ilimlerin öğretiminde camiler en büyük fonksiyonu icra etmekte idi. Geniş bilgi için Bkz. Ahmed Çelebi, Eğitim Tarihi, (Çev. Ali Yardım), s.95-107.
91. Biyografi kaynakları Hattâbî'nin tahsil ettiği ilimlerden özellikle hadis, fıkıh ve Arap Dâli üzerinde durmaktadırlar. Bkz. Yâkut, M.Üdebâ, IV,252; Subkî, a.g.e. III,282-283; vs. Fakat Hattâbî'nin eserlerine bakılınca sayılan diğer ilimleri de iyi bildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Meâlim,II,163-166, IV,441; VII,14; I'lâm, I,356; II,946, vs.

Hattâbî'nin yetişmesinde etkili olan hocaların biyografilerine bakıldığında onların IV. asrın ileri gelen ilim adamlarından oldukları dikkati çekmektedir. Ayrıca onların farklı fıkıh ekollerine mensup olmaları da ihtimalki, Hattâbî'nin daha geniş düşünce ve hür fikirli olması yönünde müsbet katkıda bulunmuştur. Hattâbî'nin kendilerinden hadis rivayetinde bulunduğu yaklaşık yetmiş civarında şahsın ismi tesbit edilebilmektedir. Ancak bunların bir kısmından bir ya da birkaç hadis aldığından, hepsinin Hattâbî'nin öğreniminde etkili olduğu ve bazılarının da tabakat kitaplarına geçtiği tesbit edilemediğinden ilmî şöhret ve şahsiyetleri hakkında fikir yürütülememektedir.

Yukarıda belirtilen durum gözönüne alınarak, onun hadis naklettiği her şahsı buraya almak yerine, sayı itibariyle fazla hadis aldığı ya da öğreniminde önemli katkıları tesbit edilebilen hocaları zikredilmekle yetinilecektir.⁹² Hocaları arasında şu isimleri saymak mümkündür.

Abdullah b. Ömer b. Şevzeb (ö.342/953)⁹³: Hattâbî kendisinden hadis nakletmektedir.⁹⁴

Ahmed b. Muhammed b. Abdûs en-Nisâbûrî (ö.346/957)⁹⁵: Hattâbî'nin çok hadis aldığı hocaları arasında sayılabilir.⁹⁶

Ahmed b. İbrahim b. Mâlik⁹⁷: Hattâbî'nin, özellikle Humeydî (ö.219/834)'nin Müsned'inden yaptığı nakille dikkati çeken hocasıdır.⁹⁸

Ahmed b. Muhammed b. Sehl (ö.358/968)⁹⁹: Hattâbî, kendisinden hadis rivayet etmektedir.¹⁰⁰

-
92. Hocalarının hayatları hakkında geniş bilgi vermek, çalışmanın hacmi açısından mümkün olmadığından sadece Hattâbî üzerindeki etkili yönleri belirtilecektir.
93. Hayatı için bkz. Zehebî, Siyer, XV,466.
94. Bkz. Hattâbî, Garîb, I,715.
95. Hayatı için bkz. Zehebî, a.g.e., XV,519-520.
96. Bkz. Hattâbî, a.g.e., I,55,76,378,653.
97. Hayatı hakkında bilgi bulunamadı.
98. Bkz. Hattâbî, a.g.e., I,67,81,105,248; Meâlim, I,302,451, II,70,361, IV,57,83, V,320; İcâm, I,43,114,139,259,575; Uzle, s.38,44,48.
99. Hayatı için bkz. Subkî, a.g.e., III,44.
100. Bkz. Hattâbî, Garîb, I,409,495.

Ebu Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd el-Bağdâdî (ö. 348/959)¹⁰¹: Hattâbî'nin hadis öğreniminde en çok istifade ettiği hocalarından biridir. Aynı zamanda "Sünen" türünde eseri bulunan¹⁰² Neccâd'dan Hattâbî'nin aldığı hadislerden âlî isnadları olanların varlığına işaret edilmektedir.¹⁰³ Bu âlimin Hanbelî mezhebine mensup olması¹⁰⁴, Hattâbî'nin öğrenimi açısından dikkate değer hususlardan biridir.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ubeyd el-Basrî es-Saffâr (ö. 341/952)¹⁰⁵: "Sünen" türünde eseri bulunan¹⁰⁶ ve Hattâbî'nin hadis öğreniminde etkili olup kendisinden Basra'da hadis dinlediği ve rivayet ettiği hocasıdır.¹⁰⁷

Ebu'l-Abbas el-Esam Muhammed b. Yakub el-Emevî en-Nisâbûrî (ö. 346/957)¹⁰⁸: Hattâbî'nin öğrenim hayatında etkili şahsiyetlerden biridir. Mezhep olarak Şâfiî ekolüne mensup olan Esam, Horasan bölgesinde büyük âlimlerden biridir. Hattâbî, özellikle Şâfiî'nin Müsned'inden yaptığı nakilleri bundan almıştır.¹⁰⁹

Ebu Muhammed Cafer b. Muhammed b. Nusayr el-Bağdâdî el-Huldî (ö. 348/959)¹¹⁰: Kendisi sûfî muhaddislerdendir. Hattâbî ondan Bağdat'ta hadis öğrenmiştir.¹¹¹ Aynı hocasından pek çok hadisi de rivayet etmiştir.¹¹²

-
101. Kendisinden meşhur hadis âlimlerinden Dârekutnî, İbn Şahin, Hâkim ve diğerleri hadis öğrenmiştir. Hayatı için bkz. Hatîb, Tarih, IV, 189-192; Zehebî, Siyer, XV, 502-505; İbn Hacer, Lisân, I, 180.
 102. Bkz. Kettânî, a.g.e., s. 36.
 103. Yâkût, M. Üdebâ, IV, 253; Rivayetlerine örnek olarak bkz. Hattâbî, Ğarîb, I, 565; Uzle, s. 16, 96.
 104. Bkz. İbn Ebî Ya'lâ, Tabakât, II, 7 vd.
 105. Hayatı için bkz. Hatîb, a.g.e., IV, 261.
 106. Kettânî, a.g.e., s. 36.
 107. Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I, 583; Uzle, s. 52.
 108. Hayatı için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., XI, 232; Zehebî, Siyer, XV, 452-460; İbnü'l-İmâd, a.g.e., II, 373-374. Kendisi meşhur bir âlim olmasına rağmen İbn Hazm'ın "meçhul" saydığı kaydedilmektedir. Bkz. Leknevî, er-Ref', s. 295.
 109. Örnek olarak bkz. Ğarîb, I, 238, 253, 325; Meâlim, III, 24, IV, 82; İ'clâm, I, 138; Uzle, s. 9.
 110. Hayatı için bkz. Hatîb, a.g.e., VII, 226-231; Ebu Nuaym, Hilye, X, 381; Zehebî, Siyer, XV, 558-560.
 111. Bkz. Yâkût, M. Üdebâ, IV, 253.
 112. Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I, 90, 207, 215.

Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî (ö.370/980): Kendi zamanında Hanefî fakihlerinin önde gelenlerindedir. Fıkıhta müctehit olması yanında hadisçiliği ile de tanınır.¹¹³ Hattâbî'nin yakından tanıyıp sohbetinde bulunduğu anlaşılan Ebu Bekir er-Râzî'den hadis almasının yanında¹¹⁴, Hanefî fikhını da bu âlimden öğrenmiş olması muhtemeldir.

Ebu Cafer Muhammed b. Amr er-Razzâz el-Bağdâdî (ö. 339/950): Hattâbî'nin hocaları arasında gösterilen¹¹⁵ Ebu Cafer, Bağdatlı güvenilir bir hadis âlimidir.¹¹⁶ Muhtemelen Hattâbî, kendisinden Bağdat'ta hadis dinlemiştir.

Ebu Ömer Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî ez-Zâhid (ö.345/956): Aile çevresi itibariyle de ilim muhitinde yetişmiş olan Ebu Ömer¹¹⁷, Hattâbî'nin öğrenim hayatında iz bırakan şahsiyetlerden biridir. Hattâbî, kendisinden sadece hadis değil, Arap dili ve edebiyatını da öğrenmiştir.¹¹⁸

Ebu Salih Halef b. Muhammed b. İsmail el-Hayyam (ö. 361/971)¹¹⁹: Buhârî'nin Sahîhi'nin İbrahim b. Ma'kıl en-Nesefî (ö.295/907) rivayetinin Ebu Salih kanalıyla Hattâbî'ye ulaşmış olması, bu âlimin kendisi üzerindeki etkisinin açık bir göstergesidir.¹²⁰

-
113. Hayatı için bkz. Hatîb, Tarih, IV,314-315; Zehebî, Siyer, XVI,340-341; Dâvûdî, a.g.e., I,55.
 114. Bkz. Ğarîb, II,313.
 115. Bkz. İbn Hallikân, a.g.e., II,214.
 116. Hayatı için bkz. Hatîb, a.g.e., III,132; İbnü'l-İmâd, a.g.e., II,250. Bu âlimin hadiste eseri bulunduğu kaydedilmektedir. Bkz. Sezgin,GAS,I,184.
 117. Ebu Ömer, Hanbelî mezhebine mensup, hadis kadar Arap dili ve edebiyatında da şöhret sahibidir. Kendisinin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ile sınırlı "Ğarîbü'l-Hadîs"inin bulunduğu belirtilmektedir. Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e., II,67-69; Hatîb, a.g.e., II,356-359; İbn Hallikân, a.g.e., IV,329-333; İbn Hacer,Lisan,V,168.
 118. Hattâbî'nin bu âlimden birçok lugat nakline rastlanmaktadır. Ayrıca hadis rivayetleri de azımsanmayacak ölçüdedir. Bkz. Ğarîb, I,91; Meâlim, VI, 98; İ'lâm, I,59, II,935.
 119. Hayatı için bkz. İbnü'l-Esîr, Lübâb, I,475; Zehebî, Mizân, I,662; İbn Hacer, Lisan, II,404-405.
 120. Hattâbî, Buhârî'nin Sahîhi'ni sadece bu kanaldan almamıştır. Bu rivayetleri hakkında bilgi ve örnekler için bkz. İ'lâm, I,5; Ğarîb, I,226,232,336.

Ebu Ahmed Hamza b. Muhammed b. Abbas ed-Dehgân (ö. 347/958)¹²¹: Hattâbî'nin hadis aldığı hocalarından biridir.¹²²

Ebu Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyad, İbnü'l-E râbî el-Basrî (ö.340/951)¹²³: Zamanının önde gelen hadis âlimlerindendir. Hattâbî, hadisi ondan Mekke'de öğrenmiştir.¹²⁴ Hadis öğreniminde bu âlimden oldukça etkilenen Hattâbî'nin pek çok rivayetine rastlanmaktadır.¹²⁵

Ebu Bekir Muhammed b. Muhammed b. Abdirrazzak b. Dâsse el-Basrî (ö.346/957): Ebu Davud'un Sünen'ini nakletmesi ile tanınan¹²⁶ İbn Dâsse, Hattâbî'ye bu eseri Basra'da okutmuştur.¹²⁷

Ebu Ali Hasan b. Hüseyin b. Ebî Hüreyre el-Bağdâdî (ö.345/956)¹²⁸: Hattâbî'nin Şâfiî fıkhında hocası olup kendisinden Bağdat'ta fıkıh öğrenmiştir.¹²⁹

Ebu Amr Osman b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dakkâk, İbnü's-Semmâk (ö.344/955): Bağdat'ta dönemin ileri gelen hadis âlimlerindendir.¹³⁰ Hattâbî burada kendisinden hadis öğrenmiştir.¹³¹

-
121. Hayatı için bkz. Hatîb, a.g.e., VIII,183.
 122. Rivayetinde örnek olarak bkz. İ lâm, I,24.
 123. Hayatı için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., XI,226; Zehebî, Tezkire, III,852-853; İbn Hacer, Lisan, I,308-309.
 124. Bkz. Yâkût, M. Üdebâ, IV,253; Zehebî, Iber, II,174.
 125. Bu âlimin "Mu'cem" türünde bir eseri de vardır. Bkz. Kettânî, a.g.e., s.137; Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I,72,305; Meâlim, I,272, III,70; İ' lâm, I,339, II,918, Uzle, s.3,10,14,48.
 126. Hayatı için bkz. Zehebî, Siyer, XV,538-539.
 127. Bkz. Zehebî, Tezkire, III,1019; Suyûtî, Tabakat, s.404. Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I,60,107,327; Meâlim, I,272; İ' lâm, I,398, II,917; Uzle, s.19,33,36.
 128. Hayatı için bkz. Hatîb, a.g.e., VII,298-299; Subkî, a.g.e., III,256-263; Muhammed Hasan Heyto, İctihâd, s.148-149.
 129. Bkz. Yâkût, M. Üdebâ, IV,252; İbn Hallikân, a.g.e., II,214.
 130. Kendisinden Dârekutnî, Hâkim, İbn Mende gibi Hattâbî'nin akranı, meşhur âlimler de hadis öğrenmiştir. Bkz. Zehebî, Siyer, XV,444-445.
 131. Rivayet örnekleri için bkz. Meâlim, II,18, III,323.

Ibrahim b. Abdillâh, Ebû İshak İbrahim b. Abdillâh el-Hüceymî el-Basrî (ö.351/962).¹³² Hattâbî bu kanaldan İbn Huzeyme (ö.311/923)'nin Sahîhi'ni almıştır.¹³³

Ibrahim b. Firas ,¹³⁴ Hattâbî'nin en çok hadis naklettiği hocaları arasındadır.¹³⁵

Ebû Yakub, İshak b. İbrahim b. Hâşim (ö.341/952). Kendisi hadiste Dimesk'in şeyhi durumundadır.¹³⁶ Hattâbî, kendisinden hadis rivayet eder.¹³⁷

Ebû Ali İsmâil b. Muhammed b. İsmail b. Salih es-Safâr el-Bağdâdî (ö.341/952).¹³⁸ Hattâbî'nin hadis öğreniminde en çok istifade ettikleri arasında yer almaktadır.¹³⁹

İsmâilî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmâilî el-Cürcânî eş-Şafiî (ö.371/981).¹⁴⁰ Hattâbî'nin hadis aldığı hocalar arasındadır.¹⁴¹

Ebû Bekir, Muhammed b. Ali b. İsmâil eş-Şâşî el-Kaffal (ö.365/975).¹⁴² Hattâbî'nin başta fıkıh olmak üzere, hadis dışındaki diğer ilimlerde de yetişmesinde en büyük paya sahip olan hocasıdır.¹⁴³

132. Hayatı için bkz. Zehebî, Siyer, XV, 525-526.

133. Bkz. Hattâbî, I lâm, I, 394.

134. Hayatı hakkında bilgi bulunamadı.

135. Rivayetlerine örnek için bkz. Hattâbî, Ğarîb, I, 86, 115, 471, 517; Meâlim, V, 419; Uzle, s. 10. vs.

136. Hayatı için bkz. İbn Kesir, a.g.e. XI, 230; İbnü'l-İmâd, a.g.e. II, 366.

137. Bkz. Hattâbî, Ğarîb, I, 222.

138. Yine Hattâbî'nin hadis aldığı Basralı Ebu'l-Abbas es-Saffar ile karıştırılmamalıdır. Ebû Ali hadis âlimleri tarafından 'sika' olarak tanınan meşhur bir âlimdir. Bkz. Hatîb, a.g.e. VI, 302-304; Zehebî, Siyer, XV, 440-441; İbn Hazm'ın meçhul dediği nakledilir. Bkz. Leknevî, er-Ref', s. 295.

139. Bkz. Zehebî, Tezkire, III, 1019; rivayetlerine örnek için bkz. Hattâbî, Uzle, s. 34, 46, İcaz, s. 31.

140. İsmâilî, zamanının önde gelen hadis âlimlerindedir. Kendisinden çok kimse hadis öğrenmiştir. Kıymetli eserleri de vardır. Bkz. Abbâdî, Tabakât, s. 86; Subkî, a.g.e. III, 7-8; Zehebî, Tezkire, III, 947-951.

141. Rivayetlerine örnek için bkz. Hattâbî, Ğarîb, I, 761.

142. Kaffal çok yönlü bir âlimdir. Müctehit, müfessir, Mutezile ve Eş'arî kelamını bilen bir şahıstır. Aynı zamanda kıymetli eserleri de vardır. Geniş bilgi için bkz. Abbâdî, Tabakât, s. 92; İbn Hallikan a.g.e. IV, 200-201; Subkî, a.g.e. III, 200-222; Dâvudî, Tabakât, II, 196-198.

143. Hattâbî'nin, Kaffal'dan fıkıh öğrendiğine dair bilgi için bkz. Yâkut, a.g.e. IV, 252; Subkî, a.g.e. III, 282.

Muhammed b. Halid b. Hasan¹⁴⁴: Hattâbî'nin Firebrî'nin naklettiği Sahih-i Buhârî nüshasını aldığı hocasıdır.¹⁴⁵

Muhammed b. Hüseyin b. Âsım¹⁴⁶: Hattâbî, İbn Hüzeyme'nin "Esmâü'l-Hüsnâ" isimli eserini bu âlimden almıştır. Kendisinden başka rivayetleri de vardır.¹⁴⁷

Muhammed b. Hâşim b. Hişam¹⁴⁸: Hattâbî, Abdurrazzak'ın Musannaf'ından Deberî aracılığı ile yaptığı nakilleri bu hocadan almıştır.¹⁴⁹

Muhammed b. el-Mekkî: Hattâbî, başka rivayetleri olmakla beraber, özellikle Saîd b. Mansur'un Sünen'inden yaptığı nakilleri bu hoca aracılığıyla almıştır.¹⁵⁰

Mükerrem b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî el-Bezzaz (ö.345/956)¹⁵¹: Hattâbî'nin hadis aldığı hocalar arasında gösterilmektedir.¹⁵²

Hattâbî'nin kendilerinden hadis naklettiği tesbit edilen hocalarının tamamı burada sayılanlardan ibaret değildir. Yukarıda isimleri verilen kişiler, Hattâbî'nin yetişmesinde emekleri geçen ya da daha çok hadis aldığı veya herhangi bir hadis kaynağını kendilerinden naklettiği önemli şahsiyetlerdir.

144. Hayatı hakkında bilgi bulunamadı.

145. Bkz. Hattâbî, I lâm, I,5, II,1182.

146. Hayatı hakkında bilgi bulunamadı.

147. Bkz. Hattâbî, Şe'nü'd-Duâ, s.4,98. Bu hocadan başka rivayetleri de vardır. Bkz. Ğarîb, I, 336,375; Uzle, s.24.

148. Muhammed b. Hâşim b. Hişam'ı, Irakî, Muhammed b. Hâşim ve Muhammed b. Hişam olarak iki ayrı şahıs-
mış gibi kabul etmekte ve her iki isim altında,
"İbnu'l-Kattân, hâli bilinmiyor, dedi. Kendisi
Deberî'den, ondan da Hattâbî hadis aldı" şeklin-
de bilgilere yer vermektedir. Bkz. Irâkî, Zeyl,
s.413-414. Ancak Hattâbî bizzat, hocanın ismini
Muhammed b. Hâşim b. Hişam olarak senedinde zik-
retmektedir. Bkz. Ğarîb, I,176.

149. Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I,90,135; Meâ-
lim, II,128, IV,67, V,154, VII,18; Uzle, s.15,17.

150. Rivayet örnekleri için bkz. Ğarîb, I,61,381,463;
Uzle, s.56.

151. Hayatı hakkında bkz. Hatîb, a.g.e., XIII,221.

152. Bkz. Zehebî, Siyer, XVII,24; Rivayet örneği için
bkz. İ'lâm, I,235.

b-Yazılı Kaynakları

Hicrî IV. asra gelindiğinde dînî ilimler büyük ölçüde tedvin ve tasnif edilerek, yazılı kaynaklar halîze getirilmiştir. Özellikle hadis ilmi açısından bakıldığında bu konuda büyük mesafe katedildiği muhakkaktır. Hadis ilminde yazılan bu kadar eserin IV. asır âlimlerinin öğrenim hayatında etkili olduğu muhakkaktır. Hadis âlimleri özellikle rivayet ilminde ilk üç asırda yazılan eserlere müracaat etmekten müstağnî olamazlar.

Hattâbî'nin de rivayetü'l-hadîs konusunda kendinden önce yazılmış kaynaklara müracaatı tabiidir. Onun, konuyla ilgili kaynakları, "Hadis Rivayetindeki Yeri" başlığı altında birinci bölümde ele alınacaktır. Hadis rivayeti ile, kendisinden hadis aldığı bazı tarih kaynakları dışında kalan bazı kaynaklarına burada işaret etmek istiyoruz.

Esâsen Hattâbî, hadis dışında diğer yönleri ile de araştırılmayı değer bir şahsiyettir. Böyle bir araştırma ile her yönden kaynağı tam olarak ortaya konulabilir. Eserlerinde geniş ve zengin sayılabilecek fıkıh meselelerini aktaran Hattâbî, çoğunlukla bunlardaki kaynağını belirtmez. Ancak bu bilgilerin büyük çoğunluğunu kitaplardan almış olması muhtemeldir. Şafiî'den yaptığı nakilleri özellikle onun kendi eserlerinden aldığı anlaşılmaktadır.¹⁵³ Bu çerçevede onun "Risâle, Ümm ve İhtilâful-Hadîs" isimli eserlerinden istifade etmiştir. Diğer taraftan şafiî fıkında hocası Kaffâl'ın özellikle fıkıh usûlündeki eseri¹⁵⁴ nin Hattâbî'nin yazılı kaynakları arasında olması da tabiidir. Hattâbî'nin fikhî meselelerde istifade ettiğini kendisinin açıkladığı eserlerden biri de İbnü'l-Münzir(ö.319/931)'in, Kitâbu'l-İhtilâf isimli eseridir.¹⁵⁵ Yine, Sâcî (ö.307/919)'nin¹⁵⁶ Kitâbu'l-İhtilâf isimli eserinden faydalandığını Hattâbî kendisi kaydetmektedir.¹⁵⁷ Diğer fıkıh mezheplerinin görüşlerini de

153. Bkz. I'clâm, I,292.Krş, Şafiî, Ümm,I,215

154. Bkz. Dâvûdî, a.g.e.II,196.

155. Bkz. Hattâbî, Meâlim, VII,424.

156. Zekeriya b. Yahya b. Hallâd el-Basrî, bkz. İbnü'l-İmad, a.g.e. II,250.

157. Bkz. I'clâm, I,166.

kendi kaynaklarından almış olması, ama zamanındaki metodolojik anlayışı itibariyle hepsinin ismini kaydetmemesi mümkündür.

İtikâdî konuları ele alırken de kendisinden önceki kaynakları tetkik ettiği Hattâbî'nin eserlerinde kullandığı ifadelerden anlaşılmaktadır.¹⁵⁸ Özellikle selefin sıfat anlayışına yeni boyutlar getiren Hattâbî,¹⁵⁹ bu konuda selefin ve diğer mezheplerin görüşlerini büyük ölçüde kaynaklardan öğrenmiş olmalıdır. İtikâdî yönden ehli sünnet anlayışına muhalif bir çizgi takip eden Mutezile Mezhebi'nin görüşlerini onların kendi eserlerinden öğrendiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁰

Şahsı itibariyle Arap Dili konusunda da uzman sayılabilecek ölçüde dile hakim olan Hattâbî'nin, eserlerinde en çok kullandığı kaynaklardan biri de filolojik çalışmalardır. Bunlar, dil âlimleri tarafından yazılmış doğrudan ya da dolaylı eserlerdir. Kendisi de aynı yönde yaptığı çalışma ile ün yapan Hattâbî, Ğarîbü'l-Hadîs'ini yazmadan önce geniş bir alan ve kaynak araştırması yapmıştır. Bu meyanda Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam (ö.224/838) ile İbn Kuteybe (ö.276/889) nin Ğarîbü'l-hadislerini birinci sırada ve detaylarıyla incelemiştir. Bunların dışında, Ebû Ubeyde Mamer b. Müsennâ (ö.210/825), Esmâî (ö.216/831), Kutrub diye bilinen Muhammed b. Müstemir (ö.206/821), Nadr b. Şümeyl (ö.203/818), Ebû Muaz el-Mervezî Şemr b. Hamdûye (ö.255/868), Bâcuddâî ve Ahmed b. Hasan el-Kindî nin Ğarîbü'l-hadis alanında yazdıklarını da inceleyerek şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bunların hepsini toplasan bir kitap olmaz."¹⁶¹ Aynı alanda yazılan ve Hattâbî'nin kaynak olarak kullanmak yanında istifade edilebilir bir kitap diye takdim ettiği, İbnü'l-Enbârî (ö.328/939) nin Ğarîbü'l-Hadîs'i de bu grubun içindedir.¹⁶²

158. Bkz. Meâlim, VII, 49.

159. Sıfatlar konusu işlenirken gerekli açıklama yapılacaktır.

160. Bkz. İ'clâm, I, 73.

161. Bkz. Hattâbî, Ğarîbü'l-Hadîs, I, 47-51. den özet.

162. Bkz. Aynı eser, I, 51. Nakillerine örnek olarak bkz. aynı eser, I, 69, 91, 231, 723; II, 331; III, 28. vs.

Hattâbî'nin filolojik kaynakları yukarıda zikredilenlerle sınırlı da değildir. Başka dil ve lugat âlimlerine müracaatlarının esere dayalı olması muhtemeldir.

Müellif ve eser ismiyle beraber zikrettiği, Ebû Muhammed İshak b. İbrahim b. Meymun el-Mavsilî (ö.235/849)'nin, Kitabu'l-Eğânî isimli eseri¹⁶³ ve Zeccâc (ö.311/923)ın Tefsîru'l-Esmâ adlı eseri¹⁶⁴ onun müracaat ettiği yazılı kaynaklar hakkında fikir verebilir.

Dînî ilimlerde çok yönlü bir âlim olan Hattâbî, Kur'an ilimlerinin ilgi alanına giren İcazu'l-Kur'an adıyla bir de eser yazmıştır.¹⁶⁵ Bu alanda da kendisinden önceki kaynakları tetkik ettiği muhakkaktır. Çünkü onun eserine bakıldığında meseleye kendinden önceki bakış açılarını ortaya koyup, daha sonra kendi görüşlerini açıkladığı görülmektedir.

Ebû Ubeyde Mamer b. Müsennâ'nın, Mecâzu'l-Kur'an isimli eseri¹⁶⁶ ile İbn Kuteybe'nin, Müşkilü'l-Kur'an isimli eserinden de¹⁶⁷ yararlanmış olması muhtemeldir. Hattâbî, bazı ayetlerin tefsirinde, isim vermeden müfessirlerden nakiller de yapmaktadır. Bunlar arasında İbn Cerîr Taberî (ö.310/922)'nin eserinden doğrudan faydalanmış olması kuvvet kazanmaktadır.¹⁶⁸

Hadis rivayetinde olduğu kadar, dirayet meselelerinde de Hattâbî, kendisinden önceki âlimlerin eserlerinden büyük ölçüde istifade etmektedir. Bunlara da yeri geldikçe işaret edilecektir. Bu kaynaklar da biraraya getirilerek düşünülürse Hattâbî'nin geniş bir literatüre dayandığı rahatlıkla söylenebilir.

163. Bkz. Hattâbî, İc'lâm, I, 73.

164. Bkz. Hattâbî, Duâ, s.71.

165. Eserleri başlığı altında hakkında bilgi verilecektir.

166. Hattâbî'nin bu eseri okuyup faydalandığı anlaşılacaktır. Bkz. Hattâbî, Duâ, s.67.

167. Bkz. Hattâbî, İcaz, s.30.

168. Örnek olarak bkz. Hattâbî, Garîb, I, 192, 652; İc'lâm, I, 764.

c-Hadis Öğrenimi İçin Seyahatleri

Hız. Peygamber'in hadislerini öğrenmek, esasta İslâm Dîni'ni öğrenmektir. Çünkü hadis, tartışmasız olarak İslâm'ın iki temel kaynağından biridir. Hadis Edebiyatına "er-rihle fî talebi'l-hadîs" başlığı ile girmiş bulunan konuya bu manada, "er-rihle fî talebi'd-dîn" demek mümkündür.

Sahâbeden başlamak üzere; asırlarca devam eden bu seyahatlerin bu kadar çok olmasında, Hız. Peygamber hayatta iken Kur'an'ı Kerîm'in yazıldığı gibi, hadislerin de tamamının yazılmaması, Hız. Peygamber'in vefatından sonra da, sahâbenin çoğunluğu hayatta ve henüz Medîneden ayrılmadan, ciddi bir tedvin çalışması yapılamamasının etkili olduğu düşünülebilir. Çok zor şartlarda yapılan bu yolculukların gayesi ise, hadislerin kaybolmasını önlemektir.¹⁶⁹

Bilindiği gibi Hız. Peygamber'in sağlığında sahâbenin hepsinin, her zaman Hız. Peygamber'in yanında bulunma ve söylediklerinin tamamını yazma veya ezberleme imkanları yoktu.¹⁷⁰ O'nun vefatından sonrada, yeni fetihler sebebiyle çok sayıda sahabe Medîneyi terk edip farklı şehirlere yerleşmişlerdi. Bu sebeple "hadis öğrenmek için seyahat" henüz sahabe dönemi gibi çok erken bir zamanda başladı.¹⁷¹

Sahâbeden sonra da bu faaliyet artarak devam etti. Bu durum Hadis Edebiyatı içinde "er-rihle fî talebi'l-hadîs" in müstakillen ele alınmasını hazırlayan sebep oldu. Hadis

169. Hatîb Bağdâdî sahâbenin tek bir hadis için uzun seyahatler yaptığını özellikle vurgular. Bkz. Hatîb, Rihle, s.109.

170. Hız. Ömer, Hız. Peygamber'in yanına nöbetleşe gittiklerini söyler. Bkz. Buhârî, İlim, 27; Müslim, Talak, 34. Sahâbenin hepsi hadisleri yazmıyordu. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 215; Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.365; Hatîb, Takyîd, s.74. Sahâbeden yazma bilmeyenler de vardı. bkz. Buhârî, İlim, 39; Hadisleri ezberledikten sonra unutan sahâbeler de vardı. Bkz. İbn Abdilber, Câmiu Beyâni'l-İlm, II, 86. Toplu bilgi için bkz. Nevzat Aşık, Sahâbe ve Hadis Rivâyeti, s.242-246.

171. Bkz. Buhârî, İlim, 19; Râmehurmuzî, a.g.e.s, 229-237; Hâkim, Mârifet, s.7-9; İbn Abdilber, a.g.e., I, 93-95; Daha geniş bilgi için bkz. Hatîb, Rihle, s.109-126.

talebeleri, hem hadîsi ilk kaynağından ve doğru öğrenmek, hem de güvenilir âlimlerden hadis dinlemek, ayrıca âlî isnadla hadis almayı tercih etmek¹⁷² gibi düşüncelerle bu seyahatlere devam ediyorlardı. Büyük hadis âlimlerinin hayatlarına bakılınca bu durum açık bir şekilde görülür. Onların nisbesi hakkında "...Filan şahıs, Mekkî, sonra Medenî,... Basrî, ...Kûfî ...denmesi, hadis öğrenmek maksadıyla seyahatini göstermek içindir."¹⁷³

Müslümanlar için, bu yorucu fakat faziletli çalışmanın faydası zahmetinden çok daha büyüktür. Çünkü dînî emirlerin unutulmasının önüne geçilmeye ve kötü niyetli kişilerin hadis olmayan "uydurmaları" hadis diye takdim etmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Böylece İslâmın bütünlüğünün korunması yolunda önemli bir görev yerine getirilmiştir. Bunlara ilâveten, İslâm Kültürünün gelişmesine bu seyahatlerin büyük katkılarının olduğu muhakkaktır.¹⁷⁴

Hattâbî'nin öğrenim hayatına bakıldığında, hadis âlimlerinin bu geleneğini takip ettiği görülür. Onun bu uzun yolculuklarına istinâden Zehebî, "Rahhal" ifadesini Hattâbî'nin hakettiği bir ünvan gibi kullanır.¹⁷⁵ Çünkü Ebû Süleyman, doğduğu Bust kentinden kalkarak Mekke'ye kadar olan uzun mesafeyi hadis öğrenmek maksadıyla katetmiştir. O, sadece Mekke'ye gitmekle yetinmeyip Nisabur, Bağdad ve Basra gibi hadis ilmi bakımından önemli merkezler durumundaki şehirlere de yolculuk yaparak, buralarda kalmış ve hadis öğrenmiştir.

Hattâbî'nin hadis öğrenmek maksadıyla Bust kentinden ne zaman ayrıldığına tarihini tesbit zor olmakla beraber, gittiği şehirlerdeki meşhur hocalarının vefat tarihleri, bu konuda yaklaşık bir fikir verebilir. Onun, Mekke'de hadis öğrendiği hocası Ebû Saîd İbnü'l-E'râbî'nin vefat tarihi 340/951 dir. Bağdad'daki hocası Saffar'ın 341/952. Basra'daki hocası Ibn Dâsse'nin 346/957 ve Nisabur'daki hocası

172. Bkz. Hakim, Marife, s.9; Hatîb, Rihle, s.166vd.

173. Ebû Zehv, a.g.e. s.109.

174. Bu seyahatlerin faydaları hakkında bkz. Subhi Salih, Hadis İlimleri, s.44-48; Koçkuzu, Hadis Tarihi, s.133.

175. Bkz. Zehebî, Tezkire, III, 1018; Iber, II, 174.

Ebu'l-Abbas el-Esam'ın vefat tarihi ise yine 346/957 dir.¹⁷⁶ Tabiatıyla onun, bu şehirlerde hocalarının vefatından bir müddet önce bulunması gerekir. Özellikle Mekke ve Basrada Ebû Davud'un Sünenini okuyacak kadar bir zaman geçirmiş olması gerekmektedir. Ayrıca bu şehirlerde ilim öğrendiği hocaları sadece bunlardan ibaret te değildir. Özellikle Bağ - dad'da hadis öğrendiği hocası Ebû Ömer ez-Zâhid'den aynı zamanda Arap Edebiyatı ve lugat te öğrenmiştir.¹⁷⁷

Elde edilebilen bilgilere göre Hattâbî'nin öğrenim için gittiği şehirler bunlardır. Ancak, sadece bunlardan ibarettir denemez. Çünkü bu şehirlerin birinden diğerine geçerken en azından başka şehirlere de uğramış olması gerekir. Fakat, meşhur hocaların bulunduğu ve öğrenim hayatında en çok kaldığı şehirlerin belli başlıları söz konusu edildiğinden bunlar belirtilmiş olabilir. Yâkût, daha genel bir ifade kullanarak, öğrenim hayatında Hattâbî'nin gittiği yerleri Irak, Hicaz, Horasan ve Mâverâünnehir olarak kaydeder.¹⁷⁸ Bu bilgi, öğrenim hayatında daha başka şehirlerde de bulunduğunu düşünme imkanı verir.

2-Öğretim Hayatı

Ebû Süleyman öğrenimini Mekke, Bağdad, Basra ve Nisaburda tamamladıktan sonra yaklaşık 350/961'de öğretim hayatına başlamış olabilir. Tabiatıyla o zamanın eğitim-öğretim şartları ve anlayışı gereği bu sınırı kesin tesbit mümkün gözükmemektedir. Öğrenim hayatını çok uzak şehirlere giderek tamamlayan Hattâbî, bundan sonra kendi bölgesine dönerek öğretim hayatını burada sürdürmüştür. Daha önce de işaret edildiği gibi, sebebi kesin olarak anlaşılamamakla beraber, hayatının son yıllarına yakın zamana kadar doğduğu

176. Hocaları hakkında bilgi ilgili başlık altında verildi. Şehirler için bkz. Sem'ânî, Ensâb, II, 380; Zehebi, Siyer, XVII, 24.

177. Bkz. Yâkût, M. Üdebâ, X, 268.

178. Aynı eser, X, 269.

Bust şehrine gelmemesi dikkat çekicidir.

Ebû Süleyman'ın öğretim hayatı, aynı zamanda eserlerini de yazdığı dönemdir. Sem'ânî, Hakim Nisâbü'rî'nin şöyle dediğini nakleder; "Ebû Süleyman Nisabur'da senelerce kaldı ve hadis öğretti. İlminden çok istifade edildi"¹⁷⁹ Hattâbî, öğretim hayatında Nisabur dışında, Gazne, Sicistan, Fâris, Horasan, Belh ve Buhara gibi şehirlerde bulunmuştur. Bu İlim merkezlerinin içinde en çok Nisabur'da kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁰ Hattâbî'nin kendi ifadesinden anlaşıldığına göre, yaklaşık 359/969 yılına kadar Nisabur'da idi ve Ğaribü'l-Hâdis isimli eserini de burada yazdı. Buradan Buharaya geçerek öğretim hayatına orada devam etti.¹⁸¹ Daha sonra bölgenin önemli ilim merkezlerinden biri olan Belh şehrine geçti.¹⁸²

Öğretim hayatında bir çok merkezde çeşitli ilimleri öğreten Hattâbî, kendisine mektupla sorulan bazı ilmi meseleleri yine mektupla cevaplandırmış böylece öğretim hayatında "Mükâfefe" metodunu da kullanmıştı.¹⁸³ Hattâbî'nin tahsil hayatında bir çok ilmi öğrendiği gibi, öğretim hayatında da hadisden başka ilimleri de öğrettiği anlaşılmaktadır.

Dini ilimleri öğrenmenin gayesi, dini bilip yaşamak olduğu kadar onu öğretmek de olmalıdır. Hattâbî, bu iki görevi de yerine getirmeye çalışmış bir âlimdir. Çünkü o, öğrenim hayatını tamamlayıp köşesine çekilmemiş, Hadisleri ve onların dini hayattaki yerini, müslümanların hadislere göre hayatlarını tanzim etmelerini ve onları iyi anlamalarını öğretmek için hiçbir fedakarlıktan kaçınmamış, şehir şehir doluşarak öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür.

-
179. Sem'ânî, Ensâb, II, 380; Zehebî, onun Nisabur'da bir müddet kaldığını belirtir. Bkz. Iber, II, 174.
 180. Hakim'den nakledilen ifade bunu gösterdiği gibi, Şah Veliyullah'ın verdiği bilgi de bunu doğrular. Bkz. Dehlevî, Şah Veliyyullah, Bostânu'l-Muhaddisîn, (Çev. Ali Osman Koçkuzu), s. 216.
 181. Bkz. Hattâbî, Ğarib, I, 51.
 182. Bkz. Hattâbî, Mâm, I, 2.
 183. Bkz. aynı eser, II, 967.

Hattâbî'nin ilim öğretmedeki çaba ve gayretleri boşa gitmemiş, onun eserlerini kendisinden sonra nakleden talebeleri yetiştirmiştir.

3-Talebeleri

Hattâbî'nin öğretim hayatı uzun bir süre devam ettiği halde talebesi olarak tesbit edilenlerin sayısı oldukça azdır. Öğretim hayatı ile talebe sayısı doğru orantılı değildir denilebilir. Fakat, talebelärinin hepsi burada tesbit edilebilenlerden ibaret olmasa gerekir. Şöyleki; biyografi kitaplarında zikredilen hocaları ile, Hattâbî'nin kendi eserlerinden tesbit edilen hocaları arasında sayı itibariyle büyük fark vardır. Kaynakların isimlerini verdiği hoca sayısı yaklaşık on kişi kadar olmasına karşılık, kendi eserlerinde ortalama yetmiş hocanın ismi bulunabilmektedir.

Diğer taraftan Hattâbî'nin hayatı anlatılırken, hocaları arasında gösterilen bazı şahısların biyografisine bakıldığında talebeleri arasında Hattâbî'nin ismine rastlanmamaktadır. Kaynakların Hattâbî'nin talebeleri hakkında verdikleri bilgileri de aynı ölçüler içerisinde değerlendirmek gerekir.

Kendisi eser yazarak veya Hattâbî'nin eserlerini naklederek önemli bir hizmeti yerine getirmiş talebelerinden isimleri tesbit edilenler şunlardır:

Aslen Herat'lı olup Mekke'de evlenerek orada kalan, çoğu hadis ilmine ait olmak üzere bir çok eser yazmakla ilmi otoritesini isbat eden "Ebû Zerr Abd b.Ahmed b.Muhammed b.Abdillah b.Gafîr el-Ensârî el-Herevî el-Maliki el-Horasânî (ö.434/1042)¹⁸⁴, Ebû Süleyman el-Hattâbî'den Bust Şehrinde hadis öğrendi.¹⁸⁵

184. Bu âlimin çeşitli konularda yazdığı birçok eseri vardır. Hayatı ve eserleri için Bkz. Hatîb, Tarih, XI, 141; İbn Kesîr, a.g.e. XII, 50-51; Dâvûdî, a.g.e. I, 366-368; Kettânî, a.g.e. s. 23.

185. Bkz. Yakût, M. Üdebâ, IV, 253.

Hattâbî'nin Ğarîbü'l-Hâdis isimli meşhur eserini nakleden talebesi,¹⁸⁶ Ebu'l-Hüseyn Abdulğafûr b.Muhammed el Fârisî,¹⁸⁷

Hattâbî'nin Şe'nü'd-Duâ isimli eserini nakleden¹⁸⁸ talebelerinden, Ebu'l-Kasım Abdulvehhab b.Muhammed b.Muhammed b.Sehl el-Hattâbî.¹⁸⁹

Yine onun Şe'nü'd-Duâ isimli eseririni nakleden talebelerinden,¹⁹⁰ Ebû Mesûd Hüseyin b.Muhammed b.Muhammed b. İbrahîm el-Kerâbisî , Hattâbî'den Bust Şehrinde hadis dinledi.¹⁹¹

Hattâbî'den Nisabur Şehrinde hadis dinlediği kendi ifadelerinden de nakledilen,¹⁹² kendi zamanının büyük hadis âlimi, Ebû Abdillah, Muhammed b.Abdillah el-Hakim en-Nisâbûrî (ö.405/1014),¹⁹³

Ebû Süleyman'ın Kitabı'l-Uzle'sini nakleden, talebesi Ebû Amr Muhammed b.Abdillah b.Ahmed er-Ruzcâhî (ö.427/-1035)¹⁹⁴ aynı zamanda Şafiî fukahası arasında önemli bir şahsiyettir.¹⁹⁵

Hattâbî'nin, Belh ve Gazne şehirlerinde yetiştirdiği talebelerinden, Ebû Nasr Muhammed b.Ahmed el-Belhî ¹⁹⁶

Hattâbî'nin 'İslâh'ı Galatı'l-Muhaddîsin" isimli eserini nakleden¹⁹⁷ ve kendisinden Fâris de hadis dinlemiş olan talebesi, Ebû Abdillah Muhammed b.Ali b.Abdulmelik el-Fârisî el-Fesevî ¹⁹⁸

186. Bkz.İbn Hayr,Fehrese,s.201.

187. Hayatı için Bkz.Zehebî,Siyer,XVIII,19.

188. Bkz.Hattâbî,Duâ,s.140.

189. Bkz.Yakût,M.Üdebâ,X,268.

190. Bkz.Hattâbî,Duâ,s.1.

191. Yakût,a.g.e.IV,253.

192. Bkz.Sem'ânî,Ensab,II,380.

193. Hakim Nisâburî,Hadis ve Usûlü hadisinde kıymetli eserler vermiş zamanının önde gelen âlimlerindedir.Hayatı için Bkz.Hatîb,Tarih,V,473 vd;Subkî,a.g.e.IV,155-171;Zehebî,Tezkirê,III,1039-1045.

194. Hattâbî,Uzle,s.7.

195. Hayatı için Bkz.Subkî,a.g.e.IV,151-152.

196. Zehebî,Tezkire,III,1019.

197. Hattâbî,İslah'ı Galat,s.19.

198. Bkz.Yakût,M.Üdebâ,IV,253;Zehebî,Siyer,XVII,24.

Şafii fıkhında müctehid,¹⁹⁹ Ebû Hamid Ahmed b.Muhammed b.Ahmed el-İsferâyîni(ö.406/1015)²⁰⁰ de Hattâbî'nin talebelerindendir.²⁰¹

Hattâbî'den sonra Ğarîbü'l-Hadîs konusunda ilk defa alfabetik olarak eser yazan Ebû Ubeyd Ahmed b.Muhammed el-Bâşânî el-Herevî(ö.401/1010),²⁰² Ebû Süleyman'ın meşhur talebelerinden biridir.²⁰³

Hattâbî'nin "İcazu'l-Kur'ân" isimli eserini nakleden, talebesi Ebu'l-Hasan Ali b.Hüseyin es-Siczi.²⁰⁴ Hattâbî'nin Sicistan'da hadis okuttuğu talebelerindendir.²⁰⁵

Kitâbu'l-Uzle isimli eserini nakleden²⁰⁶ talebelerinden biri de Cafer b.Muhammed b.Ali b.Abdulmelik el-Hâfız, el-Fesevî, el-Mervezî.²⁰⁷

Ebû Bekir Muhammed b.Hüseyin el-Gaznevî ise Hattâbî'den Gazne şehrinde hadis dinleyen talebelerindendir.²⁰⁸

Hattâbî'nin İslâmî ilimleri öğrenme ve öğretmedeki gayreti, şahsiyetinin sürekli hatırlanmasını sağlayan yegane unsur durumundadır. Öğrenime başladığı yaş sınırı kesin tesbit edilememekle birlikte, küçük yaşta başlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, coğrafi bölge olarak Afganistan'a çok uzak bir konumda olan Mekke'ye gidip kendisinden hadis öğrendiği hocası İbnü'l-İrâbî 340/951 tarihinde vefat etmişti. Bu tarihte Hattâbî'nin yaşı henüz yirmibir'dir. Hadis öğreniminde önemli bir yeri olan bu hocanın yanında bir kaç yıl kaldığı anlaşılmaktadır.Mekke'ye gelinceye kadar da birçok şehre uğrayıp ilim öğrenmiş, özellikle Arap Dilini ve sair ilimlerden bazılarını da öğrenmiş olması gerekir. Öğrenimin tabii seyri olan bu durumlar nazarı

-
199. Muhammed Hasan Heyto, İctihad, s.186.
 200. Hayatı için Bkz.Hattâbî, Tarih, IV, 368-370.
 201. Yakût, Üdebâ, IV, 254.
 202. Hayatı ve eserleri için Bkz.Yakût, a.g.e.IV, 260-261; İbn Kesîr, a.g.e.XI, 344.
 203. Zehebî, Tezkire, III, 1019.
 204. Bkz.Hattâbî, İcaz, s.11.
 205. Zehebî, Siyer, XVII, 24.
 206. Hattâbî, Uzle, s.7.
 207. Bkz.İbn Hayr, a.g.e.s.201.
 208. Bkz.Yakût, a.g.e.IV, 253.

dikkate alınır, öğrenimine küçük yaşta başladığı kendiliğinden anlaşılmış olur.

Öğrenim hayatında her türlü zorluğu göze alarak, ilim adamlarının yanına kadar gidip hadis ve diğer ilimleri öğrenen Hattâbî, öğretim hayatında genel olarak kendi bölgesinde kalmıştır. Hattâbî'nin hayatında dikkati çeken husus şudur: Ne öğrenim hayatında ne de ondan sonra devletin ya da idarecilerin herhangi bir maddi desteğini aldığı yolunda bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum, Hattâbî'nin kendisini samimiyetle dîni ilimleri öğrenme ve öğretmeye adanmışlığının işaretidir.

Tahsil ve Tedris hayatını açıklamaya çalıştığımız Hattâbî'nin kişiliğine de kısaca değinmeden geçmeyelim.

C-ŞAHSİYETİ

Hattâbî'nin şahsiyet olarak her yönüyle mutedil bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Hayatına bakılınca onun beşerî şahsiyeti hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Yeterli bilgi ve kültüre sahip olmasına karşılık devlet görevi almakta istekli davranmaması, menfaat temini maksadıyla devlet himayesine girmeyi düşünmemesi, vakarını göstermesi bakımından önemlidir.

Ayrıca bir taraftan ilimle meşgul olurken diğer taraftan başkalarına külfet olmadan ticaret yaparak hayatını kendi emeğiyle kazanma yolunu tercih etmiştir.²⁰⁹ Bundan da öte başkalarına yardım etme cömertliğini de gösteren bir şahsiyettir. Onu yakından tanıyan Seâlibî, zühâ ve verâ sahibi bir kişi olarak tanıtmaktadır.²¹⁰

İnsanın yapısı ve karakteri onun hayatının çok farklı yönlerinde tezahürlerini gösterir. Hattâbî'nin şahsiyeti ilmi meselelerde de kendini gösterir.

209. Yakût, M. Üdebâ, IV, 250.

210. Bkz. Seâlibî, Yetime, IV, 383.

Herhangi bir ilim adamının ilmi şahsiyeti denilince, öncelikle onun ilimde objektifliği ve konulara bakış açısının derinliği akla gelir. İlim adamının, ihtisas alanının dışında diğer ilimlerle olan ilgi ve bu ilimlerdeki bilgi birikimi, onun yeni bakış açıları kazanmasını ve bilgilerini değerlendirmesini sağlar. İslâmî ilimlerde bu husus çok daha önemlidir.

Ebû Süleyman'ın üzerinde önemle durduğu ve yerleştirmeye çalıştığı anlayış budur. Ona göre dîni ilimlerden herhangi birini iyi bilmek, İslâm dînini öğrenmek ve anlamak için yeterli değildir. Bu fikri savunan Hattâbî'nin kendi ilmi şahsiyeti savunduğu fikirlere uygunluk göstermektedir.

O, dîni ilimleri öğrenebilmek için öncelikle Arap Dili'nin çok iyi bilinmesi gerektiğini savunur,²¹¹ kendisi ise Ğarâbu'l-Hadîs gibi hemen tamamen dile dayalı bir konuda herkesin takdirini kazanmış bir eseri²¹² yazacak kadar iyi bir dil bilgisine sahiptir. Bazıları bu eseri Hattâbî'nin lügatle ilgili eseri olarak takdim eder.²¹³ Aynı zamanda kendisi edîb ve navihciler arasında zikredilir.²¹⁴

Hattâbî, Kur'ân İlimlerine vâkıf, tefsir ilmini ve müfessirlerin çalışmalarını takip eden, Icâzu'l-Kur'ân yazarı, müstakil tefsiri olduğu bilinmemekle beraber, yeri gelince ayetleri tefsir edebilen,²¹⁵ Kur'ân'ı sadece okumakla yetinen "cahil kurra'yı" tenkit eden,²¹⁶ Kıraat ilmini ve kıraat

211. Hattâbî, Ğarîb, I, 53-64.

212. Bkz. İbnü's-Salâh, Mukaddime, s.273.

213. Bkz. Kıftî, İnbâh, s.160.

214. Hattâbî'yi navihciler, edîb ve şairler arasında bulmaktayız. Onun akranı olan Seâlebî şair ve edîblere ayırdığı eserinde ona yer vererek bazı şiirlerini nakleder. Bkz. Yetîme, IV, 383-385; Ayrıca Arap edebiyatında meşhur şahsiyetleri konu alan başka eserlerde de Hattâbî'ye yer verilmektedir.

215. Bu konuda pekçok misal bulmak mümkün bunlardan birisi, "Ali İmran Sûresinin 103. Ayetindeki, Top-tan Allah'ın ipine sarılın ayrılmayın"... "bu ayetteki "HABL" ifadesini "AHD" vs. manalarla açıklar. Bkz. Hattâbî, Duâ, s.150.

Ayrıca misal olarak Bkz. Hattâbî, Ğarîb, I, 429-430.

216. Bkz. Hattâbî, Uzle, s.104-105.

farklarını da bilen,²¹⁷ bu ilimlerde kendisine başka şehirlerden mektupla soru sorulacak kadar²¹⁸ şöhreti bilinen bir âlimdir. O, imrenilecek kadar derin bir anlayış, geniş bir ilim, fıkıh ve lugat bilgisine sahip büyük bir alim olarak tanınmakta²¹⁹, ilminin genişliğinden dolayı da, Ebu Ubeyd Kasım b.Sellam'la denk tutulmaktadır.²²⁰ Her biri ayrı ayrı ele alınacağı gibi Hattâbî, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde de söz sahibi bir âlimdir. Hadisde "Hafız"²²¹ derecesine ulaşmış, hakkında "...sünnetin imamlarından kendisine uyulacak sağlam bir kişi"²²², "...sika ve müsebbit"²²³ diye övgü ile bahsedilen hadis âlimidir.

"Fıkıhda İmam"²²⁴ lafzıyla tanıtılan Hattâbî, özellikle dört mezhebi görüşlerini bilecek kadar geniş bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fıkıh Usûlü konusunda da ilminden övgüyle bahsedilen Hattâbî' "müctehid"²²⁵ olarak tanıtılmaktadır. Fıkıh mezheplerine ve müctehid imamlara bakış açısı incelendiğinde taassup içinde olmadığı görülür. Kendi asrında, mezhep mücadelelerinin olduğuna da dikkat edilirse Hattâbî'nin mezhep taassubundan uzak tavrı daha iyi değerlendirilebilir.

İslâmî ilimlerin yapısından da kaynaklanan ilimlerin birbirine bağılılığı dolayısıyla, ilimleri birbirinden tamamen ayırmak mümkün değildir. Tabiatıyla bazıları birbirine bağılı olarak öğrenilir. Ancak zaman içinde birçok ilim dalında müstakil çalışmalar yapılmış, yeni meseleler ele alınarak bilim dalının sınır ve boyutları genişletilmiştir. Bundan dolayı konuları teferruatıyla bilmek için özel çalışmalara ihtiyaç hasıl olmuştur. İşte hadis'e göre fıkıh bu hâle gelmiş olduğu gibi İtikâdî konularda da böyle olmuştur. Her biri değişik anlayışta olan kelâmî mezheplerin görüş ve

217. Örnek olarak Bkz.Hattâbî,İ'lâm,I,660.

218. Aynı eser,II,967.

219. İbnü'l-Cevzî,Muntazam,VI,379.

220. Seâlibî,a.g.e.IV,383.

221. Zehebi,Tezkire,III,1018.

222. Subkî,a.g.e.III,282.

223. Suyûtî,Tabakât,s.404.

224. Subkî,a.g.e.III,282.

225. İbn Kesir,a.g.e.XI,324.

fikirlerini bilmek, hadis bilmenin boyutlarını aşmış özel bir çalışma gerektirecek kadar genişlemiştir.

Bu şartlar içerisinde de Hattâbî, İtikâdî mezhepleri kendi kaynaklarından takip ederek öğrenmiştir. İtikâdî mezheplere bakışı fikhî mezheplerde olduğu kadar rahat ve geniş değildir. Ancak bu da konunun tabii özelliğinden kaynaklanmaktadır.

Birçok dîni ilimde geniş bilgiye sahip olan Hattâbî, yine de her şeyi bildiği iddiasında değildir. Şürekli kendini yenileme ve bilmediklerini öğrenme gayreti içindedir. Bu nedenle kendi bölgesindeki ilimlerle yetinmeyerek, en uzak beldelerdeki ilmi gelişmelerden haberdar olmak isteyen bir anlayışın sahibidir.²²⁶ İlim konusundaki bu yaklaşımından dolayı, kendi bilgisinden tam emin olmadığı meselelerde, bilmediğini açıkça söyleyebilecek kadar bir ilmi dürüstlük itersindedir.²²⁷

Hattâbî'nin hayatında daima orta yolu tuttuğu aşırılıktan sakındığı görülmektedir. İlim öğrenirke başkasına muhtaç ve yük olmamış bizzat ticaret yapmıştır. Ticârî hayatında da mal biriktirme hırsına kapılmamıştır. Devletin yanında olmamıştır ama ona karşı bir hareketin içinde de yer almamıştır. Hayattaki prensibini şu şiirinden de anlamak mümkündür:

"Hiçbir işte aşırı davranma, orta yolu tut,
Çünkü aşırılığın her iki tarafı da kötüdür."²²⁸

Şahsiyeti ve ilim anlayışını belirtmeye çalıştığımız Hattâbî'nin, dîni ilimlerdeki seviyesini daha iyi anlayabilmek için, hadis ilmi dışında İtikâdî ve fikhî konulardaki durumuna ve görüşlerine ana hatlarıyla temas etmek faydalı olur.

226. Endülüste ilmi gelişmeleri takip etme çabası içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Hattâbî, Meâlim, III, 14.

227. Bkz. Hattâbî, Garîb, I, 732.

228. Seâlibî, Yetîme, IV, 385

III-HATTÂBÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

A-İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

Kaynaklar, Hattâbî'nin ilmi şahsiyetine işaret ederken onun itikâdî konulardaki çalışma ve görüşlerine, hadis ve fıkıh ilmindeki yerine verdikleri ağırlıkta yer ayırmaktadırlar. Halbukî O'nun akâid konuları ile de yakından ilgilendiği görülmektedir. O, kendi zamanında mevcut kelâm mezheplerini yakından tanımaktadır. Zaten bu mezhepler Hattâbî'den çok önce ortaya çıkmış, müslümanların itikadına çeşitli yönlerde tesir etmişlerdir.

Hadis âlimi olmasının da tesiri ile Hattâbî itikâdî yönden Selef ekolüne mensup bir ilim adamıdır. Konulara bakış açısından da, selef akîdesini savunmaktadır. Ancak diğer mezheplerin fikir ve görüşlerinden de habersiz değildir.

Hattâbî'nin fıkhıta hocası olan Kaffâl, aynı zamanda itikâdî konularda Eş'arî mezhebinin, önemli şahsiyetlerinden biri durumundadır. Mutezile mezhebinin, özellikle hadis âlimlerini karşısına alan tavrı, muhaddislerin onlara karşı halkın itikadını koruma ve hadise saldırılarını önleme yolunda gayret göstermelerine itici bir güç olmuştur. Hattâbî de şu anda mevcut olduğu tesbit edilemeyen "Kitabu'l-Ğunye an Ehli'l-Kelâm"²²⁹ isimli eserini büyük ihtimalle Mutezileyi tenkit için yazmıştır.

Hattâbî'nin itikâdî konulardaki görüşlerini tam olarak tesbit edebilmek için bu eseri görmek elbette faydalı olurdu. Eser temin edilemediği gibi bu araştırmanın gayesi bakımından da geniş bir tarzda ele alınmayacaktı. Belli meselelerde Hattâbî'nin görüşlerini kendisinin diğer eserlerine dayanarak nakletmeye çalışacağız.

229. Eserleri bölümünde hakkında bilgi verilecektir.

1-İmân

İmân ve islâm kelimelerinin, mânâ ve biri diğerinin aynı olup olmadığı konusunda mezhepler arasında farklı anlayışlar vardır.²³⁰ İman ve islâm kelimelerinin manası konusunda mezheplerin ihtilâfını nakleden Hattâbî, kendi görüşünü şu şekilde açıklar; "Bu meselede sahîh olan, sözün 'Mukayyed' olması ve her ikisinden birine 'Mutlak' olarak kullanılmamasıdır. Bundan dolayı, müslim bazen ve bazı hallerde 'mü'min' olur, Bazen de olmaz. Mü'min ise her hâlukarda müslimdir. Yani her mü'min müslimdir ama, her müslim mü'min değildir."²³¹ Mesele böyle anlaşılınca, mü'min ve müslim kelimelerinin aynı manada kullanıldığı ayetin²³² anlaşılması daha kolay olur ve hiçbir ihtilafta kalmaz.

Bu açıklamanın ardından Hattâbî, neden "mukayyed" olarak bu iki lafzın arasını ayırdığının izâhını da şöyle yapar:; "İman'ın aslı tasdik,²³³ islâm'ın aslı, teslim ve inkıyattır. Kişi, bazen bâtında inkıyad etmediği halde zahirde teslim olur ama, zâhiri inkıyadın dışında gerçek mü'min olmaz."²³⁴ Bu manada "mukayyed" olarak, islâmla iman'ı birbirinin aynı kabul eden Hattâbî, iman'la islâm'ın aynı manada kullanıldığı hadîs'i²³⁵ delil getirerek, "iman" isminin

230. Bkz. Eş'arî, İbane, s.10; Şehristânî, Mîlel, I, 40.

231. Hattâbî'nin bu izahı Eş'arî'ye yakındır. Krş. Taf-tazânî, Şerhu'l-Akâid, (çev. Süleyman Uludağ) s.284.

232. Bu âyet, "Bunun üzerine suçlu milletin arasında bulunan mü'minleri çıkardık. Zâten orada, kendini Allah'a vermiş (müslümanlardan) sadece bir tek ev halkı bulduk." Zâriyat, Sûresi, 51/35-36.

233. I lâm, I, 474/de de aynı manada kullanılır.

234. Hattâbî, Meâlim, VII, 49.

235. Bu hadîsde...İslâm'ı öğrenmek için gelen bir kavme Rasûlullah, Allah'a iman'ı emretti. Ve; Allah'a iman nedir bilirmisiniz? dedi. "Allah ve Rasûlü bilir" cevabını verdiler. Hz. Peygamber de; "Allah'dan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna şehâdet etmek, namazı kılmak, zekatı vermek, ramazan orucunu tutmak ve bir de gânimetin beşte birini vermenizdir..." Bkz. Buhâri İman, 40; Müslim, İman, 24; Ebû Davud, Sünnet, 17; Beyhâki de aynı hadîs'i delil alır. Bkz. I'tikad, s.97.

bazen "islâm", "islâm" isminin de bazen "iman" yerinde kullanıldığına işaret eder.²³⁶

Ona göre bu hadis, aynı zamanda amel'in imana dahil olduğunun da delilidir.²³⁷ Din ise; işte bütün bu mânâları ile birlikte "iman" ve "islâm" kelimelerinin toplamıdır.²³⁸

Sadece iman etmiş olmak ve mü'min sıfatını kazanmak için kalbin tasdikini esas kabul eden Hattâbî, kâmil iman için bunu yeterli görmez. Bir insanın kâmil mü'min olabilmesi için iman ve islâm'ın gerekli gördüğü bütün hususları halis bir niyetle yerine getirmesi şarttır.²³⁹ Islâm ve imân'ın, bütün hükümlerini yerine getirme ya da getirmeme hususunda kişilerin imanında derece farkı vardır.²⁴⁰ Bu fark fazilet derecesidir. "Kalbinde hardal tanesi kadar imânı olanı cehennemden çıkarın" hadisi de²⁴¹ bunun delilidir. Aynı zamanda buradaki "hardal tanesi" gerçek ölçü değil, bir temsildir. Çünkü, iman, ölçüye girecek bir cisim değildir.²⁴²

T e k f i r

Hattâbî, ameli yerine getirmeyen ve günah işleyen kişinin iman dairesinden çıkmayacağı görüşünü benimser.²⁴³ Bunların günahları nisbetinde cezalandırılacakları yolundaki görüşü kabul eder.²⁴⁴ Ona göre büyük günah işleyenlerin de tekfir edilmesi doğru olmaz. "...Okun yaydan çıktığı gibi, dinden çıkarlar..." hadisini de,²⁴⁵ gerçek manada dinden çıkmak şeklinde anlamak yerine Haricîler hakkında olduğunu belirterek, "Imamlara itaaten çıkarlar" diye te'vil eder.²⁴⁶

236. Bkz. Hattâbî, Meâlim, VII, 65-66.

237. Meâlim, VII, 51.

238. Meâlim, VII, 66. Ayrıca Bkz. Beyhaki, I'tikad, 98.

239. Bkz. Meâlim, VII, 66.

240. Meâlim, VII, 44.

241. Buharî, İman, 15.

242. Hattâbî, I'clâm, I, 36.

243. Meâlim, V, 92; VII, 53-56.

244. Bkz. Hattâbî, I'clâm, II, 892 ve 930.

245. Buharî, Meğâzî, 61; Edeb, 95; Müslim, Zekat, 142, 144.

Ebû Davud, Sünnet, 31; Tirmizî, Fiten, 24; Nesâî, Zekât, 79; İbn Mâce, Mukaddime, 12.

246. Hattâbî, I'clâm, I, 48.

Hâriçileri şiddetle tenkit etmesinin sebeplerinin başında da "Günah işleyenler dinden çıkarlar" görüşünü savunmaları gelmektedir."²⁴⁷

"Ümmetim yetmiş üç gruba ayrılacak, bunlardan yetmiş ikisi cehennemde, biri cennet'te olacak' hadisini²⁴⁸, "... Hz.Peygamber, 'hepsine'ümmetim' dediğine göre bunlardan hiç-biri dinden çıkmayacaktır"²⁴⁹, şeklinde yorumlar. Bu izah, Onun, tekfirden şiddetle kaçındığını gösterir.

K â f i r' i n A m e l i

Müslüman için amel imana dahildir. Ancak ameli yerine getirmeyen iman dairesinden çıkmaz. Müslüman olmayanlar ise, amel noktasında yine de dîni emirlere muhataptır.²⁵⁰ Çünkü Hz.Ömer'in müslüman olmadan önce adayıp yerine getirmediği bir nezir için, Hz.Peygamber; "Nezrini yerine getir" buyurmuştur.²⁵¹

Kafir'in, müslüman olmadan önce yaptığı iyi amellere gelince, şayet müslüman olursa bu amelleri de değerlendirilir. İman dairesine girmeden ölürse bu amelleri'nin karşılığını göremez, çünkü bunlar hebâ olur.²⁵²

M ü ş r i k l e r i n Ç o c u k l a r ı

Müşriklerin çocuklarının durumu konusunda ihtilaf edilmıştır. "...Çoğunluk, onların babalarına tabi olarak cehenneme gideceklerini söylerken, bir grup bu konuda tavakkuf etmiştir. Üçüncüsü, muhakkık ulemânın öne sürdüğü sahîh olan görüş; Onların cennetlik olduklarıdır"²⁵³ Hattâbî'nin bu konuda çoğunluğun görüşünü kabul ettiği anlaşılmaktadır.

247. Bkz.Hattâbî, I'clâm,II,892;Meâlim,VII,53 vd.

248. Ebû Davud,Sünnet,1.

249. Hattâbî,Meâlim,VII,4.

250. Meâlim, ,II,170.

251. Buhârî,İtikaf,5,15 ve 16;Müslim,Eyman,27;Ahmed b.Hanbel,I,37;Dârimî,Nüzür,1;Açıklama için Bkz. Hattâbî,Meâlim,IV,387.

252. Bkz.Hattâbî, I'clâm,I,377.

253. Nevevî, a. g. e. , XVI,207-208.

Bu konuda geniş bilgi ve izah için Bkz.Kâmil Miras,Sahih'i Buhârî,Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi Ve Şerhi,IV,593-595.

Müşriklerin çocuklarının ahiretteki durumu sorulduğunda Hz. Peygamber'in "Onlar babalarına tabidir, Allah onların ne yapacak olduklarını bilir". hadisini²⁵⁴ delil alarak, onların babalarına tabi olduğunu belirtir. Çünkü, şayet onlar bülûğa erişinceye kadar yaşasalardı, babalarının dinini takip edeceklerini Allah biliyordu.²⁵⁵ Ancak, nasıl olsa babalarının dinine tâbi olacaklar diye taammüden öldürülmezler.²⁵⁶

D i n d e n D ö n e n l e r

Küfür ve şirk konularına yakınlığı bulunan diğer bir mesele de, müslüman olduktan sonra dinden dönenlerin durumudur. Hattâbî, bu konuyu tarih, fıkıh ve itikat açısından ele alarak sistemli bir şekilde izah eder. Hattâbî'nin bu açıklamasına göre o zamanki irtidat olaylarının mahiyeti ve itikâdî yönden tahlîli şöyledir:

Dinden dönenler ikiye ayrılır;

1-İslâmdan ayrılıp küfre dönenler; Bunlar, Ebû Hüreyre'nin "Arap'tan kafir olanlar kâfir oldu" sözünde kastettiği kişilerdir. Bunlarda kendi arasında iki gruba ayrılır:

a-Müseyleme, Esvedü'l-Ansî ve onlara tâbî olanlar.

b-Namaz, oruç ve sâir emirleri toptan inkâr edenler.

Bunların kâfir olduklarında şüphe ve ihtilaf yoktur.

2-Namaz ile zekat'ın arasını ayıranlar, namız kıldıkları halde zekat vermeyenlerdir. Bunlar hakikatte "Mürted" değil "İsyancı"dırlar. Ancak ehli ridde'nin sapıklığı içinde oldukları için bu grubun içinde değerlendirildi.

Hız.Ebû Bekir zamanında zekat vermeyenleri böylece isyancı diye nitelendiren Hattâbî, o zamanın kendine mahsus şartlarından dolayı bu değerlendirmeyi yaptığını da açıklar.

254. Hattâbî'nin delil aldığı hadis Ebû Davudda geçen Hz.Âişe hadisidir.Bkz.Ebû Davud,Sünne,17;Hadis farklı lafızlarla başka ravilerden diğer kaynaklarda da yer almaktadır.Bkz.Buhârî,Kader,3;Müslim,Kader,26-28;Nesâî,Cenâiz,60;Ahmed b.Hanbel,Müsned,I,328;II,244; Malik,Muvatta,Cenâiz,53.

255. Bkz.Hattâbî,Meâlim,VII,76-77 ve 83-87.

256. Bkz.Hattâbî,I'câm,I,738.

Bu gün de zekat vermeyenlerin aynı durumda mı olacağı şeklindeki bir soruya, "Hayır, bugün zekatı inkar eden bir kimsenin kâfir sayılacağına icma vardır. Çünkü onlar içinde buldukları şartlardan dolayı mazur idiler. Kendi zamanlarında benzeri bir olay meydana gelmemiştir. Şeriatte ahkam değişikliklerinin olduğu zamana yakın idiler. Hz. Peygamberin vefatı ile bir boşluk yaşandı. Ayrıca onlar İslâm'a yeni girmiş olup dînî konularda bilgisiz idiler. Bugüne gelince, zekatın farz olduğunu âlim ve câhil herkes biliyor.

Bu konuya benzer, şeriatte bilinmesi ilmi hâs ile mümkün olan bir meseleyi, câhil bir kimsenin inkârı, onun tekfir edilmesini gerektirmez. Öte yandan bugün dahî İslâm'a yeni girmiş, onun çerçevesini bilmeyen kimsenin de herhangi bir hükmü bilmediğinden dolayı inkârında durum aynıdır. Bu gibi şahıslar tekfir edilemezler.²⁵⁷

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi, günah işleyenlerin dinden çıkmayacakları konusundaki müsamahakar yaklaşımını, dîni bilmemek gibi meşrû bir sebeple herhangi bir hükmü inkâr edenlerin durumunda da sürdürmektedir.

2-Tevhid

Araştırmanın muhteva ve gayesi gözönüne alınarak ilâhiyat bahsi içine giren konuların tamamı incelenmek yerine, sadece Hattâbî'nin özellikle dikkat çektiği veya farklı görüşler ileri sürdüğü meselelerin açıklanması ile iktifâ edilecektir.

Allah'ın isimleri konusunda Hattâbî'nin müstakil bir çalışması bulunmaktadır.²⁵⁸ Orada, Allah'ın isimlerinin sayısını belirten "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer. Şüphesiz O tektir ve tek'i sever." hadisini²⁵⁹ şöyle açıklar;

257. Hattâbî, Meâlim, II, 163-169; İslâm, I, 356-366'dan özetlenerek alınmıştır.

258. Eserleri yazılırken hakkında bilgi verilecektir.

259. Buhârî, Tevhid, 12; Müslim, Zikir, 5-6; İbn Mâce, Duâ, 10; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 267; Hâkim, Müstedrek, I, 16-17; İbn Hibban, Sahih, II, 88-89.

"...Allah'ın doksan dokuz ismi vardır denilmesi, daha başka ismi yoktur manasına gelmez. Doksan dokuz sayısının zikredilmesi belki en meşhurlarının bunlar olduğunu belirtmek içindir."²⁶⁰ Hattâbî, yaptığı bu tevili desteklemek gayesiyle Arap Dilinde, sayılarla ifade edilmesine rağmen kesinlik kastedilmeyen bu tür kullanımlardan örnekler verir. Buna ilâveten Hz. Peygamber'in "...Allahım, sana ait olan ve kendini isimlendirdiğin her isimle senden isterim. ..." hadisini²⁶¹ de Allah'ın isimlerinin sadece doksan dokuzdan ibâret olmadığına delil getirir.²⁶²

Allah'ın isimleri ile ilgili olarak Hattâbî bir meseleye özellikle dikkat çekmektedir. Bu ikaz şudur; bu isimlerin yerine lügat karşılıkları kullanılamaz. Meselâ, "Cevad" yerine "Sahî" denmez, keza "Kavî" yerine "el-Celdu", "Kadîr" yerine "Mutîk", "er-Rahîm" yerine "er-Rakîk" karşılıkları kullanılamaz. Sıfatlarda da durum isimlerde olduğu gibidir. Meselâ, "İlim" sıfatından isim "Âlim" yerine "Ârif" kullanılamaz.²⁶³

H a b e r î S ı f a t l a r

Başta kader meselesi olmak üzere, Allah'ın Sıfatları ve benzeri konular, kelim mezhepleri tarafından farklı algılanan ve üzerinde münakaşa edilen mevzulardır. Mezhepler, bazen birbirine tamamen zıt görüşler ortaya atarak kendi tezlerini desteklemek gayesiyle, bazen nasları aşırı teville bazen de görüşlerine uymayan hadisleri reddetmeye yönelmişlerdir.

Mezheplerin farklı oranlarda akıl-nas dengesi kurarak Allah'ın Sıfatlarını teville yönelmelerine karşılık selef uleması bu konuların münakaşasından uzak durmayı yeğlemiştir. Bu hareketleri ile, İslâm Dînine bid'at sokmama ve nasların haber verdiklerine olduğu gibi inanmak suretiyle Hz. Peygamber zamanında var olan saf inancı koruma amacındaydılar.

260. Hattâbî, Duâ, s.24.

261. Ibn Mâce, Duâ, 9; Malik, Şiir. 12; Hâkim, Müstedrek, I, 509; Ibn Hibban, sahîh, II, 160; Heysemî, Zevâid, X, 136.

262. Hattâbî, Duâ, s.24.

263. Bkz, Duâ, s. 111-113.

Hattâbî de nasnlara dayalı itikâdî düşünceyi benimseyen se-
lefl mezhebi mensuplarından. Bu, kendi ifadelerinin dışın-
da, özellikle müteşabih'in te'vil edilmemesi ve naslarda ne
varsa olduğu gibi kabûlü gerektiği²⁶⁴ ve sıfat konusunda "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" ayetini²⁶⁵ delil getirme -
sinden²⁶⁶ anlaşılmalıdır.

Selef mezhebine mensup olmakla beraber Hattâbî, mezhe-
bin haberi sıfatlar konusundaki görüşlerinin dışına çıkmak-
ta, bu düşünceye yeni boyutlar getirmektedir. Hattâbî bunu
yaparken selefin temel düşüncesinden ayrılmış da değildir.
O, sadece hadislerde geçen haberî sıfatlar üzerinde durmak-
ta ve gerekçelerini de göstererek bunları tevil etmektedir.
Selef'in önde gelen sîmalarından Beyhakî (ö.458/1066) bu hu-
susu şöyle açıklar; "...Önceki selef âlimleri bu hadisleri
tevil etmediler, bu konudaki hadislerin, Allah'ın kudretini
ve şânının yüceliğini açıklamak için söylendiğini anladılar.
Sonraki selef âlimleri ise onların muhtemel manalarının te'-
vili konusunda görüş açıkladılar. Hattâbî bunlardandır."²⁶⁷
Bu açıklamanın hemen ardından Hattâbî'nin te'ville ilgili
gerekçesini ve prensibini de ayrıntılı bir şekilde nakleder.
Beyhakî'nin bu açıklamaları Hattâbî'nin selef içindeki yeri-
ni anlamak bakımından önemli ipuçlarıdır.

Hattâbî'nin te'vil prensipleri ve te'vil ettiği sıfat-
lar, kelâm âlimlerinin te'vil prensipleri ve sahası kadar
geniş değildir. Bu nedenle kısmî te'vil demek belki daha ye-
rinde olur. Ancak kendisinden önce, selefin önemli simala-
rından İbn Huzeyme (ö.311/923)'nin te'vilden ısrarla kaçın-
masına karşılık²⁶⁸ aynı ekolden Hattâbî'nin te'ville meyletme-
si önemli bir değişiklik olarak düşünülebilir. Hattâbî, ha-
berî sıfatlardan bazılarını te'vil gerekçesini şu şekilde

264. Müteşabih konusundaki açıklamaları için bkz.
Meâlim, VII, 123-124; İ'clâm, I, 436-437.

265. Şûrâ Suresi, 42/11.

266. Meâlim, VII, 121.

267. Beyhakî, Esmâ, s.335. Hattâbî'nin te'vil konusun-
daki gerekçe ve prensipleri doğrudan onun eserle-
rinden aldığı anlaşılmalıdır. bkz. Aynı yer.

268. İbn Huzeyme'nin görüşlerini Kitabü't-Tevhîd isim-
li eserinde bulmak mümkündür, Bkz. s,79-84.

açıklar: "Bizim içinde bulunduğumuz zaman sıfatları te'vil etmeyen selefimizinkinden farklıdır. Şimdi insanlar ikiye ayrıldı; Birincisi, bu hadisleri hiç dikkate almayıp inkar edenler. Onlar bu davranışları ile Hz. Peygamberle bizim aramızda sünneti nakleden ve dînin imamları olan âlimleri tekzip ederler. İkincisi ise, bu rivayetleri sâlim kabul edip zahirine sarılanlar ve bundan dolayı teşbihe düşenlerdir. Biz bunların ikisinden de uzak dururuz."²⁶⁹

Mevzûnun boyutlarını bu şekilde ortaya koyan Hattâbî, sıfatlar konusunda kendine göre iki uç durumda olan bu görüşlerin ortasını bulacak, kendi mantığı içinde çelişkiye düşmeyen bir te'vil prensibini de ortaya koymuştur. Bu prensibi ana başlıklar haline getirirsek karşımıza şu hususlar çıkmaktadır;

a-Te'vil edilecek haberî sıfat Kur'anda ismen ya da mânâen bulunmamalıdır. Çünkü Kur'anda bulunan sıfatlar te'vil edilemez, üzerinde düşünmeden aynen kabul edilir.

b-Mütevâtir sünnette de ismen ya da mânâen bulunan haberî sıfat dahi te'vil edilemez. Bu konuda mütevâtir sünnet Kur'an gibidir.

c-Herhangi bir haberî sıfatın te'vil edilebilmesi için onun haberi vahid grubunda bir hadiste zikredilmesi gerekir.

d-Bu hadis aynı zamanda sened ve metin itibariyle sahîh olmalıdır. Çünkü sahîh olmayan hadis'in kendisi reddedilir.

e-Yukarıdaki şartlar dahilinde, hadiste geçen haberî sıfat zahiri manasına alındığında teşbih ya da tecsime düşme gibi bir durum arzederse, kelimenin aslî manasından uzaklaşmamak şartıyla Arap Dili kuralları çerçevesinde (etimolojik yönden) başka manalara te'vil edilir.²⁷⁰

Te'vil için tesbit ettiği bu prensipler çerçevesinde, Kur'an ve mütevâtir sünnette geçen haberî sıfatların te'vilinden sakınan Hattâbî, bu sıfatlar için yapılan tevilleri

269. Hattâbî, İclâm, II, 997.

270. Bkz. İclâm, II, 991-992, ve 999.

red ve sahiplerini tenkit eder.²⁷¹ Sadece haberi vahid grubundaki hadislerde geçen haberî sıfatları açıklanan prensip çerçevesinde tevîl eder. Bu cümleden olarak, Hz. Peygamber'in, "Hiç şüphesiz Allah size, emânetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adalette hükmetmenizi emreder. ..." ayetini²⁷² okurken "Allah işitir ve görür." lafızlarına gelince Hz. Peygamber'in, elini gözüne ve kulağına koymasını,²⁷³ Allah'ın semî ve basar sıfatlarının isbatıdır. Yoksa göz ve kulak gibi organların isbatı değildir. Allah kendi sıfatıyla mevsuftur, insanların sıfatları O'ndan nefyedilmiştir. Çünkü "...O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. ..." ayetinde²⁷⁴ belirtildiği gibi, O'nun benzeri yoktur.²⁷⁵ şeklinde açıklamada bulunur. Diğer sıfatlara gelince;

K a d e m v e R i c l

Hattâbî, öncelikle bu konudaki hadislerin²⁷⁶ mevkuf olduğunu öne sürer. Aynı konuda merfu olarak rivayet edilen Enes hadisinde ise "Kadem" lafzının Allah'a izâfesinin tasrih edilmediğini belirtir. Bu tesbitten sonra şu açıklamayı yapar; Görüldüğü gibi Buhârî'nin kitabında ya izafet açık hadis merfu değil, ya da hadis merfû izafet sarîh değildir. Dile dayalı tevîlini de şu açıklamalarla yapmaktadır; Burada "Kadem'den" maksat, Allah'ın, cehennemliklerden önceden gönderdikleri olması muhtemeldir. Böylece cehennem ehli'nin sayısı tamamlanmış olur. Çünkü önceden gönderdiğin her şeye "Kadem" denir. Bu, iyi amellerden önce gönderdikleri şeyler için " *أَنْ لَهُمْ قَدَمٌ صِدْقٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ* ...ve inananlara, Rableri katında yüksek makamlar olduğunu müjdele." ayetinde²⁷⁷ buyurulduğu gibidir.

Bazıları "Ric1"i de buna yakın bir manaya te'vil ettiler. Bununla murad, cehenneme girmeyi hak etmiş topluluğun

271. Bkz. Meâlim, VII,122-127.

272. Nisa Suresi 4/58.

273. Meâlim, VII,121.

274. Sûrâ Suresi 42/11.

275. Meâlim, VII,121.

276. Hadisler için bkz. Buhârî, Tefsîr, Sûre 50,1.

277. Yûnus Suresi 10/2.

sayısının tamamlanmasıdır. Bu manada Araplar, çekirge topluluğuna "Ricl" derler. Her ne kadar bu, çekirge topluluğu için özel isim olsa da, teşbih yoluyla insan topluluğundan istiâre de olabilir. Asıl mananın dışında kullanılan istiâre sözleri şaktır. Lügatçilere göre de bu kullanım meşhurdur.

Bu te'villeri başkasına dayanarak yaptığı anlaşılan Hattâbî, şöyle devam eder; Bir başka te'vil yolu da şudur; bu isimler hakikat tarîki ile kullanılarak, isimlerin organ olarak asıllarının değil, manalarının isbâtı kastedilmiştir. "Ricl" ayağın konulması ile bir çeşit zecr murad edilmiştir. Mese-lâ, konuşmacının bir şeyi iptal edip kaldırdığını açıklamak için, "ayağımın altına aldım" , "iki ayağımın altına koydum" ifadelerini kullanması buna benzer. Nitekim Hz. Peygamber, fetih senesinde îrad ettiği hutbesinde "Dikkat edin, câhiliye devrinden kalma kan davaları kaldırılmıştır. Şu iki ayağımın altındadır." buyurmuştu. Hz. Peygamber bu ifade ile onları kaldırdığını ve iptal ettiğini açıklamak istiyordu. Burada da olduğu gibi Araplar, uzvun hakikatini değil, bir manayı isbat için uzuvlarla birçok misal getirirler.²⁷⁸

Hattâbî, "Kadem ve Ricl" sıfatlarının sadece hadislerde geçtiği ve öne sürdüğü gerekçeler doğrultusunda te'vil cihetine giderken, kendisinden önce İbn Huzeyme'nin, bu sıfatların isbâtı için hadislerle de yetinmeyerek, ayetlerden bile delil bulma çabası içine girdiği dikkat çekici bir durumdur.²⁷⁹

P a r m a k l a r

Allah'a parmak izafesi, hadiste, Hz. Peygamber'e soru soran Yahudilerin sözünde geçmektedir. Şöyleki; bir Yahudi Hz. Peygambere gelerek, "Ey Muhammed, biz kitapta Allahın, gökleri bir parmağında yerleri de bir parmağında ... tutacağını ve Melik Ben'im diyeceğini buluyoruz". Demesi üzerine, Hz. Peygamber güldü ve "Onlar Allah'ı gereği gibi

278. Bkz. İc'lâm, I, 996-998.

279. Bkz. İbn Huzeyme, Kitâbu't-Tevhîd, s.90-100.

değerlendiremediler ..." ayetini²⁸⁰ okudu.²⁸¹

Hattâbî, her şeyden önce bu hadiste geçen parmak sözünün Hz. Peygamber'e değil, soruyu soran yahudiye ait olduğunu, Hz. Peygamber'in onu tasdik mahiyetinde güldüğüne dair ifadenin de Buharî rivayetleri arasında sadece Ebû Ubeyde'den aldığı hadislerde bulunduğu işaret eder. Bu noktaya değinmesi Hz. Peygamber'in tasdik değil tekzib için güldüğünü anladığını akla getirmektedir. Ayrıca bu açıklamaya, "Allah'a, bu tür teşbihe sevkeden sıfatlar atfetmenin yahudilerin mezhebi olup, müslümanların teşbih taraftarı olmadığını da"ilâve eder.²⁸²

Bu izahın toplamından anlaşılan şudur: Allah'a parmak izafesi Hz. Peygamber'in hadisinde değil yahudi'nin sözüdür. Hz. Peygamber onu tasdik de etmemiştir. Tasdik lafzı Ebû Ubeyde rivayetinde vardır, bu ise şayıftır. Kur'ân'da ya da sahih sünnette olmayan böyle bir sıfat kabul edilemez.

Ş a h s

Hadiste "Allah'tan daha gayur(kıskanç) hiçbir şey yoktur"²⁸³, Müslim'in rivayetinde, "şahıs yoktur" şeklinde²⁸⁴ dir. Hattâbî bu meseleyi açıklarken önce hadisteki ifadenin sıhhatinden hareket eder. Hz. Esmâ ve Ebû Hüreyre rivayetlerinde "şey" olan ifadenin diğer rivayetlerde "Şahs" şeklinde zikredilmesinin vehm ve tashif olduğunu gösterdiğini ileri süren Hattâbî, buna gerekçe olarak ravilerin, hadisleri tam ezberlemedikleri ve fakih olmadıkları halde, hadisleri mana ile rivayet etmeye kalkıştıklarını gösterir.

Bunun dışında tabiinden bazılarının Allah'a böyle bir sıfat isnadı düşünmeden "Kişi" tabirini kullandıklarını misal getirerek²⁸⁵, buradaki "şahs" kelimesi tashif kabul

280. Zümer Sûresi, 39/67.

281. Bkz. Buharî, Tefsir, Sure, 39, 2.

282. Bkz. Hattâbî, I lâm, II, 991-993.

283. Buharî, Tevhid, 20.

284. Müslim, Lian, 17.

285. Hattâbî, Duâ, s. 18.

edilmediği takdirde bile bundan bir sıfat manası çıkmayacağını öne sürer.²⁸⁶

S ü r e t

"Allah, Âdemi kendi suretinde yarattı" hadisinde²⁸⁷ "صورتہ" kelimesindeki "د" zamirinin Allah'a izafesinin müşkil olduğunu, çünkü "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur." ayeti²⁸⁸ gereğince Allah'ın, yaratıklarına benzemeyeceğini ileri süren Hattâbî, bu zamirin Adem'e raci olduğunu iddia eder. Bu durumda da manayı şu şekilde açıklamaya çalışır: Allah, Ademi olduğu gibi tastamam yarattı. Yani daha sonra Adem'in zürriyetini yarattığı gibi, önce kan pıhtısı sonra et parçası...sonra çocuk, belli yaştan sonra da normal insan şeklinde çeşitli safhalarda değilde olduğu şekliyle bir anda, bilinen suretinde yarattı demektir.²⁸⁹

F e r a h

"Kulunun tevbesinden dolayı Allah, sizden birinin çölde kaybettiği devesini âniden bulmasından daha çok sevdir" hadisindeki²⁹⁰ "Ferah" yani sevinmeyi, "Allah, kulunun tevbesinden râzî olur ve o tevbeyi kabul eder." şeklinde manalandırarak, insanların bildiği ve beşer'in sıfatı olan "Ferah'ın" Allah için caiz olmadığını, "Her fırka kendisinde bulunanla sevinir" ayetinde²⁹¹ olduğu gibi râzî oldu manasına geleceğini kaydeder.²⁹²

Y o r g u n l u k "Usanma"

"Siz usanmadıkça Allah usanmaz". Hadisi²⁹³ ile ilgili

286. Bkz. Hattâbî, I'clâm, II, 1249-1250.

287. Buhârî, İstizan, 1.

288. Şûrâ Süresi, 42/23.

289. Bkz. Hattâbî, I'clâm, II, 1170; Başka konularda uymadığı halde İbn Huzeyme'nin de "Suret" meselesinde Hattâbî gibi düşündüğü görülmektedir. Üstelik bu konudaki bütün hadisleri bir arada değerlendirmeye çalışır. Bkz. İbn Huzeyme, a.g.e. 37-41.

290. Buhârî, Devavât, 3; Müslim, Tevbe, 1-3; Tirmizî, Devavât, 98; İbn Mace, Zühd, 30; Ahmed Hanbel, Müsned, I, 383.

291. Rum Süresi, 30/32.

292. Bkz. Hattâbî, I'clâm, II, 1175.

293. Buhârî, İman, 32; Müslim, Müsâfirin, 215-221; Ebû Davud, Tatavvu, 27; Nesâî, İman, 29; İbn Mace, Zühd, 28.

olarak "Yorulmak ya da usanmak Allah hakkında hiçbir durumda caiz değildir. Ve bu hiçbir surette O'nun sıfatları arasına giremez. Bunun manası ancak şudur; Siz vazgeçmediğiniz sürece o amelin sevab ya da cezasını vermeyi Allah terketmez. İşte bu, herhangi bir şeyden yorulanın onu terketmesidir. Hz.Peygamber; terk'in sebebi olan yorgunluğu "terk"-ten kinaye olarak kullanmıştır."

Hattâbî, aynı şekilde te'vil için başka izahlar da getirir.²⁹⁴

Görüldüğü gibi, yalnız hadislerde zikredilen haberî sıfatları ya sıfat olarak kabul etmemekte, ya da kendi kuralları dahilinde Arap dilinde başka uygun manaları bularak te'vil etmektedir. Sıfatlar meselesindeki bu yaklaşım ve açıklamaları Hattâbî'nin itikadî düşüncelerini ve selef mezhebi içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Sıfatlar konusunda Selef'in anlayış boyutunu genişletmek suretiyle yeni bir çığır açan Hattâbî, yine İlâhiyat bahsine giren kaza ve kader konusunda ehl-i sünnet'in genel anlayışından farklı bir çizgi takip etmemektedir.²⁹⁵

3-Ahiret Meseleleri

Daha önce ele alınan itikadi meselelerde olduğu gibi, Ahiret hayatı ve ona taalluk eden konularda da meselenin bütün yönleri ele alınmak yerine, sadece Hattâbî'nin bu konulardaki anlayışını tesbitte yardımcı olacak belli noktalara işaret edilecektir.

Kıyamet Alametleri

Bilindiği gibi kıyametin ne zaman kopacağı sadece Allah'ın bilgisinde olan hususlardandır. Bu konudaki soruya Hz.Peygamber sadece bazı alametlerini sayarak cevap vermiştir.²⁹⁶ Hattâbî'nin bu konuya özel bir önem vererek geniş

294. Bkz.Hattâbî, I'clâm, I, 47.

295. Bkz.Meâlim, VII, 57-59, 69-72; I'clâm, I, 351; Duâ, s, 8. 152-154.

296. Bkz.Buharî, Itk, 8; Müslim, İman, 1-7; Ebû Davud, Sünnet, 16; Tirmizî, İman, 4; Nesâî, İman, 5-6; İbn Mace, Mukaddime, 9; Ahmed b.Hanbel, Müsmed, II, 365.

çaplı bir açıklaması tesbit edilemedi. Kıyamet alametlerinden sayılan "Hz.İsa'nın Nüzûlü" ile ilgili meseleyi açıkladığı görülür. Özellikle hadiste yer alan "...Hinzırı öldürecek ve cizyeyi kaldıracak"²⁹⁷ ifadesi üzerinde durur. Hz.İsa'nın, hinzırı öldürmesini; Hz.Peygamber'in şeriatını uygulayacağı'na ve ahir zamanda da İslâm dininin bâki olacağına delil saydığı görülür.

Cizyeyi kaldırmasını ise, "Ehli kitaptan cizyeyi kaldıracak çünkü onları İslâm'a döndürecek, onlardan hak dinden başkasını kabul etmeyecektir. Cizyeyi kaldırmasının manası budur"²⁹⁸ şeklinde izah eder.

Ahirette ilgili olarak Hattâbî'nin izah ettiği konulardan diğer ikisi de haşr ve ru'yet meselesidir. Bu iki husus da İslâm âlimleri tarafından farklı anlaşılan ve değerlendirilen konulardır.

H a ş r

Hattâbî'nin açıklamasına göre Haşr iki defa olacaktır. Bunlardan biri dünyada diğeri ahirette. Onun ifadesine göre dünyadaki haşr kıyamet alametlerindedir. Bu iddiasının delili "İnsanlar üç fırka olarak haşredileceklerdir..." hadisidir.²⁹⁹ Bu haşr kıyamete yakın Şam'da meydana gelecektir. Diğer haşr ise Hz.Peygamber'in "İnsanlar kıyamet gününde yalınayak, çıplak, sünnetsiz olarak haşredileceklerdir" buyurduğu³⁰⁰ insanların öldükten sonra diriltilip toplandıkları haşr'dır.³⁰¹

R u ' y e t u l l a h

Ru'yetullah meselesi'nin iki yönü vardır ve her ikisi de ihtilaflıdır. Bu konudaki ihtilafın kaynağında da ağırlıklı olarak kelamcılarının etkisi görülmektedir. Bunlardan birincisi, Ahirette cennete gidecek olanların cennette

297. Ebû Davud, Fiten, 14.

298. Hattâbî, Meâlim, VI.177.

299. Buharî, Rekâik, 45; Müslim, Cennet, 59.

300. Buharî, Enbiya, 8; Müslim, Cennet, 56-58; Tirmizî, Kıyamet, 3; Nesâî, Cenâiz, 119; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 3.

301. Bkz. Hattâbî, İslâm, II, 1192.

iken Allah'ı görmeleridir. Kelam mezheplerinden özellikle mutezile ve cehmiyye'nin ru'yeti inkâr ettikleri bilinmektedir.³⁰²

Ancak hadis âlimlerine göre ru'yetullah nas'la sabittir. Hadis kitaplarında bu konuya ait müstakil bablar bile açılmıştır. Hattâbî'de Hz.Peygamebar'ın "mehtaplı gecede ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz", hadisini³⁰³ delil alarak "hiç şüphe yokki bu görme gerçekleşecektir"³⁰⁴, demektedir. Ayrıca "...Allah'a kavuşacağına inanmandır hadisini³⁰⁵ de "Bu hadiste, ahirette ru'yetullah'ın isbatı vardır"³⁰⁶ diyerek kesin kanaatini belirtir.

Hz.Peygamber'in mirac gecesi Allah'ı görüp görmediği konusunda ise, sadece kelam alimleri ile hadis alimleri arasında değil sahabe arasında da ihtilaf vardır. Özellikle İbn Abbas Hz.Peygamber'in mirac gecesi Allah'ı gördüğünü iddia ederken, Hz.Âişe bunu şiddetle reddetmektedir.³⁰⁷ Hattâbî, bu konuda Hz.Âişe'nin görüşünü esas alarak, Hz. Peygamber'in miracda Allah'ı görmediği yönünde kanaatini belirtir. "Araları iki yay aralığı kadar, belki de daha yakın oldu" ayetini de³⁰⁸ "burada gördüğü Cebraildi" diye açıklar.³⁰⁹ Hattâbî'nin bu konudaki delili şu hadistir;Meşrûk diyorki;Hz.Âişe'ye Muhammed Rabbini gördü mü? Diye sordum. Söylediğin şeyden saçlarım diken diken oldu. Kim sana Muhammed'in Rabbi'ni gördüğünü söylerse mutlak yalan söylemiştir dedi. Peşinden, "Gözler O'nu görmez. O bütün gözleri görür, O latiftir haberdardır" ayetini³¹⁰ ve "Allah bir

-
302. Geniş bilgi için Bkz.Taftazânî, a.g.e.s.183-189
 303. Buharî, Menâkıb, 16, 26; Rekâik, 52; Tevhid, 24; Müslim, İman, 299, 302; Ebû Davud, Sünne, 20; Tirmizî, Cennet, 16; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 16, 17, 26-27.
 304. Hattâbî, Meâlim, VII, 118.
 305. Buharî, İman, 37; Müslim, İman, 5, 7; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 426.
 306. Hattâbî, I'clâm, I, 51.
 307. Geniş bilgi için Bkz. Koçyiğit, Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, s.180-184; Davud-oğlu, Sahih'i Müslim Tercemesi ve Şerhi, II, 136-145.
 308. Necm Sûresi, 53/9.
 309. Bkz. Hattâbî, I'clâm, II, 1001-1002.
 310. En'âm Sûresi, 6/103.

insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur. Yâhut bir elçi gönderir; izniyle dilediğini vahyeder. Doğrusu O yücedir. Hâkîmdir". Ayetini³¹¹ okudu. Ve Ancak O, Cebrail'i kendi suretinde iki defa gördü dedi.³¹²

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi Hattâbî'nin itikâdî meselelere vukufu ve konuları kendi dirayeti ile değerlendirebilecek bir kapasitesi vardır.

B-SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

Hız.Peygamber'in vefatından hemen sonra O'nun yerine İslâm Toplumunun işlerini idare edecek birinin halife olması gerekiyordu. İşin tabiatından kaynaklanan bazı problemler meydana gelmişse de, daha sonraki olaylarla kıyaslanırsa müslümanların siyâsî birliği bozulmamıştı. Daha sonra görülen gelişmeler meselenin yönünü değiştirdi. Geçmişte yaşanmış ve o zaman siyâsî ve itikâdî gruplaşmalara sebep olmamış olaylar, yeniden değerlendirilmeye ve ilk yıllarda ümmetin işlerini idare eden halifeler bile yargılanmaya kalkışıldı.

Aslında bu olaylara sadece siyâsî gözlükle bakmak doğru değerlendirme için yeterli değildir. Çünkü bu olayların gelişmesinde kültürel ve sosyal etkiler de rol oynamıştır. Zamanla bu hareketler daha da ilerlemiş itikâdî boyut kazanmıştır. Bütün bu gelişmelerde, günümüzdeki manasıyla düşünülürse, siyâsî tercihlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle konuyu bu başlık altında ele almanın daha anlaşılır olacağı kanaatindeyiz.

Bu meselenin iki önemli ana başlığı ortaya çıkmaktadır. Birincisi Hız.Peygamberden sonra başlayan halife seçimleri, diğeri de yine buna bağlı olmakla beraber, daha umûmî

311. Şûrâ Sûresi 42/51.

312. Buharî, Tefsir, sure 53, 1; Farklı rivayetler için Bkz. Müslim, İman, 285, İbn Abbas'ın ru'yeti isbatı ile ilgilidir, Yine aynı kitapta 287 ve 288, 289, 290 numaralı hadisler Hız.Âişe'nin nefyi ile ilgilidir.

manada "Devlet Başkanı ya da Halife'nin" dindeki yeri meselesidir.

1-Hilafet

Hilafet konusu aslında idârî, siyasî ve itikâdî yönü olan bir meseledir. Hem Peygamber, hem de ümmetin işlerini yürüten bir devlet reisi durumunda olan Hz.Peygamber vefat edince, şüphesiz risalet görevi de sona ermişti. O son Peygamber olduğu için bu görevin başkasına devredilmesi söz konusu olamazdı. Fakat ikinci görevinde O'na halef olup devlet işlerini yerine getirecek bir halifeye ihtiyaç vardı. Bu manada idarî olan bu konu daha sonra itikâdî boyut kazandı. Özellikle Hz.Osman'ın şehid edilmesinden sonra gelişen olaylar, bu kanalı kuvvetlendirdi. Öyle ki, kendi zamanlarında müslümanların itiraz etmediği halifelerin bile durumu tartışma ve itikâd konusu yapıldı.

Aslında bu konu birinci derecede İslâm Tarihi, kelâm ve Mezhepler Tarihi'nin problemi gibidir. Fakat meseleyi siyâsî hâdise olarak başlatıp daha sonra itikâdî boyut kazandıranlar, kendilerini haklı göstermek ve nüfuzlarını artırmak için hadisi de olayların içine çekmeyi ihmal etmemişlerdir. O kadar ki, hadis uydurma hareketlerinde bu grupların etkisi büyük olmuştur.³¹³

İçinde yaşanan bu durumlar, özellikle sahabeye karşı takınılan karşı tavır ve hadis uydurma faaliyeti, hadis alimlerinin de meselenin dışında kalmalarını imkansız hale getirmişti. Hz.Peygamber adına uydurulmuş olan hadisler mutlaka ayıklanmalı, müslümanlar buna karşı uyarılmalı idi. Tabiatıyla meselenin bu kadar içinde olmak zarureti ile beraber, olayın sosyal siyasî ve itikâdî yönünün tamamen dışında da kalınamazdı. İnsanların, toplumun genel yapı ve kültüründen etkilenmeden yaşaması söz konusu olamaz.

313. Bu konuda geniş bilgi için Bkz.Kandemir,Yaşar, Mevzû Hadisler,s.32 vd. Hatiboğlu M.Said,Hız.Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar, Siyâsî İctinâî Hadislerle Hadis Münasebeti,s.35-37.

Bu nedenle hadiscilerin hilafet meselesi ile ilgilenmelerine bu zaviyeden bakmak gerekir. Görüleceği gibi, bu konu ile ilgili olarak pekçok hadis rivayet edilmekte idi.

Hattâbî'nin hilafet meselesindeki görüş ve düşüncelerini bu çerçevede içinde değerlendirmeye çalışalım. Bilindiği gibi, Hz.Peygamber zamanında müslüman olan insanların hemen tamamına yakını Arap asıllıdır. Devletin sınırları ise Arap Yarımadası dahilindedir. Bu belde içerisinde Mekke, eskiden beri merkez durumundadır. Arap Kabileleri içerisinde de Kureyş Kabilesi'nin özel bir yeri vardır. Hz.Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur; "İnsanlar emirlik konusunda Kureyş'e tabidirler, Müslümanları müslüman olanlarına, kafirleri de kafir olanlarına tabidir."³¹⁴ Bu hadisin emir değil haber niteliğinde olmasına rağmen³¹⁵, geleceğe doğru bir emir niteliğinde anlamaya gayret gösterilmiş gibidir. Hattâbî'nin, "Bu hadis, Kureyş'in diğer Arap Kabilelerinden üstün olduğu, imamet ve emirlik konusunda onlardan önde geldikleri anlamındadır."³¹⁶ şeklindeki açıklaması da bunu gösterir.

Ayrıca Hz.Peygamber emirlikle ilgili olarak, "Size Habeşli bir köle de emir olsa dinleyin ve itaat edin" buyurmuştu.³¹⁷ Bu hadis'e göre, kavim ve kabile farkı gözetmeksizin emir olma konusunda herkes eşit haklara sahiptir. Hattâbî'ye göre bu hadisten kastedilen mânâ "Halifeler ve devlet başkanları değil, sadece valiler ve emirlerdir."³¹⁸ Hz.Peygamber, tayin edilen emirlere itaat edilsin diye böyle buyurmuştur. Bazen bir meselede meydana gelmesi mümkün olmayacak şeyle bile misal getirilir. Meselâ; "Allah lânet etsin o hırsıza ki bir yumurta çalarda eli kesilir"³¹⁹, "Kızım Fatıma da hırsızlık yapsa idi..."³²⁰

314. Buharî, Menakıb, 1; değerlendirme için Bkz. Hatib-oğlu, Siyasî olaylarda Hadis Münasebeti, s.20.

315. Kâmil Miras, Mazi siygasıyla terceme eder. Bkz. Tecrid, IX, 218.

316. Hattâbî, I lâm, II, 820.

317. Buharî, Ahkâm, 4.

318. Hattâbî, I lâm, II, 1241.

319. Buharî, Hudud, 7, 13, Müslim, Hudud, 7.

320. Buharî, Hudud, 12, Müslim, Hudud, 8-9.

hadislerinde olduğu gibi. Gerçekte ne bir yumurta çalanın eli kesilir, ne de Hz.Peygamber'in kızının hırsızlık yapması düşünülebilir.³²¹

İşte bu hadis de böyledir. Çünkü Habeşliler halife olamazlar. Gerçi bazı kelimciler, Halife'nin, Kureyş dışında, başka Arap ya da Acem kabilelerinden de seçilebileceğini savunmuşlardır ama bu, sünnete ve çoğunluğun görüşüne aykırıdır. Bu konudaki hadis gereği halifenin Kureyş kabilesinden seçilmesi gerekir.³²²

Halifenin Kureyş asıllı olması gerektiği istidlal edilen hadis ise "Hilâfet Kureyşte, hüküm Ensardadır" hadisidir.³²³ Bu duruma göre Hz.Peygamber'in vefatından sonra, Ensardan birinin halife seçilmesi söz konusu değildir. Fakat, Ensar halifeyi kendi aralarından seçmek için toplanmıştır. Yukarıda kaydedilen hadise rağmen Ensar'ın bu hareketini Hattâbî şöyle değerlendirir; Ensar halife seçimi meselesini bilmiyor, eskiden yaptıkları emir seçimi gibi bir şey zannediyorlardı. Ama kendilerine bu hadis hatırlatılınca³²⁴ halife adayı olmaktan vaz geçtiler.³²⁵

Hadiste belirtildiği gibi Halifenin Kureyş'den seçilme şartına uygun olarak aynı mecliste Hz. Ebu Bekir halife seçildi. Aslında, Hz.Peygamber'in hastalandığında müslümanların namazını kaldırmak için yerine Ebû Bekir'i vekaleten görevlendirmesi, kendisinden sonra Ebû Bekir'in halife seçilmesini istediğinin işareti idi.³²⁶

Fakat halife seçimi henüz Hz.Peygamber'in cenazesi kaldırılmadan ve başta Hz.Ali olmak üzere bazı yakınlarının

321. Bkz.Hattâbî,Meâlim,VII,11.

322. Bkz.Hattâbî,I'clâm,II,1241;Eş'arî kelamcısı Taf tazânî,bu fikre Mutezile ve Haricilerin karşı çıktığını söyler.Bkz.Şerhu'l-Akâid, s,329.

323. Hadis için Bkz.Ahmed b.Hanbel,Müsned,IV,185.

324. Bu fikre itiraz için Bkz.Hatiboğlu, Mehmed Said, "Hilâfetin Kureyşliliği" A.Ü.İ.F.D.XXIII,157. Geniş bilgi için bkz. a.g.d. XXIII, 158-161.

325. Bkz.Hattâbî,I'clâm,II,1213,Meâlim,IV,198-199; Bu konuda ayrıca Bkz.Hatiboğlu,Siyasi olaylarla hadis münasebeti,s.18 vd.

326. Bkz.Hattâbî,Meâlim,VII,36.

cenaze ile ilgilendikleri bir sırada yapılmıştı. Bundan dolayı bu seçim hakkında; Sahabenin tamamının haberi olmadan acele yapılan bir seçim gibi sözlerle, seçimin meşrûiyeti konusunda bazı fikirler dolaşmakta idi. Hattâbî'ye göre ise bu iddialar yanlıştır ve maksatlıdır. Bu seçim, üzerinde uzun tartışmalar yapılmış ve sahabe tarafından benimsenmiş bir seçimdir.³²⁷ Bunların da ötesinde zaten Hz.Ebû Bekir ile Hz.Ömer'in halife olacaklarına dair Hz.Peygamber'in hadislerinde işâretler vardır.³²⁸ Bu nedenle Ebû Bekir ile Ömer'in hilafeti seçimle beraber Hz.Peygamber'in de işareti doğrultusunda olmuştur.Hz.Osman'a gelince, onun halife olması konusunda Hattâbî'nin herhangi bir hadisten delil gösterdiği tesbit edilemedi. Ancak onu da Hz.Ömer'in tayin ettiği şûra'nın seçtiği halife olarak kabul etmektedir.³²⁹

Halifenin Kureyşten olacağı ile Hz.Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halife seçilmeleri konusunda hadislerden delil getiren Hattâbî, bunlardan sonraki halife seçimlerini ve olayları değerlendirmesi yine başka hadislerle bağlıdır. Fakat hadiseleri menfi yaklaşımla ele aldığı dikkati çekmektedir. İlk iki halife konusunda herhangi bir menfi tavır yoktur. Ancak çok açık ifade etmemiş olsa da Hz.Ali'nin Hz.Osman'dan önce halife olmaya daha layık olduğu kanaatini îmâ etmektedir. Bu durum sahabeyi derecelendirirken Hz. Ali'yi Hz.Osman'dan önce zikretmek istemesinden ne anlaşılır.³³⁰ Bu eğilimi onu Hz.Osman'ın hilafetinin meşruiyetini reddetmeye sevketmemiştir.

Diğer bir husus Hz.Muaviye ile başlayan Emevî Hilâfeti meselesidir. Aslında bu devreye hilafet olarak değil, saltanat olarak bakılmaktadır. Hz.Hasan'ın, Hz.Muaviye lehine hilafetten çekildiği andan itibaren hilafet bitmiş

327. Bkz.Hattâbî, Ğarîb, II, 122-125.

328. Bkz.aynı eser, I, 431-432, Burada zikrettiği hadisler için Bkz.Buharî, Fezailü'l-Ashab, 6, Müslim, Fezâilu's-Sahabe, 17

329. Bkz.Hattabî, Meâlim, IV, 199.

330. Bkz.Aynı eser, VII, 18-19.

Hz.Ali'yi Hz.Osman'a tafdil eden başka âlimlerde vardır.Bkz.Zerkeşî, Câbe, s.55.

saltanat başlamıştır.³³¹ Meseleyi böyle değerlendiren Hattâbî, Hz.Hasan'ı övdükten sonra sonucu şu şekilde bağlar, "Şurası bilinmelidir ki, bu iki taraftan biri hata diğeri isabet etmişti"³³² Hadiseleri değerlendirme biçiminden, "isabet etmişti" dediği taraftan Hz.Hasan'ı kastettiği gayet açıktır.

Hattâbî, hilafeti Hz.Hasan ile bitirirken hadisten delillerini zikreder. Hz.Peygamber: "İslâm otuzüç ya da otuzdört yıl zirvede devam eder. Bundan sonra şayet müslümanların hakimiyeti devam ederse, yetmiş yıl daha devam eder. ..."buyurmuştur.³³³ Bu hadise yapmış olduğu açıklama Hattâbî'nin daha net olarak ortaya koymaktadır. Ona göre "Bu hadis; Hilafet müddetinin sona erişi, 41/661 yılında Hasan b.Ali'nin Muaviyeye biatı ile, idarenin Muaviyede kalması üzerine Ümeyye Oğulları'nın devleti istilâsına işarettir.³³⁴ Hilafetin 41/661 yılında sona erdiğinin delili sadece yukarıdaki hadis değildir. Bu konuda başka hadisler de vardır. Bunlar:

"Dininizin öncesi Nübüvvet ve rahmet, sonra hilafet ve rahmet, sonra zalim sultanlar dönemi..."³³⁵

"Bugün siz Nübüvvet ve rahmet dönemindedesiniz. Sonra hilafet ve rahmet dönemi gelir. Sonra şunlar olur. Sonra zalim sultanlar dönemi gelir. Onlar içki içer, ipek elbise giyerler"³³⁶

-
331. Hatiboğlu, Hz.Hasan'ın Hilafetten çekilmek için Muaviye ile pazarlık yaptığı ve büyük bir maddi karşılık temin ettiğini kaydeder. Bkz. a.g.e.
332. Hattâbî, Meâlim, VII, 37. s.41.
333. Hattâbî, Garîb, I, 549; Hadis'in farklı rivayetleri için Bkz. Ebû Davud, Fiten, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 350; Münziri, bu hadisin zayıf olduğunu belirtir. Bkz. Muhtasar, VI, 141.
334. Hattâbî, Garîb, I, 550; Ayrıca Bkz. Meâlim, III, 381.
335. Aynı eser, I, 248-249; Hadis için Bkz. Heysemî, Mecmua'z-Zevâid, V, 189.
336. Hattâbî, Garîb, I, 249-250; Heysemî, a.g.e., V. 189. Bu hadislerin değerlendirmesi için Bkz. Hatiboğlu, a.g.e.s. 42-44.

Bu kompozisyon içerisinde bir fikri anlatmak maksadıyla yukarıda geçen hadisleri tenkide tabi tutmaksızın nakletmesi bile, Hattâbî'nin Emevî Hilafetine bakış açısını çok açık bir şekilde ortaya koymaya yeterlidir. Hattâbî'nin fikirleri imâyâ gerek kalmayacak şekilde açıktır. Emevîler döneminde hilafet yoktur. Artık saltanat başlamıştır.

Bu açıklamalar akla Hattâbî'nin Şîa ile ilgisi olup olmadığı yolunda bir soru getirmektedir. Fakat Hattâbî'nin Şîî olduğunu destekleyecek başka bir fikre rastlanmamaktadır. Bu bilgiler ışığında da O'na Şîî demek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Hz.Ali'yi Hz.Osman'dan önce sayan ve Şîî olmayan başkaları da vardır. Hilafet meselesinde de durum aynıdır.

Meselâ yine bu konu ile yakın alakası olan İmamet meselesine bakışı da Şîî olmadığını gösterir.

2-İmâmet

Hattâbî'ye göre devlet başkanının seçilmesi itikâdî bir zaruret değildir. Ancak sosyal ve siyasî açıdan müslümanların bir başkanının bulunması da gereklidir. Devlet başkanının vazifesini tesbit ederken benimsediği görüşler bunu gösterir. Ona göre devlet başkanının vazifesi; Halkın işlerini düzene koymak, kanun hükümlerini uygulamak, halk arasında sosyal düzeni sağlamak ve müslümanlarla gayri müslimler arasındaki akid ve anlaşmaları imzalamaktır.³³⁷

Ayrıca, imamet ve riyasete talib ve istekli olmamak gerekir. Fakat şartlar onu gerektirir de bir kimse, kendi istek ve ihtirası olmadığı halde bu göreve seçilirse, ben nasılsa istekli değilim gibi bir düşünceyle işi ihmaâ etmesi caiz olmaz. Kendi isteğiyle bu görevi almış biri kadar çalışması gerekir.³³⁸

337.Bkz.Hattâbî, İc'lâm,I,272;Meâlim,IV,62.

338.Bkz.Hattâbî, İc'lâm,II,821.

Halkın devlet başkanına karşı tutumuna gelince; halk, devlet başkanına itaat etmek zorundadır.³³⁹ İmam zâlim de olsa ona karşı silahlı mücadeleye girişmek ve isyan etmek caiz değildir.³⁴⁰ Hattâbî bu kanaate varırken özellikle toplumun birliğini korumak esasından hareket eder. İmama itaat zarurîdir kuralının altında yatan sebep de bu olsa gerekir. Çünkü, zalim imanın arkasında namaz kılmak caizdir derken ileri sürdüğü gerekçe, toplumun birliğinin korunması ve fitne çıkmasının önlenmesidir.³⁴¹

Devlet başkanına isyan etmek suretiyle fitneye sebep olmak, yanî bir nevi haricilerin yaptığını yapmak Hattâbî'nin şiddetle reddettiği bir davranıştır. Haricileri, imama itaatten kaçınmaları ve fitne çıkarmaları dolayısıyla suçlaması da bunu gösterir.

Devlet başkanının arzu edilen yapıda biri olmaması halinde yapılacak en iyi şey ondan uzak durmaktır. Aslında prensip olarak Hattâbî, ilim adamının idareden mutlaka uzak durması anlayışında değildir. Ancak idare, olması gerektiği şekilde âdil değilse, o zaman en iyi yol ondan uzak kalmaktır.³⁴² Kendisi de bu prensipleri hayatında tatbik etmiş bir insandır.

339. Bkz. İslâm, I, 734.

340. Bkz. Hattâbî, Meâlim, II, 201-202.

341. Bkz. Meâlim, II, 248-249.

342. Geniş bilgi için Bkz. Hattâbî, Uzle, s.106-110.

C-FIKHÎ GÖRÜŞLERİ ve MEZHEBİ

Hattâbî, özellikle hadis öğrenimi için gittiği çeşitli merkezlerde aynı zamanda fıkıh da öğrenmiş olmalıdır. Onun hadis öğrendiği hocaların farklı fikhî mezheplere mensup âlimler olması da fıkıh ilminde ufkunun açılmasını sağlamıştır. Ayrıca Hattâbî fikhî mutlaka bilinmesi gereken zarûrî ilimler arasında görmektedir. Bu nedenle de kendisi Hanefî, Mâlikî, Şafiî ve Ahmed b. Hanbel'in görüş ve icthatlarını öğrenmekle yetinmemiş, Zâhirî ve Râfızîler ile bunların dışında kalan başka müctehidlerin görüşlerini öğrenmeyi de ihmal etmemiştir.³⁴³

Hattâbî'nin fikhî öğrendiği hocaların ve Hattâbî'yi en çok etkilediği anlaşılan şahsiyetlerin başında gelen Ebû Bekir el-Kaffal, diğer şartların da uygun olması sayesinde,³⁴⁴ Mâverâünnehir bölgesinde Şafiî fikhîni öğreten ve yayan büyük âlimlerden idi.³⁴⁵ Hattâbî'nin Şafiî mezhebine meyletmesinde bu hocasının etkili olduğu kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Hattâbî fikhî mezhep olarak Şafiîler arasında sayılmaktadır.³⁴⁶ Ancak fikhî yönü itibarıyla Hattâbî'ye, Şafiî mezhebine mensup sıradan bir şahıs nazarıyla bakmak, onu yeterince tanımamak ve hakkını teslim etmemek olur.

Hattâbî, fikhî meselelere mezhep gözlüğü ile değil, fikhînin kaynağı olan Kur'an ve Sünnet nazarından bakmaktadır. Kendi zamanında kaynakları bir tarafa bırakarak sadece belli mezheplerin görüşleri istikametinde fikhî öğrenenlerin içinde buldukları yanlışa şu cümle ile parmak basar "Hadis bilmeden fikhî öğrenmek, temelsiz bina yapmaya benzer."³⁴⁷ Kendisi fikhî mezhep ve müctehidlerin görüşlerini, hükme esas aldıkları delillerini değerlendirerek inceleyen Hattâbî, fikhîde "İmam"³⁴⁸ ve "Müctehid"³⁴⁹ ünvanı

343. Misalleri için bkz. Meâlim, I, 16-17; 77, 93-94; V, 3-4; İ'lâm, I, 92-93, 392. vs.

344. Bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, İmam Şafiî, (Çev. Osman

345. Bkz. Subkî, a.g.e. III, 200. / Keskiöglü) s. 362.

346. Abbâdî, Tabakât, s. 201.

347. Meâlim, I, 5.

348. Subkî, a.g.e. III, 282.

349. İbn Kesîr, a.g.e. XI, 326.

ile tanınan bir âlimdir. Hattâbî'nin fıkıh ilmindeki yeri bu çalışmanın amacı ve konusu dışında kaldığından, kendisinin Şâfiî mezhebinde müctehid³⁵⁰ sayılabileceği düşüncesiyle, onun usûl ve fûrû ile ilgili bazı görüşlerine işâret etmekle yetinelim.

1-Fıkıh Usûlü

Fıkıhî hükümlere mezhep anlayışları yerine asıl kaynak Kur'an ve Sünnet zaviyesinden bakan Hattâbî'nin, fıkıhin doğru yoldan sapmaması için hüküm çıkarırken bağlı kalması lüzumlu olan metodla ilgili bütün hususlar³⁵¹ı ihtiva eden fıkıh usûlü'nü bilmesi gerektiği muhakkaktır. Fıkıh sadece mezhep imamlarının görüşlerinin öğrenilmesinden ibaret sayan bir anlayışın yaygınlaştığı dönemde³⁵² Hattâbî, ictihadın gereğini ve yapılabileceğini hadislere de³⁵³ dayanarak savunmaktadır.³⁵⁴ Bu tesbit dahi Hattâbî'nin usûl bilgisi hakkında fikir vermektedir.

Usûl bilgisi çerçevesinde Hattâbî, birinci derecede delil olan Kur'an ayetlerindeki hitap şekilleri³⁵⁵ ve umum husus³⁵⁶ durumunun hükme tesirleri üzerinde genişçe durmaktadır. Hükme esas olmak bakımından ayetle arasında fark gözetmeden "Hz. Peygamber'in farz kıldığı şey Allah'ın farz kıldığı şey gibidir."³⁵⁷ diyen Hattâbî, ancak sünnetin ayete göre daha özel bazı durumlarına da açıklık getirmeyi ihmal etmemektedir.³⁵⁸

İslâm Dîninin iki kaynağı Kur'an ve Hadis diğer delillerin kendilerine bina edildiği iki asıl durumundadır.

-
350. Müctehidlerin dereceleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Hasan Heyto, İctihad, s.11-50.
 351. Muhammed Ebû Zehrâ, Usûlü Fıkıh, s.15.
 352. Bu Hattâbî'nin beyanlarında mevcuttur. Ayrıca bkz. Dehlevî, Huccetullâhi'l-Bâliğa, I, 152-153.
 353. Hadisler için bkz. Ebû Davud, İlim, 10, Nikah, 32.
 354. Bkz. Meâlim, III, 52; V, 253.
 355. Bkz. Aynı eser, VI, 166-167.
 356. Aynı eser, I, 389; V, 315.
 357. Aynı eser, II, 214.
 358. Bkz. İslâm, I, 228, 271.

Bu nedenle diğer deliller bu iki kaynağa muhalif olmamak şartıyla kabul edilebilir. Dolayısıyla Hattâbî, sahabe ic-tihadlarının kabûlünde de hadise uygunluk şartını arar.³⁵⁹ İcma'yı da fikhî delil olarak kabul eden ³⁶⁰Hattâbî'nin kıyas konusu üzerinde daha ağırlıklı durduğu müşahede edilmiştir.

Hattâbî'nin, fıkıh usûlünde özellikle "Kıyasta illet-lerin tesbiti" meselesindeki görüşleri ile şöhret bulduğu kaydedilmektedir.³⁶¹ Hattâbî'nin kıyasta kabul ettiği temel prensip şudur; "İki şeyin illetleri aynı olursa kıyas yapılır. Herhangi bir mesele ile ilgili kıyas yapılmış ise, benzerî durumda da kıyas yapılabilir. Birincisi kabul edilmişse diğeri de kabul edilir."³⁶² Kıyas'ın yapılabileceğine dâir hadisten delil de³⁶³ gösteren Hattâbî, ancak kıyasın yapılabilmesi için şartların gerçekleşmesi gerektiğine dikkat çeker. Çünkü şartları meydana gelmemiş kıyas batıl olur.³⁶⁴ Kıyasın aynı zamanda naslarla da tearuz etmemesi gerekir, çünkü naslarla çelişen kıyas sakıt olur.³⁶⁵

Kıyas meselesinde ağırlıklı duran Hattâbî'nin yaptığı kıyaslara örnek olarak şunları zikredebiliriz. Hz. Peygamber'in "Uzun kıldırmak niyeti ile durduğum namazda, şayet çocuk ağlaması duyarsam, annesine eziyet olmasın diye namazı çabuk bitiririm."hadisine³⁶⁶ dayanarak şu kıyası yapar; "Cemaate yetişmek isteyen bir kimse için imamın rukûyu uzatması câizdir. Şayet imamın dünya işine bağlı olarak namazı kısaltması caiz ise, Allâh'a ibadet için uzatması çoktan caiz olur."³⁶⁷ Hattâbî, kendi kıyasının aksi kanaatte olanların varlığını belirtmeyi de ihmal etmez.

359. Bkz. Meâlim, I,29,405, IV,315

360. Bkz. Aynı eser, III,18.

361. Bkz. Subkî, a.g.e. III,289.

362. Meâlim, I,220, 338.

363. Aynı eser, III,263.

364. Aynı eser, III,18-19.

365. Bkz. İc'lâm, I,195.

366. Buhârî, Ezan,65; Ebû Davud, Salat,126.

367. Meâlim, I,381; İc'lâm, I,217.

İlletlerin aynı olmasından hareketle, erkeğe altın yüzük takmanın kerih olduğundan kıyasla kadınlara da gümüş yüzük takınmalarını mekruh saydığı belirtilmektedir.³⁶⁸

Usûl bilgisi ve görüşlerini ana başlıklar halinde belirtmeye çalıştığımız Hattâbî'nin mezheplere bakışı ve kendi icthadları hakkındada birkaç misalle bilgi vermeye çalışalım.

2-Fıkıh Mezheplerine Bakışı ve İctihatları

Hattâbî fıkıhın hadise dayalı olarak ele alınmasını, öğretim safhasında bile bu esâsa uyulmasını zarûrî görmektedir. Kendisi Şafiî mezhebine mensup fakihlerden sayılmakla birlikte, fıkıh ilmine değeri kendi mezhebi çerçevesinde ele aldığına rastlanamamaktadır. Fıkıh ilmi açısından herhangi bir mezhebi umumî manada tenkit yoluna gitmemekte, tenkitlerini varsa, her bir hükümde müstakil ve hükmün kaynağından hareketle yapmaktadır. Bu ölçüler içerisinde yaptığı tenkitlerden kendi mezhebi olarak bilinen Şafiî de nasibini almaktadır.

Bu tesbitler doğrultusunda bakılınca Hattâbî'nin fıkıh mezheplerine karşı objektif tutum sergilediğini söylemek mümkündür. Çünkü Hattâbî'nin hareket noktası herhangi bir mezhep değil kaynağın kendisidir. Kendi mezhebine de ait olsa hiçbir görüşü bu kriterin dışında tutmamaktadır. Özellikle Şafiî'nin görüşlerinden seçeceğimiz tenkitlerine bakıldığında, bu durum daha iyi vuzûha kavuşacaktır.

Şafiî'nin görüşüne katılmadığı ya da gerekçeleri ile birlikte tenkidini açıkladığı tesbit edilen hususlardan bazıları şunlardır:

Kan çıkmasıyla abdestin bozulmaması, Şafiî'nin "Sahabeden birinin namaz kılariken yaralandığı halde namaza devam ettiği" ile ilgili hadis'i³⁶⁹ delil alarak

368. Bkz. Subkî, a.g.e. III,289.

369. Ebû Davud, Taharet, 77.

iki yoldan birinin dışından çıkan kan'ın abdesti bozmaya-
cağı kararına vardığını hatırlatan Hattâbî, "Fukahânın ço-
ğu abdestin bozulacağı kanaatindedir. Bu daha ihtiyatlı
bir yoldur. Benim kanaatim de budur."³⁷⁰ demek suretiyle
Şâfiî'ye muhalefetini belirtir.

Ramazanda hilal'in görünmesi üzerine bayram namazı-
nın ne zaman kılınacağı meselesi; "Hz. Peygamber'e, öğle
vakti geçtikten sonra, hilali gördüklerini söyleyen bir
topluluk geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber o gün iftar
ettirdi ertesi gün de bayram namazını kıldırdı."³⁷¹ Bu hadi-
se rağmen, İmam Şâfiî'nin; hilal öğleden sonra görülmüşse
artık bayram namazı kılınmaz dediğini nakleden Hattâbî, o-
nun görüşüne katılmadığını şu şekilde ifade eder; "Hz.
Peygamber'in sünneti uyulmaya daha layıktır. Ebû Umeyr'in
bu konudaki hadîsi sahihdir.ve ona uymak vaciptir."³⁷²

Kadınların mahremsiz hacca gidebilmesi meselesi;
Şâfiîlerin bu konuda delil aldıkları "Hac için azık ve bi-
nek yeterlidir." hadisinin³⁷³ râvilerinden "İbrâhim el-Hu-
zî "³⁷⁴ nin metruk olduğunu belirterek hadisi delil kabul
etmez. Aynı hadis'in diğer rivâyetinin ise mürsel olduğu-
nu belirtir. Halbuki İmam Şâfiî'nin mürsel hadisi delil
kabul etmediğini de hatırlatır. Hadisden delillerini bu şe-
kilde tenkitten sonra, yine onların, "Kadının mahremsiz
hacca gidebilmesi için, yanında güvenilir bir mü'mine ka-
dının bulunması gerektiği" şeklindeki görüşlerini de ken-
di aleyhlerine delil sayarak şöyle der; "Şayet kadının mah-
remsiz hacca gitmesi caiz olsaydı, başka bir kadına ihti-
yaç kalmadan tek başına hacca câiz olurdu."³⁷⁵

Oruçlu iken cima eden kadın ve erkekten hangisine

370. Geniş açıklama ve tenkit için bkz. Meâlim, I,
142-143.

371. Ebû Davud, Salat, 255.

372. Meâlim, II, 33.

373. Aynı eser, II, 277; Hadis'in farklı rivayeti i-
çin bkz. Tirmizî, Hac, 4. Tirmizî, bu hadisin ten-
kit edildiğini belirtir.

374. Ebû İsmâil İbrahim b. Yezîd el-Hûzî, bkz.
Dârakutnî, Metrûkîn, s.46.

375. Meâlim, II, 276-278.

keffâret gerekeceği meselesi;

İmam Şâfiî'nin, "Oruçlu iken cima eden kadın ve erkekten yalnız erkeğe keffâret gerekir, kadına keffâret lazım gelmez."³⁷⁶ şeklindeki ictihadını, hem delil aldığı hadis,³⁷⁷ hemde hadisden çıkardığı hüküm açısından tenkit ederek, her ikisine keffâretin gerektiği yönünde kendi delillerini zikreder.³⁷⁸

Yukarıda sayılanların dışında Şâfiî'nin görüşlerine katılmadığı başka hususlar da vardır.³⁷⁹ Aynı şekilde diğer mezheplerin ya da müctehitlerin görüşlerine, delil aldıkları hadisleri sahîh bulmadığı³⁸⁰ veyâ illetlerin iyi tesbit adilemediğinden, esas alınan delil ile çıkarılan hükmün mutâbık olmadığı gerekçesiyle³⁸¹ itiraz eder. Bunun bazı örneklerine ikinci bölümde yer verilecektir.

Mezhepler arası mücadelenin yapıldığı ve fıkıh ilminin mezhep imamlarının görüşleri doğrultusunda öğrenileceği anlayışının yaygınlaştığı bir dönemde yaşamasına rağmen Hattâbî'nin, mezhep mücadelesine girdiğinin tesbit edilememesi ve fıkıhın mezhepcilik anlayışıyla öğrenilmesine karşı çıkarak asıl kaynağa dönülmesini ısrarla savunması, üzerinde önemle durulması gereken hususlardan biridir.

D-ARAP DİLİ VE EDEBİYATINDAKİ YERİ

İslâmî ilimlerde çalışma yapacak kişilerin öncelikle Arap diline vâkıf olmaları gerektiği muhakkaktır. Çünkü dînin kaynağı olan Kur'an, Arap dili ile nâzil olmuştur. Allah tarafından İslâm Dînini tebliğ ile görevlendirilen Hz. Peygamber de Arap Milletine mensup olması dolayısıyla bu dili konuşmaktadır. Çok veciz bir dil ile indirilen Kur'ânı ve fasîh Arapça konuşan Hz. Peygamber'in hadislerini

376.. İbn Rüşd, Bidâyetü'l-Müctehid, (çev. Ahmed Meylânî), I, 398.

377. Bkz. Ebû Dâvud, Savm, 37. Ebû Hureyre hadîsi.

378. Bkz. Meâlim, III, 270-271.

379. Bkz. Meâlim, I, 418, 454; IV, 327; I'c'lâm, I, 566.

380. Bkz. Meâlim, I, 309-310; III, 326; V, 310; VI, 330.

381. Bkz. Meâlim, V, 308; I'c'lâm, I, 298.

anlamak için, ileri seviyede Arapça bilgisinin gerekliliği tartışma konusu yapılamayacak kadar açıktır.

Hattâbî'ye gelince, o dil bilgisi itibarıyla da kendi zamanının önde-gelen şahsiyetleri arasındadır. O'nun biyografisini nakleden kaynaklar, bu özelliğine de dikkat çekerler. Ayrıca edebiyatçı ve şâirlerin biyografisine ayrılan eserlerde yer alması, Hattâbî'nin dil bilgisi ve Arap Edebiyatındaki yeri'nin anlaşılması bakımından yeterli olduğu inancını taşıyorum.

Hattâbî'nin Arap Dilini öğrenmeye ehemmiyet vermesinin sebebi öncelikle Kur'an ve Hadîs'in Arapça olmasıdır. Nitekim kendisinin şu ifadeleri bunu açıkça gösterir; "... Ehli ilim ve hadis öğrencisinin, her şeyden önce çalışmasının ağırlığını Arapça öğrenmeye yönlendirmesi, gayretini lugat ve vecihleri ile, kelimelerin kalıp ve köklerini öğrenmeye sarfetmesi gerekir."³⁸² Arapçanın öğrenilmesinde dikkat edilecek hususlara da ana başlıklarıyla zikreden Hattâbî, dili iyi bilmmeden kaynaklanan pekçok hataya işaretler, meselenin önemini belirtmeye çalışır.³⁸³ Bazı eserleriyle konunun ehemmiyetini ve aynı zamanda kendi bilgi düzeyini de açıkça ortaya koyan Hattâbî, Müfessirlerin bir kısmını da dilden kaynaklanan bazı hataları yüzünden tenkit eder.³⁸⁴

Dil'in ibâdetlerde de önemini vurgulayan Hattâbî, duâlarda yapılacak birtakım hatâların, bazen insanı küfre bile düşürebileceğine dikkat çeker.³⁸⁵

Hattâbî'nin Arap Diline vukûfuna, Arap Edebiyatı'nın önemli bir bölümünü oluşturan şiir konusunu da ilâve etmek gerekir. Eserlerine aldığı şiirlerden, iyi derecede şiir bildiğinin anlaşıldığı gibi,³⁸⁶ kendisinin de Arap

382. Hattâbî, Ğarîb, I, 53b

383. Aynı eser, I, 54-56.

384. Bkz. Meâlim, II, 4.

385. Bkz. Duâ, s.19.

386. Eserlerine aldığı şiirlerden örnekler için bkz. Meâlim, II, 160; III, 361; IV, 339; 343; V, 32, 72, 82; I'câm, I, 698, 700.

Edebiyatına girmiş güzel şiirleri vardır.³⁸⁷ Seâlebî, Hattâbî-yi tanıtırken o'nun şâirlik yönüne bilhassa dikkat çeker.³⁸⁸ Kendisi şiir söyleyen Hattâbî, Hz. Peygamber'in söylediği nakledilen birtakım şiir benzeri ifadeler için, şiir değil "recez"³⁸⁹ tâbirini kullanır.³⁹⁰

Çeşitli yönleri ile tanımaya çalıştığımız Hattâbî, kişilik itibariyle iyi bir insan, vakur, dürüst ve karakter sahibi bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. İlmî şahsiyet olarak ise, dînî ilimlerin birden çok alanında söz sâhibi, yaşadığı asırda kendi çapında bir otorite sayılabilecek bir âlimdir. İlmî şahsiyetinin, kendisinden sonrakilerin de ilminden istifâde edebilmesine imkan sağlayacak ve ilmî mesâisinin değerlendirilebileceği, eser verme aşamasına ne kadar yansıdığını belirlemeye çalışalım.

387. Şiirleri için bkz. Seâlibî, a.g.e. IV, 383-385; Yâkût, M. Üdebâ, IV, 254-260.

388. Bkz. Seâlibî, a.g.e. IV, 383.

389. Recez; "Arap aruzunda bir vezin adı." , "İyi bilinen bir vezin ve her mısraî müstakil kabul edilen bir şiir şeklidir." , "Recez'in kullanım yeri diğer şiirlere göre daha farklı ve özeldir." Bilgi için bkz. A. Schaade, İslâm Ansiklopedisi, "Recez" Maddesi, (çev. Nihad M. Çetin) , IX, 657, 658, 660. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Nihad M. Çetin, Eski Arap Şiiri, s.64-70.

390. İc'lâm, I, 698-700. Hattâbî'de Hz Peygamber'in söylediği recez türü şeylerin şiir'den ayrı bir şey olduğunu belirtmeye çalışır.

IV-ESERLERİ

Hattâbî'nin ilme önemli hizmetlerinden biri de yazdığı eserlerdir. Bunlar., kendisinden sonra da İslâm âlimlerinin istifâde ettiği önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Hattâbî, dînî ilimlerin birçok alanında kendisini yetiştirmekle kalmamış bu alandaki otoritesini eserleri ile de ortaya koymuştur.

Ne yazıkki bu eserlerden bir kısmını görme imkânı bulunamamıştır. İhtimalki bazı eserleri çeşitli sebeplerle günümüze kadar ulaşamamıştır. Hattâbî'nin halen mevcut olan yada ona atfedilen eserleri, ait oldukları ilimlere göre ayırırsak Kur'ân, Hadis, Fıkıh, Kelâm ve başka alanlara giren eserlerinin mevcudiyetini görmekteyiz.

A-KUR'ÂNLA İLGİLİ OLANLAR

Hattâbî, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri konusunda da bilgi sahibi bir âlimdir. Bazı eserlerinde Kur'ân ayetlerini yerli yerinde ve büyük bir îtinâ ile delil getirmesi yanında, zaman zaman tefsir âlimlerinin görüşlerini nakletmesi ve kıraat farklarına işaret etmesi de bunu tescil etmektedir. Bunların dışında Hattâbî'nin doğrudan Kur'ân'ı konu alan bir de eseri mevcuttur.

Beyânu I'câzı'l-Kur'ân

Hattâbî bu eserinde Kur'ân'ın ı'câzını lafız ve mânânın ortak özelliği yönünden ele almaktadır. Kur'ân'ın nazmı ve belâğât uslûbu ile, mânâsının aynı yücelik ve eşsizlik özelliği taşıdığından taklit edilemediğini vurgulamaktadır. Kur'ân'ın ı'câzının aslını da bunun teşkil ettiğini belirtmek suretiyle Kur'ân'ın lafız ve mânâ özelliğini ortak değerlendirmektedir.

Hattâbî'nin bu eseri, aynı zamanda kendisinin, Kur'an'ın diline ve manasına da ne derecede vakıf olduğunu

göstermesi bakımından önemlidir.³⁹¹

B-HADİSLE İLGİLİ OLANLAR

Hattâbî'nin eserleri içerisinde büyük çoğunluğu hadis-
le doğrudan ya da dolaylı olarak alâkalı eserler teşkil et-
mektedir. Bu eserlerde dikkati çeken bir hususda aralarında
sünen, müsned ya da câmi türünde, hadis rivayetine doğrudan
ayrılmış bir çalışmanın bulunmaması, aksine daha önceki â-
limler tarafından yazılmış olan hadis kaynaklarını esas alan
çalışmalara ağırlık verilmesidir.

Her ne kadar ğaribü'l-hadis isimli eseri, kendi telifi
iside, bu da doğrudan hadis rivayet kitabı niteliği taşımadı-
ğı gibi, eserde yer alan hadislerin büyük çoğunluğunun daha
önce yazılmış rivayet kitaplarından alındığı özellikle birin-
ci bölümde belirtilecektir. Tesbit edilebildiği kadarıyla
hadisle ilgili eserlerini yazım sırasına göre kaydederek;

1-Ğaribü'l-Hadîs

Kendi ifadesine göre Hattâbî bu eserini 359/969 yılın-
dan önce yazmıştır.³⁹² Hattâbî bu eserini Ebû Ubeyd ve İbn
Kuteybe'nin aynı isimli eserlerinin bir manada eksik bırak-
tığı yönleri tamamlamak için yazmıştır.³⁹³

Kaba hatları ile sistemi şu şekilde açıklanabilir; Eser,
niçin yazıldığını ve meselenin ehemmiyetini anlatan bir ön-
sözle başlar. Daha sonra sırasıyla merfu hadisler, sahâbe
ve tabîî sözleri ile devam eder. Hattâbî bu gruptan hadis-
leri alırken kendi sistemi ile senedlerini de kaydeder. An-
cak sonuna, senedini bulamadığım ama güvenilir kimselerden

391. Bu eseri Katip Çelebi "İlmü İ'câzı'l-Kur'ân" baş-
lığı altında kaydetmektedir. Bkz. Keşf, I, 120. Ancak
eser Zirikli'nin, de kaydettiği gibi, Bkz. Âlâm, II,
304, "Beyânu İ'câzı'l-Kur'ân" adıyla, Muhammed Ha-
lef Abdullah ve Muhammed Zağlûl Selam tahkiki ile,
Rummânî ve Abdulkadir el-Cürcânî'nin aynı konu-
daki eserleri ile birlikte Kahirede 1955 tarihini-
de basılmıştır.

392. Bkz. Ğarib, I, 51.

393. Bkz. Ğarib, I, 48, 309, 431-432, 603 vs.

duyduğum hadisler diye bir bölüm daha ilâve eder. En sonunda da hadis âlimlerince bazı kelimelerinin yanlış rivayet edildiğini belirttiği hadislerle yer verir.³⁹⁴

2-İslâhu Galatı'l-Muhaddisîn

Kaynaklarda müstakil bir kitap olarak belirtilen³⁹⁵ ve Ğarîbü'l-hadîs isimli eserinden çok önce yayımlanarak³⁹⁶ istifâdeye sunulan bu eser, aslında Ğarîbü'l-hâdîs isimli eserinin devamı niteliğindedir.³⁹⁷ Eserin bu nitelikte kaleme alındığı Hattâbî'nin kendi ifadelerinden de anlaşılacaktır. Şöyle ki; Hattâbî, Ğarîbü'l-hadîsinin mukaddimesinde "Ben bu eseri, meşhur hadislerdeki yanlış rivayet edilen kelimelerin düzeltilmesi ile bitirdim" demektedir.³⁹⁸ İslâhu Galatı'l-Muhaddisîn adıyla basılan eserde ise, " - " kelimesi ile ilgili olarak, "Bunu, bu kitabımızda daha önce tefsir ettik" ifadesini kullanmaktadır.³⁹⁹ Halbuki bu kelime ve onun geçtiği hadis islâhu galat isimli eserde daha önce geçmemekte, Ğarîbü'l-hadîsde yer almaktadır.⁴⁰⁰ Ayrıca, elimizde mevcut Ğarîbü'l-hadîs'in sonunda islâhu galat isimli bölüm yer almaktadır. Bu bölümle müstakil basılan eser arasında bazı farklar bulunmakla birlikte, bu durumun nüsha farklarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Bu durum gösteriyor ki Hattâbî, iki eseri birlikte değerlendirmiştir. Ancak bu bölümün özelliğine binâen daha sonra bazı müstensihler eserin aslından ayırmak suretiyle yazmışlar ve böylece ayrı bir esermiş gibi yaygınlaşmıştır.

394. Bu eser tahkik yapılarak basılmıştır.

395. Katip Çelebi, Keşf, I, 108; Zirikli, Âlâm, II, 304; Kehhâle, Mucem, II, 61.

396. Bu eser 1936 yılında Burhaneddin Dağıstani tarafında hazırlanarak birinci defa, Kahire'de, daha sonra Dr. Hatim Salih Zamin tahkiki ile 1985 de Bağdad'da basıldı.

397. Bkz. Ğarîb, III, 219-265.

398. Aynı eser, I, 49.

399. İslâhu Galat, s. 64.

400. Ğarîb, I, 571.

3-Meâlimü's-Sünen

Bu eser Hattâbî'nin, Ebu Davud es-Sicistânî'nin Süneni üzerine yazdığı şerhdir.⁴⁰¹ Hattâbî, bu eseri garîbü'l-hadîs isimli eserinden sonra yazmıştır. Çünkü bu eserde garîbü'l-hadisine atıflarda bulunmaktadır.⁴⁰² Hattâbî'nin Buhârî Şerhini tahkik eden Muhammed b.Sa'd b.Abdirrahman es-Suûdî, Meâlim'i Hattâbî'nin ilk eseri diye tanıtmakta ise de,⁴⁰³ bu kanaate sadece I'c'lâmu'l-hadisdeki atıflara bakarak⁴⁰⁴ meâlim'i iyice tetkik etmeden vardığı anlaşılmaktadır.

4-I'c'lâmu'l-Hadîs fî Şerh'i Sahîh'l-Buhârî

Hattâbî'nin Buhârî'nin sahîh'i üzerine yazdığı şerhdir. Kendi ifadesine göre bu eseri Meâlimü's-Sünenden sonra yazmıştır.⁴⁰⁵ Kaynaklarda eserin ismi birbirinden bazı farklarla kaydedilmektedir.

I'c'lâmu's-Sünen Şerhu'l-Buhârî⁴⁰⁶

Şerhu'l-Buhârî⁴⁰⁷

I'c'lâmü's-Sünen fî Şerhi'l-Müşkil min Ehâdîsi'l-Buhârî⁴⁰⁸

Kitâbu Şerhi'l-Buhârî⁴⁰⁹

E'c'lâmu's-Sünen fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî.⁴¹⁰

401. Bu eser ilk defa 1924 yılında basıldı. Daha sonra 1969 da Humusda 5 ciltlik Ebû Davud baskısı ile beraber, 1980 de de, Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Hamid el-Fakî tahkiki ile, Münziri'nin Muhtasarı ve İbnu'l-Kayyım el-Cevciyye'nin tehzîb'i ile beraber 8 cilt halinde Beyrutta basıldı. Bizde bu baskıyı kuyyandık. Diğer baskılar da bunlardan offettir. Bir de Ebu Davud'un Sünemi ile beraber basıldı. Bu baskı beş ciltlik Ebu Davud baskısından dır. Bibliyografyamızda yer alan Ebu Davud'un Sünemi bu baskılardandır.

402. Bkz. Meâlim, I, 356, II, 42, IV, 83, VII, 280.

403. Bkz. Suûdî, I'c'lâm'a yazdığı Mukaddime, s.16-17.

404. Atıflar için Bkz. I'c'lâm, I, 299, 643.

405. Bkz. I'c'lâm, I, 2; II, 809.

406. İbn Hallikân, a.g.e. II, 215; Kiftî, İnbâh, I, 160.

407. Suyûtî, Bağye, I, 547; Tabakât, s.404; Zirikli, Âlâm, II, 304; Kehhâle, Mucem, II, 61.

408. Kehhâle, Mucem, IV, 74; Sezgin, GAS, I, 211.

409. Yâkut, M. Udebâ, IV, 253.

410. Yâkut, a.g.e. X, 269. Katip Çelebi, Keşf, I, 545. Ayrıca Bkz. Muhammed b.Sa'd esere yazdığı mukaddime. s.44.

Eserin isminin tesbitinde bu farkların bulunması bazı müelliflerin doğrudan eserin konusuna bakarak kaydetmeleri ve öylece nakledilmesinden, bazıları da eserin mukaddimesindeki Hattâbî'nin açıklamalarına bakarak isim belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Biz, eseri tahkik eden Muhammed b.Sa'd'ın tercihini seçmiş bulunmaktayız.

5-İlmu'l-Hâdîs

Bu ismiyle eser Usûlü Hadîs'e ait bir kitap gibi gözük-
mektedir. Yakût, Hattâbî'nin eserlerini zikrederken, "Şer-
hu'l-Buhârî" adıyla Buhârî şerhini belirttiikten sonra "E -
lâmu'l-Hadîs" isimli başka bir eser daha kaydeder.⁴¹¹ Buhârî
şerhini bir başka yerde E'lâmu's-Sünen ismiyle vermektedir.
Büyük bir ihtimalle Yâkût'un E'lâmu'l-Hadîs ismiyle ayrı bir
esermiş gibi zikrettiği bu eser yine Buhârî şerhidir.

Ayrıca Brockelman ve Fuad Sezgin'in, Musul Kataloğuna
dayanarak Hattâbî'ye ait Ilmu'l-Hadîs ismiyle kaydettikleri
eser de⁴¹² yine I'lâmu'l-Hadîs isimli Buhârî şerhi olsa ge-
reker. Çünkü daha sonra neşredilen Musul Kataloğunda bu eser
I'lâmu'l-Hadîs ismiyle kaydedilip Buhârî Şerhi olarak ta-
tasrih edilmektedir.⁴¹³

6-Şe'nü'd-Duâ

Hattâbî bu eserini de Ğarîbü'l-Hadîsden sonra yazmış-
tır.⁴¹⁴ Ancak diğer şerhlerinden önce ya da sonra ya da son-
ra yazdığı konusunda bir bilgiye rastlanamamıştır.

Bu eser biraz da muhteva özelliğinden dolayı birden
çok isimle tanınmakta, bu itibarla birden çok esermiş inti-
baini vermektedir. Tesbit edilebilen isimler:

a-Tefsîru Esâmî'r-Rab Azze ve Celle⁴¹⁵

411. Yâkût, a.g.e.IV,253.

412. Musul,84/35 den,Brockelman,Tarihu'l-Edebi'l-Ara-
bî,(Çev:Abdulhalim en-Neccar),III,213;Sezgin,
GAS,I,211.

413. Salim Abdurrazzak, Mahtûtatü'l-Musul, VI,122.

414. Hattâbî, bu eserinde Ğarîbü'l-Hadîsine atıfta
bulunmaktadır.Bkz.Şe'nü'd-Duâ,s.178.

415. Yâkût, a.g.e.IV,252.

- b-Şerhu Esmâil'-Husnâ⁴¹⁶
 c-Şerhu Deâvât li-Ebî Huzeyme⁴¹⁷
 d-Şerhu Ediyeti'l-Me'sûre⁴¹⁸
 e-Şe'nü'd-Duâ⁴¹⁹
 f-Şe'nü 'E'dı yeti'l-Me'sûre⁴²⁰

Bu eserin birden fazla isim altında zikredilmesinin muhtemel sebeplerinden birisi, Buhârî şerhinde olduğu gibi, birbirine yakın ama kaynaklar ya da müstensihlerin farklı anlayışları sebebiyle değişik kaydedilmesi, ikincisi ise eserin muhtevâsından hareketle farklı tesbitlerin yapılmasıdır.

Yukarıda(a-b) ve (c-d-e-f) şıklarında kaydedilen farklı isimler, birinci ihtimal dahilinde ale alınabilecek farklı tesbitlerdir. Muhteva itibariyle eser tetkik edilince ilk iki şıkta ve son dört şıkta belirtilen isimlerin herbirini konu olarak içinde bulundurmaktadır.

Eser, Hattâbî'nin, Duâ'nın itikâdî yönden mahiyetini değerlendirmesi ile başlamakta bu itibarla da "Şe'nü'd-Duâ" adını almaktadır.⁴²¹ Bundan sonra İbn Huzeyme'nin isnadıyla gelen Allah'ın doksan dokuz ismi ve peşinden Hattâbî'nin başka bir isnadla aldığı isimlere yer verilip açıklanmaktadır. Peşinden gelen Duâ hadisleri ile ilgili durum da aynıdır. İkinci bölümde eserin muhtevâsı hakkında başka bilgiler de verilecektir.

416. Subkî, a.g.e.III,283;Zehebî,Siyer,XVII,25;Tezkire,III,1019;Süyûtî,Tabakât,s.404;Kâtip Çelebi, a.g.e.II,1032.

417. Yâkût,a.g.e.IV.253.

418.Aynı yer.

419. İbn Hallıkân,a.g.e.II,214;Yâkût,a.g.e.X,269.

420. Eserin bir bölümü için Hattâbî bu ismi kendisi de kullanmaktadır.Bkz.s.177.Ayrıca Bkz.Brockelman,a.g.e.III,213;Sezgin,GAS,I,211.

421. Ahmed Yusuf ed-Dakkâk tarafından tahkik edilerek basılan eser "Kitâbu Şe'ni'd-Duâ" ismini taşımaktadır.

7-Marifetü's-Sünen ve'l-Âsâr

Bu eser hakkında tanıtıcı herhangi bir bilgi vermeden Kâtip Çelebi kaydetmektedir.⁴²² Kettânî'nin sınıflandırmasına bakılırsa, Taberî'nin Tehzîbü'l-Âsâr yada Tahâvî'nin Müşkilü'l-Âsâr'ına benzer bir eser olması muhtemeldir.⁴²³ Başka kaynaklarda bu eserin ismine rastlanamamaktadır. Kâtip Çelebi'nin de bu eseri görmediği anlaşılmaktadır.

8-Muhtasaru'l-Muvatta

Eserin isminin ne olduğunu kaynaklarda bulunamadı. Ancak Kâtip Çelebi, Hattâbî'nin İmam Mâlik'in Muvatta'ının Muhammed b.Hasan eş-Şeybânî rivayetinden seçme yaptığını kaydetmekte, ama daha fazla bir bilgi vermemektedir.⁴²⁴

Hûlî ve Ebû Zehv ise muhtemelen Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye dayanarak Muvâtta'ı ihtisar edenler arasında Hattâbî'yi zikretmektedirler.⁴²⁵

9-İbn Sayyad'la İlgili Hadisler Hakkında Açıklamalar

Kaynaklarda hakkında bilgi bulunamayan böyle bir çalışmayı müstakil olarak yaptığını ve bunda İbn Sayyad'ın Decal olup olmadığı yolundaki rivayet ve bilgileri bir araya getirerek müstakil bir risalede değerlendirdiğini Hattâbî kendisi kaydetmektedir.⁴²⁶

10-Tıbb-ı Nebevî

Bu konuda bir eser yazdığı yine Hattâbî'nin kendi ifadesinden anlaşılmaktadır. Eserin ismini tam olarak belirtmemekle birlikte, Hz.Peygamber'in tıbla ilgili hadislerini değerlendirdiği müstakil, risâle hacminde bir eserinden bahsetmektedir.⁴²⁷

422. Bkz.Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1739.

423. Bkz.Kettânî, Risâle, s.44.

424. Bkz.Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1908.

425. Hûlî, Miftah, s.28; Ebû Zehv, a.g.e., s.252.

426. İ'clâm, I, 345.

427. İ'clâm, II, 1108.

11-Delâili'l-Nübüvve

Kaynaklarda adına rastlanamayan böyle bir eserden yine Hattâbî kendisi bahsetmekte ve bu isimde bür eserine atıf yapmaktadır.⁴²⁸

12-Fıtrat Hadisleri

Aynı şekilde tam adını vermemekle birlikte fıtratla ilgili hadisleri bir araya getirip hadislerde bu âfadenin hangi anlamlara geldiğini ortak olarak açıkladığı müstakil bir risalesine atıf yapmaktadır.⁴²⁹ Bu çalışması Meâlimü's-Sünenden önce olmalıdır.

Hattâbî'nin hadisle ilgili olarak tesbit edebildiğimiz eserleri bunlardır. Ayrıca buraya almadığımız başka eserlerinde de hadis ağırlığını görmek mümkündür.

C-FIKIHLA İLGİLİ OLANLAR

Hattâbî'nin fıkhıta müctehit olmasına karşılık, fıkhıta ulaştığı seviye ile mütenâsip bu ilimle ilgili yeterince müstakil eserinin varlığını tespit edemedik. Sadece Subkî'nin fıkhı ilmiyle alakalı olduğunu belirttiği,

Tefsîru'l-Luga elletî fî Muhtasarı'l-Müzenî isimli eserinden bahsedilmektedir.⁴³⁰

D-KELAMLA İLGİLİ OLANLAR

Kendisi Selef ekolüne bağlı olan Hattâbî, bazı meselelerdeki tevillerinden dolayı özellikle ehli sünnet dışı mezhepleri tenkit etmektedir. İnceleme imkanı bulamadığımız bu konuya ait eserlerini de özellikle kelam mezheplerini tenkide ayırdığı nakledilmektedir.

428. Bkz. İc'lâm, I,712.

429. Hattâbî,Mealim,VII,88; İc'lâm,I,349.

430. Subkî,a.g.e.III,290.

1-Kitâbu'l-Gunye an Ehli'l-Kelâm

Tabakat kitaplarında kaydedilen bu eserden,⁴³¹ selefin temsilcilerinden olan İbn Teymiyye daha geniş bahsetmekte ve eserin muhtevâsı hakkında da bilgi vermektedir. İbn Teymiyye'nin ifadesine göre Hattâbî bu eserinde özellikle tevhid meselesini ele almakta ve sıfatlar konusundaki görüşleri dolayısıyla kelam mezheplerini tenkit etmektedir.⁴³²

2-Kitâbu Şiâruddîn fî Usûli'd-Dîn

Bu eserin de itikâdî meselelere ait olduğu belirtilmektedir.⁴³³

3-Kitâbu's-Sirâc

İman ve İmana taalluk eden meseleleri ele alan, bu isimde bir kitap yazdığını Hattâbî kendisi belirtmektedir.⁴³⁴ Bu eseri de Buhârî şerhinden önce yazmıştır.

4-Kitabu's-Şicâc veya Kitabu's-Şihâh

Bu kitabı Hattâbî'nin kendi de zikretmektedir.⁴³⁵ Bu eseri Garîbü'l-hadîsinden de önce yazmıştır. Eserin adının Kitabü's-Şicâc ya da Kitabü's-Şihâh olması müstensih hatası gibi gözükmektedir, değilse bu ikisi ayrı ayrı eserlerdir.⁴³⁶

E-DİĞER ESERLER

Ait oldukları ilimlere göre tesbit ve tasnif edilen yukarıdaki eserlerinin dışında çeşitli sebep ve eserlerin özellikleri dolayısıyla genel kapsamda ele alınabilecek başka eserleri de vardır.

M.Üdebâ,

431. Subkî, a.g.e.III, 283; Yâkût, IV, 253; Kehhâle, a.g.e.IV,

432. İbn Teymiyye, Fetavâ, V, 58-59. ^{74.}

433. Suûdî, İ'clâm Mukaddimesi, I, 26 da İbn Teymiyye'nin Telbîsü'l İblîs isimli eserinden nakleder ama biz tesbit edemeyiz.

434. İ'clâm, I, 38.

435. Hattâbî, Garîb, I, 20. Burada "Kitabu's-Şucâc" şeklinde harekelenmiştir, ancak Yâkût'ta "Şicâc" şeklindedir, Bkz. M.Üdebâ, X, 269.

436. İbn Hallikan "Şihâh" diye kaydeder, Bkz. a.g.e.II, 214.

- 1-Kitâbu'l-Arûs⁴³⁷
 2-Kitâbu'l-Cihâd⁴³⁸
 3-Kitâbu'l-Uzle

Hattâbî'nin bu eseri büyük bir ihtimalle en son yazdığı eserlerden biridir. Çünkü bu eserde Hocası Ebû Bekir el-Kaffal(ö.365/975)'i merhum diye yadedir.⁴³⁹ Halen matbû olan bu eser hakkında şerh metodu bölümünde ayrıca bilgi verilecektir.

437. Yâkût, a.g.e.IV,253.

438. Kâtip Çelebi, Keşf, II,1410.

439. Uzle, s.64; Bu eser, Dr. Abdulğaffâr Süleyman el-Bendârî tarafından tahkik edilerek, Beyrut'ta Daru'l-Kütûbi'l-İlmiyye tarafından 1985 yılında basılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HATTÂBÎ'NİN HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Giriş bölümünde Hattâbî'yi çeşitli yönleriyle tanıma-ya ve özellikle ilmî şahsiyetini tesbite çalıştık. Bu bölümde Hattâbî'nin "Hadis Ilmindeki Yeri" ni, hadis ilimleri çerçevesinde değerlendirmeye gayret edeceğiz.

Bilindiği gibi H. IV. asra gelinceye kadar hadis sahasında önemli gelişmeler kaydedilmiş, hadisler tedvin ve tasnif edilerek eserlere kaydedilmeşti. Ayrıca dirâyetü'l-hadis kapsamına giren birçok mesele ele alınmıştı.¹ Hattâbî'nin hadis kültürünü değerlendirirken, rivayet ve dirayet ilimleri açısından, mevcut seviyenin neresinde olduğunun tesbiti önem arz etmektedir.

İlmin herhangi bir sahasında yazılanları okuyup, otoritelerden ders almak suratiyle belli şeyleri öğrenmek insanı belli seviyede bilgi sâhibi yapabilir. Ama herhangi bir ilimde adını duyurmak mevcudu bilmekle beraber, o sahada kendi otoritesi ile yeni şeyler ilâve etmeye bağlıdır. Hattâbî'nin hadisteki yeri'nin tesbitinde de bu husus göz önünde bulundurulacaktır.

Bu ölçüler içerisinde, öncelikle Hattâbî'nin hadis'e bakışı, daha sonra da sırayla rivayet ve dirayet ilimleri açısından Hattâbî'nin hadisteki yerini incelemeye çalışacağız.

1. Herbirine yeri geldikçe kendi başlığı altında kısa bilgiler verilerek temas edilecektir.

I-HATTÂBÎ'NİN HADİS'E GENEL BAKIŞI

Bilindiği gibi hadis, ıstılahta; Hz.Peygamber'in söz fiil ve takrirleridir.² İslâm dinindeki yeri itibariyle di'n'in iki ana kaynağından biridir. Bu itibarla diğer dini ilimlerin de kaynağı durumundadır. Aynı zamanda dinî sahada öne sürülen fikir ve ortaya çıkan çeşitli akımların değerini ölçmek için mihenk taşı durumundadır. Hadislerin muhafazası, tedvin ve tasnifi için gösterilen büyük çabaların arkasında bu gerçek aranmalıdır. Hattâbî'yi hadis ilmine yönelten sebeplerin başında da, zikredilen hususların geldiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, İslâm dininin birinci derecede kaynağı ve her yönüyle Allah'tan gelen vahiy olduğu hususunda İslâm âlimlerinin ittifak ettikleri Kur'ân vardır. İşte bu iki kaynağın, çeşitli yönlerden birbiri ile münasebeti konusunda İslâm âlimleri arasında bazı görüş ayrılıkları dikkati çekmektedir.

Bu konu Hattâbî'nin de kendi ölçüleri içerisinde temas edip açıklamalarda bulunduğu mevzûlar arasında yer almaktadır. Hadise bakışını tesbit etmek bakımından ilgili açıklamalarını tahlil etmekte fayda vardır.

A-HADİS'İN ÖNEMİ ve KUR'ÂNLA MÜNASEBETİ

Kur'ân ile hadis, hemen herkes tarafından dinî iki asıl kaynağı kabul edilmektedir. Ama bu iki kaynağın birbirine göre durumları da ayrıca değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Başlangıçtan günümüze kadar açık ya da kapalı olarak çeşitli yönleri ile bu iki kaynağın münâsebeti mutlaka

2. Bkz.Kâsımî,Kavâidü't-Tahdîs,s.61;Aralarında mana ve muhteva farklı olsa da "Hadis ile "sünnet" hadis ususcülerine göre çoğu zaman birbiri yerine aynı manaya kullanılır. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Şâtıbî,Muvâfakât,IV,6; Mustafa Sıbâî,Sünne,s.61; Koçyiğit,Hadis Tarihi,s.11;Subhi Salih,a.g.e.s.1-5;Koçkuzu,Haber-i Vahit,s.19-24;Yardım Ali,Hadis,I,27-35 vs.

nazarı itibara alınmıştır. Her ikisi de dînin kaynağı kabul edilmesine rağmen aralarındaki bazı önemli farklar da gözardı edilemez. Şöyle ki; Kur'ân âyeti, lafzı ve mânâsıyla Allah kelâmıdır ve tamamı mütevâtirdir. Hadîs ise, en azından lafız itibariyle Allah'a değil Hz.Peygamber'e aittir. Ayrıca hadislerin çok azının mütevâtir olduğu da bir gerçektir. Bu ve benzeri bir çok farklı yönleri saymak mümkündür.

Ana hatları ile Kur'ân-Hadis münasebetini, Hattâbî'nin görüşleri doğrultusunda ele aldığımız zaman karşımıza şu üç husus çıkar. Bunlar; kaynak, görev ve yetki itibariyle Kur'ân-Hadis münasebetidir.

1-Vahiy Olma Yönüyle

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Kur'ân ayetleri; hem lafız hem de mânâ itibariyle Allah'a aittir ve Hz.Peygambere vahiy yoluyla gelmektedir. Ancak hadis de kaynak itibariyle vahiy midir? Vahiy olarak kabul edilirse tamamı buna dahil midir? Vahiy olmayan kısımları var ise, bunların kesin sınırları çizilebilir mi?

Bu konu etrafındaki görüş ve düşünceler Hattâbî'den önce başladığı gibi, ondan sonra da devam etmiştir. Hadîsin'de vahye dayandığını düşündüren, en azından bu düşüncede olanların delil aldıkları bazı ayet ve hadisler mevcuttur. Meselâ;

"O kendiliğinden konuşmamaktadır. O'nun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir,³ "Sana Rabbinden vahyolunana uy..."⁴"Sonra Ey Muhammed seni de din konusunda bir şeriat sahibi kıldık, ona uy, bilmeyenlerin heveslerine uyma"⁵ âyetleri, sünnetinde vahiy olduğunun delilleri

3.Necm Sûresi 53/3-4;Elmalılı M.Hamdi Yazır,"Peygamber'in hiç ictihat ile âmîl olmadığına kâil olan ulema bu ayet ile istidlâl etmişlerdir",der.Bkz. Hak Dini Kur'ân Dili,VII,4571-4572.
4.Ahzâb Sûresi,33/2;En'âm 6/106,
5.Câsiye Sûresi,45/18.

sayılmaktadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerimde pek çok âyette kitapla beraber zikredilen "hikmet" kelimesini⁶, bazı yerlerde sünnet olarak anlayan ve tefsir edenler de vardır. Özellikle Hz.Peygamber'in hanımlarına hitaben "Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmetini hatırdâ tutun..."⁷ âyetindeki "Hikmet" kelimesi hakkında İmam Şâfiî, "Ehli İlimden takdir ettiğim bir kişi "Sünnet" diye tefsir etti." der. Kendi görüşünü ise şu şekilde belirtir: "Buradaki "Hikmet"in, Hz.Peygamber'in sünnetinden başka bir şey olduğunu söylemek caiz olmaz..."⁸ Bu ifade Sünnet'i de vahiy mahsulu kabul ettiği'nin delilidir.

Sünnet'in vahiy olduğuna dair hadisten de delil gösterilmekte, bu mânâda "Dikkat edin, bana kitap ve onunla birlikte misli verildi", hadisinde⁹ geçen "misli" kelimesi sünnet olarak tefsir edilmektedir.¹⁰ İbn Kuteybe, yukarıdaki hadisi de delil olarak "Cebrail Kur'ân'ı getirdiği gibi Sünneti de getiriyordu" demektedir.¹¹ İbn Abdilberr(ö.463/1070) de başkalarından, benzeri bir görüşü rivayet eder.¹²

Bu delillerle, sünnetin de kaynak itibariyle Kur'ân-la aynı olduğu belirtilmek istenmektedir. Ancak her ne kadar kendisine Allah'dan vahiy gelen bir elçi olsa da Hz.Peygamber, yaratılış itibariyle insandır. Böyle olunca diğer insanların, hayatlarını devam ettirmek için mecbur oldukları

-
6. Bkz.Bakara Sûresi2/152;2/231;Âl'i İmran 3/164; Nisa 4/113;Cuma 62/2,Hikmet kelimesi bunların dışında başka Peygamberler ve ümmetlerinden bahsederken de kullanılmaktadır.
 7. Ahzâb Sûresi.33/34.
 8. Şafiî,Risâle,s.45.
 9. Ebû Davud,Sünne 6;Tirmizî hadisin bu rivayetine "Sahih" der.Tirmizî, İlim, 10 . . .Ayrıca Bkz.İbn Mâce,Mukaddime 2;İbn Hibbân,Sahih,I,94;Hakîm, Müstedrek,I,108-109.
 10. İbn Kuteybe,Te'vîl,s.195;İbn Kesîr,Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm,I,3.
 11. İbn Kuteybe,a.g.e.s.166.
 12. İbn Abdilberr,Camî,II,234.

şeylere ihtiyaç duyması, belli bazı beşerî zaafaların kendisinde de bulunması, içinde yaşadığı toplumun bilgi ve kültüründen kısmen de olsa etkilenmesi tabii karşılanmalıdır. Nitekim hem Kur'ân'da, hem de Hadîslerde Hz.Peygamber'in bu yönüne dikkat çekilmektedir: "De ki; "Ben de sizin gibi bir insanım; ancak bana tanrınızın tek bir tanrı olduğu vahyolunuyor..."¹³ "De ki; Fesubhânallah! Ben Peygamber olan insandan başka bir şey miyim?"¹⁴

Zaman zaman Hz.Peygamber kendisi de "Beşer" yönünü hatırlatarak, bu yönüyle diğer insanlardan farklı olmadığına bizzat işaret etmiştir.

Meselâ; kendisine hasım olarak gelenleri muhakeme ederken tarafların davalarını anlatımdaki başarılarının kararı etkileyebileceğini ve kendisinin bu konuda işin aslını bilemeyeceğini belirtirken, "şüphesiz ben de sizin gibi bir insanım" buyurmuştu.¹⁵ Keza Hz.Peygamber namaz kıldırırken unutmuş sonradan kendisine hatırlatıldığında da yine aynı ifadeyi kullanarak "Ben ancak bir beşer'im, sizin gibi ben de unutup yanılabilirim..." buyurmuştu.¹⁶ Bunların dışında, hadislerde benzeri başka ifadeler de bulmak mümkündür.¹⁷

Görüldüğü gibi hadislerin vahiyle münasebeti hususunda en önemli mesele Hz.Peygamber'in görevi ile şahsiyeti arasındaki irtibatı ortaya koymaktır. Bu çerçevede, sünnet kavramı da dahil olmak üzere, hadis'in vahiyle ilgisine Hattâbî iki açıdan bakmaktadır. Bunlardan birisi; Hz.Peygamber'in bilgi kaynakları, ile ilgilidir.

-
13. Kehf Sûresi 18/110; Fussılat Sûresi 41/6
 14. İsrâ Sûresi 17/93. Bunun dışında Peygamberlerinde "Beşer" olduğunu selirten daha pek çok âyet vardır.
 15. Buhârî, Hıyel, 10, Ahkâm, 20, 29; Müslim, Akdiye, 5; Tirmizî, Ahkâm, 11; Nesâî, Kudât, 13.
 16. Buhârî, Salât, 31; Müslim, Mesâcid, 89; Nesâî, Sehv, 25; İbn Mâce, İkâmetü's-Salât, 133.
 17. Bkz. Buhârî, Enbiya, 48; Şehâdet, 27; Müslim, Fezail, 140; Mesâcid, 92, Ebû Davud, Akdiye, 7, Taharet, 93; Tirmizî, Ahkâm, 18, vs.

Yukarıda belirtildiği gibi Hz.Peygamber'in Allah tarafından verilmiş bir görevi vardır.

"...Sana da, insanlara gönderilene açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik. Belki düşünürler..."¹⁸

"Sana kitabı, ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklaman için, inanan kimselere de doğru yol rehberi ve rahmet olarak indirdik", âyetlerinde¹⁹ belirtildiği gibi, Allah'ın inzâl ettiklerini, yani bütün yönleri ile dîni, insanlara tebliğ ve açıklama görevi O'na verilmiştir. İşte bu noktada, O kendiliğinden konuşmamaktadır. O'nun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir".²⁰ Buna göre, Hz.Peygamber'in görevi ile ilgili bütün bilgileri vahye dayanmaktadır. Bundan dolayı da Hattâbî; "Dikkat edin, bana kitap ve onunla birlikte misli verildi" hadisine²¹ dayanarak vahyi ikiye ayırır. Gayri metlûv, bâtinî vahiy; Metlûv, zahiri vahiy. Hadisde "misli" verilen şeyi de Gayri Metlûv bâtinî vahiy olarak nitelendirir.²²

Bu durumda hadisin de Hz.Peygamber'e vahiy yoluyla geldiği kabul edilmiş olur. Fakat şunu da hatırlamakta fayda görmekteyiz ki, hadis âlimlerine göre hadis'in sınırları çok geniştir. Hadisler, muhteva itibariyle dîni meseleleri içine aldığı gibi, birçok dünyevî meseleyi de konu almaktadır. Ayrıca bazı meselelerde Hz.Peygamber'in yanıldığı ve sahâbe tarafından ikaz edildiğinde, kamaâtinden vaz geçtiği de yine hadislerde rivayet edilmektedir.²³

18. Nahl Sûresi 16/44,

19. Nahl Sûresi 16/64.

20. Necm Sûresi 53/3-4.

21. Ebû Davud, Sünne, 6.

22. Meâlim, VII, 7-8.

23. Meselâ, Hz.Peygamber'in Medineye geldiğinde "Ya-bânî hurmalarla ilgili tavsiyesinden iyi sonuç alınamaması ve sonuçta Hz.Peygamber'in "Siz bu işleri benden daha iyi bilirsiniz, size dîninizi ilgili bir şey emredersem bunu alın, şahsi görüşümden birşey söylersem ben ancak bir beşerim" buyurmuştur. Müslim, Fezâil, 139-141.

Hız.Peygamber'in bilgi kaynağı ile ilgili olarak sahâbede de şu düşünceyi görmekteyiz; Hz. Peygamber'e Allah tarafından gelen metlûv ya da gayri metlûv vahiy vardır. Birde O'nun içinde yaşadığı toplumun bilgi ve kültüründen istifade ile öğrendiği şahsî görüşleri beşeri bilgileri vardır. Meselâ; Bedir savaşı öncesinde Hz.Peygamber'in karâr-gâh olarak seçtiği yeri savaş stratejisi açısından müsait görmeyen sahabeden, Hubab İbnü'l-Münzir,el-Cemuh²⁴ Hz.Peygamber'e şunu sormuştur: "Burada durmamızı Allah'ımı vahyetti, yoksa harp bilgisine dayanarak siz mi seçtiniz? Hz.Peygamber'in vahiyle değil, kendi tercihi ile seçtiğini açıklaması üzerine de bu yerin uygun olmadığını belirterek Bedir kuyularının bulunduğu yeri tavsiye etmiş Hz.Peygamber'de ona uymuştu"²⁵ Sahabenin bu tavrı, Hz.Peygamber'in bilgi kaynağı konusundaki görüşünü ortaya koymaktadır.

Bu genel meseleye işaret ettikten sonra Hattâbî'nin, dinî emir niteliği taşımayan hadislerle ilgili görüşlerine bakalım. Hattâbî, Hadislerin vahiyle münasebetini değerlendirirken, Hz.Peygamber'in bilgi kaynakları meselesine özellikle işaret etmektedir. O. dinî emir ve nehiyleri konu almayan hadislerde Hz.Peygamber'in iki ayrı bilgi kaynağından bahseder. Bunlardan birisi; vahye bağlı olan Nebevî bilgi, diğeri de; içinde yaşadığı toplumun tecrübe ve kültürüne dayanan tecrübi bilgilerdir. Hz.Peygamber'in, tıbb konusundaki hadislerini ele alırken yaptığı açıklamalar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bal'ın tedavide kullanılması ile ilgili hadis'i²⁶ değerlendirirken, konuyla ilgili daha önce yazdığı bir risaleden özetlediğine işaret ederek, şu bilgiyi verir; "Tıbbikiye ayrılır: a)Tıbbî Kıyasî; çeşitli bölgelerde halkın uyguladığı Yunan Tıbbî. b)Tıbbî Tecrübi; Arap ve Hint Tıbbî, orada belirttiğimiz gibi Hz.Peygamber'in tedavide zikrettiği metodların çoğu (Tecrübi) Arap tıbbına göredir.

24. Hayatı için Bkz.İbn Abdilberr, İstîâb,I,316; İbnü'Esîr,Üsdü'l-Ğabe,I,436.

25. İbn Hişam,Sîre,II,272,özetlenerek,mefhum tercemesi yapıldı.

26. Hadis için Bkz.Buhârî,Tıbb,4.

Ancak vahiy kaynaklı bilgi kapsamına girip sadece Hz.Peygamber'e has olan bilgiler bunun dışındadır. Bu bilgiler bütün tabiplerin idrakinin üstündedir. Vahye bağlı bu tedavi şekilleri bazen Hz.Peygamber'in duâsı, Allah'a sığınması ve hastaya okuyup üflemesi suretiyle yaptığı teberrük şeklinde ortaya çıkar. Onun bu konularda söylediği her söz isabetli, her fiili güzeldir.O, Allah'ın koruması altında olduğu için ancak doğruyu söyler ve gerçeği yapar.²⁷

Hattâbî'nin bu ifadelerine dikkat edilirse, bir taraftan Hz.Peygamber'in beşerî bilgi kaynağını hatırlatmak suretiyle, bu hadisleri öyle değerlendirmenin gereğine işaret etmekte, diğer taraftanda Hz.Peygamber'in Allah'la olan irtibatını hatırlatmak suretiyle, onun diğer insanlara her konuda üstünlüğüne dikkat çekmektedir.

Hattâbî, konuyla ilgili başka bazı hadislerde de yine tecrübi bilgileri zikrederken, Hz.Peygamber'in Nebevî bilgisinin fonksiyonunu daha açık bir şekilde hatırlatır. Meselâ; sineğin bir kanadında mikrop diğer kanadında da onun ilâcı bulunduğunu belirten hadis²⁸ için, o zaman yapılan bazı tenkitlere, her iki hususu da birlikte değerlendirerek şu şekilde cevap verir. "Tıbbın en ileri gelen adamı Hipokrat'ın, kitabının başında da kaydettiği gibi, deneme yanılma neticesi ortaya çıkan tecrübe¹ ya bu kadar itibar edilirken, kendisine gaybın haberleri vahiy olarak gelen Peygamber'in sözüne neden itibar edilmesin, üstelik pek çok hayvan'ın,-akrep, yılan vs.- hem zehir hem de panzehir taşıdığını tıp uzmanları söylüyorlar..."²⁹ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Hattâbî Şer'î meselelerin dışında

27. I⁶lâm,II,1108.

28. Hadis için Bkz.Buhârî,Tıb,58;Ebû Davud,Eti'ime,49.

29. I⁶lâm,II,1125-1126;Mealimde de aynı hadis'i daha önce şerh etmiş olan Hattâbî orada sadece tıbben bunun imkanına ve Allah'ın böyle yaratmış olmasının mümkün olduğuna işaret eder.Bkz.Mealim,V,341-342.Bu konu ile ilgili açıklama için ayrıca Bkz.Sofuoğlu Cemal,"Hadislerin Anlaşılmasındaki Güçlükler ve Bazı Problemler", Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, D.E.Ü.Yay.S.98-100.

kalan konularda, Hz.Peygamber'in bilgi kaynağını bazen vahye, bazen içinde yaşadığı toplumun kültürüne dayandırmakta, bazen de ikisini birleştirmektedir.

Özellikle bu konularda, hangi hadis'in vahye, hangisinin tecrübi bilgiye dayandığını ayırmak maalesef zordur. Fakat, bu farklı kaynakları, prensipte kabul etmek, özellikle müsbet ilimlerle ilgili hadisleri hem sıhhat, hem de muhteva açısından değerlendirmede daha temkinli olmaya sevk edeceğinden önemli bir husustur. Hadisin vahiyle ilgisini kurarken düşünülmesi gereken ikinci bir husus da Hz.Peygamber'in Beşerî ve Nebvî yönüdür.

Kur'ân'da ve hadislerde çeşitli vesilelerle hatırlatıldığı gibi Hz.Peygamber de bir insandır. Hadisleri değerlendirirken, Nübüvvet görevinin gerektirdiği hususlar dışında O'nun beşerî sıfat ve ihtiyaçlarını da gözönünde bulundurmak gerekir.

Hattâbî, hadis'in vahiyle alâkasını ele alırken bu hususun da gözönünde bulundurulmasını zarurî görmektedir. Bu konudaki temel düşünceleri şu şekilde özetlenebilir: "Hz. Peygamber, Nübüvvet görevinin gerektirdiği hususlar dışında bir insandır. O'nu beşerî vasıflardan ayrı düşünmemek gerekir. Şüphesiz Allah, kendisini yüce bir görev için seçtiğine göre, beşerî sıfat ve kabiliyetler açısından hemcinslerine göre daha güçlü ve kâbiliyetli olması da en tabiidir. Bu yüzden de Hz.Peygamber'in özel hayatında beşer yönünü ön plânda değerlendirmek uygun olur. İnsânî ihtiyaç ve zaaf-
ların kendisi le bulunması O'nun, Peygamberliğine ve ismet sıfatına zarar vermez. Bu çerçevede Hz.Peygamber'e büyü yapılmış olması normaldir. Her ne kadar bazı kelâmcılar O'nun nübüvvet görevine zarar verir endişesi ile bunu kabul etmeseler de, böyle bir endişeye mahal yoktur. Çünkü Hz.Peygamber de bir insandır. Bu yönüyle diğer insanların başına gelebilecek her şey O'nun başına da gelebilir. Peygamber'in beşer olma yönünü ilgilendiren bu olay O'nun nübüvvet ve risalet görevine zarar vermez."

Hattâbî, yine aynı şekilde Hz.Peygamber'in, vahye dayanmayan içtihatlarında yanıkabileceği, bazen unutulabileceği gibi hususları da O'nun beşerî yönü ile izah eder. Özetle bu konudaki düşünceleri şöyledir: Hz.Peygamber'in, vahiy gelmeyen kendi içtihadı ile yaptığı işlerde yanılması caizdir. Âlimlerin çoğu bu görüşü benimsemiştir. Ancak hatâda devam etmesi caiz görülmemektedir. Bunda da icma vardır. Şurası bilinmelidir ki, Allah, Hz.Peygamber'i derece bakımından bütün insanlardan üstün kılmış olsa da, beşer'e ârız olan şeylerden onu hâli kılmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber bir namazda unutmuş ve kendisine hatırlatılmıştır.³¹ Bu gibi hadiselerin tamamını Hattâbî şu cümlede özetlemiştir. "Hz.Peygamber, beşere ârız olan hata ve unutma gibi hallerden mâsum değildir."³²

Esas itibarıyla, Hattâbî'den önce de ele alınıp üzerinde fikir yürütülen sünnetin vahiyle alâkası meselesi, ondan sonra da devam etmiştir. Bu konuda Hattâbî ile benzer görüşte olanların yanında, sünnetin tamamını vahiy sayan, bu yönüyle Kur'ân'la sünnet arasında fark görmeyenler de olmuştur. Meselâ, İbn Hazm(ö.456/1063) vahiy olması bakımından Kur'ân ile sünneti aynı sayar ve sünneti de bu anlayışa göre değerlendirir.³³ İmâm Gazalî(ö.505/1111), Hattâbî gibi Kur'ân'a metlûv, sünnete ise gayri metlûv vahiy demektedir.³⁴ Günümüzde hadislerle ilgili yapılan çalışmalarda da bu konu çoğunlukla yer almaktadır. Genel kanaat ise; sünnetin vahiyle alâkası kabul edilmekle beraber, tamamının vahiy mahsulu sayılmasının mümkün olmadığı şeklinde özetlenebilir.³⁵ Tabiatıyla bunların hiçbirinde sünnetin vahiy

31. Geniş bilgi için Bkz. İlm, I,77.

32. Aynı eser, I,180.

33. Bilgi için Bkz. İbn Hazm İhkâm, I,97-98,100.

34. Gazalî, Mustasfa, I,129.

35. Suyutî, Miftahu'l-cenne, s.27-42; Bkz. Koçyiğit, Hadis Tarihi, s.11-15; Koçkuzu, Hadis Tarihi, s.39-43; Hadisde Nasih-Mensuh, s.10-13; Haberi Vahit, s.38-43; Uğur Mücteba, H.İ.Asırda İslâm Toplumu, s.60-72; Bu konuda "Kur'ân-Sünnet İlişkileri" adıyla U.Ü. İ.F. sinde Saffet Sancaklı tarafından bir Yüksek Lisans Tezi" hazırlanmıştır.

olan ve olmayan kısımları, kesin çizgileri ile birbirinden ayrılabilmiş değildir. Sonuç olarak Hz.Peygamber'in "Dini emir ve nehiy hususunda vahye tabi olduğu"nu³⁶, sadece beşer yönünü ilgilendiren ve dîni emir niteliği taşımayanlarda vahye tabi olmadığını kesin kabul edip, bu ikisinin dışında kalanlarda ihtiyatlı davranmak ve her bir hadis'i müstakil değerlendirmek daha sağlıklı gözükmektedir.

2-Hüküm Koyma Yönüyle

Hadis'in ayetle münasebeti sadece kaynak itibariyle değildir."... Sana da insanlara gönderilene açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik"³⁷ "Sana Kitâb'ı, ayrılığa düşükleri şeyleri onlara açıklaman için inanan kimselere de doğru yol rehberi ve rahmet olarak indirdik",³⁹ âyetlerinde olduğu gibi, Hz.Peygamber'e dolayısıyla hadis'e,Kur'ân'ı açıklama, müphem hükümlerini beyan etme görevi verilmiştir. Bu hususu İmam Şâfiî de tasrih etmektedir.³⁹

Hadis'in vahiy olması meselesinde ortaya çıkan görüş ayrılıklarına, görev itibariyle Kur'ân-Sünnet münasebeti hususunda pek rastlanmaz. "Sünnetin, Kur'ân'ı açıkladığı, mutlak hükümlerini takyid ettiği, umûmî hükümleri hususî kıldığı ve mücmel ifadeleri tafsil ettiği gibi hususlarda ihtilâf yoktur"⁴⁰.

Hattâbî, Sünnetin Kur'ânla olan bu münasebetine,Allah tarafından verilmiş bir görev ve vekâlet olarak bakmaktadır. Kur'ânda bazı hükümlerin mücmel olarak zikredilip açıklamasının Hz.Peygamber'in kavli ya da fiilî sünnetine tevdi edildiğini⁴¹ söylerken bu anlayıştan hareket etmektedir. Tabiatıyla sünnetin görevi sadece Kur'ân'ın mücmelini tefsir etmekle kalmamaktadır. Bunun dışında sünnet'in,

36. Okıç,Tayyib, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler,s.3.

37. Nahl Sûresi,16/44.

38. Nahl Sûresi,16/64.

39. Şâfiî, Risale,103-104 ve 52.

40. Mustafa Sıbaî,Sünne,s.381.

41. Mealim,II,231.

Kur'ân'ın müphemini beyan ⁴² ve te'vile ihtiyaç olduğu yerlerde ayeti tefsir ve te'vil etme görevi vardır.⁴³ Daha önce geçen "Bana kitap ve onun misli verildi" hadisini te'vil ederken bir başka vechini de şu şekilde açıklamakta idi: "Hz.Peygamber'e beyan verildi. Yani kitapta olanı açıklamasına, umûmi ya da hususi kılmasına..." izin verdi.⁴⁴ Bu ifadeden de anlaşılıyor ki, O, sünnetin, Kur'ân âyeti'nin genel mânâlı olanını tahsis edebileceğini ve hususi mânâda olanını umumî kılabileceğini kabul etmektedir. Bu konuda Hattâbî genel görüşün dışına çıkmayıp, kendisinden öncekilerin görüşünü benimsemiştir.⁴⁶

Müstakillen hüküm koyması konusunda herkesin ittifak ettiği Kur'ân-ı Kerim, sünnetin de hüküm koyma yetkisine sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

Nitekim Kur'ân'da;

"Allah ve Peygamber'i bir şeye hükmettiği zaman inanan erkek ve kadına, artık işlerinde başka yolu seçmek yaraşmaz..."⁴⁸

"Ey İman Edenler!...Eğer birşeyde çekişirseniz,onun hallini Allah'a ve Peygamber'e bırakın..."⁴⁹

42. Bkz.Mealim,VI,241.

43. Bkz.Mealim,II,175.Bkz.Şâtıbî,a.g.e.IV,55.

44. Mealim,VII,8.

45. Sünnetin Kur'ân'ı açıklayacağı,te'vil,tefsir,beyan ve mutlak-ını takyid âmını tahsis ve gibi konularda sünnetin durumu ile ilgili olarak geniş bilgi için Bkz.İbn Abdilberr;Câmî,II,234,vd;İbn Hazm,a.g.e.I,82,IV,Hatîb el-Bağdadî,Kifaye,s.12 vd;Şâtıbî,a.g.e.IV.12 vd; Bu konuda geniş bir çalışmada, Suat Yıldırım'ın,"Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri" isimli İst.1983'de basılan eseridir.

46. Krş.İbn Kuteybe,Te'vil,s.199.

47. Sünnet'in teşrideki değeri işlenirken bütün kaynaklar öncelikle ayetlerden bu delilleri sıralarlar.bkz.Şâfiî,age,s.46-49;Şâtıbî,a.g.e.IV,13-14; Mustafa Sıbâî,a.g.e.61-67;Zübeyr Sıddîkî,Hadis Edebiyatı Tarihi,(çev.Yusuf Ziya Kavakçı)s.167-171.

48. Ahzâb Sûresi,33/36,

49. Nisa Sûresi 4/59.

"...Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden men ederse ondan geri durun; Allah'tan sakının, doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir"^{49a} buyurulmaktadır. Bu ayetlerde zikredilen ve Peygamber'e ait olan kısım, onun sünneti, yani hadislerdir.⁵⁰

Diğer taraftan arz hadis'i diye bilinen güya Hz.Peygamber'in "size benden birşey nakledilirse onu Allah'ın kitabı ile karşılaştırın, neticede ona uygun olan şeyi ben söylemişimdir. Ona uymayan şeyi ben söylememişimdir" buyurduğunu⁵¹ ileri sürerek, sünnetin teşride yeri olmadığını iddia edenler olmuştur.

Hattâbî bu grubun varlığına ve hüküm koyma açısından sünnete karşı tutumlarına da işaret ederek, Hz.Peygamber'in "sakın ha sizden birinizi koltuğuna yaslanmış benim emir ve nehyettiklerime ait birşey kendisine ulaştığı zaman, biz onu bunu bilmeyiz. Allah'ın kitabında ne bulursak ona uyarız... derken bulmayayım" hadisini⁵² onların aleyhine delil getirir"⁵³ Ayrıca bununla da yetinmeyip onların delili olan yuvarıda geçen "arz hadisi" ne de işaret ederek, bu hadis için uydurma manasına "aslı yoktur, batıldır" ifadesini kullanır.⁵⁴ Böylece hem hadisten delillerini iptal etmekte, hem de aleyhlerine delil zikretmektedir.

Sünnete, hüküm koyma noktasında itibar etmeyen ve bu nokta da Kur'ân'la olan münasebetini kesenleri tenkit eden Hattâbî, kendi kanaatini şu ifade ile belirtir. "Hz.Peygamber'in sünneti de Allah'ın kitabı gibi hükmü farz kılar"⁵⁵

-
- 49a. Haşr Sûresi 59/7. Bunların dışında ayrıca Bkz. Nisa Sûresi 4/80; Mâide Sûresi 5/92; Nûr Sûresi 24/63 vs.
50. Benzeri görüşler için Bkz. Şâfiî s.48, Şâtıbî, a.g.e. IV,14.
51. Hadis için Bkz. Şâfiî, a.g.e. I,104, Şâfiî bu hadis için ravisi mechuldür diyerek kabul etmez. Bkz. a.g.e.s.105.
52. Ebu Davud, Sünne, 6; Hâkim, Müstedrek, I,109.
53. Meâlim, VII,8.
54. Aynı eser VII,9. Bu hadis için Beyhaki'de "bâtıldır der. Bkz. Delâil, I,27, Suyûtî, ise değişik rivayetlerini kaydederek hiçbirinin sağlam olmadığını belirtir. Bkz. Miftah s.36-42.
55. Meâlim, II,214.
56. Meâlim, IV,25.

Ayrıca sünnetin koyduğu hükümlerin de Kur'ân hükümleri gibi süreklilik arzettiğini de belirtmeyi ihmal etmez. "Peygamber, kendi zamanında bir şeye hükmettiği zaman bu, bütün zamanlar için sünnet ve şeriat olur",⁵⁶ demek suretiyle, sünnetin her zaman Kur'ân'la beraberliğini vurgular.

Ancak, bu konuda sünnet'in Kur'ân'a göre bazı özel özel ve farklı durumları vardır. Bunlardan birincisi; sünnetin Kur'ân'a bağlı olarak hüküm koyması,⁵⁷ ikincisi de Kur'ânda bulunmayan hususlarda kendi başına müstakil hüküm koymasıdır. Hattâbî bu meseleyi, Kur'ân ve hadis'i birbirine karşı ya da "Kur'ân-Sünnet değer yarıştırması"⁵⁹ haline dönüştürmeden her iki kaynağın yerini koruyarak izah eder.

Bu çerçevede, hem fiilî hem de kavli sünnetin durumunu iki şekilde ele alır. Kitapla beraber ve ona bağlı olarak hüküm koyması: Bu hususta "Şeriatın beyanı iki şekilde olur, birincisi; Allah'ın beyânını kitabında zikredip farziyetine hükmettikleridir. Bunlarda, ayrıca Peygamber'in beyânına ihtiyaç yoktur. Diğeri ise; kitapta mücmel olarak zikredilir ve açıklaması Hz.Peygamber'e bırakılır. O da kavli ya da fiilî olarak onu tefsir eder. Bunların hepsi, kaynağı Allah ve O'nun Rasulû olan beyanıdır"⁵⁹, demek suretiyle meselenin birinci yönünü açıklar.

İkincisi ise, Kur'ânda her ne şekilde olursa olsun zikredilmeyen hususlarda sünnet'in hüküm koyma yetkisidir. Meselenin başında şunu gözden kaçırmamak gerekir ki, Hattâbî'nin demek istediği şey; kitab'a rağmen ya da ona karşı hüküm koyma değildir. Nitekim, Sahâbeden birinin, âzâd ettiği kölenin velâyeti konusunda öne sürdüğü şartları hoş karşılamayarak Hz.Peygamber'in "insanlara ne oluyor ki, Allah'ın kitabında olmayan şartları koşuyorlar, buyurmasını"⁶⁰

57. İlim adamlarından bazıları sünnetin koyduğu hükümlerin tamamını bu grup içinde değerlendirerek, bunların mutlaka aslının Kur'ân'da bulunduğunu ileri sürerler. Bkz. Şâtıbî, a.g.e. IV, 7-8 ve IV, 19-24; Hûlî, Miftah, 8-10.

58. Koçkuzu, Haberi Vahit, s. 38.

59. Meâlim, II, 231.

60. Buhârî, Buyu, 67; Ebû Davud, İtâk, 2.

şöyle tevîl eder: "Hadisten, sadece 'Allah'ın kitabında olan şartlar' manası çıkarmak doğru değildir. Hz.Peygamber 'Allah'ın kitabının hükmünde ve onun kazasının mucibinde olmayan bir şeyle' demek istemiştir. Yoksa bu, Allah'ın kitabında nass olarak bulunmayan şey demek değildir.⁶¹ Kaldı ki, Allah'ın kitabı, Peygamber'e itaati emretmektedir.⁶² Bu çerçevede içerisinde "şayet hadis sahih ve Hz.Peygamber'den geldiği sabit ise, ona teslim olmaktan başka şey yoktur. Her hadis kendi başına bir asıldır".⁶³

Mesele bu noktaya gelmişken, hüküm belirtmesi bakımından Hattâbî'nin özel olarak ele aldığı fiilî sünnet konusunu da zikrederim. Çünkü O'nun bu konudaki açıklamalarının günümüzde bazı müslümanların, fiilî sünnet'in mahiyeti konusundaki bir kısım yanlışlarına ışık tutacağı kanaatindeyiz. Konuyu geniş boyutları ile değerlendirmek istemiyoruz.⁶⁴ Sadece Hattâbî'nin bu konudaki görüşlerini temel prensipler mahiyetinde özet olarak almaya çalışacağız. Ona göre esasta hüküm koymak bakımından sünnetin kavli ya da fiilî olması arasında bir fark yoktur.⁶⁵ Bu nedenle, Hz.Peygamber'in, şer'i meselelere ait fiilleri vücûb ifade eder.⁶⁶ Burada meselenin düğüm noktası Hattâbî'nin koyduğu "şer'î meseleler" kaydıdır. Öyleyse Hz.Peygamber'in bütün fiillerine aynı gözlükle bakılmamalıdır.

Bu işareti veren Hattâbî, fiilî sünneti, uyulması zarûrî olan ve olmayan fiilî sünnet diye nitelendirmek suretiyle iki ana noktadan ele alarak bir mânâda İslâm âlimleri'nin konuyla ilgili görüşlerini umumî olarak sistemli hale getirir.

61. I'câm, I, 172.

62. Bkz. Meâlim, V, 392.

63. Meâlim, V, 173; Ayrıca Bkz. Meâlim, V, 86.

64. Çeşitli yönleri ile fiilî sünnet'in durumu konusunda toplu bilgi için Bkz. Başaran Selman, "Fiilî Sünnetin Delil Değeri", U.Ü.İ.F. Dergisi, Sayı, 1, s. 13-20.

65. Bkz. Meâlim, III, 343.

66. Bkz. I'câm, I, 438 ve 440.

I-Uyulması Vacib Olan Fiilî Sünnet:

Bu grupta mütâlaa ettiği fiilî sünneti de kendi içerisinde iki kategoride değerlendirir.

a-Ümmet'in uyulmasında ittifak ettiği fiilî sünnet; Bunlar, Kur'ân'da emredilen ama, mücmel olduğundan tafsi - lâtı Hz.Peygamber'in beyan ve açıklamasına bırakılan emir - ler. Namaz ve diğer ibadetlerde olduğu gibi. Allah istese idi namazı emrettiği gibi, onun bütün tafsilâtını da açıklardı. O zaman, bu da metlûv vahiy olurdu. Allah bu açıklama - yı unuttuğu için yapmamış da değildir. Fakat Allah nama - zı emretti. Bu ibadetin nasıl yerine getirileceğinin açık - lanmasını Peygamberine bıraktı. İnsanlara ise, O'na tâbi olmalarını emrederek bu manada "Sana da insanlara gönderi - leni açıklayasın diye Kur'ân-ı indirdik, belki düşünürler"⁶⁷ buyurdu. İşte Hz.Peygamber'in bu meselelerdeki fiillerinin vücut ifade ettiğinde ümmetin ihtilaf'ı yoktur.

b-Ümmetin uyulmasında ihtilâf ettiği fiilî sünnet:

Kur'ân'ın mücmelini açıklamamakla birlikte, yine de Hz.Peygamber'in dînî nitelik taşıyan diğer fiillerine uy - manın vacib olup olmadığı konusunda ihtilâf vardır.⁶⁸

II-Uyulması Vacib Olmayan Fiilî Sünnet:

Bu gruba giren fiilî sünnet Hz.Peygamber'in beşer ola - rak yaptığı ve insan tabiatının zarûrî ihtiyacı olan işler - dir. Uyumak, yemek-içmek vs. Bu fiillere uymanın dînî bir emir ifade etmediğinde de ihtilâf yoktur.⁶⁹

67. Nahl Sûresi 16/44.

68. Hattâbî bu meseleye herhangi bir misal vermemek - te veya daha fazla bir açıklama yapmamaktadır. Ancak hakkında emir ya da nehiy bulunmayan, haram ya da helallığı konusunda nass olmayan insanların yaptığı ama Hz.Peygamber'in kendisi yapmamakla birlikte müdahale etmediği işlerle, Allah'a daha yakın olmak gayesiyle Hz.Peygamber'in Kendine mahsus ibadet ve zikirleri kastedilmiş olabilir.

69. Bkz. I'lâm, I, 228-229.

Kur'ân hadis münasebeti konusunda Hattâbî'nin görüşleri ana başlıklar haline getirilince şu hususlar ortaya çıkar: Hz.Peygamber'in nübüvvet görevi ile ilgili hususlarda bilgi kaynağı vahiydir ve vahye muhataptır. Dolayısıyla Kur'ân dışında da Hz.Peygamber'e gayri metlûv vahiy verilmiştir. Doğrudan dînî emir ve nehiyleri ilgilendirmeyen hususlardaki, Hz.Peygamber'in beşer yönüne ait olan hadisler için bilgi kaynağı vahiy değildir. İnsan olması dolayısıyla Hz.Peygamber'de de beşerî özelliklerin bulunması caizdir. Bu durum onun görevine zarar vermez. Hadisleri değerlendirirken Hz.Peygamber'in nübüvvet görevi ve beşerî vasıflarını gözönünde bulundurmak gerekir. Ayrıca Kur'ân sünnet münasebetinde, sünnetin Kur'ân âyetlerini açıklayıcılık vasfı vardır.

Bu fikir ve açıklamalardan anlaşıldığı gibi Hattâbî; hem sünnet'in kaynağı ve Kur'ânla münasebeti, hem de teşrîdeki yeri konusunda mütedil bir görüş sergilemektedir. Sünnetteki ilâhî ve nebevî unsurların sınırlarını genel hatları ile çizerken, hadisleri değerlendirmede Hz.Peygamber'in beşerî yönünün gözardı edilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Bu sınırların belirtilmesi esnasında çok dikkatli ve titiz davranarak herhangi bir aşırılığa düşmemeye özen gösterdiği de gözden kaçmamaktadır.

B-MUHADDİSLERİN DEĞERİ

Hadis âlimleri, İslâm Dîninin temel esaslarından birini teşkil eden Hz.Peygamber'in hadislerini, muhafaza ve nakletme görevini üstlenmiş olan insanlardır. Bu nedenle, özellikle, dîni kendi anlayışlarına göre yorumlayıp, İslâm itikâdını bozma gayretinde olan kişi ve grupların boy hedefi haline gelmişlerdir. Sadece sözlü ve yazılı olarak fikir plânında yapılan saldırılarla da kurtulamayıp,⁷⁰ bazı

70. Bu sözlü saldırıları hakkında geniş bilgi için Bkz.İbn Kuteybe, a.g.e.s.3-13"; Ramehurmuzi, el-Muhaddisu'l-Fasıl, s.159

dönemlerde devlet gücü kullanarak yapılan fiilî yıldırma hareketlerine de maruz kaldıkları tarihen sabittir.

Aslında hadis âlimlerine yapılan bu saldırı ve zorlamaların arkasında gizli olan yegane sebep, hadis'i, dînî konularda devre dışı bırakma gayretinden başka bir şey değildir. Bu nedenle, hadis âlimleri aleyhine yürütülen faaliyetlere cevap niteliğinde yazılan ilk eserlerde, hadis müdafaasına ağırlık verildiği, hadis alimlerinin müdafaası'nın ikinci sırada yer aldığı müşahade edilmektedir.⁷¹

Hadis alimlerini ve hadis'i müdâfaa için eser yazanların yer verdiği, mutezile mensuplarının hadis alimlerini tenkidine, Hattâbî'sinde işaret ederek, Hadis âlimleri'nin hadislerin manalarını anlayamadıkları ithamını reddeder. Asıl onların imamlarından olan İshak b. İbrahim el-Mavsilî'nin hadis'i doğru anlayamadığını belirterek tenkit eder.⁷² Belki hadis âlimlerine karşı, yapılan tenkidi cevapsız bırakmak hadis'i müdafaayı zorlaştıracak düşüncesiyle, Hattâbî, hadis âlimlerini müdafaaya daha da önem vermektedir. Nitekim "...İçinde bulunduğumuz zamanda, bununla(sıfatlarla) uğraşanlar ikiye ayrıldı: Bu konudaki rivâyet edilen hadisleri doğrudan inkâr eden ve kökten yalanlayanlar. Bunun temelinde, bu hadisleri rivayet eden âlimleri tekzip vardır. Halbuki onlar dînin imamları, sünnetlerin nakledicileri ve Hz. Peygamber'le bizim aramızdaki vasıtalar..."⁷³ demesi bunu açıkça gösterir. Hattâbî'nin "dînin imamları", "yer yüzünün yıldızları"⁷⁴ diye isimlendirdiği hadis alimlerini, Hatib el-Bağdadî, (ö.463/1070) bu konuya ayırdığı eserinde "el-Eimmetü's-Sâdikûn" diye tesmiye eder.⁷⁵

71. Bkz. Hatiboğlu, M. Said, Şeref'u Ashabi'l-Hadis'e yazdığı Mukaddime, s.25. Ayrıca bu konu ile ilgili yazılmış eserler için de Bkz. Aynı eser, s.25-27.

72. Bkz. İ'clâm, II, 936.

73. İ'clâm, II, 997.

74. Meâlim, I, 58.

75. Hatîb, Şeref, s.4.

Burada her zaman akla gelen ve hadis âlimlerini bir başka yönden de tenkide sebep olan rical tenkidi meselesi-
ne de kısaca işaret edelim. Her şeyden önce hadiscilerin yap-
tığı rical tenkidi, sadece hadis'i korumaya yöneliktir. Bu
m_ânâda Hattâbî kendinden önceki hadis âlimlerini "dînin i-
mamları" diye tavsif edip müdafaa etmekte iken, kendi zama-
nında hadisle meşgul olmaları da, ona gerekli ihtimamı gös-
termediklerinden dolayı tenkit etmektedir. Nitekim"...As-
hab'ı hadis'e gelince, onlardan çoğu sadece hadis sened-
lerini biraraya getirip rivayetlerini birbirine bağladılar.
Çoğu maklub ve mevzu olan garib ve şaz hadisleri aldılar.
Hadislerin metinlerine dikkat edip mânâlarını anlamıyor, on-
ların hükümlerini istinbat etmiyor, sırlarını ve fıkhını or-
taya çıkarmıyorlar. Çoğu zaman, sünnete muhalif davrandık-
ları gerekçesiyle fıkıhçıları ayıplıyorlar. Ama kendileri-
nin ilimde yetersiz olduklarını ve fıkıhçılar hakkında söy-
lediklerinden dolayı günah kazandıklarını bilmiyorlar"⁷⁶

Hadis alimlerini müdâfaa için söyledikleri ile burada
söyledikleri karşılaştırılırsa, bu tenkit, hadis âliminde
bulunması gerekeni yakalamak için yapılmış, iyi niyetli bir
uyarı olarak değerlendirilebilir.

C-HADIS ÖĞRENMENİN LÜZUMU VE METODLARI

Yapılan açıklamalardan da anlaşıldığı gibi hadis, dî-
nin vazgeçilemez iki kaynağından biridir. Çünkü "İslâm dini-
ni öğrenmenin hadisten başka kaynağı yoktur. Hadis'in bil-
dirmediği şey dîni sahada hiçbir değer taşımaz"⁷⁷ Hz.Peygam-
berde hadis öğrenmeyi şu hadisle teşvik etmiştir. "...sözü-
mü işiten ve onu ezberleyip duyduğu gibi başkasına nakleden
kişinin Allah yüzünü ağartsın"⁷⁸

76. Meâlim, I, 6.

77. Hatiboğlu, M.Said, Şerefu Ashabi'l-Hadis'e yazdı-
ğı Mukaddime, s.20.

78. Ebû Davud, İlim, 10, Tirmizî, İlim, 7, İbn Mace, Mukad-
dime, 18, Darimî, Mukaddime, 24; Ahmed b, Hanbel, Müs-
ned, I, 437.

1-Hadis Öğrenmenin Lüzûmu

İlmî kariyer itibariyle, hem fıkıh hem de itikâdî meselelerde müstakil görüş ortaya koyabilecek kadar geniş bir ilmî kapasiteye sahip olan Hattâbî, dînî ilimlerin temelini hadis'in meydana getirdiğine özellikle dikkat çekmektedir. Ona göre, bina için temel ne ise, dînî bilgi için de hadis o'dur.⁷⁹ Bundan dolayı da hadis öğrenmeden, diğer dînî ilimleri öğrenmek, özellikle ilim adamı için yeterli değildir.

Bundan dolayı, kendi zamanındaki fıkıh âlimlerinin, hadis öğrenmeden fıkıhda yeterli bilgiye elde edecekleri düşüncesinden hareketle, doğrudan fıkıh öğrenmeye yönelmelerini şiddetle tenkit eder. Çünkü Hattâbî'ye göre Hadis bilmeden fıkıh öğrenmek yeterli değildir.⁸⁰

Hadis öğrenmenin lüzum ve zarureti ni ortaya koyan Hattâbî'nin belki içinde bulunduğu şartlar ve bölgede yaşayan insanların Arap asıllı olmadığından, öncelikle dil konusu üzerinde durduğu görülmektedir. O, dînî ilimlerin Arap Dilinde olduğunu hatırlatarak, hadis öğrenmek isteyen kişinin Hz.Peygamber'den nakledilen sünneti doğru anlayabilmesi ve öğrendiğini duyduğu gibi doğru nakledebilmesi için Arap dilini çok iyi bilmesi gerektiğini vurgular.⁸¹

2-Hadis Öğrenme Metodları

Hadis usûlû ile ilgili kaynaklarda, hadis öğrenme metodları adı altında, semâ, kırâet, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lam, vasiyyet ve vicade olmak üzere sekiz tane zikredilir.⁸² Bu metodların tamamını burada açıklama yoluna gitmeden sadece Hattâbî'nin öğrenimde istifâde ettiği tesbit edilebilenleri ve haklarında görüş bildirdiklerini açıklamakla yetineceğiz.

79. Bkz.Meâlim,I,5.

80. Bkz.Meâlim,I,7-8.

81. Bkz.Ğarîb,I,53-54.

82. Suyûtî,Tedrib,II,8;Ahmed M.Şakir,Bâis,s.109.

a-Semâ

İşitmek ve dinlemek anlamına gelen semâ, hadis öğrenim metodlarından biridir. Sahabe'nin Hz.Peygamber'den hadisleri bu yolla öğrendiği düşünülürse aynı zamanda öğrenim metodlarının en ilk olanı sayılır. Ayrıca, diğer öğrenim metodlarına göre en sağlam kabul edilip en çok itibar edilen metod da budur.⁸³ Semâ, metod itibarıyla talebe ile hoca'nın karşı karşıya gelmesini gerektirir. Bu nedenle "semâ", kaydıyla yapılan nakillerde talebenin hocayı görmesi gerekir. Bundan dolayı, Hattâbî, hadis'in senedindeki arızayı açıklarken "o'nun filandan semâ'ından emin değilim"⁸⁴ ifadesini kullanır. Aynı manada "o'nun Rasulûllahtan semâi sahîh değildir"⁸⁵ derken de hoca ile talebenin karşılaştığından emin olmadığını ya da karşılaşmanın gerçekleşmediğini belirtmeye çalışır. Bu nedenle bizzat dinlemediği bir hadis'i dinlemiş gibi rivayet etmek, hadis'in sıhhatine zarar verir. Hattâbî'nin de hadis öğreniminde en çok istifade ettiği metodların başında semâ'ın geldiği anlaşılmaktadır. Ebû Davud'un Süneni'ni, yazılı kaynaktan okuma imkânı olduğu halde, onu hem Mekke'de, hem de Basra'da semâen almış olması bunu gösterir.⁸⁶

b-Kıraat(Kıra'e ale's-Şeyh)

Kıraat: ister öğrenci kendi okusun, ister başkası şeyh'e okurken bir kitaptan ya da ezberden onu takip etsin, şeyh ise; ister ezberlemiş olsun isterse asıl nüshasından takip ediyor ya da güvenilir birine takip ettiriyor olsun farketmez. Bu "kıraa ale's-şeyh" dir. Hadiscilerden çoğu buna "Arz" da derler.⁸⁷

83. Hatîb, Bu metodun hadis öğrenme açısından diğerlerinden daha üstün olduğunu bazı rivayetlere dayanarak açıklar.Bkz.Kifaye,s.271-274.

84. Garîb,I,560.

85. Meâlim,II,9.

86. Bkz.Garîb, I,305-306;Meâlim,I,272.

87. Ibn Kesîr,İhtisâr,s.110;Suyûtî,Tedrîb,II,12.

Hattâbî, kendi nakillerinde kıraat'e açıkça işaret eden "قرأت" ifadesini kullanmıyor ama, bazı hususlar O'nun, bu metodla hadis aldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Şöyle ki, ister Ğarîbü'l-hadis'inde isterse diğer eserlerinde naklettiği hadislerin tamamına yakınının kendinden önce mevcudiyeti bilinen yazılı kaynaklara dayandığı görülmektedir. Bu kaynaklardan hadis aldığına göre, bunları alış esnâsında kıraat metodunun kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Ayrıca Hattâbî'nin akranı ve talebesi olarak da bilinen Hâkim Nisaburî, kendileri'nin hadis naklederken "أخبرني" ve "أخبرنا" siygalarını kıraat metodu ile aldıkları hadisler için kullandıklarına ifade etmektedir.⁸⁸ Hattabî'nin de rivayette en çok kullandığı siygalar arasında bunlar yer almaktadır.

c-Vicade

İbnü's-Salah(ö.643/1245)vicadeyi şöyle tarif eder: "semâ, kıraat veya münavele olmaksızın ilmin bir sahifeden alınmasıdır."⁸⁹ Bu tariftten de anlaşılacağı gibi, herhangi bir şekilde elde edilmiş bir kitaptan, arada bir hoca olmaksızın, hadis öğrenmektir.⁹⁰

İbn Salah'ın yaptığı tarif ölçüleri içerisinde ele aldığımız zaman Hattâbî'nin, bazı eserleri bu manada elde etmiş olması, muhtemeldir. Ğarîbü'l-hadis'inde bir hadis için kullandığı "إلى أن وجدت" ifadesi⁹¹ mutlak vicade anlamına değil, mevcut hadis külliyesi içerisinde bir hadis'i arayıp bulma manasına kullanılmaktadır.

88. Bkz.Hakim Nişâburî,Marife,s.260 ;Ancak daha sonra Nevevi ve Suyûtî bu tabirlerin kıraatle kayıtlanması gerektiğini ifade ediyorlar.Bkz.Suyûtî,Tedrib,II,16;İbn Kesîr ise;Malik,Buharî,Yahya b.Said,Zühri,..vs.'ye göre mutlak olarak bu tabirlerin kullanılmasının caiz olduğunu nakleder.Bkz.İhtisar s.111-112;

89. İbn Salah,Mukaddime,s.178.

90. Vicade hakkında yapılan geniş açıklamalardan bu anlaşılmaktadır.Bkz.Hatîb,a.g.e.I,353-55;İbn Kesîr,İhtisar,s.127 vd;Suyûtî,a.g.e.II,60-62.

91. Ğarîb,I,295.

d-Mükâtebe

Hattâbî'nin eserlerine aldığı hadisler içinde kitâbet kaydına rastlanmadı. Bundan dolayı bu metodla hadis alınmış olabilir, çünkü, mükâtebe yolu ile alınan hadisler de uygun olan'ın kitâbet lafzının zikredilmesidir.⁹² Nitekim Hattâbî başka şehirlerden kendisine, mektupla sorulan bazı sorulara yine mektupla cevap verdiğini kendisi açıklamaktadır.⁹³

Eserlerine aldığı hadisler için kitâbet kaydı bulunmayan Hattâbî'nin kendisi, öğretimde kitâbet metodunu kullanmıştır denilebilir. Nitekim Ğarîbü'l-hadis isimli eseri talebelerine yazdırdığı da yine kendi ifadesinden anlaşılmaktadır.⁹⁴

3-Hadislerin Yazılması (Kitâbetü'l-Hadis) Meselesi

Hadis edebiyatının kaynakları'nı ilgilendiren en önemli mesele, "hadislerin yazılmasının caiz olup olmadığı yolunda yapılan münakaşalar ve bunların sonuçlarıdır".⁹⁵ Hadislerin yazılmasını yasaklayan hadisler ise, Hz. Peygamber'in hadis yazmak konusunda sahâbe'den bazılarına izin vermesi, stek üzerine de olsa bazı hadislerin yazılmasını emretmesi bu münakaşaların daha sonraki nesillere kadar uzamasına vesile olmuştur. Çünkü hadislerde geçen bu konu da daha sonra da hadis alimleri belli izahlar yapma lüzumu hissetmişlerdir.⁹⁶ Hattâbî de bunlardan biridir.

Hattâbî bu konuyu, hadisle ilgisi münasebetiyle ve yazım sırasına göre, Ğarîbü'l-hadis, Meâlimü'l-Sünen ve İ-lâmü'l-hadis isimli eserlerinde ele almaktadır. Yazım sırası

92. Bkz. Hatîb, a.g.e.s. 342,

93. Bkz. İ'lâm, II, 967.

94. Bkz. Ğarîb, I, 51. Mutlak manada düşünülünce bu da kitâbet'in tarifi kapsamına girer. Kitâbet için Bkz. Suyûtî, a.g.e. II, 55.

95. Sezgin, Buhârînin Kaynakları, s. 3.

96. Hattâbî'den önce Ramehurmuzî aynı konuyu işlemektedir. Bkz. Râmehurmuzî, a.g.e., s. 363-402.

takip edilerek her üç eserdeki bilgiler biraraya getirilince, konu tek eserde planlı olarak ele alınmış gibi bir görüntü verir. Garîbü'l-hadîsinde, Hz. Peygamber'in "Benden birşey yazmayın, her kim Kur'an dışında benden bir şey yazmışsa onu imhâ etsin." hadisini⁹⁷ tahrir ederek şu açıklama-yı yapar; "Bu hadiste Hz. Peygamber, aynı sahifede Kur'anla beraber başka şeyin yazılmasını ya da, Allah'ın sözü ile başkasının sözünü aynı değerde tutmaktan tenzih ve Kur'ân'ı ta'zîm için, aynı yerde ikisinin beraber toplanmasını kerih görmüştür. Nitekim bu durum Allah kelâmı ile insan sözünün aynı yerde birleşmesini kerih gördüğü için rûkûda kırâatten men etmesine benzer. Bu konuda Ali b. Ebî Tâlib'in "Hz. Peygamber, beni rûkûda iken Kur'an okumaktan men etti." dediği⁹⁸ rivayet edilir. Hadîs'in bundan başka te'vilini bilmiyorum. Çünkü Hz. Peygamber, Abdullah b. Amr b. Âs'a kendi -sinden hadis yazması için izin vermiştir."⁹⁹

Bu açıklamalardan sonra yazdığı Meâlimü's-sünen isimli eserinde ise, yazmaya ruhsat veren hadislere daha çok yer verdiği dikkat çeker. Hz. Peygamber'in, hadis yazması için Abdullah b. Amr'a izin vermesi ile, Zeyd b. Sâbit'in "Hz. Peygamber, bize hadis yazmamayı emretti." hadislerini¹⁰⁰ ortak değerlendirerek şöyle der; "Yazma yasağını belirten hadis önce, ruhsat verilen hadis sonradır. Okuyucu karıştırmasın, ya da Kur'an'la karışmasın diye, aynı sahifeye yazılması yasaklandı da denilmektedir. Yoksa yazma ya da ilmi kaydetmenin kendisi yasaklanmamıştır. Çünkü Hz. Peygamber, "Burada bulunanlar bulunmayanlara ulaştırırsın." buyurarak¹⁰¹ ümmetine tebliği emretti. Şayet Hz. Peygamberden

97. Hadis için bkz. Müslim, Zühd,72; Dârimî, Mukaddime, 42; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,12.

98. Müslim, Salât, 209-211; Dârimî, Salât,77; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,80,82.

99. Garîb, I,632.

100. Ebû Davud, İlim,3.

101. Buhârî,İlim, 9,10; Hac,132; Müslim, Hac,446, Ka-sâme, 29-30; Ebû Dâvud, Tatavvu, 10; Tirmizî, Hac,1; Nesâî, Hac, 111; İbn Mâce, Mukaddime, 18; Dârimî, Menâsik, 72; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV,31.

dinlediklerini yazmasalardı tebliğ mümkün olmazdı. İlmin yok olmasından, hadislerin çoğunun unutulup gitmesinden emin olunamazdı. Bu durumda da hadisler, daha sonra gelen ümete ulaştırılamazdı. Çünkü unutmak insanların çoğunun tabiatında vardır. Hâfıza yanılmaktan sâlim değildir. Nitekim hafızasından şikayet eden birine Hz. Peygamber, "elinden yaradım iste" buyurdu.¹⁰² Aynı şekilde, bir hutbesini "Ebû Şâh için yazın" buyurdu.¹⁰³ Sahabe de onu yazdılar.

Hız. Peygamber zekat, akîde ve diyet meselelerinde de kitaplar yazdı, ya da ondan yazıldı. Böylece ümmet onları öğrendi, râviler nakletti. Önceki ve sonraki âlimlerden kimse bunu inkar etmedi. İşte bunlar, hadis ve ilmin yazılmasının câiz olduğunun delilleridir.¹⁰⁴

Hattâbî, planlı ve meseleyi net olarak ortaya koyan bu değerlendirmenin yanında, yukarıda geçen Ebû Şâh hadisi için Meâlimü's-sünen de, "Bu hadis, ilmin yazılması ve Hz. Peygamber'in hadislerinin tedvin edilip sahifelere yazılmasının câiz olduğunun delilidir. Ancak selefden bazılarının hadislerin yazılmasını doğru bulmadıkları rivayet edildi.¹⁰⁵ açıklaması ile yetinir. Ama bundan sonra yazdığı I lâmu'l-hadîs isimli eserde, aynı hadîs'i te'vîl etmek gibi bir yöne girmeden, daha önceki açıklamalarında müracaat ettiği yasak ve ruhsat hadislerine de işâret ederek, "Ebû Şâh hadisinin" kitâbeti yasaklayan hadisleri nesh ettiğini belirtir.¹⁰⁶

-
102. Tirmizî, İlim, 12; Heysemî, Zevâid, I, 152; Hatîb, Takyîd, s. 65-66.
103. Buhârî, İlim, 39; Lukata, 7; Ebû Dâvud, Hac, 89; Tirmizî, İlim, 12; Ahmed b. Hanbel, II, 238.
104. Meâlim, V, 246-247; Hattâbî'den sonra Hatîb el-Bağdâdi de bu konuya ayırdığı eserinde, meseleyi aynı perspektiften değerlendirir. Bkz. Hatîb, Takyîd, I, 57-58 ve 64-68. Öte yandan Hattâbî'nin de işâret ettiği gibi Hz. Peygamber zamanında çeşitli konularda yazılan vesikalar vardır. Bkz. Hamidullah, Muhtasar Hadis Târîhi, (çev. Kemal Kuşçu), s. 27-33.
105. Meâlim, II, 437; Hz. Ömer de hadislerin yazılmasını doğru bulmayanlardandır. Bkz. Hatîb, Takyîd, s. 49-50; İbn Abdilber, Câmî, I, 77; Zübeyr Siddîkî, a.g.e. s. 56.
106. Bkz. I'âm, I, 71. İbn Kuteybe de nesh ihtimâli üzerinde durur. Bkz. İbn Kuteybe, a.g.e. s. 286.

Hattâbî'nin, konuyu bu şekilde işleyişi, O'nun hadis bilgisini ve muhâkeme kâbiliyetini ortaya koyduğu gibi, meselelere ne derecede vâkıf olduğunu da gösterir. Nitekim üç ayrı eserinde yaptığı planlı ve mevzûyu tamamen kapsayan kısa açıklama, kendisinden sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin aynı konuda müstakil olarak yazdığı, "Takyîdü'l-İlm" isimli eserin mükemmel bir özeti gibidir. Diğer taraftan yeri geldikçe işâret edileceği gibi, başka meselelerin izâhında da Hattâbî'nin eserleri arasında tam bir uyum ve konuları birbirine bağlı olarak ele alan bir plan gözden kaçmamaktadır. Bu durum, Hattâbî'nin konulara hâkimiyetini, muhâkeme kâbiliyetini ve kendi içinde tutarlılığını gösterdiği gibi, kronolojik sıraya göre eserlerinde verdiği bilgilerin kesinlik ve doyuruculuğu ile O'nun, kendini yenileyen bir ilim adamı olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bu başlık altında incelemeye çalıştığımız Hattâbî'nin hadise genel bakışını, kendi görüşleri istikâmetinde tesbite gayret ettik. Netîce olarak İslâm âlimlerinin tamamına yakını gibi, Hattâbî de, hadîs'i dînin iki kaynağından biri görmektedir. Ancak İslâm âlimlerinin hâlâ münâkaşa ettikleri bazı meselelerde önemli açıklamalarıyla dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi, vahiyle münasebeti açısından sünnetin durumu, bir diğeri de hüküm koyma yetkisi bakımından kavli ya da fiilî sünnet hakkındaki değerlendirmeleridir. Hattâbî, bu meselelerin temelini, Hz. Peygamber'in göreviyle ilgili olarak Allah tarafından kendisine verilen yetkiler ve bilgiler ile; O'nun, insan olarak nübüvvet görevini ilgilendirmeyen hayatı ve ihtiyaçları üzerine kurmuştur. Bu esaslar çerçevesinde, bugün bile üzerinde fikir birliği sağlanamayan bazı meselelerin, kabul edilebilir temel prensiplerini Hattâbî'nin açıklamalarında bulmak mümkündür.

Hadîse müsbet yaklaşıp her fırsatta ona müracaatı gerekli ve zarûrî gören ve dînin kaynağı olarak onu olması lâzım gelen yere koyan Hattâbî'nin, hadis bilgisini ve hadis rivayetindeki yerini tesbite çalışalım.

II-HADİS RİVAYETİNDE HATTÂBÎ

Bazı nedenlerle Hz. Peygamber hadislerin yazılmasını yasaklamıştı ama bu yasak süreklilik arzemediği için, henüz O'nun sağlığında sahabeden birçok kimse hadislerin bir kısmını da olsa yazabilmişti.¹⁰⁷ Hicrî IV. asra kadar geçen geniş zaman diliminde hadislerin tedvin ve tasnifi, daha sonraki asır âlimlerine kaynaklık edecek ölçüde tamamlanmıştı. Dolayısıyla Hattâbî'nin yaşadığı dönemde, hadis rivâyetinde büyük bir yazılı malzeme vardı. Kaldığı tasnif'in altın çağı olarak kabul edilen h.III. asırdaki eserler bile büyük ölçüde II. asırdaki yazılı malzemeye dayanmakta idi.¹⁰⁸ Bu durum göz önüne alınınca, Hattâbî'nin hadis rivayetini, hadis bilgisi ya da hadis kaynaklarına vukûfu diye düşünmek daha isâbetli gözükmektedir.

Ayrıca, hadis rivayetini ilgilendiren bazı meseleler hakkındaki görüşleri de bu başlık altında değerlendirilebilir.

A-HADİS RİVAYETİNDEKİ YERİ

Hattâbî'nin doğrudan hadis rivayetine tahsis ettiği herhangi bir eserinin mevcûdiyeti bilinmemektedir. Bu durum kendisinin hadis bilgisinin olmadığı anlamına gelmez. Nitekim mevcut eserleri tetkik edilince, geniş bir hadis bilgisine sahip olduğu gözden kaçmamaktadır. Ğarîbü'l-hadîs isimli eserinde, yaklaşık 526 hadis, 441 sahâbe kavli ve 262 tâbiî sözünü kendi sistemi içinde senedleriyle birlikte vermektedir. Bunların pekçoğunun senedleri ve kaynakları birbirinden farklıdır. Ayrıca bu hadisleri seçmek için

107. Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, II, 373; İbnü'l-Esîr, Üs-dü'l-Ğâbe, II, 349; Hadislerin tedvinini de II. asırda başlamıştı. Bkz. İbn Abdilber, Câmî, I, 88.

108. III. asrın büyük hadis âlimi Buhârî'nin de, kendisinden önceki yazılı kaynaklara dayandığı iddia edilmektedir. Bkz. Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.48.

Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin Ğarîbü'l-hadislerini de büyük bir ihtimalle kaynaklarıyla birlikte tetkik etmiştir. Buna ilâveten iki adet hadis şerhi ve diğer eserleri Hattâbî'nin hadis bilgisini ortaya koyacak niteliktedir. Nitekim kendisi hadiste "hâfız" mertebesindedir.

Eserlerinde naklettiği hadisleri ise, yazılı kaynağa dayanmasına rağmen, hem kendisi ile kaynak arasında hemde kaynağın kendi isnadını vererek nakleder. Ancak bâzı özel durumlarda bu isnadları, bilerek hazfeder. Bu, sâdece Hattâbîye mahsus bir özellik olmayıp IV. asırda meselâ İbnü's-Seken (ö.353/964)'in de aynı şekilde eserine hadislerin isnadını hazfederek aldığı bilinmektedir.¹⁰⁹

1-Yazılı Kaynaklardan Hadis Rivayetinde Tâkip Ettiği Usûl

Hattâbî'nin öğrenim hayatı incelenirken, O'nun, devrin ilim merkezleri durumundaki büyük şehirlerde, önde gelen âlimlerden hadis öğrendiği belirtilmişti. Bu âlimler, bâzen kendilerinden önce yazılmış bir eserin hadislerini okutma hususunda yine kendi hocalarından icâzet alırlardı. Bâzen de kendilerinin hocalarından dinledikleri hadislerden oluşturdukları, kendi eserlerindeki hadisleri okutuyor ve imlâ ettiriyorlardı.¹¹⁰ Bu şekilde Hattâbî de hadisleri ya yazılı başka bir kaynaktan ya da hocasının, kendi eserlerinden yaptırdığı imlâ esnasında alıyordu. Her hâlükarda hadisleri hocadan okumak esas olduğundan yine de yazılı kaynak ile kendisi arasındaki senedi zikretmektedir. Böyle olunca Hattâbî'nin isnâdına bakarak hadisi kimden ve hangi kaynaktan aldığını karşılaştırma imkânı doğmaktadır.

Hattâbî'nin eserlerinde bulunan hadislerin tamamını burada zikretmek ve kaynak açısından tetkik edip karşılaştırmak, çalışmanın amacı ve hacmi açısından mümkün olmadığından, O'nun hadis aldığı tespit edilen farklı kaynakların

109. Bkz. Kettânî, a.g.e. s.25.

110. Hattâbî'nin hocası İsmâil es-Saffâr'ın geniş çaplı imlâ meclisleri düzenlediğinden bahsedilir. Bkz. İbn Kesîr, İhtisâr, s. 115.

birer örnekle tesbiti ile yetinmek durumundayız.

Hattâbî; Esam, İbn Abdilhakem, İbn Vehb,¹¹¹ Mâlik b. Enes, Alâ b. Abdirrahman, o babasından, Ebû Hureyre isnâdıyla Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet eder: "Allâh'ın, kendisiyle hatâları yok edip dereceleri yükselttiği şeyi sâze haber vereyim mi? Zor anlarda bile abdesti tam almak, mescide giderken adımları çoğaltmak, namazdan sonra diğer namazı beklemek."¹¹² Bu hadîsin senedinde, İmam Mâlik vardır. Aynı hadîsi kendisinden önceki aynı senedle İmam Mâlik, Muvatta isimli eserinde kaydetmiştir.¹¹³ Diğer taraftan Hattâbî'nin İsmâil b. Muhammed es-Saffar, Hamdan el-Varrak, Halid b. Mahled, İmam Mâlik ... isnâdıyla rivayet ettiği başka bir hadis,¹¹⁴ yine İmam Mâlik'ten itibaren aynı sened ve aynı ifâdelerle O'nun eserinde yer almaktadır.¹¹⁵ Ayrıca İmam Mâlik'in Muvatta isimli eserinden, kitabın adını zikredip hocasının adını hafzetmek sûretiyle hadis naklettiğine de raslanmaktadır.¹¹⁶ Bu durum Hattâbî'nin, Muvatta'ı okuyarak doğrudan hadis aldığıının delilidir.

Hattâbî; İbn Hayran, İbrâhim b. Fehd, Muaz b. Esed, İbnü'l-Mubârek (ö.181/971),¹¹⁷ Saîd b. İyâs, Cüreyrî, bir adam isnâdıyla İbn Abbas'ın "Yazıklar olsun, hayır söyle mü-kâfâtını al, şer söylemekten sakın selâmette kal." dediğini nakleder.¹¹⁸ Aynı sözü, senedde bulunan Abdullah İbn Mubarek

111. Bu âlimin Câmî isminde hacimli bir eseri vardır.

112. Ğarîb, I,284.

113. Bkz. Mâlik b. Enes, Muvatta, Kasri's-Salât, 55. Ayrıca bkz. Müslim, Tahâre,41; Nesâî, Tahare,106.

114. Bkz. Ğarîb, I,88.

115. Bkz. Mâlik b. Enes, Muvatta, Büyü,84. Hattâbî'nin başka bir rivayeti için bkz. Meâlim, IV,26.

116. Bkz. İclâm, I,189,539,638.

117. Tam adı; Ebû Abdirrahman, Abdullah b. Mubârek el-Hazalî et-Türkî dir. Hadis dahil birçok ilimde meşhur bir âlimdir. Kendisinden kütübü sitte imam-ları da hadis almış olup, hadislerle dayalı eser-leri vardır. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bil-gi için bkz. Buhârî, Tarih,V,212; İbn Ebî Hâkim, Cerh,V,179-181; Hatîb, Tarih,X,152-169; Ebû Nuaym, Hilye, VIII,162-190; İbn Hacer, Tehzîb,V,382.

118. Ğarîb, II,265-266.

kendisinden önceki aynı senedle "Kitâbu'z-Zühd" isimli eserinde zikretmektedir.¹¹⁹ Hattâbî'nin adı geçen eserden istifade ettiğinin delîli bu rivâyettir.

Hattâbî'nin, Abdullah İbn Mubârek'ten yaklaşık beş ayrı senedle hadis aldığı tesbit edilmiş ancak bunların tamamı Kitâbu'z-Zühd'de bulunamamıştır. Bu durumda O'nun başka eserlerinden de¹²⁰ hadis almış olabileceği akla gelmektedir. Çünkü senedli rivayetlerinin dışında, bizzat gördüğü eserler için kullandığı tesbit edilen, eser sâhibine kadar olan senedi hazfederek rivâyet şekline, Abdullah İbn Mubârek'in de dâhil olduğu görülmektedir.¹²¹

Hattâbî; Esam, Rebî b. Süleyman, Şâfiî(ö.204/848), İbn Uyeyne, İbn Tâvûs, O babasından Hz. Peygamber'in, Ubâde b. es-Sâmit'i zekat toplamak için memur tayin ettiğinde şöyle buyurduğunu nakleder : "Ey Ebu'l-Velîd, kıyamet günü sırtında meleyen bir koyunla Allâh'ın huzuruna getirilmekten sakın."¹²² Bu hadis İmam Şâfiî'den önceki senedle O'nun Müsned isimli eserinde biraz daha uzunca yer almaktadır.¹²³ Hattâbî, oradan kısaltarak almıştır. Bu Hattâbî'nin âdetidir, nitekim başka pekçok hadisi bu şekilde nakletmektedir. Hattâbî'nin İmam Şâfiî'den daha başka pekçok rivâyetine raslanmakta, hattâ bazı yerlerde ismini zikretmeden Şâfiî'nin kitaplarına atıflar yaptığı görülmektedir.¹²⁴ Ayrıca Şâfiî'den hadis rivâyetlerinin tamamında aynı senedi kullanması,¹²⁵ da adı geçen şeyhi vasıtasıyla doğrudan eserinden istifade ettiğini göstermektedir.

119. Bkz. Abdullah İbn Mubârek, Zühd, s.125-126.

120. Abdullah İbn Mubârek'in önemli eserleri vardır. Kitâbu'l-Cihad türü eserleri ilk yazarlar arasındadır. Bkz. Kettânî, a.g.e. s.48. Fuad Sezgin, O'nun Müsned ve Kitâbu'l-Bir ve's-Sıla isimli eserlerini kaydeder. Bkz. Sezgin, GAS, I, 95.

121. Bazı örnekleri için bkz. Garîb, I, 170, 509, 601, III, 100.

122. Garîb, I, 79-80.

123. Şâfiî, Müsned, I, 246.

124. Atıflarına örnek olarak bkz. Garîb, I, 380.

125. Hattâbî'nin Şâfiî'den aldığı pekçok hadis içerisinden bkz. Garîb, I, 67, 153; III, 5; Meâlim, II, 218; III, 24; V, 97; Uzle, s.9.

Hattâbî; Muhammed b. Hâşim, Deberî,¹²⁶ Abdurrazzâk (ö. 211/826),¹²⁷ Ma'mer, Muhammed b. Ka'b isnâdıyla Hz. Peygamber'in, "Hasta, köle ve çocuk hâriç Allâh'a ve ahiret gününe inanan herkese cuma farzdır. ..." buyurduğunu nakleder.¹²⁸ Bu hadis biraz daha uzunca ve kendisinden önceki aynı senedle Abdurrazzâk'ın Musannaf isimli eserinde mevcuttur.¹²⁹ Bu eser Hattâbî'nin en çok hadis aldığı kaynaklar arasında yer almaktadır. Öte yandan hadislerin tamamına yakını yukarıda zikredilen senedle rivâyet etmektedir.¹³⁰ Hadislerin kaynağı araştırıldığında Abdurrazzâk'ın adı geçen eserinde bulunabilmektedir.¹³¹ Hattâbî'nin, Abdurrazzâk'a kadar diğer bir senedi de şöyledir; Hattâbî, Saffar, Ramâdî (ö.265/878),¹³² Abdurrazzâk ... Ancak bu senedle rivâyetinin çok az olduğu dikkat çekmektedir.¹³³

-
126. Adı; Ebû Yâkub İshak b. İbrahim b. Abbâd es-San'ânî ed-Deberî (ö.285-87/898-900) dir. Abdurrazzâk'ın Musannafı'nı nakledenlerdendir. Hayâtı için bkz. İbnü'l-Esîr, Lübâb, I, 489; Zehebî, Mizân, I, 181-182; İbn Hacer, Lisan, I, 349-350, İbnü'l-İmâd, a.g.e. II, 190.
127. Tam adı; Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmam b. Nâfî es-San'ânî el-Hımyerî'dir. Hadisde, Yemen bölgesinin âlimidir. Çeşitli vesilelerle Hicaz, Irak ve Şam'da da bulunmuştur. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, a.g.e. V, 548, Buhârî, Tarih, VI, 130; İbn Adiy, Kâmil, V, 311-316; Zehebî, Siyer, IX, 563-580; İbn Hacer, Tehzîb, VI, 310.
128. Ğarîb, I, 301.
129. Abdurrazzâk, Musannaf, III, 172-173.
130. Örnekler için bkz. Ğarîb, I, 87, 95, 157, 165, 227, 235, 275, 318, 335, 402, 419, 460, 527, 544, 691; Meâlim, IV, 67; II, 138; I lâm, II, 1083; Uzle, s. 9, 15. vs.
131. Bkz. Ğarîb, I, 87; karşı: Abdurrazzâk, Musannaf, IV, 30, " I, 95; " " VII, 19, " I, 100; " " VII, 26 " I, 342; " " X, 439.
132. Ebû Bekir Ahmed b. Mansur er-Ramâdî el-Bağdâdî, kendisi Abdurrazzâk'ın kitaplarından hadis nakletmekle tanınmıştır. Kendisinden en çok hadis rivâyet edenler arasında Hattâbî'nin hocası İsmâil es-Saffar'ın adı geçmektedir. Hayâtı hakkında bilgi için bkz. İbn Ebî Hatim, a.g.e. II, 78; Hatîb, Tarih, V, 151-153; Zehebî, Tezkire, II, 564-565.
133. Bkz. Ğarîb, I, 342, 464.

Hattâbî; Ahmed b. İbrahim b. Mâlik, Bişr b. Mûsâ(ö. 288/901),¹³⁴ Humeydî, Süfyan, Amr b. Dînâr, Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas, Übey b. Ka'b senediyle , Hz. Peygamber'in Mûsâ ile Hızır olayını anlatıp, onların gemiye bindiklerinde gemi sâhiplerinin onlardan ücret almadıklarını zikrettiğini nakleder.¹³⁵ Bu hadîsi Humeydî kendisinden önceki aynı senedle Müsned isimli eserinde kaydetmektedir.¹³⁶ Hattâbî büyük çoğunlukla yukarıdaki isnadla,¹³⁷ nâdirenen de, "İbnü'F'râbî, İbn Ebî Meysere, Humeydî, ..." isnâdıyla hadis alır.¹³⁸ Bu hadisleri araştırınca Humeydî'nin Müsned isimli eserinde bulmak mümkündür.¹³⁹

Hattâbî; Muhammed b. Mekki, Sâiğ (ö.291/904),¹⁴⁰ Saîd b. Mansur(ö.227/841),¹⁴¹ Yahya b. Zekeriya, Abdulmelik b. Ebî Süleyman, Atâ b. Ebî Rabah senedi ile rivayet edilen "Hz. Peygamber'e getirilen esirlere yaptığı muameleyi" belirten hadîsi, diğer hadislerde bulunmayan bir farkı belirtmek için şahid getirir.¹⁴² Tamamına işaret ederek sâdece delil almak istediği yeri zikrettiği hadis, senesinde bulunan Saîd b. Mansur'un Sünen adlı eserinde aynı senedle yer almaktadır.¹⁴³

134. Adı, Ebû Ali Bişr b. Mûsâ b. Salih b. Şeyh b. Umeyra, el-Esedî el-Bağdâdîdir. Kendisi Humeydî'den hadis öğrendi. Hattâbî'nin bazı hocaları ise kendisinden hadis öğrendi. Bkz. İbn Ebî Hatim, a.g.e, II, 367; Hatîb, Tarih, VII, 86-88; Zehebî, Tezki-ra, II, 611-612.
135. Bkz. Ğarîb, I, 189.
136. Bkz. Humeydî, Müsned, I, 182-183.
137. Bkz. Ğarîb, I, 143, 189, 288, 331, 492, 516, 630; II, 450; Meâlim, V, 320-321; I lâm, I, 478, 575. vs.
138. Ğarîb, I, 605.
139. Bkz. Ğarîb, I, 74, krş. Humeydî, Müsned, II, 533.
 " I, 129, " " " " II, 269.
 I lâm, I, 478, " " " " II, 544.
 " I, 575, " " " " II, 507.
140. Adı, Muhammed b. Ali b. Zeyd el-Mekki es-Sâiğ'dir. Saîd b. Mansur'un Süneni'ni nakletmesi ile tanınır. Bkz. Zehebî, Siyer, XIII, 428-429.
141. Ebû Osman Saîd b. Mansur el-Horasânî, ...dir. Hayatı hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, a.g.e. V, 502; Buhârî, Tarih, III, 516; Zehebî, Mizan, II, 159; İbnü'l-Kaysarânî, el-Cem'u beyne Ricâli's-Sahîhayn, I, 170; Kettânî, a.g.e. s.24.
142. Ğarîb, I, 381.
143. Bkz. Saîd b. Mansur, Sünen, II, 234-235.

Bu durum ve ayrıca Saîd b. Mansur'dan hadis aldığı senedlerin büyük çoğunlukla aynı olması,¹⁴⁴ Hattâbî'nin bu eseri görüp hocaları aracılığı ile ondan hadis aldığını gösterir. Öte yandan Hattâbî'nin bu kanaldan aldığı hadislerin tamamı göz önüne alınırsa, Hattâbî'nin elinde bulunan nüsha şimdi matbû olan gibi eksik değil, eserin tamamını kapsadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Ebû Dâvud tarafından da rivayet edilen "Mü'minden başkası ile arkadaşlık etme, yemeğini müttakîden başkası yemesin" hadisini¹⁴⁵, Muhammed el-Mekkî, Sâîğ, Saîd b. Mansur, ... senedi ile nakletmesi,¹⁴⁶ bu eseri de Ebû Dâvud'un Sünen'i kadar bildiğini gösterir.

Hattâbî; Ahmed b. Selman, Ahmed b. Muhammed, Halîfe b. Hayyât (ö.230/844),¹⁴⁷ Mu'temir, Babası, Katade, Enes b. Mâlik isnadıyla "Hz. Peygamber'in vefatına yakın vasiyeti; namaz ve sorumluluk olduğunuz kişilere iyi davranın idi." hadisini nakleder.¹⁴⁸ Bu hadîsi, senedde bulunan Halîfe b. Hayyat, kendi eserinde aynı isnad ve ifâdeyle nakletmektedir.¹⁴⁹ Bu itibarla Hattâbî'nin Halîfe b. Hayyât isnâdı ile aldığı hadislerin yazılı kaynağa dayandığını söylemek mümkündür. O'nun Halîfe b. Hayyât'tan başka bir isnâdı da "Ahmed b. Abdûs, Musâ b. Zekeriya, Halîfe b. Hayyât, ... dır."¹⁵⁰

Hattâbî, Muhammed b. Hüseyin, İbn Binti Menî', Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö.235/849),¹⁵¹ Hâlid b. Mahled,

-
144. Tesbit edilebildiği kadarıyla Hattâbî'nin Saîd b. Mansûr'dan senedinin tamamına yakını, Ahmed b. İbrâhim b. Mâlik, Sâîğ, Saîd b. Mansûr, ... şeklinde dir. Bkz. Ğarîb, I, 79, 103, 170, 198, 463, 471 vs.
145. Ebû Dâvud, Edeb, 19.
146. Uzle, s.56-57.
147. Hayâtı ve eserleri için bkz. Buhârî, Tarih, III, 191; İbn Hallikân, a.g.e. II, 243-244.
148. Ğarîb, I, 565.
149. Halîfe b. Hayyât, Müsned, s.22.
150. Ğarîb, II, 216.
151. Adı, Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim'dir. İlmî bir muhît içinde yetişmiş olup hadis ve tefsirde eserleri vardır. Kendisinden, Buhârî 30, Müslim 1540 hadis nakletmiştir. Bkz. İbn Hacer, Tehzîb, VI, 2-4; Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, a.g.e. V, 160; Hatîb, Tarih, X, 66-67; Zehebî, Siyer, XI, 122-127.

Ishâk b. Hâzim, Abdullah . Ebî Bekr b. Hazm, Salim b. Ömer, Hafsa senediyle Hz. Peygamber'in "Geceden niyetlenmeyen kişi için oruç yoktur" buyurduğunu nakleder.¹⁵² Senedinde bulunan İbn Ebî Şeybe, kendisinden önceki aynı senedle bu hadîsi Musannafında kaydetmektedir.¹⁵³ Bu durum Hattâbî'nin, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe kanalından aldığı hadislerin yazılı kaynağa dayandığını gösterir. Ayrıca bizzat gördüğü kaynaklar için kullandığı tesbit edilen,¹⁵⁴ kaynakla kendi arasındaki senedi bâzen hazfederek yaptığı nakillere İbn Ebî Şeybe'den aldığı hadislerde sıkça rastlanmaktadır.¹⁵⁵ Hattâbî'nin, bu âlimden Ebû Dâvud'da dâhil olmak üzere¹⁵⁶ farklı senedleri tesbit edilmektedir. Bunlar;

"Hattâbî, İbrahim b. Firâs, Ahmed b. Ali, İbn Ebî Şeybe,"¹⁵⁷

"Hattâbî, Muhammed b. Hâşim b. Hişam, Zekeriya b. Yahya el-Hinâî (ö.307/919),¹⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, ... "¹⁵⁹

"Hattâbî, ~~Ahmed b.~~ İbrahim b. Mâlik, Hasan b. Süfyan (ö.303/916),¹⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, ... "¹⁶¹

Hattâbî, İbnü'l-E'râbî, Dûrî (ö.271/884), Yahya b. Maîn (ö.233/847),¹⁶² Ukbe, Hişam o babasından Hz. Peygamber'in

152. Ğarîb, I, 206.

153. İbn Ebî Şeybe, Musannaf, III, 32. Aynı senedle Dâra-kutnî de alır. Bkz. Dâra-kutnî, Sünen, II, 172. Ayrıca bkz. Ğarîb, I, 205, İbn Ebî Şeybe, Musannaf, V, 36. " I, 606, krş. " " " VI, 517.

154. Buharî'den nakilleri gibi, bkz. Ğarîb, I, 575.

155. Bkz. Ğarîb, I, 572-573, 606; II, 393, 447; III, 52, 99.

156. Bkz. Ğarîb, I, 344; II, 455.

157. Ğarîb, I, 175.

158. Hayatı için bkz. İbn Ebî Hatim, a.g.e. III, 601; Zehebî, Mizan, II, 79.

159. Ğarîb, I, 176.

160. Ebu'l-Abbas, Hasan b. Süfyan b. Âmir; Hadisde " Müsned ve Kırk Hadisi vardır. Bkz. Sezgin, GAS, I, 169.

161. Ğarîb, I, 205; II, 122; 332, 337, 492. Hattâbî bu senedle doğrudan İbn Ebî Şeybe'den hadis alabileceği gibi, Hasan b. Süfyan'ın eserlerinden de almış olabilir. Ancak bu eserlerle karşılaştırma imkânı bulunamadı.

162. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Buhârî. Tarih, VIII, 307; Hatîb, Târih, XIV, 177-187; İbn Ebî Ya'lâ, a.g.e. I, 402-407; İbn Hallikân, a.g.e. VI, 139-143; Zehebî, Tezkire, II, 429-431, İbn Hacer, Tehzîb, XI, 280-288.

"Ebû Tâlib ölünceye kadar Kureyş kötülük yapmaktan çekindi." hadisini rivayet eder.¹⁶³ Aynı hadisi isnadda bulunan Yahya b. Maîn, Tarihinde kendisinden önceki aynı senedle nakletmektedir.¹⁶⁴ Bu rivayet ve Hattâbî'nin yaptığı diğer rivayetlerin, aynı senedlerle Yahya b. Maîn'in eserinde bulunması,¹⁶⁵ ayrıca onunla arasındaki senedi hazfederek yaptığı nakillerin de Yahya b. Maîn'in eserinden alındığının anlaşılması,¹⁶⁶ Hattâbî'nin, hocaları aracılığı ile bu eserden hadis aldığını gösterir.¹⁶⁷ Hadis tenkidi konusu işlenirken de Hattâbî'nin Yahya b. Maîn'den istifâde ettiği görülecektir.

Hattâbî, Muhammed b. el-Mekkî, Mûsâ b. Hârûn, Ahmed b. Hanbel(ö.241/885), Affân, Sâbit b. Yezîd, Âsım, Fudayl b. Zeyd, Gazvân senedi ile Abdullah b. Muğaffal'den , içecek kabı olarak kullanılması yasaklanan eşyâların isimlerini nakleder.¹⁶⁸ Aynı hadis isnadda bulunan Ahmed b. Hanbel'in Müsnedinde de, kendisinden önceki aynı senedle yer almaktadır.¹⁶⁹ Bu senedin dışında Ahmed b. Hanbel'den, Ebû Dâvud'un rivâyet ettiklerine de Hattâbî Ğarîbü'l-hadîsde yer vermektedir.¹⁷⁰ Bunların dışında, Hattâbî'nin, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedini görüp okuduğu düşüncesine kesinlik kazandırabilecek başka bilgiler de mevcuttur. Meselâ, Ebû Davud'un Süneninde de bulunan, "Müsteşar ile ilgili hadîsi",¹⁷¹ Hattâbî buradan almak yerine, hocası İbnu'l-E'râbî vasıtasıyla başka bir isnadla hadisi nakleder. Bu isnadda Ahmed b. Hanbel'e de yer vermediği halde, hadîs'in değişik lafızlarla Ahmed b. Hanbel tarafında rivâyet edildiğini¹⁷² belirtir.¹⁷³

163. Ğarîb, I, 128-129.

164. Yahyâ b. Maîn, Tarih, III, 43.

165. Bkz. Ğarîb, II, 394, krş. Yahya b. Maîn, Tarih, IV, 407.
" II, 34, " " " III, 20.

166. Meselâ bkz. Ğarîb, III, 28 deki doğrudan nakil, krş. Yahya b. Maîn, Tarih, II, 258 ve III, 343.

167. Diğer nakiller için bkz. Ğarîb, I, 58, 226-227, 408. vs.

168. Ğarîb, II, 501, ayrıca bkz. II, 131.

169. Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 57.

170. Bkz. Ğarîb, I, 168, 247, 275, 578, 588.

171. Ebû Dâvud, Edeb, 124.

172. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 274.

173. Uzle, s. 55.

Ayrıca, gerek yaptığı nakiller, gerekse rical tenkidinde ve fıkhıta ona sıkça müracaatı, Mekke'de hadis öğrenmesi ve en çok etkilendiği hocası Ebu Ömer ez-Zahid'in hanbeli mezhebine mensup olması yanında Ahmed b.Hanbel'in Müsnedi'nin Ğârib kelimelerini açıklayan bir eser yazması, böylece talebelerine de Müsned'i okutma ihtimali, Hattâbî'nin bu eserden istifade ettiği fikrini, kesinlik derecesinde güçlendirmektedir.

Hattâbî'nin, Buharî'nin sahîhini okuduğu ve eserin bizzat elinde olduğunda şüphe yoktur. Çünkü onu şerh etmiştir. Buna rağmen yine de ondan hadis naklederken kendisine kadar olan senedi de zikreder, en çok kullandığı sened, Hattâbî, Halef b.Muhammed el-Hayyam, İbrahim b.Ma'kil(ö.295/-907),¹⁷⁴ Muhammed b.İsmail, el-Buharî,...dir.¹⁷⁵ Bu senedin dışında Sahih'in başka rivayetini de gördüğünü ifade ile şu senedi verir.

Hattâbî, Muhammed b.Halid b. Hasen, Firebrî(ö.310/-922),¹⁷⁶ Muhammed b.İsmail el-Buharî,...¹⁷⁷

Ebu Dâvûd es-Sicistanî (ö.275/888)'nin Sünen'i; Aynı zamanda şerh ettiği bu eserin de Hattâbî'nin yazılı hadis kaynaklarından olduğu şüphesizdir. Bu eserden hadis naklederken yine de sened vermektedir.

Hattâbî'nin bu eseri hem İbnu'l-E'râbî hem de İbn Dâsse'den ayrı ayrı okuduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁸ Ğaribü'l-

174. Ebu İshak, İbrahim b.Ma'kıl İbnü'l-Haccâc en-Nesefî'dir.Buharîyi naklettiği gibi kendisine ait "Müsned"inden "Tefsir"inden vb.eserlerinden de bahsedilmektedir.Talebeleri arasında Halef b.Hayyam da vardır.Bkz.Zehebi,Siyer,XIII,493,İbnu'l-İmad,a.g.e.II.168.

175. Ğarib I,163,226,232,259,336,609.

176. Ebu Abdillah Muhammed b.Yusuf b.Matar b.Salih b. Bişr el-Firebrîdir,Hayatı için Bkz.İbn Hallikân, a.g.e.IV,290,Zehebi,Siyer,X,10-13;İbnü'l-İmad, a.g.e.II,286.

177. I lâm,I,5.Keza farklı rivayetleri için Bkz.I lâm, I,242.

178. Her iki hocadan aldığı bazı farklılıklara işaret etmesinden bu durum anlaşılır.Bkz.Ğarib,I,172, 305-306,Meâlim,I,271-272.

hadisinde aldığı müsned hadislerin ise 50 den fazlası Ebf Davud'dan nakledilmektedir . Böylece en çok O'nun hadisine yer vermiş bulunmaktadır. Bu rivayetlerde senedi; ya

Hattâbî, İbnü'l-E'râbî-Ebu Dâvûd,...dir.¹⁷⁹ ya da

Hattâbî, İbn Dâsse-Ebu Dâvûd,...dur.¹⁸⁰ Bu iki eseri yani Buhârî'nin sahihi ile Ebu Dâvûd'un sünen'ine şerh yazdığından bunlardan, hadis nakline örnek vermeye ihtiyaç yoktur.

Hattâbî'nin Neâsî'den hadis rivayet ettiği tesbit edilemedi. Ancak, Hz.Ebu Bekir'in halife seçilmesi esnasında Hz.Ömer'in konuşmasını anlatan hadis için Nesâî'ye işaret eder. Senedi ise Hattâbî-Çafer el-Huldî; Ahmed b.Ali b. Şuayb, en-Nesâî...dir.¹⁸¹ Burada zikredilen hadis Nesâî'nin Süneni'nde mevcuttur.¹⁸² Ancak Horasan bölgesinde meşhur eserler diye belirttiği yerde Nesâî'nin adına yer vermediği gibi Nesâî'den, başka rivayetlerine de rastlanamadı. Bu durumda, yukarıdaki rivayeti Nesâî'den almış olabileceği gibi, onun eserini görmeden kendi hocası Cafer el-Huldî'nin kitabından alması da muhtemeldir.

Hattâbî'nin hadis kaynakları arasında Buharî ve Ebu Dâvûd'dan sonra, İbn Huzeyme,(ö.311/923)nin ağırlıklı bir yeri vardır.. Şahsiyet itibariyle de İbn Huzeyme Hattâbî'nin en çok itibar ettiği hadis âlimleri arasındadır. Onun "Kitâbu'd-Duâ" isimli eserini şerh etmekle¹⁸³ kalmamış, aynı zamanda sâhîhini de okuyarak bu eserden hadis almıştır.

Meselâ, Hattâbî İbrahim b.Abdillah el-İsfahanî aracılığı ile İbn Huzeyme'den aynı senedle, Huzeyfe b.el-Yeman'ın rivayet ettiği Hz.Peygamber'in şu hadisini nakleder: "Diğer

179. Bkz.Ğarîb,I,172,305,383,578.

180. Örnekler için Bkz.Ğarîb,I,78;123;129;164,195,211,231,264,267,277,290,339,351,379,390,422,505,526,541,570,601,619,664,703.

181. Ğarîb,I,125.

Bu isimde bir Takdim tehir vardır. Ahmed b.Şuayb b.Ali b.Sinan en-Nesâî olmalıdır.

182. Nesâî, İmame,1.

183. Bununla ilgili bilgi, Hattâbî'nin eserleri kısmında verildi.

insanlara üç yönden üstün kılındık; yeryüzünün tamamı bize mescid ve su bulamadığımızda toprağı bize temiz kılındı"¹⁸⁴ Bu hadis devamındaki ilâve ile birlikte İbn Huzeyme'nin Sahîhinde mevcuttur.¹⁸⁵

Hattâbî'nin, İbn Huzeyme'nin Sahîhini okuduğı müellif ve eserin adını da zikrederek yaptığı nakilden de kesin olarak anlaşılmaktadır. Ayrıca Hattâbî'nin İbn Huzeyme'den hadis naklelerken ismini zikrettiğı bir başka râvî'de Muhammed b.Fazl'dır.¹⁸⁷

Diğer taraftan,"bu hadis'i Ahmed b.Menî' rivayet eder" ifadesini kullanıp, sadece O'nun senedini vererek hadis nakletmesi bu âlimin eserinden, aldığı gösterir. Nitekim, bu ifade ile Ahmed b.Menî (ö.224/838) Yakub b.el-Velîd, İbn Ebi Zi'b, Makberî, Ebu Hureyre isnadıyla "sahabeden birinin dul bir kadınla evlendiğini öğrenen Hz.Peygamber'in keşke kız'la evlenseydin" buyurduğu hadisi muhtasar olarak nakleder.¹⁸⁸ Bu hadis bazı farklı lafızlarla tam olarak İbn Hacer tarafından da Ahmed b.Menî'in Müsned'in'den tahric edilmiştir.¹⁸⁹

Ebu Avâne(ö.316/928)¹⁹⁰ hadisde "Müsned" müellifi olduğu gibi¹⁹¹ aynı zamanda Müslim b.el-Haccâc(ö.261/875)' Sâhîhine Müstahrec'de yazmıştır.¹⁹² Hattâbî'nin Ebu Avâne'den rivayeti O'nun Müsnedinde bulunamadı ama, aynı hadis Müslim'de de yer aldığından Ebû Avâne'nin Müstahrec isimli eserinden alması da muhtemeldir.

184. I'lâm,I,137.

185. İbn Huzeyme,Sahih,I,133.Hattâbî'nin İbn Huzeyme'den başka nakilleri için Bkz.Ğarîb,I,69,184,194,646,684,724. I lâm,I,100-101,393,394;389,360-361.

186. Bkz.I lâm,I,362,(burada aldığı hadis) İbn Huzeyme'nin sahih'i,IV,7 de geçmektedir.

187. Bkz.Ğarîb,I,727,732.

188. Ğarîb,I,726.

189. Bkz.İbn Hacer,Metâlib,II,18.

190. Ebu Avâne,Yakub b.İshak b.İbrahim(ed-Dabbî),b. Yezid el-İsferâyini en-Nisâbüri,eş-Şafii'dir.

191. Bu eseri "Müsnedü Ebî Avâne" ismiyle Beyrutta I-II cilt olarak basıldı.(1362) baskı tarihi olabilir.)

192. Bkz.Kettanî,a.g.e.s.27,Sezgin,GAS,I,174.

Hattâbî, İbrahim b.Abdirrahim el-Anberî, Yakub b. İshak b. İbrahim, Affan, Mu'temir b.Süleyman, Rukeyne babasından o da Semure b.Cüdeb isnadı ile "Hz.Peygamber, kölelerimizi dört isimle adlandırmamızı yasakladı; Eflah, Rabah, Yesar, Nâfi" hadisini kaydeder.¹⁹³ Bu hadis'i aynı lafızlarla Müslim, hocalarının hocası Mu'temir b.Süleyman'dan itibaren aynı senedle Sâhîhine almıştır.¹⁹⁴ Diğer taraftan Buhârî'nin "Allah'dan daha gayretli bir şahıs yoktur" bab başlığında zikrettiği hadis¹⁹⁵ lafız farklarını, Ebu Avâne'nin rivayetleri ile kıyaslaması¹⁹⁶ da onun eserini okuduğunu gösterir.

Buraya kadar belirtmeye çalıştığımız gibi Hattâbî'nin eserine aldığı hadisler kendisinden önceki yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Ayrıca çeşitli sebeplerle karşılaştırma imkânı bulunamayan diğer hadislerin de daha önceki yazılı kaynaklara dayanmış olma ihtimali kuvvetlidir. Çünkü bu hadislerin büyük bir kısmında, Hattâbî'nin senedinde bulunan râvîlerden eser sahibi olanları vardır. Bazen de doğrudan eserden nakilde kullandığı belirlenen ifadelerle yine eseri bulunan âlimlere istinâden hadis nakletmektedir.

Hattâbî'nin sened zikrederek hadis rivayet ettiği muhaddisler arasında eseri bulunan şu âlimler yer almaktadır: İbn Şihab ez-Zührî(ö.124/741)¹⁹⁷, Hammad b.Seleme(ö.167/-783)¹⁹⁸

193. Ğarîb, I, 530.

194. Müslim, Edeb, 10.

195. Buhârî, Tevhîd, 20.

196. İc'lâm, II, 1248.

197. Bkz. Ğarîb, I, 109, 113, 136, 159, 399, 579, 668 .Kendisi Ebû Bekir, Muhammed b.Müslim b.Ubeydillah b.Abdillah b.Şihab ez-Zührîdir.Hadisleri ilk Medvin eden kişi olarak bilinir.Bkz.İbn Abdilber Câmî, I, 88.

198. Hammad b.Seleme'nin Musannaf türünde bir eserinin varlığı bilinmektedir.Hayatı ve eserleri için Bkz.Buhârî, Tarih, III, 22-23; Ebu Nuaym, a.g.e.VI, 249-257. I, 258, İbn Hacer, Tehzib, III, 11-16, İbnü'l-Kaysarânî, a.g.e.I, 103.Kettânî, a.g.e.s.40.Hattâbî'nin nakilleri için Bkz .Ğarîb, I, 119-132, 193, 460, Meâlim, V, 346.Senedsiz nakillerine de rastlanmaktadır.Meselâ, Bkz.I, 448.

Şube b.el-Haccâc,(ö.270/786)¹⁹⁹, Süfyan b.Uyeyne,(ö.176 - 178/811-813)²⁰⁰ Esed b.Musa(ö.212/827)²⁰¹.

Hadis müsned sahibi İshak b.Rahuye(ö.238/852)²⁰² den bütün hadislerini aynı senedle alması da²⁰³ onları özellikle bu müsnedden aldığı ihtimalini kuvvetlendirir. Osman b. Ebi Şeybe(ö.239/853), Ebu Bekir İbn Şeybe'nin kardeşi ve müsned türünde eseri bulunan bu âlimde²⁰⁴ Hattâbî'nin hadis aldığı kaynaklar arasındadır.²⁰⁵ Müsedded b.Müserhed(ö.228/- 842)²⁰⁶ den ise hem sened vererek hem de doğrudan hadis alması onun eserinden aldığı göstermektedir.²⁰⁷

199. Bkz.Ğarîb,I,165;222-223,280;Hadisde Emiru'l-Müminin lakabını alan bu muhaddisinde kendisinden sonraya nakledilen yazılı kaynağının olduğu bilinmektedir.Geniş bilgi için Bkz.Buhârî,Tarih,IV,244-245;İbn Ebi Hatîm,a.g.e.IV,369-371;Zirikli,a.g.e.III,241-242,Kehhale,a.g.e.IV,301,Kettânî,a.g.e.s.113,Sezgin,GAS,I,92.
200. Ebu Muhammed,Süfyan b.Uyeyne b.Meymun el-Hülâlî el-Kûfî dir.Hadisde Câmî türünde eserinin yazdığı bilinen bu âlimin aynı zamanda Tefsir ilmi ile de ilgisi vardır.Bkz.İbn Ebi Hâtîm,a.g.e.IV,225-227;Ebu Nuaym,a.g.e.VII,270,318.Zirikli a.g.e.III,159,Kehhâle a.g.e.IV,235,Kettânî,a.g.e.s.41,Sezgin GAS,I,96,Hattâbî'nin Rivayetleri için Bkz.Ğarîb,I,425,532 vs.
201. Tam adı,Ebu Sâid Esed b.Mûsâ b.İbrahim b.Halîfe el-Velid Abdu'l-Melik b.Mervan el-Kuşeyrî el-Misridir.İlk Müsned yazarlardan olarak bilinir.Hayatı için Bkz.Buhârî,a.g.e.II,49;İbn Ebi Hatîm,a.g.e.II,338,Zehabi,Siyer,X,162-164,İbn Hacer,Tehzib,I,261,Kettânî,a.g.e.s.61.Rivayeti için Bkz.Ğarîb,I,374.
202. Ebu Yakub,İshak b.İbrahim b.Mahled b.İbrahim İbn.Rahuye et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezîdir.Hayatı ve Müsnedi hakkında geniş bilgi için Bkz.İbn Ebi Hâtîm,a.g.e.I,209-210;Ebu Nuaym,a.g.e.IX,234-238;Hatîb,Tarih,VI,345-355;İbn Ebi Ya'lâ,a.g.e.I,109;Sezgin,Buhârî'nin Kaynakları, s.252;Sezgin,GAS,I,109-110;Kettânî,a.g.e., s.65.
203. Bkz.Ğarîb,I,115,471,517;I lâm,I,292.
204. Ebu'l-Hasan Osman b.Muhammed b.Ebî Şeybe, İbrahim b.Osman el-Vâsitî, el-Kûfîdir.Eserleri için Bkz.Kettânî,a.g.e.s.66,Sezgin,Buhârî'nin kaynakları,
205. Bkz.Ğarîb,I,531;II,161. / s.46.
206. Bu âlim'in Müsnedi'nin olduğu bilinmektedir.Bkz.Kettânî,a.g.e.s.62;Sezgin,Buhârî'nin kaynakları, s.46.
207. Hadisler için Bkz.Ğarîb,I,210,691.Bu hadisi İbn Hacer'in el-Metalibü'l-Aliyesinde karşılaştırmak bakımından aradık.Ancak hadis kütübüsitte kaynaklarından bazılarında yer aldığından İbn Hacer almamış olmalı ki, bulunamadı.

Ebu Ümeyye et-Tarsûsî'nin Müsned'i (273/886),²⁰⁸ Ebu Müslim el-Keşî(ö.292/904) nin Sünen'i²⁰⁹ Hasan b.Süfyân (ö.303/916)ın Müsned ya da Kırk Hadis'i²¹⁰ de Hattâbî'nin hadis aldığı kaynaklar²¹¹ arasında sayılabilir.

IV.asır hadis âlimlerinden,İshak b.İbrahim(ö.304/-917)'in Müsned'i,²¹² İbn Binti. Meni(ö.317/929)'in Müsned'i²¹³ Ebu Arûbe(ö.318/930)'nin bazı eserleri²¹⁴ ve Değûlî (ö.325/936)'nin Mucem²¹⁵ rivayet ettiği eserler arasındadır. Hattâbî,Değûlî kanalıyla hadislerin tamamını aynı senedle almakta²¹⁶, dolayısıyla O'nun eserinden rivayeti kuvvet kazanmaktadır.

208. Hattâbî,Ğârîb,I,660 da, bu alimden Hocası Esam vasıtasıyla hadis nakleder.Müsned türünde bir eserinin olduğu kaydedilen âlim'in hayatı ve eserleri için Bkz.Hâtîb,Tarih,I,394-396;a.g.e.Sezgin,GAS;I,148-149.
209. Rivayetler için Bkz.Ğârîb,I,265,320,615;vb.yerlerde rivayetlerde bulunur.Bu âlim'in hadis bir "Sünen" bir de "cüz"ü bulunduğu kaydedilmektedir. Hayatı ve Eserleri için Bkz.Hâtîb,a.g.e.VI,120-124;Zirikli,a.g.e.I,42;Kettânî,a.g.e.s.34.
210. Ebu'l-Abbas Hasan b.Süfyân b.Amir b.Abdilaziz, b.Numan,b.Atâ eş-Şeybanî en-Nesâî'dir.Bu âlimin hadiste üç tane "Müsned'i ve kırk hadis'i olduğu kaydedilmektedir.Hakkında geniş bilgi için Bkz. Subkî,a.g.e.II,210-211;Kehhâle,a.g.e.III,228;Kettânî,a.g.e.s.71,Sezgin,GAS,I,169.
211. Rivayetleri için Bkz.Ğârîb,I,185,205,223,435.
212. Ebu Yakûb,İshak b.İbrahim b.Nasr en-Nişaburî, el-Buštî'dir.Bkz.Sem'ânî,a.g.e.I,359,Kettânî,a.g.e.s.71.Bu âlim'in Müsned'i olduğu için ondan almış olabilir.Hadisleri için Bkz.Ğârîb,I,66,208,324,410,519,556,616 vs.
213. Ebu'l-Kasım Yezîd binti Ahmed b.Menî el-Bağavî: Üsam'e b.Zeyd'in Hz.Peygamberden rivayet ettiği hadislerden meydana gelen bir "Müsned'i'nin mevcut olduğu kaydediliyor.Bilgi için Bkz.Kehhâle,a.g.e. VIII,94,Sezgin,GAS,I,176.
214. Adı,Ebu Arube,Hüseyin b.Muhammed b.Hammad es-Sülemî el-Harranî'dir.Hadisde değişik eserleri vardır.Hayatı ve Eserleri hakkında bilgi için Bkz. Zehebî,Tezkira II,774-775;Zirikli,a.g.e.II,277;Sezgin,GAS,I,176.Hadisler için Bkz.Ğârîb,I,373,504,547.
215. Tam adı,Ebu'l-Abbas Muhammed b.Abdirrahman b.Muhammed ed-Değulî'dir."Mu'cem" türünde bir eseri vardır.Bkz.Kettânî,a.g.e.s.136.
216. Rivayetler için Bkz.Ğârîb,I,63,69,364,421,510,II,52,75 vs.

Hadis de bazı eserleri bulunan Mehâmîlî(ö.330/941)²¹⁷ ile, Müsned sahibi Heysem b.Küleyb(ö.335/946)²¹⁸ de Hattâbî'nin sened zikrederek hadis naklettiği kimselerdir. Dolayısıyla bunlardan aldıkları hadislerde yazılı kaynaklara dayanmaktadır.

Hattâbî, hadisinde eseri olan bazı âlimlerden, isnad geleceğini takip edip sened zikrederek hadis aldığı gibi, bazen de yazılı kaynak ile kendi arasındaki isnadı hafifleterek doğrudan kaynaktan almaktadır. Bu tür hadislerde, kaynağın kendi senedini yine de vermek suretiyle, hadis'in alındığı kaynak hakkında tereddüdü ortadan kaldırmış olur. Ayrıca senedi hafifleterek aldığı kaynakların kendine hangi yolla geldiğini bazen göstermesi de, kaynağa ulaşmama şüphesini ortadan kaldırmaktadır. Senedsiz olarak hadis aldığı kaynaklar arasında şunları görmekteyiz;Firyâbî,(ö.212/827)²¹⁹ Ebu Hayseme Züheyr b.Harb(ö.234/848)²²⁰

-
217. Adı,Ebu Abdillah Hüseyin b.İsmail b.Muhammed ed-Dabbî el-Bağdadî'dir.Hayatı ve Eserleri hakkında bilgi için Bkz.Hatîb,a.g.e.VIII,19-23-Zehabi,Tezkira II,824-826,Kettânî,a.g.e.s.93;Sezgin,GAS,I,180-181,Hattâbî'nin rivayeti için Bkz.Ğarîb,I,144.
218. Adı,Ebû Saîd Heysem b.Küleyb b.Şurayh b.Ma'kıl eş-Şaşî'dir.Hayatı için Bkz.Zehabi,Tezkire,II,848-849;Kehhâlê,a.g.e.XIII,156;Kettânî,a.g.e.s.73,Sezgin,GAS,I,183,Rivayetleri için Bkz.Ğarîb,I,125,149,179,230,584,589,600,634.
219. Ebu Abdillah,Muhammed b.Yusuf b.Vakîd b.Osman ed-Dabbî,et-Türki,el-Firyabî,Bu âlim aynı zamanda Buhârî'nin de hocasıdır ve kendisinin "Müsned" türünde eseri vardır.Bkz.Kettânî,a.g.e.s.67.Hattâbî,Doğrudan hadis aldığını belirterek,Firyâbî'nin hadisi lafzı ile başlar.Bkz.Ğarîb,I,371; Bu hadis aynı zamanda Buhârî'nin Sahihinde yer almaktadır.Buhârî,Tefsir,Sûre 24,1.Ancak Hattâbî'nin rivayeti çok muhtasaradır.
220. Hattâbî şahit getirirken,Züheyr b.Harb rivayet eder diye başlar.Bkz.Ğarîb,I,77;Bu ifade bir eserden aldığını gösterir.Ancak bu hadis Züheyr b.Harb'in Kitâbu'l-İlm isimli eserinde bulunamadı.Kettânî,O'nun başka eserlerinin olduğunu da kaydeder.Bkz.Kettânî,a.g.e.s.7,63,163.Bu âlim aynı zamanda Buhârî'nin kaynakları arasındadır. Bkz.Sezgin,Buhârî'nin kaynakları,s.303;Hayatı için Bkz.Buhârî,Tarih,III,429;İbn Ebî Hâtim,a.g.e.III,591;Hatîb,a.g.e.VIII,482-484.

Abd b.Humeyd(ö.249/863),²²¹ Zührî,(ö.258/872)²²² Yakûb b. İbrahim ed-Devrekî(ö.252/866)²²³ ve Serrâc(ö.313/925)²²⁴ dan doğrudan hadis almakta dolayısıyla kendi eserleri bulunan bu âlimlerin kitaplarından istifade etmiş olabileceği ihtimali kuvvetlenmektedir. Ayrıca bunların dışında bazı hadisleri de hadiste eser yazmış âyimlerden bazen senedli, bazende senedsiz aldığı görülmektedir. Meselâ; Ebu Hatîm, Muhammed b.İdris(ö.275-277/890)²²⁵ Ali b.Abdülaziz el-Bağavî (ö.286-287/900)²²⁶

221. Hattâbî'nin bu âlimden rivayetleri, tesbit edebildiği kadarıyla ayetlerin tefsirinde sahabe kavli ve tabii sözüdür.Bkz.Ğarîb,II,512,III,79;Bu nedenle İbn Hacer'in eserinde bunlar bulunamadı.Oysa Hattâbî kesin bir ifade ile senedsiz olarak almaktadır.Bu takdirde O'nun Müsned'inden değilde, başka eserinden almış olması muhtemeldir.Hayatı ve eserleri için Bkz.İbn Hacer,Tehzib,VI,455-457, Sezgin,GAS,I,113.
222. Hattâbî,doğrudan aldığı gösteren ifadelerle bundan hadis alır.Bkz.Ğarîb,I,101,225,249,263,273,285,468,485,644;Zühli'nin Adı,Abdillah,Muhammed b.Yahya b.Abdillah b.Halid b.Faris b.Züeyb ez-Zühli en-Nisabûri'dir.
223. Adı,Ebû Yûsuf,Yâkub b.İbrahim b.Kesir ed-Devrekî'dir.Kendisi "Müsned"sahibidir.Bkz.Kettânî,a.g.e.s.69.Hattâbî'nin zaman itibariyle görmesi mümkün olmayan bu âlimden doğrudan hadis alması onun eserinden aldığı gösterir.Bkz.Ğarîb,I,322.
224. Adı,Ebu'l-Abbâs Muhammed b.İshak b.İbrahim b.Meh-rân es-Sarrac es-Sekafi en-Nisabûri'dir.Hadis ilmi ile ilgili "Müsned" dahil bir den fazla eserinin varlığı bilinmektedir.Hayatı ve eserleri için Bkz. Hatîb,Tarih,I,248-252;Zirikli,a.g.e.VI,253;Kehhale,a.g.e.IX,38,Hattâbî'nin rivayetleri için Bkz.Ğarîb,I,507,562.
225. Ebu Hatîmden,nakilleri için Bkz.I,149,257,732;Hattâbî'nin Ebu Hatîmden hadis alabileceği birkaç eseri bulunmaktadır.Bunları Kitabü'z-Zühd, İtikâd, vs.dir.Hayatı ve eserleri için Bkz.İbn Ebî Hatîm, Takdime,349-372,Hatîb,Tarih,II,73-77;Ebû Yâ'la,a.g.e.I,284;İbn Hacer Tehzib,IX,31-34;
226. Bağavî'den nakilleri için Bkz.Ğarîb,I,350,387,455,595.Adı,Ebu'l-Hasan Ali b.Abdulaziz b.el-Merzuban b.Sâbûr el-Bağavî olan âlimin bir "Müsned" birde "cüz"ü bulunduğu kaydedilmektedir.Hattâbî,Müsned'in den almış olmalıdır.Çünkü cüz'ün,Kasım b.Sellâm tariki ile dlduğu kaydedilmektedir.Bilgi için Bkz. Zirikli,a.g.e.II3-114;Kettânî,a.g.e.s.65,Sezgin,GAS,I,161.

ve Mûsâ b.Hârûn el-Hammâl(ö.294/907)dan²²⁷ almış olduğu hadislerde bu durum görülmektedir.

Yazılı kaynak açısından Hattâbî'nin hadislerini değerlendirenken gözönünde bulundurulması gereken bir husus daha vardır. O'da Hattâbî'nin bizzat kendi hocalarıdır. Çünkü Hattâbî'nin öğrenim hayatında etkili olan hocalarının da müstakil çalışmaları vardır. Bunların da kaynaklarının değerlendirilmesi ayrı bir konudur. Ama bazı hadisleri daha önceki kaynaklar yerine bunlardan almış olması da mümkündür.

Meselâ hocalarından, Ebû Câfer er-Razzâz (ö.339/950)'ın hadiste "Amâli" ve "cûz" türünde eserleri vardır.²²⁸ Ebu Saîd İbnü'l-Erâbî(ö.340/951)'ın Mu'cem²²⁹, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b.Ubeyd,es-Saffar(ö.341/952)'ın Sünen'i²³⁰ Ebu Ali,İsmali es-Saffar(ö.341/952)'ın "cûz"ü,²³¹ İbnu's-Semmak(ö. - 344/955)'ın birkaç değişik eseri,²³² İbnu'l-Abbas el-Esam'(346/957)'ın da hadisle ilgili eserleri,²³³ Ebu Bekir Mukerrem b.Ahmed el-Kazı el-Bezzaz (ö.345/956)'ın el-Fevaid'i²³⁴ Ebu Bekir, Ahmed b.Süleyman en-Neccad(ö.348/959)'ın Sünen'i²³⁵ bunlardandır. Ayrıca zaman olarak kendisine daha yakın hadis âlimlerinden de hadis aldığı görülmektedir. Meselâ, Ebu Bekir,Ahmed b.İbrahim el-İsmailî(ö.371/981)²³⁶den rivayeti bunu gösterir.²³⁷

227. Hadisler için Bkz.Ġârîb,I,145,146.Bu âlim,Ebu İmrân Mûsâ b.Hârûn b.Abdillah el-Bezzar el-Hammâldır.Hadisde bir "cûz"ü vardır. Hayatı ve Eserleri için Bkz.Hatîb,a.g.e.XIII,50-51;Kehhâle,a.g.e.XIII,49,Sezgin,GaS,I,163.

228.Sezgin,GaS,I,184.

229. Kettânî,a.g.e.s.137.

230. Aynı eser,s.36.

231. Aynı eser,s.88.

232. Sezgin,GaS,I,185-186.

233. Aynı eser,I,186.

234. Aynı eser,I,186-187.

235. Kettanî,a.g.e.s.36.

236. Ebu Bekir İsmailî'nin Buhârî'nin Sahihine yaptığı Muhtaraç'i'nin dışında başka eserleri de vardır. Hayatı ve Eserleri için Bkz.Zehabî,Mizan,I,178; İbnu'l-İ'mâd,a.g.e.II,75;Zirikli,a.g.e.I,83; Sezgin,GaS,I,202.

237. Meâlim,I,11.

Bu tesbitler çerçevesinde Hattâbî'nin hadis kaynakları değerlendirilirse, özellikle H.III ve IV.asırda yazılan önemli eserlerden müteşekkil oldukları görülür. Ancak burada dikkati çeken bir husus vardır. Kütübü sitte eserlerinden dört tanesi hakkında Hattâbî, "Horasanlılar'ın çoğu, Muhammed b.İsmâil ve Müslim b.Haccac ile sahih hadisleri toplamakta onların tenkit ve hadis seçmedeki şartlarıyla aynı şartlarda hadis toplayanlara itibar ederler. Ancak Ebû Dâvûd'un Sünen'i tertip bakımından daha güzel ve fıkıh yönünden daha geniştir. Keza Ebû İsmâ'nın kitabı da güzel bir kitaptır".^{237a} ifadesini kullanır.

Hattâbî, ismen zikrettiği bu kaynaklardan Buhârî ve Ebû Dâvûd'un eseri üzerinde çalışma yapmış, başka eserlerinde de bunlardan hadis nakletmiştir. Fakat ismen zikrettiği halde Müslim'in Sahîh'i ile Tirmizî'nin Sünen'inden hadis aldığı tesbit edilememiştir. Tirmizî'nin Sünen'i ni görüp okuduğu ihtimali kuvvetlidir. Çünkü onun hakkında "güzel bir kitaptır" ifadesini kullanmaktadır. Bu, onu tetkik ettiği anlamına gelir. Ayrıca hadis tenkîdi kısmında görüleceği gibi, Tirmizî bu konuda Hattâbî'nin kaynakları arasındadır. Nitekim bazı hadisler'in isnadı hakkında Tirmizî'nin tenkitletlerini, doğrudan O'nun Sünen'inden aldığı anlaşılmaktadır.²³⁸ Müslim'in Sahîhine gelince, Hattâbî her ne kadar bu eserin meşhur olduğunu belirtse de kendisinin bu eseri görmediği ya da tetkik etmediği ihtimali söz konusudur. Çünkü Müslim'in sahihinde de geçen aynı hadisleri ondan değil de başka kaynaklardan nakletmektedir. Meselâ İbn Ebî Şeybe'nin eserinde yer alan ve Müslim'in de ondan aldığı hadisleri Hattâbî, kendisine ait başka senedlerle vermektedir. Bunda İbn Ebî Şeybe'nin Musannafı elinde olduğu için ilk kaynağa müracaat esasını gözettiği düşünülebilir. Fakat Müslim'in rivayet ettiği bir başka hadis'i O'nun eserinden almak yerine Ebû Avâne'nin Müslim üzerine yaptığı Müstahraç'den aldığıının anlaşılması ve başka hadislerde de Müslim'e mürâcaatı'nın

237a. Meâlim, I, 11.

238 . Bkz. Meâlim, III, 259; Karşılaştır, Tirmizî, Sünen, III, 96; Tirmizî, Savm, 24'deki hadis.

tesbit edilememesi bu eser'i tetkik etmediği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Sünenlerden Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserlerini özel olarak tanıtmasına karşılık, Nesâî'nin Süneni'ne bu manada özel bir yer vermediği görülmektedir. Tesbit edilebildiği kadarıyla Nesâî tariki ile sadece bir hadis almaktadır. O'nu da belki Nesâî'nin süneni'ni görmeden hocası Cafer el-Huldî'nin eserinden²³⁹ almış ve Nesâî'nin Sünen'ini görmemiş de olabilir. Kütübü sitteden sayılan diğer eser İbn Mace'nin Süneni hakkında herhangi bir bilgi verdiğine rastlanmadığı gibi isnadları içerisinde de ondan rivâyeti tesbit edilememektedir. Hattâbî'nin beyanına göre O'nun zamanında kütübü sitte'nin dört eserinin meşhur ve yaygın olduğu diğer ikisinin ise fazlaca tanınmadığı anlaşılmaktadır. Meşhur olanlardan da Hattâbî Müslim'in sahihinden hadis almamıştır. Ama diğer taraftan Müslim kadar meşhur olmayan Humeydi ve Saîd b.Mansur ile Müslim'den sonra yaşamış olan İbn Huzeyme'den Hattâbî'nin pek çok hadis aldığı da dikkati çekmektedir.²⁴⁰ Bunların dışında daha başka kaynaklara da vâkıf olduğu gözönüne alınırsa Hattâbî'nin geniş bir hadis bilgisinin olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Buraya kadar Hattâbî'nin eserlerine aldığı ve doğrudan hadis rivayet ilmini konu alan eserlere dayalı olanlarının tesbitine ve örneklerini vermeye çalıştık. Ancak O'nun ğarîbü'l-hadis ve tarih kaynaklarından da hadis aldığı görülmektedir. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:

1-Nadr b.Şümeyl Ğarîbü'l-hadis yazarlardandır, Aynı zamanda hadis ravisidir. Hattâbî bir taraftan, Abdullah b. Muhammed,İbnü'l-Cüneyd, Muhammed b.Kudâme el-Mervezî, Nadr b.Şümeyl...senediyle hadis alırken²⁴¹ diğer taraftan, başka bir hadis için "...Bu hadis Nadr b.Şümeyl'den rivayet edilir

239. Bkz.Ğarîb,I,125.

240. Bu durumda Hattâbî'nin Müslim'i görmediği düşünülebilir. Ancak bu kadar çok hadis kaynağını tetkik eden bir şahsın,Müslim gibi meşhur bir eseri bildiği halde görmemesi izahı zor bir durumdur.

241. Ğarîb,I,658.

ama ben, Onun Ğarîbü'l-hadîs isimli kitabında bunu bulamadım."²⁴² demektedir.

2-Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Ğarîbü'l-hadîs'i de, Hattâbî'nin doğrudan hadis aldığı belirlenen kaynaklar arasındadır. "Kim Kur'an öğrenir de sonra unutursa ..." hadîsini isnâdını belirtmeden "Ebû Ubeyd, kitabında zikretti." diye nakletmesi²⁴³ ve Onun eserinden alındığının belirlenmesi²⁴⁴ bu durumu teyid eder. Bu iki eser aynı zamanda Hattâbî'nin bilgi kaynakları arasındadır. Bunları doğrudan hadis naklinde de kullanması nedeniyle tekrar temas edilmiştir.

Hattâbî, çalışma alanı kapsamına girdiğinden bazı siyer ve meğâzî kitaplarında geçen hadisleri de, bu sahada yazılan meşhur kaynaklardan almaktadır. Bunlar arasında;

1-İbn İshâk (ö.151/768)'ın Siyret'i

Hattâbî, bu alanda ilk eser yazarlardan İbn İshâk'tan doğrudan eserden aldığını belirten uslûpla hadis almaktadır. Ancak, Hattâbî'nin aldığı bu hadislerle²⁴⁵ İbn İshâk'ın mevcut eserinde tesâdüf edilememiştir. Bu durumun, elde mevcut eserin İbn İshâk'ın kitabının tamamı olmayışından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Nitekim, Hattâbî'nin, İbn İshâk'a atfen naklettiği "Tebuk savaşına katılmayanlarla ilgili hadis",²⁴⁶ aynı isnad ve ifâdelerle İbn Hişam'ın eserinde de İbn İshâk'a atfen nakledilmektedir.²⁴⁷

2-Ezrâkî (ö.223/837)'nin Ahbâru Mekke'si

Bu âlim, daha çok tarihçi olarak bilinmekte ve Mekke Târihi konusundaki eseriyle tanınmaktadır.²⁴⁸ Hattâbî

242. Ğarîb, I,723. Ayrıca bkz. Ğarîb,II331; III,19.

243. Aynı eser, I,309

244. Bkz. Ebû Ubeyd, Ğarîb,III,48.

245. Bkz. Ğarîb,I,219-220,458,588; II,28,114,381.

246. Ğarîb, I,303. Hattâbî'nin Tebuk savaşı ile ilgili bu nakli, İbn İshâk'ın eserinde bulunamamıştır. Çünkü elimizde mevcut, Muhammed Hamidullah'ın tahkîkî ile Hayra Hizmet Vakfı tarafından 1981 de neşredilen İbn İshâk'ın Siyreti Uhud savaşından sonrasını almamaktadır. Hattâbî'nin elindeki nüsha büyük ihtimalle tamamdır.

247. İbn Hişam, Siyre, IV,172-173.

248. Bkz. Kettâni, a.g.e. s.134.

bu âlimin eserinden Mekke ile ilgili haber ve hadisleri, senedli ya da senedlerini hazfederek nakiller yapmaktadır.²⁴⁹ Hattâbî'nin nakilleri, Ezrakî'nin eseri ile karşılaştırılınca, O'nun kitabından aldığı anlaşılmaktadır.²⁵⁰

3-Vâkıdî (ö.206-209/822)'nin Meğâzîsi,

Târih kaynakları arasında en çok nakıl yaptığı eserlerden biri de Vâkıdî'nin Meğâzîsidir. Hattâbî, bu eserden çoğunlukla Vâkıdî'ye kadar olan senedi hazfederek,²⁵¹ bâzen de; İbn Dâsse, Ahmed b. Amr, Abdullah b. Şebîb, Vâkıdî, ... isnadıyla nakiller yapmaktadır.²⁵² Haberleri alış şekli ve aldığı haberlerin karşılaştırıldığında Vâkıdî'nin eserinde kendisinden önceki aynı senedlerle bulunabilmesi,²⁵³ hocaları aracılığı ile de olsa Hattâbî'nin bu eserden aldığını göstermektedir.

4-Buhârî (ö.256/870)'nin Târîh'i

Hattâbî'nin birinci derece hadis kaynakları arasında Buhârî'nin Sahîhi'nin geldiği muhakkaktır. Ancak Buhârî'nin Hattâbî açısından önemi ve kaynak olma durumu bu kadardan ibâret değildir. Hattâbî'nin hadis tenkidindeki kaynakları arasında Buhârî'ye tekrar yer verilecektir. Hattâbî, bu eserden sadece hadis tenkidinde değil zaman zaman hadis naklinde de istifâde etmektedir.²⁵⁴ Meselâ "Allah Arşî'nin üstündedir." hadisini bu eserin ismini vererek almaktadır.²⁵⁵

Hattâbî'nin hadis bilgisi bu kaynaklar çerçevesinde değerlendirildiği zaman O'nun hadis rivayetinde "hâfız" ünvanı ile tanıtılmasında herhangi bir abartmanın olmadığı açıkça görülür.

249. Bkz. Ğarîb, I, 278, 317, 659; II, 381, 465, 479, 570.

250. Bkz. Ğarîb, I, 278, krş Ezrakî, Ahbâr, II, 155.

" I, 316, " " " II, 272.

" II, 381, " " " I, 127-128.

251. Bkz. Ğarîb, I, 198, 316, 347, 489.

252. Bkz. Aynı eser, I, 469, 647, 675, 677, 678, 686.

253. Bkz. Ğarîb, I, 166, krş, Vâkıdî, Meğâzî, I, 292.

" I, 316, " " " I, 219.

" I, 332, " " " III, 886.

254. Bkz. Ğarîb, I, 116-117; II, 487.

255. Meâlim, VII, 67, krş, Buhârî, Târîh, II, 224.

2-Hadislerin Farklı İsnadlarını Belirtmesi

Hattâbî, hadisleri yazılı kaynaklardan almasına rağmen, onların isnadlarını da belirtmeyi ihmal etmemiş büyük ölçüde bunu prensip haline getirdiği de görülmüştür. Bu durum Hattâbî'nin bir başka yönünü ortaya koymaktadır. O da isnad bilgisi ve buna verdiği ehemmiyettir. İşte Hattâbî hadiste isnadın önemini bildiği için bâzen bir hadisin birden fazla isnadını tespit etmekte ve bunların üzerinde durmaktadır. Diğer taraftan fıkıhta da imam olan Hattâbî, hadislerdeki rivayet farklılıkları üzerinde titizlikle durmaktadır. Çünkü fıkî hükümler hadislere dayanmakta dolayısıyla da hadislerdeki bazı ziyâde ve noksanlıklar ile kelime farklılıkları neticeyi etkilemektedir. Bu farklılıkların tesbîti isnad bilgisini gerektirmektedir.

Meseleyi özellikle bu zâviyeden değerlendiren Hattâbî, aynı hadîsin farklı isnadlarına da dikkat etmekte, gerektiğinde bildiği bütün isnadlarını da zikretmektedir. Bu konuyla ilgili seçilen şu misaller mevzuyu azıklamak bakımından yeterlidir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, zekat vermeyenlere karşı Hz. Ebû Bekir'in tutumu ve Hz. Ömer'in itirazına sebep olan hadîs'in, sahabe râvilerinden biri Ebû Hureyredir. Buhârîdeki Ebû Hureyre rivâyeti ise, diğer sahabe râvilerin rivâyetinden kısadır. Ancak Hattâbî bu konuda hadisin Ebû Hureyre isnâdıyla gelen sekiz ayrı rivâyetâ naklederek bunlar arasında tam olanını da bulur. Bu isnadlar:

1-Hattâbî, Abdullah b. Muhammed, Muhammed b. Abdillâh b. Cüneyd, Muhammed b. Kudâme, Nadr b. Şümeyl, Muhammed b. Amr, Muhammed b. Seleme, Ebû Hureyre. ...

2-Hattâbî, İbn Mâlik, Süddî, İsmâil b. Ebî Üveys, Mâlik b. Enes, A'lâ, Babası, Ebû Hureyre. ...

3-Hattâbî, Ebû Muhammed, Hasan b. Abdilaziz, Ebû Âsım, İbn Aclân, Babası, Ebû Hureyre. ...

4-Hattâbî, Neccâd, Hâris b. Üsâme, Ebû Âsım, İbn Aclân, Babası, Ebû Hureyre. ...

5-Hattâbî, İbn Dâsse, Keşşî, Ebû Âsım, Babası, Ebû Hureyre. ...

6-Hattâbî, İbnü'l-E'râbî, Muhammed s. Ahmed b. Cüneyd, Dakkâk, Abdulğaffar b. Ubeydillah, Sâlih b. Ebi'l-Ahdar, Zührî, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Hureyre. ...

7-Hattâbî, Halef b. Hayyam, İbrahim b. Ma'kıl, Buhârî, Ebu'l-Beyan, Sağyb b. Ebî Hamze, Zührî, Ubeydullah b. Abdilllah b. Utbe, Ebû Hureyre. ...²⁵⁶

Buhârî'nin bu senediyle yaptığı rivayeti tahkîk ederek, yukarıdaki senedlerle de hadîs'in aynı şekilde muhtasar rivayet edildiğini, ancak yine sağlam olduğunu açıkladığı, İbn Huzeyme'nin Sahîhindeki şu senedi de verir. Bu senedle hadisin tam olduğunu belirtir.

8-Hattâbî, İbrâhim b. Abdillah, Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, Muhammed b. Eban, Ebû Nuaym, Ebu'l-Anbes Saîd b. Kesîr, Babası, Ebû Hureyre. ...²⁵⁷

Bu senedlerin hepsi Ebû Hureyre'den rivayet edilen aynı hadisin farklı isnadlarıdır. Hattâbî'nin hadisi aldığı farklı kaynakları göstermektedir.²⁵⁸ Hattâbî bu kadarla kalmayarak, kendi delil aldığı İbn Huzeyme rivayetinin sağlamlığını göstermek ve diğer isnadlarla yapılan rivayetlerin raviler tarafından kısaltıldığını belirtmek için, aynı hadisin ilk râvisine yani sahabeye kadar giderek kendi kabul ettiği metne uygun rivayeti bulur. Bu çerçevede Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen hadîsin İbn Huzeyme hadisinin Ebû Hureyre rivayeti gibi tam olduğunu belirterek bu hadisin iki ayrı isnâdında kaydeder. Bunlar:

1-Hattâbî, İbnü'l-E'râbî, Muhammed b. Abdilmelik, Amr b. Âsım, İmran b. Dâvud, Ma'mer b. Râşid, Zührî, Enes b. Mâlik. ...

2-Hattâbî, İbn Dâsse, Ebû Dâvud, Saîd b. Yakub, Abdillah b. Mübarek, Humejd, Enes b. Mâlik. ...²⁵⁹

256. Buhârî, Zekat, 1.

257. krs. İbn Huzeyme, Sahîh, IV,7.

258. İcâm, I,356-361.

259. Aynı eser, I,362.

Hattâbî'nin, hadislerin farklı isnadları üzerinde titizlikle durması daha çok mânâ ile ilgilidir denilebilir. Yâni hadisin ihtiva ettiği hüküm ve mânâyı ortaya koyabilmek için onun sıhhati'nin isbâtı niteliğindedir. Nitekim, "İslâm de-ğirmeni otuz üç yıl döner ..." hadisinin üç ayrı isnadını ve bâzı lafız farklarını kaydederken de amacı budur. Bu isnadlar:

1-Hattâbî, Ibnu'l-E'râbî, Muhammed b. Mûsâ, Vaddâh b. Yahyâ, Ebû Bekir b. Ayyâş, A'meş, Mansûr, Rıb'î, Abdullah...

2-Hattâbî, Sevâde b. Ali, İbrâhim b. Ziyâd, Sâîğ, Şâzân, Ebû Bekir b. Ayyâş, A'meş, Mansûr, Rıb'î, İbn Nâciye, Abdullah. ...

3-Hattâbî, Hasan b. Mükrem, Yezîd b. Hârûn, Avvâm b. Havşeb, Ebû İshâk, Kâsım b. Abdirrahman, Babası, Abdullah. ... şeklindedir.²⁶⁰

Aynı şekilde cuma namazına erken gitmenin faziletini açıklayan hadislerde de ziyâde ve ihtisâr niteliğinde bazı lafız farkları mevcuttur. Hadisin muhtevasını tam ve doğru anlamayı zorlaştıran bu durumu açıklarken de Hattâbî, bu hadislerin isnâdına müracaat ederek kendisine ulaşan üç ayrı isnâd ile hadîsi nakleder. Bunlar:

1-Hattâbî, Ibnu'l-E'râbî, Sa'dân, Süfyân, Zührî, Sa'id b. Müseyyeb, Ebû Hureyre. ...

2-Hattâbî, İbn Mâlik, Ömer b. Hafs, Sedûsî, Âsım b. Ali, İbn Ebî Zi'b, Zührî, A'rec, Ebû Hureyre. ...

3-Hattâbî, İbn Dâsse, Ebû Dâvud, Abdullah b. Mesleme, Mâlik, Sümeyy, Ebû Sâlih, Ebû Hureyre. ... Şeklindedir.²⁶¹

Çoğaltılması mümkün olan bu örnekler,²⁶² Hattâbî'nin, isnadlarıyla beraber geniş bir hadis bilgisine sahip olduğunu gösterir. Hattâbî'nin isnadlarındaki râvi sayısı genel ortalama itibariyle yedi kişidir. Ancak bu bâzen altıya düşmekte bazen de sekiz nâdiren de dokuz kişiye çıkmaktadır.

260. Hadis ve senedler için bkz. Ğarîb, I, 549.

261. Bkz. Aynı eser, I, 326-327.

262. Bu misallerden biri için bkz. Duâ, s.98-99.

IV. Asra kadar hadislerin tedvin ve tasnif işleminde büyük mesâfe alınarak yazılı kaynaklarda tesbit edilmişti. Ancak zamânın ekonomik, sosyal ve teknik imkanlarının yazılı kaynakları istenildiği kadar çoğaltma ve yaygınlaştırmaya elverişli olduğu da söylenemez. Bu durum hâfızaların fonksiyonlarının tamâmen ortadan kalkmaması demektir. Hattâbî de tabii olarak yazılı kaynaklara müracaat etmişse de, O'nun hadisleri senedleriyle berâber büyük ölçüde ezberlediği anlaşılmaktadır. Çünkü herhangi bir hadisin birden fazla rivâyet zincirini çok yerde sayabilmesi hâfızaya müracaatını gösterir. Ayrıca bir hadis için "Bu hadîsi Ebû Ömerden işittim, onu Bişr b. Mûsâdan kendi senedi ile nakletti. Ama bu senedi muhafaza edemedim."²⁶³ şeklindeki ifadesi bunu açıkça göstermektedir.

B-BAZI HADİS MESELELERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Hadis ilminin iki ana bölümünden birisi durumundaki "dirâyetü'l-hadîs ilmi" açısından Hattâbî'nin görüşleri müstakil olarak ele alınacaktır. Bu ilmin kapsamına giren meseleler toplu bir şekilde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ancak burada sâdece, hadis rivâyetini doğrudan ilgilendiren "hadislerin mânâ ile rivâyeti" ve "hadis rivâyetinde ihtisar" meselelerinde Hattâbî'nin görüşlerini tesbite çalışılacaktır.

1-Hadislerin Mânâ İle Rivâyeti

Hadis rivâyetinde aslolan Hz. Peygamber'in söylediği lâfızların muhafazasıdır. Ancak kitaplara kaydedilmeden önce sâdece hâfızalara dayalı rivâyette, bütün lafızları aynen muhafaza etmek fevkalâde güçtür. Hattâbî'nin, temelde mânâ ile rivâyeti câiz gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat mânâ ile rivâyetin kabul edilebilmesi için, özellikle râvide belli şartların bulunması gerektiğini de öne sürmektedir.

263. Ğarîb, III,198.

Mânâ ile rivâyetin kabul edilmesi konusunda, Hattâbî-den önce de farklı görüşler öne sürülmüş olup, Hattâbî bunları iyi bilmektedir. Nitekim Berâ b. Âzib'in rivâyet ettiği; "Hz. Peygamber, yatağına yatacağın zaman namaz abdesti gibi abdest al, sonra tarafın üzerine yat. Sonra,

Allâhım, ben yüzümü sana teslim ettim. İşimi de sana havâle ettim. Sırtımı, sevâbını ümid ederek ve azabından çekinerek sana dayadım. Senden kurtulup sığınacak ancak sen varsın. İndirdiğin kitâbına ve gönderdiğin Nebî'ne imân ettim de. ...buyurdu. Berâ diyorki, ben bu duâyı Hz. Peygamber'e tekrarladım. İndirdiğin kitabına iman ettim dedikten sonra " **رسولك** : Rasûlü'ne" dedim). Bunun üzerine Hz. Peygamber, hayır! **و نبيك** : gönderdiğin Nebî'ne) buyurdu". hadîsi²⁶⁴ ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

"Berâ'nın 'Rasûlüne' demesi ve Hz. Peygamber'in ona, hayır, **نبيك** diye telkinde bulunması, farklı lafızlar terk edilip birbirine uygun lafızlar seçilmedikçe, hadislerin mânâ ile rivâyetinin caiz olmadığını öne sürenler için bir delildir. Abdullah b. Ömer, Kâsım b. Muhammed, İbn Sîrîn, Mâlik b. Enes, İbn Uleyye ve Vüheyb'in görüşü budur!"²⁶⁵

Kendisinden önce bu konudaki görüş sahiplerinin ismini veren böylece mevzû üzerindeki bilgisini de ortaya koyan Hattâbî, kendi bakışını da şöyle izah eder: Ben derim ki, Nebî ile Rasul arasındaki fark şudur; Nebî, haber ileten haber veren demektir. Rasûl ise, kendisine iletilen ve haber verilen şeyi tebliğ etmekle görevlendirilene denir. Bu nedenle her Rasûl Nebî'dir ama her Nebî Rasûl değildir. Hz. Peygamber'in ona Rasûl ismi yerine Nebî ismini tekrarlatması Rasûl'ün, haberi gönderen ve kendisine gönderilen haberi iletmış olduğundan muzaf olduğu içindir. Şayet "**رسولك**" dese sonra da "**أرسلت**" ile takip etse idi, beyan mükerrer olurdu.

264. Buhârî, Vudû, 80; Müslim, Zikir, 56; Tirmizî, Duâ, 16; Ebû Dâvud, Edeb, 98; İbn Mâce, Duâ, 15; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 285.

265. İcâm, I, 116; Mânâ ile rivâyete karşı çıkan başkaları da vardır. Bkz. Hatîb, Kifâye, s.188.

Bunun için de "ونبيك الذي أرسلت" buyurdu.²⁶⁶

Konuyu sunuş şekli ve yaptığı açıklamalara bakılırsa, Hattâbî'nin mânâ ile rivâyeti caiz görenler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hattâbî'de bu hadîsin mânâ ile rivâyetin câiz olmadığına delil sayılmayacağı kanaati hâkimdir. Çünkü Hattâbî, bu hadiste Hz. Peygamber'in yaptığı müdâhalenin özel bir durum olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Bir başka vesîle ile, hadislerdeki lafız farklılıklarını ve bunun ahkâm üzerindeki tesirlerini ele alırken şu ifâdeyi kullanır; "Râvîlerin hepsi, hâfızalarında hadislerin lafızlarını tutmuyorlardı ki ona ilâve yapmamış olsunlar. Doğrusu hadis râvîlerinin tamamı fakîh olmadıkları halde onların çoğu, hadisleri mânâ ile rivâyet ediyorlardı."²⁶⁷ Kullanım yeri de göz önüne alınarak Hattâbî'nin buradaki ifâdeleri tahlil edilirse, mânâ ile rivâyet meselesi bakımından şu prensipler ortaya çıkar:

1-Prensip olarak hadislerin mânâ ile rivâyeti câizdir. Esâsen bütün hadisler için lafzî rivâyet mümkün de değildir. Dolayısıyla büyük çoğunluğun rivâyeti lafzî değil mânâ ile dir.

2-Mânâ ile rivâyet câizdir ama bu, herkes için geçerli değildir. Mânâ ile rivâyet eden râvî hadîsin manasını çok iyi anlamalı ve fıkhnı iyi bilmelidir. Bunu bilmeden yapılacak mânâ rivâyeti gerçek mânâyı kaybettirir.

3-Mânâ ile rivâyette bazı değişikliklerin olması tabiidir. Dolayısıyla bunlardan hüküm çıkarırken dikkatli davranmak gerekir.

4-Özellikle îtikâdî konulardaki hadislerde, kelimele rin Hz. Peygambere ait olmayabileceği düşüncesi ile hükümde dikkatli olmak gerekir. Nitekim, "Allah onlara, evvelce tanıdıklarından başka bir surette gelip: Ben sizin Rabbinizim" buyuracak:" hadisinde²⁶⁸ sûret kelimesi, sahâbe râvî dahil râvîlerden herhangi birinin tercîhi olabilir. Bu ihtimâli

266. I'câm, I,117. Ayrıca bkz. Hatîb, a.g.e. s.203.

267. Aynı eser, II,1249.

268. Buhârî, Rikâk, 52.

dâimâ göz önünde bulundurmak gerekir.²⁶⁹

Netice olarak, hadislerin mânâ ile rivâyeti meselesinde, her ne kadar bâzı âlimler titiz davranıp lafzî rivâyeti şart koşmakta iseler de²⁷⁰ hadis âlimlerinin ve fakîhlerin çoğunluğuna göre, lafzî rivâyetin gerçekleştirilemediği zaman hadislerin mânâ ile nakledilmesi zarûrettir.²⁷¹ Hattâbîye göre de, bâzı şartların yerine getirilmesi kaydıyla mânâ ile rivâyet caizdir.

2-Hadiste İhtisar

Hadislerin mânâ ile rivâyeti, ihtisar edilerek rivâyeti ile aynı sonucu doğurmaktadır. Dolayısıyla bu iki mesele birbirine yakındır. Hattâbî'nin her iki mevzûdaki görüşleri de konuların birbiri ile ilgisi ölçüsünde yakındır. Her şeyden önce hadislerin ihtisar edilerek rivâyeti Hattâbî'den önce, bazı hadis âlimleri tarafından yapılan bir uygulamadır. Buhârî'nin Sahîh'i ve Ebû Dâvud'un Sünen'inde bulunan bu tür ihtisarlara Hattâbî zaman zaman işâret etmektedir.²⁷²

Hadislerin ihtisar edilerek rivâyet edilmesinin cevâzına gelince, Hattâbî'ye göre prensipte ihtisar caizdir. Ancak, ihtisarı yapan kişi, hadisin manasını bozmadan ihtisar yapabilecek kadar fıkıh bilgisine sâhip olmalıdır. Fıkıh bilmeyen kimse delilden hüküm çıkarmak için ne kadarının gerekli olduğunu tesbit edemeyeceğinden, ileri derecede fıkıh bilmeyenlerin hadisleri ihtisar etmesi câiz değildir.²⁷³

Hattâbî'nin bu iki meselede fıkıh âlimi olma özelliğinin yansımaları daha iyi görülmektedir.

Diğer âlimler arasında da Hattâbî gibi, hadislerin

269. İc'lâm, I, 244.

270. Bkz. Hatîb, a.g.e. s.198. Bu konuda bazı hadisleri de delil getirmektedirler. Bkz. Ebû Dâvud, İlim, 10; Tirmizî, İlim, 7; İbn Mâce, Mukaddime, 18; Dârimî, Mukaddime, 24; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 437.

271. Bkz. İbnu's-Salah, Mukaddime, s.213-214; Nevevî, Minhâc, I, 36; İbnu'l-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, I, 10, : Kâsımî, a.g.e. s.225; Cezâirî, a.g.e.s, 299-300; Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi Mukaddime, I, 454-468.

272. Bkz. Meâlim, I, 267-268; VI, 227-229; İc'lâm, I, 358-361.

273. Bkz. Aynı eser, V, 253.

ih-tisar edilerek rivâyetini câiz görenlerin yanı sıra, buna cevaz vermeyenler de vardır.²⁷⁴ Hattâbî konunun câiz olup olmadığı yolundaki görüşler ile meseleyi kapatmak yerine, ih-tisar edilerek hadis rivâyeti gerçeğini kabul ederek, hadislerden hüküm çıkaran hem fıkıh hemde itikâd âlimlerini ikaz etmekte ve bu gibi durumlarda hadîs'in sadece bir rivayetine bakarak hüküm vermenin yanılmaya sebep olacağına dikkat çekmektedir.²⁷⁵

C-HADİS RİVAYETİNDE KENDİ KULLANDIĞI EDA SİYGALARI

Hadis râvisi, hadîsi hangi yoldan öğrenmişse, onu nakilde de alışımına uygun bir siyga kullanır. Böylece hadîsi hangi yoldan aldığı da yaklaşık olarak anlaşılır. Hadis rivâyeti açısından bu hususa önem verilmiştir. Ancak hadis âlimlerinin geleneginde, her metot için standart ve tek bir siyganın tesbit edilip uygulanmadığı da bilinmektedir.

Hattâbî'nin kullandığı edâ siygalarına gelince, özellikle en çok kullanılan siygalarda, hangi metotlar için hangi lafızları kullandığını kesin tesbit edebilmek mümkün olamamaktadır. Aynı hocadan aldığı hadisler için aynı siyganın bâzen tekil bâzende çoğulunu kullanmaktadır. Meselâ, Halef b. Hayyam aracılığı ile Buhârî'den yaptığı nakillerde " "Tahdîs" siygasının genellikle müfred mütekellim siygasını kullanırken,²⁷⁶ bazen de cemî mütekellim siygasını kullanmaktadır.²⁷⁷ Burada olduğu gibi farklı zamirlerle de olsa kullandığı tesbit edilen siygalardan şunlardır:

Haber siygası " أخبرني - أخبرنا " lugat manası itibariyle "Bize haber verdi-Bana haber verdi." manasına gelen bu siyga, Hattâbî'nin en çok kullandığı siygadır.²⁷⁸ Usulcüler bu siyga hakkında, hocaya okurken orada bulunan şahsın

274. Bkz. Hatîb, a.g.e., s.190; İbnü's-Salah, a.g.e. s.215.

275. Bkz. İclâm, I, 358-361; Meâlim, II, 203.

276. Ğarîb, I, 226, 232.

277. Aynı eser, I, 259.

278. Bkz. Aynı eser, I, 72, 74, 87, 95, 112, 153,

rivâyeti²⁷⁹ olup semâen alınan hadislerde kullanıldığını²⁸⁰ belirtirken, derece bakımından "سمعت" kaydından daha yüksek olduğunu ileri sürenler de vardır.²⁸¹ Hattâbî, bu siyganın nefsi mütekellimi "bana haber verdi" ni çok az kullanır.²⁸² Bu lafzı hadis rivayetinden ziyâde, tarihî bilgi ya da önceki âlimlerden görüş nakledeceği zaman kullandığı dikkati çeker.²⁸³ Siyganın bu şekilde kullanımını hocasına tek başına okuyan kimsenin kullanımını kabul edenler de vardır.²⁸⁴ Ancak Hattâbî'nin bu durumu gözetip gözetmediği tesbit edilemedi.

Tahdîs siygası, "حدثنى - حدثنا" lugat manası itibariyle "Bize nakletti-Bana nakletti" Hattâbî'nin en çok kullandığı siygalardan biridir.²⁸⁵ Bu siyga hadis alma metodlarından bir çoğunda kullanılır.²⁸⁶ Semâ yoluyla alınan hadislerde, tahdis siygasının sema kaydından daha kuvvetli olduğunu öne sürenler de vardır.²⁸⁷ Hattâbî, bu siyganın tekil şahsını daha çok kullanmaktadır.²⁸⁸ Hattâbî'nin tekil ile çoğulu arasında bir ayırım gözetmediği tesbit edilememekle beraber, bazıları hadisi dinleme anına göre özellik arzettiğini öne sürmektedirler.²⁸⁹

"سمعت", "İşittim, duydum ve dinledim" gibi anlamları olan bu siyga, râvînin sema yoluyla aldığı hadislerin naklinde kullanılır. Semâen alınan hadislerin naklinde en güçlü siyganın bu olduğu kaydedilmektedir.²⁹⁰ Ancak Hattâbî'nin bu tâbiri çok nâdir kullandığı görülmektedir.²⁹¹

279. Hâkim, Mârifet, s.260.

280. Bkz. Hatîb, a.g.e. s.284.

281. Bkz. İbnu's-Salah, a.g.e. s.135.

282. Bkz. Ğarîb, I, 324.

283. Aynı eser, I, 84, 103, 124, 141, 183, 207, 212, 229.

284. Bkz. Hâkim, a.g.e., s.260; Hatîb, a.g.e. s.294.

285. Ğarîb, I, 76, 81, 83, 90, 109, 115, 153, 188,

286. Bkz. Suyûtî, Tedrîb, II, 9.

287. Bkz. İbnu's-Salah, a.g.e. s.133.

288. Ğarîb, I, 104, 111, 122, 125, 128, 134, 163, 165, 167, 181, 202, 206, 223, 226, 336, 385, 410.

289. Bkz. Hatîb, a.g.e., s.295.

290. Bkz. Aynı eser, s.284.

291. Bkz. Ğarîb, III, 198.

Yukarıda tesbit edilen siygaların dışında "رواه" onu rivayet etti,²⁹² "روى لنا" bize rivâyet edildi²⁹³ ve "برويده" o rivâyet eder gibi ifâdeleri senedin belli bir bölümünü hazfederek aldığı hadis ya da haberler için kullanmaktadır. Tahdis siygasını da bazen meçhul tarzda kullandığı görülmektedir.²⁹⁵

Bu bahsi kapatmadan önce Hattâbî'nin, hadislerin senedini çoğunlukla metinden sonra verdiğini de belirtelim. Hadis usûlü açısından bu sistemin caiz olduğu belirtilmektedir.²⁹⁶

Hadis rivâyet ilmi açısından bakıldığında Hattâbî'nin hadis bilgisi, kendi hocalarından bir kısmı başta olmak üzere, en meşhur hadis kaynaklarının yazıldığı üçüncü asır, hattâ bazı ikinci asır kaynaklarını da içine alacak şekilde geniş bir kaynak tabanına dayanmaktadır. Hattâbî bu kadar geniş bir kaynaktan büyük ölçüde hadis âlimlerinin isnad gelenegine uyarak hadis almıştır. Hattâbî hadis bilgisinin yanında hadis rivâyetinin bazı problemlerini de bilmekte ve bunlar hakkında görüş açıklamaktadır. Özellikle sözlü rivâyeti ilgilendiren, hadislerin mânâ ile rivâyeti ve ihtisârı meselelerinde gerçekçi bir tavır izleyen Hattâbî, bu şekilde rivâyetin câiz ve kabul edilebilir olmasını hadis râvîsinin dil ve fıkıh alanındaki bilgi ve dirayetine bağlamaktadır.

Hadis rivâyeti konusunda bilgi düzeyi ve konuyla ilgili bazı görüşlerini tesbite çalışılan Hattâbî'nin, rivâyet iymini yakından ilgilendiren dirâyet açısından durumu ve görüşlerini tesbite çalışalım.

292. Bkz. Ğarîb, I,255.

293. Bkz Aynı eser, I,548.

294. Bkz. Aynı eser, I,145,221,277,348.

295. Bkz. Aynı eser, I,556,597; II,364.

296. Bkz. Hatîb, a.g.e. s.211-213.

III-HATTÂBÎ'NİN DIRÂYETÜ'L-HADÎS ANLAYIŞI

Hadis usûlünde "Dirâyetü'l-Hadîs" tâbirini, usûle dâ-ir ilk eser olarak bilinen Râmehurmuzî'nin, kitabında görmekteyiz.²⁹⁷ Daha sonra bu tabir yaygınlaşmış hadis ilimleri de "rivâyet" ve "dirâyet" diye ikiye ayrılmıştır.²⁹⁸ Dirâyet ilmi'ne diğer adıyla "Usûlu Hadîs" de denilmektedir.²⁹⁹ "Dirâyetü'l-hadis" tabirini Hattâbî'nin de kullandığı tesbit edilmedi. Fakat bunun kapsamına giren meselelerle ilgili görüşlerini bu başlık altında sistematize ederek değerlendireceğiz.

A-HADÎS İSTİLAHLARI

Her ilmin kendine mahsus istilahları vardır. Bunlar, ilmi tanımayı ve ondan istifâde etmeyi kolaylaştıran unsurlardır. Hadis usûlünde ise hadisler, isnâdındaki râvi sayısı, sıhhat durumu ve zayıflığının ölçüsüne göre belli istilahlarla tanımlanmışlardır. Hattâbî'nin zikrettiği istilahları ve bunları hangi mânâda kullandığını tesbite ve istilahlardan tarifini yaptıklarını tahlile çalışacağız.

1-Râvî Sayısına Göre Hadislerin Taksimi

Hadisler, her dönemde rivâyet eden râvî sayısına göre taksim edilerek mütevâtir, meşhûr ya da âhad diye isimlendirilmektedir.³⁰⁰ Hattâbî bu üç istilâha da yer vermektedir. Ancak bâzı âlimler meşhûr'u da âhad içinde değerlendirerek râvî sayısına göre hadisi, mütevâtir ve âhad diye iki gruba ayırmaktadırlar.³⁰¹

297. Bkz.Râmehurmuzî, a.g.e.s.238;Kâtip Çelebi,Dirâyet tabirini Râmehurmuzî ile aynı manaya kullanmaktadır.Bkz.Keşf,I,635.

298. Suyûti bu iki ilmi ayırdıktan sonra her birinin kapsamlı tarifini de vermektedir:Bkz.Suyûti,Tedârib,I,40-41.

299. Subhî Salih,a.g.e.s.87.

300. Cezâirî,Tevcih,s.35.

301. Bkz.Hatîb,a.g.e.s.16.

a-Mütevâtir Hadis

Hattâbî, ıstılah olarak "Mütevâtir Hadis" lafzını kullanmakta , ama bunun kapsamlı bir tarifini yaptığına rastlanmamaktadır.

Mütevâtir hadise yüklediği fonksiyona bakıldığı zaman şu hususlar ortaya çıkar: Mütevâtir; âhad ya da meşhur hadis sayılanların dışında ve rivâyet itibariyle onlardan daha güçlüdür. Kur'ân âyeti gibi kesindir ve kesin ilim ifade eder. Bu nedenle sadece fıkhi meselelerde değil, itikâdi konularda da delildir. Dolayısıyla Mütevâtir hadislerde zikredilen haberî sıfatlar, Kur'ânda geçenler gibidir ve te'vil edilemezler.³⁰² Ayrıca Kur'ân ayetlerini tesbit etmekte geçerli olan haberler, sadece mütevâtir olanlardır.³⁰³ Muğayyebât konusunda da Kur'ân dışında sadece mütevâtir haberlere itibar edilir.³⁰⁴

Buna göre, her ne kadar Hattâbî, mütevâtir hadisi tarif etmese de onu, mütevâtir haber için yapılan tarifler³⁰⁵ doğrultusunda anlamaktadır.

b-Meşhur Hadis :

Hattâbî'nin râvi sayısına göre hadislerin taksimi konusunda açık bir ifadesi bulunmamakla birlikte, bu gurup içinde değerlendirilen mütevâtir ve âhad hadis ayırımı yaptığı açık bir şekilde görülmektedir. Meşhur haberler meselesine gelince Hattâbî bu tür haberlerin fonksiyon ve diğerlerinden farklarını da ortaya koymamaktadır.

302. Bkz. I'clâm II, 991 ve 999.

303. Bkz. Meâlim, III, 14.

304. Bkz. I'clâm, II, 895.

305. Mütevâtir haber için yapılan ve şartlarını bir araya getiren Meşhur tarif: "Yalan söylemek için ittifak etmeleri aklen kabul edilmeyecek bir topluluğun, yine aynı durumda bir topluluktan naklettiği, akla değil, duyulara dayanan ve dinleyen için ilim ifade eden haberlere mütevâtir denir." Bazı farklar ve açıklamalar için Bkz. Hâtîb, a.g.e. s.16; İbn Hacer, Nuhbetü'l-Fiker Şerhi, (Çev: Talat Koçyiğit), s.23; Subhî Salih, a.g.e. s.120.

Hız Peygamber'in, mescidlerde yüksek sesle konuşmak,³⁰⁶ şiir söylemek, yitik ilânı yapmak ve alış-veriş yapmaktan men ettiği³⁰⁷ gibi konuları zikrederek bunların hepsi meşhur hadislerde zikredilmiştir, demektedir.^{307a} Hattâbî'nin bu ifadesine bakıldığında meşhur hadisi, usulcülerin ıstılahındaki mahasında³⁰⁸ değil, kelimenin lûgat karşılığı, "herkesce bilinen" anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.

c-Âhad Hadis:

Râvi sayısına göre hadislerin taksiminde Hattâbî'nin zikrettiği ıstılahlardan biri de haber-i vâhittir. O, haberi vahid'i senedin herhangi bir yerinde râvinin tek kaldığı haberler için kullanmaktadır. Meselâ, Kible'nin değişmesi³⁰⁹ ve içkinin yasaklanması³¹⁰ ile ilgili durumu, orada bulunmayan sahabe topluluğuna nakleden, her ikisinde de tek kişidir. Hattâbî bu iki olayı da, orada bulunmayanlara tek kişinin aktardığına ve duyan sahabenin bunu kabul ettiğine dikkat çekerek " işte bu, haberî vâhidin huccet olduğunun delilidir"³¹¹ demektedir. Bu misaller dışında da haber'i vâhid diye işaret ettiği diğer hadisler de³¹² O'nun haberî vâhid'i ; senedin herhangi bir yerinde tek kişinin rivâyet ettiği haber olarak anladığını göstermektedir.

306. Hadis için Bkz. Buhârî, Salât, 83; Aynı konuyu açıklayan başka hadis için Bkz. İbn Mâce, Mesacîd 5; Heysemî, Zevâid, II, 25-26, ancak Heysemî bu hadisin iki tarikten de zayıf olduğunu söyler.

307. Bu konudaki hadisler için Bkz. Ebû Dâvud, Salât, 21; İbn Mâce Mesacîd 11; Dârimî, Salât, 118, İbn Huzeyme, Sahih, III, 273-275.

307a. Bkz. İ'clâm, I, 178.

308. Esasen "Meşhurun mutabakat sağlanmış bir tarifi de yoktur. Bazı kaynaklar "sahih olsun olmasın şöhret bulan hadis manasına kullanırlar". Bkz. Hakim, Marife, 92-94; İbn Salâh, a.g.e.s. 265-69. Hattâbî'nin meşhur anlayışı da genişletilirse bu mânâ ortaya çıkar. Ama İbn Hacer Meşhur'u; "ikiden çok râvi ile tahdit edilmiş turuku bulunan haber..." diye tarif eder. Bkz. a.g.e.s. 25.

309. Bkz. Buhârî, Salât, 31.

310. Bkz. Buhârî, Tefsir'i Sure, 5, 10.

311. İ'clâm, I, 163; Meâlim, I, 474; İ'clâm, II, 959.

312. Bkz. İ'clâm, I, 578; Meâlim, VI, 259; Krş, Şafii, İhtilâfu'l-hadîs, s. 14.

Bu anlayışla Hattâbî, haber'i vâhidi, "Bir kişinin bir kişiden rivâyet ettiği haberlerdir"³¹³ diye, tarif eden İmam Şâfiî'den etkilenmiş olabilir. Haber'i Vâhidi, mütevâtir derecesine ulaşamayan haber olarak nitelendirenler de vardır.³¹⁴ Ancak Hattâbî, haber'i vâhidi lûgat mânâsı çerçevesinde değerlendirmekte ve bir kişinin rivayeti için haber'i vâhit ıstılahını kullanmaktadır. Diğer taraftan, fonksiyon itibariyle ise mütevâtir'in karşısına koymaktadır. Böylece Haber'i vâhidi, "mütevâtir derecesine ulaşmayan haberlerdir" diye tarif edenlerle, Hattâbî'nin, haber'i vâhidi yüklediği fonksiyon aynıdır. Nitekim haber'i vâhidi, fikhî ve belli şartlarla îtikâdî konularda da delil kabul eden Hattâbî, Kur'ân ayetlerinin tesbiti³¹⁵ ve muğayyabatla ilgili hususlarda haber'i vâhid'in huccet olmayacağını ileri sürmektedir.³¹⁶ Bu açıklamalar çerçevesinde bakıldığında Hattâbî, ne fikhî ne de îtikâdî meselelerde mütevâtir ve âhad haber'in dışında herhangi bir haber çeşidi aramamaktadır.

2-Sihhat Durumlarına Göre Hadislerin Taksimi

Hattâbî'nin, hadislerin sihhat durumlarına göre taksiminde daha açıklayıcı bilgi verdiği görülmektedir. O, hem hadislerin kesin taksimini, hem de bazı ıstılahların ilk defa kapsamlı tarifini yapan bir âlimdir. Sihhat durumlarına göre hadisleri şu ifadelerle taksim eder: "Hadis âlimlerine göre, hadisler üç gruba ayrılır: Sahih hadis, hasen hadis ve sakîm hadis."³¹⁷

Hattâbî'nin kendi ifadesinden de anlaşıldığı gibi bu isimlendirme, kendisinden önceki hadis âlimleri tarafından yapılmakta idi.³¹⁸ Nitekim Tirmizî'nin Süneninde bu ıstılahları

-
313. Şâfiî, Risale, s.160; İbn Hazm'da da aynı tarif vardır. Bkz. İbn Hazm, İhkam, I, 180.
 314. Bkz. Hatib, a.g.e. s.16, İbn Hacer, a.g.e. s.28. Başka tarifler için Bkz. Koçkuzu, Haber'i vâhit, s.78-86.
 315. Meâlim, III, 14.
 316. Bkz. İclâm, II, 859.
 317. Meâlim, I, 11.
 318. Bkz. Kâsımî, a.g.e. s.108.

görmekteyiz. Ancak Hattâbî bu taksimle, sıhhat durumlarına göre hadisın alt ve üst sınırını kendisinden sonraya olduğu gibi nakledilecek ve genel kabul görececek şekilde çizmiş olmaktadır.³¹⁹ Onun, hadisleri sıhhat durumuna göre taksimini yapan ilk âlim sayılması³²⁰ bundan dolaydır.

Hattâbî'nin yaptığı ve İbn Salâh'ın o'nu takip ederek devam ettirdiği bu üçlü taksime itiraz ederek, sıhhat bakımından hadisleri sahih ve zayıf diye ayırıp "hasen'i" bu taksimden çıkaranlar var ise de³²¹, bu taksim kabul görmemiştir.

a-Sahih Hadis:

Târifi:

Hattâbî sahih hadis'i şöyle tarif eder; "Hadis âlimlerine göre sahih hadis; senedi muttasıl ve râvileri âdil sayılan hadisdir".³²² Hattâbî'nin hem bu tarifinde, hem de hadisleri taksiminde "Hadis âlimlerine göre..." kaydını koyması dikkat çekicidir.³²³ Bu ifade, zaman içinde çeşitli yönleri ile konuşulup tartışılan ve neticede genel kabul gören fikirleri, kendi uslûbu ve kabiliyeti ile birleştirip sistematize ettiğini gösterir. Dolayısıyla bu tarif, rasgele ortaya atılmış bir görüş değil, uzun tartışma ve kurallar gözönüne alınarak, onlardan süzülüp çıkarılmış veciz bir tariftir. Çünkü Hattâbî, sahih hadisın ne olmadığını değil, ne olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece tarifte belirtilen şartları taşımayanlar kendiliğinden sahih hadisın kapsamı dışında kalmıştır.

Hattâbî'den sonra, sahih hadis tarifleri daha uzun,

-
319. Hadis usulünde önemli kaynaklardan olan İbnu's-Salâh Hattâbî'nin bu taksimini esas almıştır. Bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e. s.11 ve 29. Ayrıca Bkz. Cezâirî, a.g.e. s.68.
320. Bkz. İrakî, Takyîd, s.8; Suyûtî, a.g.e. I, 62-63.
321. İbn Kesîr, İhtısâr, s.21; Cezâirî, Tevcih, s.145.
322. Meâlim, I, 11.
323. Kasımî'de bu kayda dikkat çekmektedir. Bkz. Kasımî, a.g.e. s.108.

dolayısıyla daha açık yapılmıştır.³²⁴ Bundan dolayı da bazı âlimler, râvilerin zabt yönüne işaret etmediği, şaz ve muallel hadisleri tarif dışı bırakmadığı³²⁵ gibi gerekçeleri öne sürerek Hattâbî'nin tarifini eksik bulmaktadırlar. Ancak Hattâbî'nin tarifine iyice dikkat edilirse; yukarıda belirttiğimiz gibi birincisi, tarif müsbet yönden ele alınmıştır. Bundan dolayı zaten zayıf sayılan şaz ve Muallel hadis kendiliğinden bu kapsamın dışında kalır. İkinci olarak, râvilerle ilgili itiraza gelince, Hattâbî "râvileri adil" demeyip "tâ'dil edilmiş" adâleti isbatlanmış, ifadesini kullanıyor. Bu lâfız, tesadüfen değil, râvinin bütün yönlerini kapsamına almak için özellikle seçilmiş gibi gözüküyor. Hattâbî'nin sahih hadis tarifi açılarak incelenirse, eksik olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Nitekim Hattâbî'nin tarifine yapılan itirazlara işaret eden Suyûtî, (ö.911/1505) bu tarifi açarak ele almakta ve eksik olmadığını isbatlamaya çalışmaktadır.³²⁶ Bu konuda Suyûtî'nin değerlendirmelerine de yer veren Talat Koçyiğit ise kendi kanaatini "...Hattâbî'nin tarifini, kusursuz formüle edilmiş bir tarif olarak kabul etmek mümkündür..."³²⁷ diye belirtir.

SahiH Hadis'in Şartları:

Hattâbî'nin bu kısa tarifi, bazılarınca eksik bulunmuş, belki de bu ifadenin altında Hattâbî'nin sahih hadis'in şartlarını tam olarak bilmediği de îmâ edilmeye çalışılmıştır. Ancak Hattâbî'nin eserleri dikkatle tetkik edilince zaman zaman bu konunun ayrıntılarına kısa ama net bir şekilde temas ettiği görülmektedir. Böylece sahih hadis'in tarifini hem müsbet hem de menfi yönden ele alarak yapmıştır da denilebilir. Bunları, tarife benzer bir şekilde ifade etmeye

324. Meselâ, İbnü's-Salâh, "Adalet ve zabt sahibi râvilerin, yine kendileri gibi râvilerden Muttasıl senedle rivayet ettikleri, şaz ve illetli olmayan hadisdir," diye tarif eder. Bkz. a.g.e. s.11-12. Ayrıca Bkz. Kâsımî, a.g.e. s.81.

325. Bkz. Suyûtî, a.g.e. I, 64.

326. Bkz. Suyûtî, a.g.e. I, 64.

327. Koçyiğit, Hadis Tarihi, s.175.

çalışırsak karşımıza şu çıkmaktadır.³²⁸ Sahih hadis; Hadis rivayetinde kendisine güvenilir,³²⁹ âdil,³³⁰ herhangi bir kusurdan dolayı cerh edilmemiş,³³¹ sağlamlığı kesin olan râvilerin,³³² isnadda kopukluk olduğu şüphesine yer vermeyecek şekilde,³³³ muttasıl³³⁴ sened ile rivayet ettikleri, zayıf hadisin kusurlarından arınmış olarak³³⁵ Hz.Peygamber'e kadar ulaşan³³⁶ hadistir.

Kısımları:

Sahih liaynihî ve liğayrihî diye, daha sonraki usulcülerin yaptığı ayırımın³³⁷ Hattâbî'de izlerini bulmak mümkündür. Sahih liğayrihi tarifi kapsamına girecek³³⁸ uygulamaları bunu gösterir. Nitekim bazı senedlerle sıhhatinden şüphe edilen hadislerin sıhhatini isbât için aynı hadisin daha sağlam senedlerini zikreder.³³⁹

b-Hasen Hadis:

Sahih hadisin tarifini yapan ilk âlim olarak bilinen Hattâbî, hasen hadisi tarif eden ikinci âlim durumundadır. Ancak O'nun tarifi, daha önce yapılmış olan Tirmizî (ö.279/-892)nin tarifinden³⁴⁰ farklı olarak şöyledir: "Hasen Hadis, mahreci bilinen ~~ve~~ râvileri meşhur olan hadistir." Hasen

328. İfadeler birleştirilirken Muhtevanın korunmasına dikkat edilmek kaydıyla lafızlarda bazı tasarruflar yapılmıştır.

329. İ'clâm,II,815;Meâlim,I,454.

330. İ'clâm,I,771.

331. Meâlim,I,390.

332. Meâlim,V,254.

333. Bkz.İ'clâm,I,69;II,815.

334. Meâlim,III,44.

335. Bkz.Meâlim,I,6.

336. İ'clâm,II,815;Meâlim,V,254.

337. Bkz.İbn Hacer,a.g.e. s.33;Kâsımî,a.g.e. s.82,Nurreddin İtr,Ulumü'l-hadis,s.241.

338. Sahih liğayrihi tarifi için Bkz.İbn Hacer,a.g.e. s.33.

339. Bkz.Meâlim,III,332-333;VI,376.

340. Hattâbî'den önce kendi eserinde "Hasen" hadis tabirini sıkça kullanan İmam Tirmizî, hasen hadisi şöyle tarif eder;isnadında kizb ile müttehem râvi bulunmayıp şaz olmayan ve benzeri, başka bir senedle rivayet edilen her hadis bize göre hasendir",Bkz.Tirmizî,I l el,V,758;İbn Receb,Şerhu İlel,s.257.

hadis hakkında bu kısa tarifi yapan Hattâbî, ihtimal ki sa-
hîh ya da zayıf hadislerle karışmasını diye şu açıklamayı yapar.
"Hadislerin büyük çoğunluğu bu kapsama girmekte olup, ulemâ-
nın büyük çoğunluğunun kabul ettiği ve fukahânın ekseriyeti-
nin kullandığı hadislerdir"³⁴¹.

Nitekim, Hattâbî'nin "hasen" tarifine, bu tarif haseni
sahihten³⁴² bazıları da zayıftan ayırmadığı gerekçesiyle it-
iraz etmişlerdir. Bu itirazları nakleden Suyûtî, Hattâbî'nin
tariften sonraki açıklamasına dikkat çekerek, "hadislerin
büyük çoğunluğu böyledir" demesini; çünkü hadislerin büyük
çoğunluğu sahih mertebesine ulaşmamıştır. "Ulemanın çoğunun
kabul ettiği" ibaresini de, "Hadis alimlerinden bazıları çok
şiddetli davranıp, zayıf durumuna düşürsün düşürmesin her
kusurdan dolayı hadis'i tenkit etmiş olsalar da"³⁴³ diye
izah eder. Suyûtî bu mânâda Hattâbî'nin târifini destekle-
mektedir. Hadislerde Hasen tabiri'nin kullanımına gelince
Hattâbî bunun kendisinden önce kullanıldığını ifade etmekte-
dir. Hasen'in ilk defa Tirmizî tarafından kullanıldığı belir-
tilmekte ise de³⁴⁴, bu konuda yapılan bir araştırmaya göre
çok daha öncedir.³⁴⁵

Yukarıda da değindiğimiz gibi Hattâbî'nin açıklaması,
hasen hadisi, sahih ile zayıf arasına yerleştirmek içindir.
Çünkü, âlimlerin hepsi kabul etse idi hadis sahih olurdu.
Fakihlerin çoğunluğunun bu hadisleri delil olarak alması ve
âlimlerin çoğunun kabul etmesi ise, bu hadisleri zayıftan
ayırpı onun üstünde bir yer sağlayan unsur olmaktadır.

341. Meâlim, I, 11, İbnü's-Salâh bu tarifi aynen alır.
Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s. 29-30.

342. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s. 30-32.

343. Bkz. Suyûtî, a.g.e. I, 153-154; İtirazlar için Bkz.
Cezâiri, a.g.e. s. 146. Ayrıca Bkz. Kocyiğit, Hadis
İstılahları, s. 126-127.

344. Suyûtî, a.g.e. II, 166; Kâsımî, a.g.e. s. 108.

345. Tehânevi, Usûlü Hadis, (Çev: İbrahim Canan) s. 96-
105. Bu araştırma Muhammed Avvame tarafından ya-
pılmış ve Tehânevi onu eserin dipnotunda neş-
retmiştir.

c-Zayıf Hadis:

Hattâbî'nin taksiminde üçüncü sırayı zayıf hadis teşkil etmektedir. Sahih ve hasen hadislerin târifini de yapan Hattâbî'nin, "sakim" diye isimlendirdiği zayıf hadis hakkında açık bir tarifi tesbit edilemedi.³⁴⁶ Ancak üçlü taksimdeki sahih ve haseni zikredip tariflerini verdikten sonra geriye sadece zayıf hadis kaldığından, sahih ve hasen tarifinin kapsamı dışında kalan bütün hadislerin zayıf kapsamına girdiği kendliğinden ortaya çıkmaktadır.³⁴⁷ Çünkü zayıfın anlaşılmasını engelleyecek bir başka hadis grubu yoktur. Hattâbî, zayıf hadisi de tabakalara ayırır; "En şerlisi mevzû, sonra maktûb-ısnadı kalb edileni kastediyorum-sonra meçhul dür"³⁴⁸ demek suretiyle mevzû hadis dahil, sahih ve hasen dışında kalan bütün hadisleri, zayıf kapsamı içinde saydığını göstermiştir.

Mevzû hadisi de zayıfın tabakaları arasında sayan Hattâbî, burada zayıf hadisin üç tabakasının ismini saymaktadır. Ancak o'nun zayıf kapsamında zikrettiği hadisler sadece bu kadar değildir. Bunların bir kısmı isnaddaki arıza, bir kısmı da râvi'nin özel durumundan dolayı zayıf hadislerdir.

c₁- Isnadından Dolayı Zayıf Hadisler:

Hattâbî, sahih hadisin tarifinde "isnadı muttasıl olan hadis" ibaresine yer vermekte idi. Bu tarife göre isnadı muttasıl olmayanların zayıf sayılacağı anlaşılmış olur.³⁴⁹

346. Hattâbî'nin hadisi sahih, hasen ve zayıf diye üçe ayırıp, herbirinin tarifini de verdiği ifade edilmektedir. Bkz. Koçyiğit, Hadis İstılahları, s.126; Fakat diğerlerinin tarifini vermeye beraber Hattâbî'nin zayıf hadis için yaptığı tarifi tesbit edemedik.

347. İbnü's-Salâh da "Sahih ve hasen hadis şartlarını taşımayan bütün hadisler zayıftır", şeklinde bir tarif yapar, a.g.e. s.41.

348. Meâlim, I, 11.

349. Nitekim, Muttasıl olmayan isnad'ı, zayıf kabul ettiği görülmektedir. Bkz. Meâlim, IV, 31.

Hattâbî, genel mânâda zayıf hadis için "isnadı zayıf olan hadis huccet olmaz"³⁵⁰ demektedir. İsnaddaki farklı arızalar sebebiyle zayıf hadis de değişik isimler alır. Bu çerçevede Hattâbî'nin zikrettiği zayıf hadisleri ve bunları nasıl anladığını açıklamaya çalışalım.

Mürsel:

Hattâbî'nin mürsel hadis konusundaki açıklaması yan yana getirilirse, mürsel hadisten şunu kastettiği anlaşılmaktadır. Mürsel hadis; Hz.Peygamber'i görme imkânı olmayan tabîinden birinin³⁵¹ sahabeyi atlayarak doğrudan Hz.Peygamber'den rivayet ettiği, bundan dolayı da senedi muttasıl olmayan hadislerdir.³⁵²

Hattâbî'nin bu yaklaşımı genelde mürsel hadisi fıkıhçıların değil,³⁵³ hadis usulcülerinin kabul ettikleri manada anladığını gösterir.³⁵⁴

Hattâbî'ye göre mürsel hadis, zayıf hadistir.³⁵⁵ Ancak belli şartlarla mürseli delil kabul eden âlimler gibi,³⁵⁶ Hattâbî'nin de mürsel konusunda diğer zayıf çeşitlerinden daha müsâmahalı davrandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, İmam Mâlik'in rivayet ettiği mürsel hadis'i sahih kabul etmektedir. Sahih kabul etmesinin sebebini de "İmam Mâlik kendi

350. Meâlim, IV, 49.

351. İkrime'nin doğrudan Hz.Peygamber'den rivayeti, Meâlim, III, 41. Aynı hadise Ebu Davud da mürsel diyor. Bu aynı anlayışta olduğunu gösterir. Abdullah b. Şeddad'ın Hz.Peygamberden rivayetine mürsel der. Bkz. Meâlim, I, 394.

352. Bkz. I lâm, I, 104-105.

353. Çünkü fukaha ıstılahında mânâ biraz daha geniş tutularak senedin neresinde olursa olsun intika bulunan hadislere denmiştir. Bkz. Hakim, a.g.e. s. 26; Polat Selahattin, Mürsel Hadisler, s. 51-52.

354. Mürsel'in usulcülerce yapılan tarifi de Hattâbî'nin kabul ettiği doğrultudadır. Bkz. Hakim, a.g.e. s. 25; İbnü's-Salâh, a.g.e. s. 51; İbn Hacer, a.g.e. s. 53.

355. Meâlim, I, 225; Başka hadis âlimleri de aynı görüştedir. Bkz. İbn Ebi Hatim, Merâsîl, s. 14; Nevevi, Takrîb, s. 9; İbn Receb, a.g.e. s. 220.

356. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s. 56; Kâsımî, a.g.e. s. 133-144; Polat, a.g.e. s. 119 vd.

yanında senedi sağlam, yani müsned olan hadisleri de bazen mürsel olarak naklettiği bilinmektedir. O'nun adeti budur"³⁵⁷ diye açıklar. Hattâbî'den önce de Süfyan b.Said'in İmam Mâlik'in mürsel rivayetlerini sağlam saydığı nakledilmektedir.³⁵⁸

Munkatı:

Senedi muttasıl olmadığından dolayı zayıf sayılan hadislerden biri de munkatı'dır. Hattâbî'nin açıklamasına göre kendisi, munkatı hadisi sahâbe râvinin atlandığı değil³⁵⁹ sahabenin berisinde bir râvinin düştüğü hadise munkatı demektedir. Meselâ, İkrime'nin Ümmü Habibe'den rivayetine³⁶⁰ İkrime Ümmü Habîbeden hadis almamışdır diye "munkatı" dır der.³⁶¹ Bu ifade hadis usûlünde yapılan munkatı tanımına uygundur.³⁶² Ancak İbnu'l-Beylemânî'nin nikah konusunda bir hadisini Ebu Dâvud mürseller arasında zikrederken³⁶³, Hattâbî kısas konusunda aynı şahsın hadisine munkatı ifadesini kullanmaktadır.³⁶⁴ Hadiste İbnü'l-Beylemânî ile Rasulûllah arasında sahabe râvinin düştüğü kesindir. Bu durumda bu hadise munkatı değil mürsel denmesi gerekirdi. İbnü'l-Beylemânî'nin berisinde bir râvi düştüğünden olsa idi o râviyi zikredip açıklama yapması gerekirdi. Mürsel hadisi açıklarken orada bu tür hadislere mürsel dediğini görmüştük. Diğer taraftan munkatı dediği bir başka hadisin sahabe râvisinin mevcut olup, ondan rivayet eden tabî'nin sahabeden hadis almadığı, yani orada başka bir râvi olması gerektiği için munkatı dediğini de gördük. Kendisinin mürsel ve munkatıyı nasıl anladığına dair açık bir lafzını da bulamadığımız Hattâbî'nin bâzen munkatı'yı genel mânâda kullandığını³⁶⁵ düşünmekteyiz.

357. Meâlim, I, 472.

358. Bkz. İbn Ebi Hâtim, a.g.e. s.14.

359. Çünkü sahabe râvi düşerse mürsel olur.

360. Bkz. Ebu Davud, Taharet, 118.

361. Meâlim, I, 194.

362. Bkz. Hâkim, a.g.e. I, 27-29; İbnü's-Salah, a.g.e. 56-59.

363. Bkz. Ebu Davud, Merâsîl, s.186.

364. Bkz. Meâlim, VI, 331.

365. Nevevi, senedin neresinde olursa olsun kopukluk bulunan hadislere munkatı diyenlerin varlığını belirtir. Nevevi, a.g.e. s.9.

Aynı asırda yaşamış olan Hakim'in munkatı için verdiği üç misalden hiçbirinde mürsel kapsamına girecek bir hadise munkatı dendiğini göremiyoruz.

Mukatta:

Hattâbî bu lafzı, senedi olmayan ya da bilinmeyen hadisler için kullanmaktadır. Eserine aldığı bu tür hadisler için şu açıklamayı yapar: Ğaribü'l-hadis'in sonuna, "rivayette sened bulamadığım aneak güvenilir ilim erbabından alınan mukatta hadisleri ilave ettim"³⁶⁶ Bu hadisleri açıklamaya geçmeden önce de "isnadsız olan mukattâ hadisler" başlığını kullanır.³⁶⁷

Hattâbî'nin mukatta ifadesini kullandığı mânâ şeklen, yine ilk kez IV.asır âlimlerinden Darakutnî'nin kullandığı ta'lık ve bundan istilâh olarak kalıp zayıf hadis gurubu içinde değerlendirilen muallak hadisin bir şekliyle³⁶⁸ benzerlik arz etmektedir. Ama Hattâbî'nin kullandığı bu tabir tutulmadığından olacak ki yaygınlaşmamıştır.

Müdelles:

Hattâbî, "Haccac b.Ertât(ö.145/762)³⁶⁹ tedlis yapmakla bilindiğinden hadis zayıf kabul edildi"³⁷⁰ der. Müdelles hadis hakkında bundan başka bir açıklaması tesbit edilemedi. Onun talebesi sayılan Hâkim Nîsâbü'rî, tedlîs'in altı şeklini zikreder.³⁷¹ Bu durumda Hattâbî tedlisin mahiyetini biliyor ve Hakim'in yaptığı tanımlamalar istikâmetinde kullanıyor demektir. Müdelles de zaten tedlis yapılan hadis'e denir. Tedlis ve müdelles tabirleri Hattâbî'den çok önceleri de bilinmekte idi. Nitekim Abdullah İbn Mübarek, Buharî ve başkaları

366. Ğaribü'l-hadis, I, 48.

367. Aynı eser, III, 193.

368. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.69; İbn Hacer, a.g.e. s. 52-53; Sezgin, Buharî'nin Kaynakları, s.83-84.

369. İbn Hibban, "Haccac b.Ertât'ın" tedlis yaptığını belirtir. Bkz. Mecrûhîn, I, 226, Hayatı için Bkz. Aynı eser, I, 225-229; Ukaylî, Duafâ, I, 277-283.

370. Meâlim, III, 152.

371. Bkz. Hâkim, a.g.e. s.103-109.

da bu tabiri kullanmıştır.³⁷²

Maklûb:

Istilah olarak, Ramehurmuzî ve Hakim'in eserlerinde görülemeyen maklûb hakkında Hattâbî, zayıf hadisi kendi ifadesi ile kısımlara ayırırken en kötüsü mevzû, sonra "maklub" demektedir. Bunu da açarak "senedde kalb'ı" kastediyorum diye tasrih eder. Hattâbî'nin ifadesinden de anlaşılacağı gibi bir de metinde kalb vardır.³⁷³ Nitekim Hattâbî, " زينوا القرآن بأصواتكم " "Kur'ân'ı seslerinizle süsleyin" hadisinin maklub olduğunu belirterek, doğrusunu " زينوا أصواتكم بالقرآن " "seslerinizi Kur'ân'la süsleyin" şeklinde kaydeder.³⁷⁴ Buradan da anlaşılıyor ki, daha sonra usul kitaplarına istilahlardan biri olarak geçen "kalb" in iki çeşidini de Hattâbî bilmekte ve "maklub" tâbirini kullanmaktadır.

Ancak zayıflık açısından üzerinde titizlikle durduğu "kalb" seneddeki "kalb" dir.³⁷⁵ Usul kitaplarında maklûbun şu tarifini görmekteyiz. "Ravilerden birinin metindeki bir lafzı veya isnaddaki bir şahsın ismini yahut nesebini altüst etmesiyle, takdim edilmesi gerekeni tehir veya tehir edilmesi gerekeni takdim etmesiyle, veyahut bir şeyin diğerinin yerine konması suretiyle rivâyet edilen hadise maklûb denir".³⁷⁶

Hattâbî, isnaddan dolayı, maklûb'u mevzu hadisten hemen sonra zikretmekle, "kalb" bazı amaçlarla yapılırsa onun da "mevzu"ya yakın bir nitelik taşıdığını anlatmak istemiştir. Nitekim isnadda yapılan "kalb" in, senedin farklı olduğu intibahı vermek amacına yönelik olması halinde böyle bir hadisin "mevzû" gibi nitelendirileceğini, Suyûtî de belirtmektedir.³⁷⁷

c₂-Râviden Dolayı Zayıf:

Râvi kusurundan dolayı meydana gelen zayıflıkta da farklı durumlar için değişik istilahlar benimsenmiştir.

372. Bkz. Buhârî, Duafâ, s.67, Zehebî, Mîzan I, 458.

373. İbnü's-Salâh da bunu belirtir. Bkz. a.g.e. s.101.

374. Meâlim, II, 137.

375. Meâlim, I, 11; IV, 372-373.

376. Subhi, Salih, a.g.e. s.160-161.

377. Bkz. Suyûtî, a.g.e. I, 293.

Hattâbî'nin, bu kapsama girenlerden hangi istilahları hangi anlamda kullandığını tesbite çalışalım.

Muzdarib:

Hattâbî'nin iki ayrı şey için "ızdırab" tabirini kullandığını görmekteyiz. Bunlardan birinde iki ayrı râvinin birbirinden farklı rivayetine işaret ederek "ızdırab" vardır der.³⁷⁸ Diğerinde ise, aynı râvinin aynı hadisi birbirinden farklı rivayet ettiğine işaret ederek "ızdırab" tabirini kullanır.³⁷⁹ Usul kitaplarında da, hadisin senedinde ya da metninde olabileceğine işaret edilen ızdırab'ın, değişik sebepleri belirtilmektedir.³⁸⁰ Kısa tarifi ile Muzdarib; aynı râvinin birbirine muhalif olarak rivayet ettiği, birden fazla haber, ya da aralarında tercih imkânı olmayacak kadar durumları eşit olan birden fazla râvinin birbirine muhalif rivayetleridir.³⁸¹ Hattâbî'nin ifadesinde "ızdırab" tabirinin kendinden önce de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kendisinden sonraki usulcülerin tarifleri ile Hattâbî'nin kullanımı aynıdır.

Şaz:

Hattâbî, "çoğunluğu mevzû ya da maktûb olan şaz hadislerin peşine düştüler"³⁸² derken şaz hadisi zayıfın en alt tabakalarında gördüğünü ifade etmektedir. Şaz'ın meydana gelişini ise, çoğunluğun görüşlerine aykırı olan fikirler için şaz tabirini kullanmasına³⁸³ bakılırsa, hadiste şaz ifadesiyle çoğunluğun hılafına rivayet edilen hadisleri kastettiği anlaşılır. Ancak Hattâbî sahabeyi istisna ederek: "Bir sahabenin diğerlerine muhalefeti şaz değil ihtilaf olur"³⁸⁴ demektedir. Hattâbî'nin hadis için kullandığı şaz ifadesi ve şaz'ın meydana geliş şekliyle ilgili yaptığı açıklama

378. Bkz. Meâlim, I, 58.

379. Bkz. Meâlim, V, 54.

380. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.93-94.

381. Bkz. Irakî, Fethu'l-Mugîs, s.109; Takyîd, s.104.

382. Meâlim, I, 6.

383. Meâlim, I, 194.

384. Meâlim, II, 171.

birleştirilince, şaz hadis için İmam şâfiî'ye atfedilen tarifile³⁸⁵ aynı olduğu görülmektedir.

Ėârîb:

Hattâbî, Ėarîbi "şazla" beraber kendi zamanında hadis ilmî ile meşgul olup ona gereği gibi önem vermeyenleri tenkit ederken "oğu mevzu ve mablb olan Ėârîb... hadislerin peşine düştüler"³⁸⁶ ifadesini kullanmaktadır. Bundan iki şey anlaşılır. Onların nakletme ya da uyma gayreti içinde oldukları hadisler "Ėarîb"dir. Bu hadislerin de çoğu mablb ya da mevzudur. Hattâbî "Ėarîb tabirini kullanmakla beraber bu gruba giren bazı hadisleri mevzu ve mablubun dışında tutmaktadır. Bu durum Hattâbî'nin "Ėârîb" hadisten kastını, Hâkim'in bu konudaki aıklamaları³⁸⁷ iştikametinde düşünebileceğimizi gösterir.

Münker:

Hattâbî, hadis için "münker" lafzını, sahih olduğu bilinen bir hadise muhalif olarak rivayet edilen ve senesinde hadisin sıhhatine zarar verecek, meselâ "râvinin meşgul olması" gibi, kusurları bulunan hadisler için kullanmaktadır.³⁸⁸ Bu yaklaşım, Münker için yapılan "zayıf bir râvi'nin sika râvi ya da râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadistir"³⁸⁹, tarifine uygunluk arz etmektedir.

385. Bkz. Hâkim, a.g.e. s.119, İbn Receb, a.g.e. s.264, İbnü's-Salâh, ve Nevevî, şâfiî'nin şaz hakkındaki görüşündeki isabetli olduğu kanaatindedirler. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.77-79; Nevevî, a.g.e. s.12.

386. Meâlim, I, 6.

387. Bkz. Hâkim, a.g.e. s.94-96.

388. Bkz. Meâlim, III, 96; VI, 271; V, 160. Bu  dipnotu birlikte değerlendirip ayrıca buradaki hadisin münker olmasına sebep olan Mahled b. Hufaf için Bkz. Ukâylı, a.g.e. IV, 230-231; Zehebî, Mîzan, IV, 82.

389. İbn Hacer, a.g.e. s.45; Subhi Salih, a.g.e. s.171. İbnü's-Salâh ve Nevevinin Münker anlayışları farklıdır. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.80, Nevevî, a.g.e. s.12.

Musahhaf:

Hattâbî, özellikle hadislerin metinlerinde³⁹⁰ geçen kelimelerin yanlış okunmasına "tashif" diyerek, bu tür hatadan kaçınılmasının gereği üzerinde durur"³⁹¹ Hadisin kelimelerinin yanlış olarak rivâyet edilmesine de musahhaf tabirini kullanır"³⁹² Dolayısıyla Hattâbî'nin tashif ve musahhaf anlayışı daha sonra usûl kaynaklarında yer alan tariflerle paraleldir.³⁹³ Hadisde tashif meselesi, H.IV. asırda hadis âlimlerinin üzerinde durdukları konular arasındadır.³⁹⁴

Müdreç:

Hattâbî hadis usûlündeki bu ıstılâhın, râvinin kendi sözünü hadise ilâve yapması anlamına "أُدْح" ilâve yaptı, fiil kökünü kullanır.³⁹⁵ Başka bir yerde bu ıstılâhın adını zikretmeden, Zühri'nin hadise ilâve yapmayı adet edindiğini belirterek, Hatta Musa b. Ukbe'nin ondan hadis dinlediği zaman, "senin sözünle Hz. Peygamber'in sözünü ayır" dediğini nakleder.³⁹⁶ Hattâbî'nin bu açıklaması ve müdreç'in fiil kökünü kullanması, hadis usulünde müdreç için yapılan "her ne suretle olursa olsun, hadis'in aslında olmayan bir ibarenin, râvilerden biri tarafından herhangi bir açıklama yapılmadan hadise ilâve edilmesi, daha sonraki râviler tarafından da hadisin aslından gibi nakledilmesi"³⁹⁷ şeklindeki tarifile aynıdır.

Muallel:

Hattâbî hadisin sıhhatine zarar veren kusur için "ilel"

-
390. Hakim, Özellikle senedlerdeki tashife, dikkat çeker. Bkz. a.g.e.s. 149-152.
 391. Ğarîbü'l-Hadis, I, 57-59.
 392. Meâlim, VI, 385.
 393. Bkz. Koçyiğit, Hadis İstılâhları, s. 301, Subhi Salih, a.g.e. s. 216 vd.
 394. Ebu Ahmed el-Askerî (ö. 382/992) et-Tashif ve't-Tarif ve Şerh'u ma Yakau Fîhi isimli bir eser yazmış bu eser 1326'da Mısırda basılmıştır.
 395. Meâlim, I, 445.
 396. İclâm, I, 593.
 397. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s. 95; Müdreçin farklı şekillerde meydana gelmesi hakkında Bkz. İbn Hacer, a.g.e. 61-62.

tabirini kullanmaktadır. Ancak bundan hareketle ıstılah olarak kabul edilen "muallel" lafzını zikredip tarifini yapmaktadır. Meselâ, başka yönlerden de zayıflığı belirtilen, zirâat ortaklığı ile ilgili Raffî b.Hadîc hadisi için³⁹⁸, "Hadis'in illeti üzerinde durmadan, Raffî b.Hadîc'in hadisinin zahirini kabul ettiler".Halbuki İbn Huzeyme muzâra'a ile ilgili bir risâle tasnif etti ve orada bu konudaki hadislerin illetlerini açıkladı"³⁹⁹ demektedir. Hattâbî'nin bu ifadesi, mevzu hakkında bilgisini gösterir. Ancak Muallel hadis hakkında kendi fikrinin boyutlarını tam olarak tesbite imkân vermez. Esasen bu mesele sadece bir ıstılah olarak kalmamış ilelü'l-hadisle ilgili III.asırdan başlayarak müstakil eserler yazılmıştır.⁴⁰⁰ Hadis ıstılahında muallel; ancak hadiste mütehasıs birinin anlayabileceği kadar gizli ama hadisin sıhhatine zarar veren bir kusuru bulunan hadise denir. Bu kusurun adı illet ve bu saha ile ilgilenen ilme de ilelü'l-hadis denir.⁴⁰¹

Mevzu Hadis:

Hattâbî, mevzu hadis'i zayıf hadisler arasında değerlendirmekte ve "zayıf hadis'in en şerlisi" olarak nitelendirmektedir.⁴⁰² Bu değerlendirmede Hattâbî yalnız kalmamıştır. Kendisinden sonra usul kaynaklarında da mevzu hadis zayıf hadisler arasında ele alınmaktadır.⁴⁰³ Hattâbî konunun teferuatına fazla girmedeğinden, tek başına müstakil bir çalışmanın bile boyutlarını aşacak kadar geniş bir konu olan mevzu hadis ve mevzuat konusuna girmek istemiyoruz. Ancak şuna işaret etmek gerekir ki, hadis uydurma hareketi Hattâbî'nin yaşadığı dönemden çok daha önce başlamıştır.⁴⁰⁴

398. Ebu Davud, Büyû, 30.

399. Meâlim, V, 54.

400. Bkz. Kettânî, a.g.e. s.147-148.

401. Bu açıklama usulcülerin tarifine uygun olarak yapılmıştır. Bkz. Hâkim, a.g.e. s.112; İrakî, Takyîd, s.96; Suyûtî, a.g.e. II, 251, Cezâirî, a.g.e. s.264.

402. Meâlim, I, 11.

403. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e., s.98.

404. Bu konuda toplu bilgi için Bkz. Kandemir, Yaşar, Mevzu Hadisler, s.30; Geniş bilgi için Bkz. 29-30.

Mevzu hadis'e karşı ağır dil kullanan Hattâbî, aslı yoktur anlamına gelen "La asle Leh" tabirini de hadis'in mevzu olduğunu belirtmek için kullanır.⁴⁰⁵

d-Sahih-Hasen ve Zayıf Hadisler Arasındaki Ortak İstilahlar

Müsned:

Bu istilahu Hattâbî'nin aynı zamanda sahih hadis anlamına kullandığı anlaşılmaktadır. Çünkü müsned hadis için, isnadının muttasıl ve ravileri serh edilmemiş olmasını şart koşmaktadır.⁴⁰⁶ Hattâbî'nin bu şartları müsned hadis'in tam bir tarifi şeklinde olmayabilir ama, müsned hadis için daha sonra yapılan bazı tarif ve tanımlamalara uygunluk arz etmektedir. Nitekim Hatib Bağdâdî, "Hadis âlimlerine göre müsned; son râvîden başına kadar isnadı muttasıl olan hadistir. Bu sahabe ve başkasından değil Hz.Peygamber'den gelen hadisler için kullanılır"⁴⁰⁷ demektedir.

Merfu:

Hattâbî "merfu hadis" ifadesini, Hz.Peygamber'e atfedilen hadis için kullanmakta, isnadla ilgili başka bir şart zikretmemektedir.⁴⁰⁸ Usulcüler arasında da merfu hadis anlayışının böyle olduğu senedde ittisal şartı aranmaksızın hadisin Hz.Peygamber'e ulaştırılması için kullandıkları görülmektedir.⁴⁰⁹

Muttasıl:

Hattâbî bu istilahu, Hz.Peygamber'e kadar ulaşan sahih hadisler için, kullanmaktadır.⁴¹⁰ Usulcüler de sahih hadisin şartları arasında zikredip, senedin vardığı son noktaya kadar kesintisiz olması manasına kullanmaktadırlar.⁴¹¹

405. Hattâbî, Meâlim, VII, 9.

406. Bkz. İc'lâm, II, 815; Ayrıca bu tabir için Bkz. Meâlim, III, 332.

407. Hatib, a.g.e. s.21, İbnü's-Salâh, a.g.e. I, 42-43.

408. Bkz. İc'lâm, I, 230, Uzle, s.30.

409. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.45.

410. Bkz. İc'lâm, I, 230; II, 815.

411. Bkz. İbnü's-Salâh, a.g.e. s.44

Mevkuf:

Bu ifâdeyi Hattâbî, sıhhat veya zayıflık gibi bir şart zikretmeden sahabe kavli mânâsına kullanmaktadır.⁴¹² Genel anlayış da bu doğrultudadır.⁴¹³ Mevkufu, mutlak olarak zayıf sayanlar var ise de⁴¹⁴ bu görüş, çeşitli yönlerden tenkit edilmiştir.⁴¹⁵

Bu tesbitler göstermektedir ki, Hattâbî, hadis usûlü kapsamına giren usûl konularında da geniş bilgi sahibidir. O'nun zamanına kadar hadislerin rivayeti ve muhavazası alanında büyük bir gelişme olmuştur. Hadislerin farklı durumlarını ifade etmek için çeşitli tabirler kullanılmıştır. Ancak bunların hadis ilmine malolması için, kabul edilebilir tariflerinin yapılması gerekir. Bu noktadan bakınca Hattâbî'nin bazı ıstılahların yerleşmesinde önemli bir rolü olduğu görülür. Herşeyden önce, ilk defa hadisleri sıhhat durumlarına göre sahîh, hasen ve zayıf diye üçlü taksime ayırıp sınırlayan Hattâbîdir.

Hattâbî'nin bu ilme katkıları bu kadarla bitmemiş sahîh hadisin kapsamlı bir târifini ilk defa yine O yapmıştır. Hasen hadis için daha önce Tirmizî'nin tarifi vardır. Ama Hattâbî Ondan daha farklı bir tarif yapmış, Bu tarif de kabul görerek İbnu's-Salâh tarafından hasen liğayrihî yerine kullanılmıştır.^{415a} Zayıf hadis kapsamında on üç tane ıstılahı ya doğrudan zikredip kapsamını açıklamış ya da açıklama yapmadan kullanmıştır. Bunlar arasında maklûb ve muzdarib gibi kendi zamanındaki usûl kaynaklarında bulunamayan, daha sonraki âlimlerce ıstılah olarak zikredilip kapsamlı tarifi yapılan ıstılahları doğru manada kullanır. Kendisinin ıstılah gibi kullandığı "mukatta" tabiri daha sonraki usûl kaynaklarında yer almamaktadır. Diğer bazı ıstılahların tarifini vermese de ismen zikretmiş, hadisleri bu ıstılahlar ile tanıtmıştır. Kendi zamanında fazla kullanılmadığından

412. Bkz. Meâlim, I,173; V,28.

413. Bkz. Hâkim, a.g.e.,s.19; Cezâirî,a.g.e. s.165.

414. Bkz. Kâsımî, a.g.e. s.111.

415. Bkz. Subhi Salih, a.g.e. s.175-176.

415a.Bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e. s.31-32.

olmalı ki, bâzı ıstılahların hâlâ fiil ya da mastar köklerini kullanmaktadır. Muallel, müdelles ve müdrec bunlardandır.

Hattâbî'nin dirâyetü'l-hadis bilgisi ve açıklamaları sadece usûle ait ıstılahlarla sınırlı değildir. Örneğin ihtilâfu'l-hadis meselesinde, çeşitli vesîlelerle parça parça açıkladığı ve birleştirildiğinde faydalı mâlûmat ihtivâ eden beyanları bulunmaktadır.

B-İHTİLÂFU'L-HADİS

İhtilâfu'l-hadis, dirâyetü'l-hadis ilminin önemli meselelerinden biridir. Hadislerde zâhiren varmış gibi gözüken bâzı ihtilaflar ötedenberi, belli grupları harekete geçirmiş, hem hadise hemde hadis âlimlerine hücum etmelerine sebep olmuştur. Hattâbîye göre bu durumdan yararlanarak hadis ve hadis âlimlerine hücum etmek isteyenler, hadisleri doğru dürüst bilmeyen câhiller topluluğu ve mühidlerden teşekkül etmiş bir gruptur. Bunların yaptıkları iş, Hz. Peygamberin hadislerini ve onları rivâyet adip nesilden nesile aktaran hadis imamlarını tenkit etmektir. Bununla varmak istedikleri netîce ise, hadisleri yaralamak, böylece hadislerin dinde ve müslümanlar nazarındaki değerini düşürmek, aynı zamanda onları nakil ve rivâyet edenlerin işlerinin hafife alınmasını sağlamaktır.

Genel hatları ile hadise karşı olanların durumlarını bu şekilde hatırlatan Hattâbî, onlar hakkındaki düşüncesini de şu ifâdelerle belirtir. "İyilik ve başarı yolu kendilerine kolaylaştırılrsa ve güzel bir anlayış için yardıma mazhar olsalardı, bu hadisleri inkar edip reddetmezlerdi. Nitekim İmam Şâfiî İhtilâfu'l-hadis isimli kitabında bunu gayet mükemmel bir şekilde açıklamıştır."⁴¹⁶

416. Meâlim, II,301; Hadislerin ihtilafı durumunda nasıl hareket edileceği konusunda açıklayıcı bilgi için bkz. Şâfiî, İhtilâfu'l-hadis, s.40.

Konuya bakışını bu şekilde ortaya koyan Hattâbî, bununla ilgili ilk kaynağa da işâret edip⁴¹⁷ ondan nakiller yapmaktadır. Böylece hem ihtilâfu'l-hadisdeki bilgi kaynaklarının tesbitine, hem de mevzûya hâkimiyetinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

1-Mâhiyeti

İhtilâfu'l-hadis, ilk bakışta, bâzı hadislerin birbirleriyle çelişkili gibi gözükmesidir. Hadislerde görülen ihtilâfı ve çözüm yollarını açıklayan bu sahâ ile ilgili ilme de "Muhtelifü'l-hadîs İlmi" denilmektedir.⁴¹⁸

Dirâyetü'l-hadis ilimleri arasında çok önemli bir yeri olan⁴¹⁹ ihtilâfu'l-hadis meselesinde temel problem, hadisler arasında gerçekten çözülmez bir ihtilâfın varlığı değildir. Hattâbî'ye göre, asıl mesele hadislerin tamamının bilinmemesi ve hadis ilminin rivâyet itibariyle yeteri kadar kavranamamasıdır.

Meselenin bir diğer yönü de hadislerin tertîbi, yani dînî emirlerin tadrîcî olarak gelmesi, aralarında belli bir zaman farkının bulunmasıdır. Öte yandan hadislerden

417. İmam Şâfiî, bu konuya Risâle isimli eserinde yer vermiştir. Bkz. Risâle, s.127 vd.; Hattâbînin de işâret ettiği, yine Şâfiî'ye ait olan İhtilâfu'l-hadis bu konuda ilk eser olarak bilinmektedir. Bkz. Nevevî, a.g.e. s.43; Suyûtî, a.g.e. II,196. Bundan sonra Hattâbî'ye gelinceye kadar şu eserleri görmekteyiz.

1. Muhammed b. Ebî Umeyre (ö.217/832)'nin İhtilâfu'l-hadîs'i, bkz. Bağdadlı İsmâil Paşa, Zeyl, I,48; Tayyib Okıç, bu zâtın şîî olduğunu kaydeder. Bkz. Hadis Meseleleri, s.117.

2. İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin Te'vîlü Muhtelifi'l-hadîs'i, bu eser matbudur.

3. Dârimî (ö.280/893)'nin aynı muhtevâda olduğu anlaşılan bir eseri. Hâkim "muârizı olmayan hadisleri ihtivâ eden bir eser" diye bahseder. Bkz. Hâkim, a.g.e. s.130.

4. Sâcî (ö.307/919)'nin eseri, bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, I,32.

5. Taberî (ö.310/922)'nin eseri, bkz. Suyûtî, a.g.e. II,196

6. Tahâvî (ö.321/933)'nin Müşkilü'l-âsarı, matbudur.

418. Bkz. Subhi Salih, a.g.e. s.89.

419. Bkz. Nevevî, a.g.e. s.43.

bir kısmının umum ifâde ettiği halde, bunun iyi anlaşılama-
yıp tahsis ifâde eden hadis ya da ayetle, aralarında ihti-
laf var zannedilmesidir.⁴²⁰ Halbuki bu durumlar dikkate alın-
arak hadisler bir araya getirilip değerlendirildiğinde prob-
lem kendiliğinden çözülür.⁴²¹

İhtilâf gibi gözüken mesele bâzen de râvilerden kay-
naklanmaktadır. Aynı hadisleri nakleden bâzı râviler hadis-
lerin bir bölümünü, diğerleri de aynı hadisin başka bir bö-
lümünü rivâyet etmekte ve bunlar birbirinden müstakil değer-
lendirilmektedir.⁴²² Öte yandan hadis râvilerinden bir kısmı,
mânânın bozulup bozulmayacağına dikkat etmeden hadisleri ih-
tisar etmektedir. Hadis dinleme esnasında bütün râviler bu-
lundukları yerin durumuna göre hadisin tamamını duyma imkân-
ı bulamamaktadır. Bâzen de, herhangi bir râvînin öğrenmek
istediği şey için Hz. Peygamber sâdece kifayet miktarı ce-
vap vermektedir.⁴²³ Bu gibi hususlar, hadislerde görülen ihti-
lâfın hâricî sebepleridir. Hattâbî'ye göre, bunlara dikkat
edilirse, sahîh hadisler arasında iddia edildiği gibi gerçek
mânâda çelişki olmaz. Nitekim Hattâbî'den önce de bu ve ben-
zeri özel durumları zikrederek hadisler arasında teâruz bu-
lunmadığını söyleyen âlimler vardır.⁴²⁴

2-İhtilâfı Giderme Yolları

Yukarıda belirtildiği gibi, Hattâbî sahîh olmak kay-
dıyla hadisler arasında iddia edildiği gibi gerçek bir ihti-
lâfı kabul etmez. Önemli olan hadisi doğru anlama meselesi-
dir. Bu durumda var gibi gözüken ihtilâfın çözümlenmesi ge-
reker. Çünkü bu hem mümkün, hem de zarûridir.

420. Bkz. Meâlim, V, 314-315

421. Bkz. İclâm, I, 38, 161.

422. Bkz. Meâlim, IV, 237,

423. Bkz. Aynı eser, II, 301-302.

424. İbn Huzeyme'nin "Hz. Peygamber'den sahîh isnadla
rivâyet edilip birbiriyle teâruz eden iki hadis
bilmiyorum. Kim böyle iki hadisi biliyorsa, ge-
tirsın onları te'lîf edeyim." dediği nakledilir.
Bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e. s.285.

Konunun ayrıntılarına girmeden⁴²⁵Hattâbî'nin bu meselede müracaat ettiği yolları birer misalle açıklamaya çalışalım.

a-Te'vîl

Hattâbî, ayet ya da başka hadislerle, veya onların muhtevâsına zâhiren muhâlif gibi gözüken bir hadisi öncelikle te'vîl eder. Meselâ;

Hiz. Peygamber'in, "Cebrâil bana, ümmetinden Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan ölen kimse cennete girer yahut cehenneme girmez dedi." hadisinde⁴²⁶"cehenneme girmez sözü, orada ebedî kalmak mânâsınadır" diye te'vîl eder. Gerekçesini de şöyle açıklar;

Bu hadisin sahîh ve râvilerin âdil olmasıyla birlikte, bu konuda vaîd ifâdesini ortaya koyan diğerk ayet ve hadislerin mânâsını iptal etmemek için bu şekilde te'vîl ettik. Nitekim, tertip itibariyle, birbirine muhalif gibi gözüken ayetlerin te'vîlindeki sistemimiz de budur. Çünkü Allah "Kur'ân'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer O, Allah'tan başkasından gelseydi, onda çok ayrılıklar bulurlardı",⁴²⁷ buyurmuştur. Bu ayetle Allah, Kur'ân'da ihtilafın olmayacağını haber vermektedir. Onda ihtilafı gidermenin yolu budur ve biliyoruz ki, bu da geçerlidir. Dolayısıyla kitab'ın beyânı durumunda olan hadislerdeki ihtilafı gidermede izlenecek yol da budur. Çünkü Hz. Peygamber'den geliş yolları sahîh olduğu zaman hadislerde tenakuz ve ihtilaf caiz değildir. Hadislerin birbiriyle tenâkuz arzetmemesi ve birbirinin hükmünü iptal etmemesi için, zâhiren ihtilaf var gibi gözüken ihtilafı gidermede ayetlerde izlenen yolu takip etmek vaciptir.⁴²⁸

425. Bu konunun teknik yönü ile ilgili olarak, İsmail Lütfi Çakan tarafından "Hadislerde Görülen İhtilaf lar ve Çözüm Yolları" isimli doktora tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışma matbudur.

426. Buhârî, Bed'ul-halk, 6; Ebü Dâvud, Libas, 29.

427. Nisa Sûresi 4/82.

428. İc'lâm, I, 771; Meâlim, VI, 54.

b-Cem' ve Te'lif

Hadislerde, zahirde varmış gibi gözüken ihtilaf'ın giderilmesinde Hattâbî'nin ikinci olarak müracaat ettiği yol hadislerin arasını bulmak yâni cem' ve te'lif dir. Meselâ, Hz.Peygamber'e "hoşuna gitmeyen şeyler sorulunca öfkelenmişti"; ancak henüz öfkesi geçmeden dilediğinizi sorun" buyurduğu⁴²⁹ hadisle "Hakim öfkeli iken iki kişi arasında hüküm vermesin" hadisi⁴³⁰ arasında ihtilaf gözükmektedir. Yine bu hadisle; Hz.Peygamber'in sahabeden Zübeyr ile Ensardan bir şahsın arasında su meselesinden dolayı meydana gelen ihtilafı hallederken ;ensardan olan sahabenin bir sözünde dolayı Hz.Peygamber'in rengi değişecek kadar öfkelenmişti halde hüküm verdiğini açık ayan hadis,⁴³¹ arasında görünüşte bir çelişki bulunmaktadır.

Hattâbî, bu üç hadisi bir araya getirerek, öncelikle Hz.Peygamber'in öfkeli iken sorulara cevap vermesini iki noktadan değerlendirir, birincisi; Hz.Peygamber insanlara bilgi ve ihtiyaç duyacakları dini emirler kendilerine açıklanmayınca, onların doğru yoldan ayrılacakları endişesi ile soru sormalarını istemiş olabilir. Böylece Hz.Peygamber'in bu tavrı, gerekli olan bilgileri almalarına teşvik içindir. İkincisi ise; "Ben de bir beşerim, sizin öfkelendiğiniz gibi ben de öfkelenirim"⁴³² hadisinde buyurduğu gibi, insan tabiatında bulunan beşerî öfkenin meydana gelmesidir. Her iki durumda da, daha doğrusu her halukarda, Allah onu koruduğu için, ister kavli isterse fiilî hüküm açıklamalarında hatâ üzere kalması caiz değildir. Nitekim, ikinci hadiste "Hakim öfkeli olduğu zaman hüküm vermesin" buyurduğu halde, kendisi öfkelenmişti bir anda iki kişi arasında hüküm vermiştir. Bu konuda, O, diğer insanlarla kıyaslanamaz.⁴³³

429. Buhârî, İlim, 28.

430. Buhârî, Ahkâm, 13.

431. Bkz. Buhârî, Sulh, 12.

432. Müslim, Birr, 95, Ebu Davud, Sünne, 10.

433. Bkz. İ'clâm, I, 65.

Görüldüğü gibi öfkeli olduğu anda hakimin hüküm vermemesini tavsiye eden hadisi iptal etmeden Hz. Peygamber'in ilahî vahyin kontrolünde olduğunu gözönüne alarak diğer hadislerle birleştirmektedir. Nitekim kendisinden önce bu iki hadis hakkında Tahâvî de, aynı muhtevâda bir açıklama ile hadislerin arasını cem' etmektedir.⁴³⁴ Hattâbî'nin bu tür hadisleri cem' ettiğinin başka örnekleri de vardır. Şerh metodu bölümünde onlardan bazılarına işaret edilecektir.

c-Nesih

Hadislerde ihtilaf gibi gözüken hususlarda, şayet cem ve te'lif mümkün değilse müracaat edilen diğer çözüm yolu nesih ihtimalidir. Hattâbî bu konuya şu cümle ile net bir şekilde işâret eder. "İki emrin arasını cem' etme imkânı var ise nesh'e gidilmez"⁴³⁵ Hadis usûlünde nesih, ihtilafı giderme yollarından biridir.⁴³⁶ Fakat meselenin boyutlarının geniş olması nedeniyle müstakil bir ilim haline de gelmiştir. Hattâbî de nesih konusunu detayları ile ele aldığı için, müstakil başlık altında işlemenin daha isâbetli olacağı düşünülmektedir.

d-Tercih

Aralarında ihtilaf var gibi gözüken hadisleri cem' ve te'lif etmek mümkün veya nesih mevcut değilse, o takdirde hadislerden birini tercih etmek zarûreti ortaya çıkar.⁴³⁷ Bu durumda da tercih edilecek hadisin isnad ve metin itibarıyla tercih edilmeyenden daha özel şartları taşıması gerekir.⁴³⁸ Kendi beyanları esas alındığında Hattâbî'nin, hadisleri tercih ederken onların iki temel yönü üzerinde durduğu görülür.

434. Bkz. Tahâvî, Müşkilü'l-Âsâr, I, 262.

435. İ'lam, II, 949.

436. İmâm Şâfiî de bu yönüne işâret eder. Bkz. İhtilâfu'l-hadis, s. 40. Ayrıca Bkz. Cezâiri, a.g.e. s. 418, Tehânevî, a.g.e. s. 48; Geniş bilgi için Bkz. Çakan, Hadislerde Görülen İhtilaflar, s. 195-208.

437. Bkz. Hazîmî, İ'tibâr, s. 6.

438. Tercih sebepleri olarak gerek râvînin hali, gerek isnad ve metin açısından pekçok sebep zikredilmektedir. Bkz. Hâtib, a.g.e. 435-436; Hâzîmî, a.g.e. s. 6-15-Suyûtî, a.g.e. II, 198-202.

İsnadı İlgilendiren Hususlardan Dolayı Tercih:

Bilindiği gibi hadisin sahîh olması için isnadın iki önemli öğesinin bir arada bulunması gerekir. Birincisi, isnadın herhangi bir yerinde kopukluk olmadan Hz.Peygamber'e kadar muttasıl; ikincisi de ravilerinin sağlam ve güvenilir kişilerden müteşekkil olmasıdır. Ancak hadislerden birini tercih etmek söz konusu olunca, tercih edilecek hadisin daha mümeyyiz vasıfları da aranmaktadır.

Bu konuda Hattâbî'nin şu hususlara dikkat ettiğini görmekteyiz. Senedi daha sağlam olan hadis kendisi kadar kuvvetli olmayana, olay'a bizzat muhatap olan râvinin hadisi sadece nakledenin hadisine,⁴³⁹ hadisin daha sahîh olması çerçevesinde merfu olan hadis merfû olmayana⁴⁴⁰ ve hadisi rivayet eden kişiye yakın olan ravinin hadisi daha uzak olana tercih edilir.⁴⁴¹

Râvinin şahsî kabiliyetleri açısından bakılınca da şu hususlar ortaya çıkar. Hadis'i ezberden nakleden ravininki diğerine, hadisteki ziyadeyi de ezberleyen ve öyle nakleden ravinin hadisi muhtasar rivayet edene ve⁴⁴² hıfzı kuvvetli olan ravinin hadisi daha az kuvvetli olana⁴⁴³ tercih edilir.

Bölgeler arası tercihte de Hattâbî Hicazlıların rivayet ettikleri hadisi, Kûfelilerin rivayetine tercih ettiği imajını uyandırmaktadır.⁴⁴⁴

Metinle İlgili Tercih Sebepleri:

Hattâbî'nin bu konudaki tercihleri değerlendirilince tercihe esas teşkil eden şu prensipler tesbit edilmektedir. Mânâ itibariyle ayete uygun olan hadis böyle bir uygunluk arzlemeyene,⁴⁴⁵ şahabe'nin uygulamasına konu olan hadis sahabe uygulamasına uymayana,⁴⁴⁶ bir hükmü isbat eden hadis

439. Bkz.Meâlim,I,80;VI,254.

440. İc'lâm,I,230,Meâlim,III,141.

441. Meâlim,III,146.Bu konuyla ilgili ayrıca Bkz.Te-hânevî,a.g.e. s.287-288.

442. Meâlim,II,43.

443. Meâlim,IV,52.

444. Bkz.Meâlim,III,146.

445. Bkz.Meâlim,VI,68.

446. Bkz.Meâlim,VI,323.

nefy edene⁴⁴⁷, yakîn ifade eden şüphe ifâde edene, ziyâde ile rivâyet edilen sahîh ise muhtasar rivâyet edilene⁴⁴⁸ ve müfesser olan mücmel olana⁴⁴⁹ tercih edilir.

Hattâbî'nin eserlerinde, özellikle uygulamalarından tesbit edilen bu hususlar, aynı zamanda konuyu müstakil başlıklarda işleyen eserlerde tesbit edilen prensiplerle uygunluk arzettiği görülmektedir.⁴⁵⁰

Misalleri ile birlikte, şerh metodunda da görüleceği gibi Hattâbî, hükümleri tercih ettiği hadise göre verir. Aksi takdirde iki hadisten birini tercih etmesinin hiçbir anlamı kalmazdı.

Hattâbî, bir taraftan sahîh hadisler arasındaki ihtilafı kabul etmezken, diğer taraftan, tercih cihetine gitmesi de bir tutarsızlık gibi gözükebilir. Ancak Hattâbî'nin tercih prensiplerine dikkat edilirse böyle bir şeyin olmadığı açıkça görülür. Çünkü O, bir hadisi tercih ederken, mutlaka sıhhatinin daha sağlam olduğuna inandığını seçmekte ve vazgeçtiği hadisin herhangi bir yönüyle sıhhatinde kusur bulunmaktadır. Hatırlanacağı gibi O, hadisler arasında ihtilaf olmaz derken, iki tarafın da sahîh olmasını şart koşmakta idi.

Dirâyetü'l-hadis ilminin bu meselesine Hattâbî, konuyla ilgili ilk eser yazarlardan İmam Şâfiî'nin fikir ve açıklamalarına atıfta bulunmak suretiyle, bakışını ortaya koymaktadır.

Hattâbî'ye göre ihtilafu'l-hadisın mahiyeti, hadislerin râvi ve rivayet açısından bazı özel durumları da dikkate alınarak değerlendirilme eksikliğidir. Bu duruma, hadise ve hadis âlimlerine düşmanlık besleyenlerin tutumları ve

447. Bkz.Meâlim,I,352;Ayrıca Bkz.Şâfiî,İhtilafu'l-hadis, s.127-129.Ve benzeri için Bkz.Kâsımî, a.g.e. s.304.

448. Meâlim,I,471.

449. Bkz. İ'câm,I,711.

450. Meselâ,Bkz.Hazımî,a.g.e. s.6-15;Suyûtî,a.g.e. II,196-201.

ihtilaf varmış gibi gözüken hadisleri aleyhte kullanmaya kalkışmaları da eklenince işin boyutları daha da büyümüştür.

Hadislerdeki ihtilaf meselesinin çözüm ve açıklamasını zarûrî gören Hattâbî, hadislerin toplu olarak gözönüne alınarak te'vîl ve te'lîf edilmek suretiyle ihtilafın ortadan kaldırılacağı inancındadır. Bununla gözümlenemiyorsa hadislerden birinde sıhhat açısından bir problem olabilir. Hadisler tetkik edilerek zayıf olan ayıklanmalı sahîh hadis tercih edilmelidir. Bunlarla çözümlenemeyen ihtilaflar da nesih ihtimâli araştırılmalıdır.

C-HADİSTE NESİH MESELESİ

Nesih kelimesi lûgat mânâsı itibariyle nakletmek, iptal etmek izâle etmek⁴⁵¹ tebdil ve tağyir⁴⁵² etmek gibi anlamlara gelir. Nesih meselesi İslâm'ın her iki kaynağını da ilgilendirdiğinden hem Kur'ân⁴⁵³ hem de hadis

-
451. Zemahşerî, Esasu'l-Belâğa, II, 438; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, 61; Zerkeşî, Burhân, II, 29.
452. Suyûtî, İtkan, II, 27; Zerkanî, Menâhil, II, 175.
453. Bu vesile ile nesih Kur'ân ilimleri ile ilgili eserlerde işlenmesinin yanında; Bkz. Zerkeşî, a.g.e. II, 28-29; Suyûtî, a.g.e. II, 27; Zerkanî, a.g.e. II, 175. Kur'ân'da nasih ve mensuh ayetler konusunda müstakil eserler de yazılmıştır. Bu konuda eser yazan âlimlerden bazıları;
1. Atâ b. Müslîm (ö. 115/733), Bkz. Dâvudî, a.g.e. I, 380.
 2. Katâde b. Diâmete, (ö. 117/735). Bu alimin Kitabü'n-Nasih ve'l-Mensuh fi Kitabi'l-lâhi Teâlâ isimli eseri Dr. Hatim Salih Zamin Tahkiki ile 1985 de Beyrut'ta basıldı.
 3. Mukâtil b. Süleyman, (ö. 150/767). Bkz. Dâvudî, a.g.e. II, 381.
 4. Hüseyin b. Vâkıd (ö. 157/773). Bkz. Dâvudî, a.g.e. I, 160.
 5. Abdurrahman b. Zeyd (ö. 182/798). Bkz. İbn Nedim, Fihrist, s. 63.
 6. İbnü'l-Cevzî, (ö. 597/1200). Bu alimin Nevâsihu'l-Kur'ân, isimli eseri Muhammed Eşref Ali tahkiki ile 1984 de Medine'de Camiatü'l-İslâmiyye tarafından neşredildi.
- Başka eserler için Bkz. Bağdat lı İsmail Paşa, a.g.e. II, 610; Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'ân, s. 79-80.

ilimlerinin⁴⁵⁴ ortak konusu durumundadır. Nesih sonuç itibariyle fıkâhî meseleleri etkilediği için aynı zamanda usulcileri de yakından alâkadar etmektedir.⁴⁵⁵ Hattâbî'nin nesihle ilgili görüşlerini incelediğimizde neshin bu üç gruptan herbirinin sahasına gâren meselelere de temas ettiğini görmekteyiz.

Esas itibariyle nesh'in varlığını ve İslâm'ın kendi içindeki neshi kabul eden⁴⁵⁶ Hattâbî, İslâm'ın kendinden önceki semavi dinleri de nesh ettiği kanaatinde dir.⁴⁵⁷ Diğer taraftan nesihle ilgili muhtelif yerlerde verdiği bilgiler bir araya getirildiğinde Hattâbî'nin konuya hakimiyeti de anlaşılmaktadır.

-
454. Hadiste Nasih Mensuh konusunda müstakil eserler de III.H. asırda yazılmaya başlanmıştır. Bu konuda eser yazdığı bilinen âlimler ve eserleri şöyle sıralanabilir:
1. Ahmed b. Hanbel (ö.251/855). Bkz. Kettânî, a.g.e. s.80.
 2. Ebu Dâvud (ö.275/888). Bkz. Aynı yer ve İbn Hacer, Feth, III, 216.
 3. Esrem, Ebu Bekir b. Ahmed b. Muhammed (ö.270/883), Kettânî, a.g.e. s.80.
 4. Ahmed b. İshak (ö.318/930). Hûlî, miftah, s.158, Katib Çelebi, Keşf, II, 1920.
 5. Muhammed b. Bahr İsbahânî (ö.322/933) Hûlî, a.g.e. s.158.
 6. Nahhas (ö.338/949) Hûlî, a.g.e. s.158.
 7. Ebu Muhammed, Kasım b. Esbag (ö.340/951) Hûlî, a.g.e. s.158, Katib Çelebi, a.g.e. II, 1920.
 8. Muhammed b. Osman, Bkz. Hûlî, a.g.e. s.158.
 9. İbn Şahin Ebu Hafs Ömer (ö.385/995). Bkz. Hûlî, a.g.e. s.158, Sezgin, GAS, I, 209. Bunlar Hattâbî'den önce yaşamış olan âlimlerin eserleridir. Tabii bu devam etmiştir.
455. Bu nedenle Usûlu fıkâha dair eserlerde de bu konuya geniş bir yer verilmektedir. Meselâ, Bkz. Şerahsî, Usûl, II, 53-65. Gazâlî, Mustafâ, I, 107-128. Âmidî, İhkâm, III, 96-162.
456. Nesh'in varlığını prensip olarak kabul etmeyenlerin varlığında bilinmektedir. Bilgi için Bkz. İbnü'l-Cevzi, Nevâsihu'l-Kur'ân, s.78-81; Âmidî, a.g.e. III, 106; Sâbûnî, Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm, I, 101.
457. Bkz. Meâlim, VI, 261; VII, 172. Bu görüş başka kaynaklarda da vardır. Bkz. Koçkuzu, Nasih-Mensuh, s.92.

1-Nesh'in Gerçekleşmesinin Şartları

Hattâbî prensip olarak nesh'i kabul etmekle beraber onu her zaman ve her aklına gelenin başvuracağı açık bir kapı olarak görmemektedir. Bu nedenle de hem fıkıh usûlü hem de ihtilafu'l-hadis açısından ortak değerlendirerek nesh hakkında şöyle der: "Hadislerin arasını bulmak mümkün olduğu zaman ihtilafı gidermenin yolu budur. Nesh'e hamle edilmez ve o hadisle amel iptal edilmez".⁴⁵⁸ Hattâbî'nin belirttiği gibi hadiste nesh'e gidilmesi mensuh sayılan hadisin ihtiva ettiği hükmü iptal demek olur. Bu nedenle de meselenin aslını bilmeden, kendine göre hadisler arasında tearuz var zanneden herkesin nesh ipine sarılmasını önleyici tedbirler alınmış, kurallar belirlenmiştir. Hattâbî'nin bu konu ile ilgili zikrettiği şartlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

1-Nesih her zaman vâkî olacak bir hadise değildir. Neshin gerçekleşmesi için vahyin devam etmesi gerekir. Bu nedenle "nesih sadece Hz.Peygamber'in sağlığında vukû bulur. O'ndan sonra nesih caiz değildir".⁴⁵⁹

2-Nasih zaman itibariyle mensuhtan sonra olmalıdır. Mensuh daha önce emredilmiş bir hüküm olmadıkça nesih söz konusu olmaz.⁴⁶⁰

3-Nesih ancak şer'i bir hükümde olur.⁴⁶¹

4-Nesih umumî olur. Yani nesih ümmetin tamamını ilgilendirir. Belli bir kısmını ilgilendiren nesih olmaz.⁴⁶²

5-Herhangi bir şer'i hükümle hiç amel edilmeden nesh edilmesi de caizdir.⁴⁶³

458. Bkz.Meâlim,V,37.

459. Meâlim,III,124-125;İclâm,I,180;krş.Serahsî,Usûl,57-58.

460. İclâm,I,102-124,krş.Gazalî,Mustasfâ,I,122.

461. İclâm,I,538.

462. İclâm,I,282.

463. Meâlim,III,199;IV,46;Ğârîb,I,101;krş.Serahsî,a.g.e.II,64,Gazalî,a.g.e.I,112.

6-Aynı cinsden ibadette ya da şer'i hükümde sonradan yapılan ziyade aslının neshini gerektirmez.⁴⁶⁴

7-İki şer'i hüküm aynı anda uygulanabiliyorsa nesh vâki olmaz.⁴⁶⁵

8-Naslar arasını te'vil ya da cem' etmek mümkün ise nesh'e mahal yoktur.⁴⁶⁶

9-Âdeten kötü olan şeyin, dînen hafam kılınması nesih değildir. Çünkü nesih vâki olması için dînen mubahlığının belirtilmiş olması gerekir.⁴⁶⁷

10-Haberlerde nesih olmaz.⁴⁶⁸

Hattâbî'nin neshin gerçekleşmesi için öne sürdüğü tesbit edilen bu şartlar daha çok usulcülerin değerlendirmelerine mutabık olan şartlardır. Nesih meselesinin diğer bir yönü de dînin iki kaynağı arasındaki nesih münasebetidir.

2-Nesh'in Kısımları

Nesih esas itibariyle şer'i hükümde olduğuna göre, hem nasih'in hem de nesh edilenin şer'i hüküm olması gerekir. Bu da hükmün her iki tarafının ya ayet ya da hadis olmasını îcâb ettirir. Bunun dışında diğer deliller neshe konu değildir. Ner ne kadar Kıyas'ın da nesh olduğu konusunda şâz bir görüş var ise de,⁴⁶⁹ Hattâbî'nin kesin tavrı kıyas'ın hadisi nesh edemeyeceği yönündedir.⁴⁷⁰

464. Meâlim, II, 214; krş, Gazalî, a.g.e. I, 117. Gazalî bu konuda ihtilaf olduğunu belirtir. Âmidî, a.g.e. III, 154.

465. I'clâm, III, 949.

466. I'clâm, I, 538; II, 949; Bu hadiste böyle olduğu gibi ayette de böyledir, II, 958-959.

467. I'clâm, I, 538.

468. Bu konuda ihtilaf olduğunu da belirten Hattâbî, kendisi nesh olmaz, kanaatindedir. Bkz. I'clâm, II, 952-953, Krş, Serahsî, a.g.e. II, 59, Ayrıca Bkz. Âmidî, a.g.e. III, 130.

469. Bkz. Serahsî, a.g.e. II, 66; Gazalî, a.g.e. I, 126; Âmidî, a.g.e. III, 147.

470. Meâlim, I, 40.

Dinin iki ana kaynağı arasındaki nesih münasebetine gelince, Hattâbî'nin iki noktada görüşleri kesin çizgileri ile bellidir. Bunlar;

a-Ayet, ayetle nesh edilir.⁴⁷¹

b-Hadis, hadisle nesh edilir.⁴⁷²

Esâsen nesh'in bu iki kısmında âlimler arasında ihtilaf yoktur.⁴⁷³

c-Ayet hadisle nesh edilir, meselesinde Hattâbî'nin kesin tavrı ayet ancak ayetle nesh edilir şeklinde olduğundan o, böyle bir nesh'i kabul etmemektedir.⁴⁷⁴

d-Hadis'in Ayetle nesh edilmesi meselesi

Hattâbî'nin bu konudaki görüşleri çok net gözükmemektedir. Halbuki nesh'in ihtilafı olan diğer kısmı Ayet'in hadisle nesh'inde "ayet ancak, ayetle nesh edilir" gibi kesin bir tavrı vardır. Ayetin hadisi neshetmesi hususunda ise, önce nesh'e taraftar değilmiş de daha sonra bu kanaatinden vazgeçmiş gibi bir izlenim doğmaktadır. Şöyle ki, Hudeybiye anlaşmasının şartları arasında Mekkelilerden müslüman olup, müslümanlara sığınanların iade edilmesi şartı vardı. Bu anlaşmadan sonra İslâm'a giren bir kadın müslümanlara sığındı. Anlaşmaya göre kadının iâdesi gerekiyordu. Ama Allah "Ey iman edenler inanmış kadınlar hicret ederek size gelirlerseniz onları deneyin, hicretlerinin sebebini inceleyin. Allah onların inananlarını çok iyi bilir. Onların mü'min kadınlar olduklarını öğrenirseniz, inkarcılara geri çevirmeyin"...⁴⁷⁵ âyetini indirdi. Bunun üzerine müslüman olarak

471. Meâlim, VI, 241.

472. Meâlim, V, 273, I lâm, I, 179.

473. Bkz. Serahsî, a.g.e. II, 67; Hâzîmî, a.g.e. s. 17. Şâfiî'nin de kabul ettiği nesh'in iki ana prensibi budur. Bkz. Şâfiî, Risale, s. 55.

474. Meâlim, VI, 241. Hanefilerde neshin bu dört kısmı da kabul edilmektedir. Bkz. Serahsî, a.g.e. II, 67; Şâfiîlerden İmam Gazalî'nin de neshin bu dört kısmını kabul ettiği görülmektedir. Bkz. Gazalî a.g.e. I, 124.

475. Mümtehine Süresi 60/10

gelen kadınları Hz.Peygamber iâde etmedi.

Bu olayı diğer eserlerinden önce yazdığı tesbiâ edilen Gârîbü'l-Hadis'inde nakleden Hattâbî, "Bunda sünnetin kitapla nesh edileceği görüşünde olanlar için delil vardır"⁴⁷⁶ derken, daha sonra yazdığı Buhârî şerhinde, "Bu sünnetin kitapla neshedildiğinin delilidir"⁴⁷⁷ ifadesini kullanır. Ayrıca yine Gârîbü'l-hadis isimli eserinden sonra yazdığı Ebu Dâvud şerhinde, mest üzerine mesh etmek konusunu işlerken, sahabeden bazılarının meshe verilen ruhsatın "Ey inananlar! Namaza kalktığınızda, yüzlerinizi, dirseklerle kadar ellerinizi -başlarınızı mesh edip- topuk kemiklerinize kadar ayaklarınızı yıkayın. ..." ^{477a} ayeti nasıl olmadan önce idi, görüşünü değerlendirirken, "Sahabenin bu sözü onların, sünnetin Kur'ân'la nesh edileceği görüşünde olduklarını gösterir"⁴⁷⁸ demektedir ama bunun aksine bir görüş de beyan etmemektedir.

Hattâbî'nin genel metodu ise katılmadığı veya aksini düşündüğü görüşler karşısında kendi düşüncesini de ayrıca belirtmek şeklindedir. Önceleri böyle düşünenlerin delilidir derken daha sonraki yazdığı eserde kesin ifade kullanarak "nesh'in delilidir" demesi de nesh'in bu kısmını kabul ettiği anlamına gelir düşüncesindeyiz. Nitekim, daha sonraki Şâfiî usulcülerden neshin dört kısmını da kabul edenlerin varlığı da görülmektedir.⁴⁷⁹

3-Nesh'in Bilinme Yolları

Nesh meselesinde önemli bir konu da nesh'in bilinme yollarıdır. Çünkü nesih vaki olduğuna dair elde bilgi mevcut değilken, herhangi bir hadis hakkında mensuh demek, dini bir delili iptal etmek gibi ciddi bir tehlike doğurur. Bu durumu dikkate alarak, ilim adamları nesihle ilgili

476. Gârîb, I, 124.

477. İclâm, I, 687.

477a. Mâide Sûresi 5/6

478. Meâlim, I, 115.

479. Bkz. Gazalî, a.g.e. I, 124-125.

diğer meseleler kadar, bilinme yolları üzerinde de durmuşlardır. Neticede yaklaşık olarak herkesin kabul ettiği dört ana başlık tesbit edilmiştir.⁴⁸⁰

Bunlardan birincisi Hz.Peygamber'in açıklaması⁴⁸¹ hariç diğerlerine Hattâbî de temas etmektedir. İhtimal ki bu husus çok yaygın olup herkesce bilindiği için, buna işaret etme lüzumu hissetmemiş olabilir.

2-Sahabenin şehadeti ve Nesh olduğunu, şöyle yapardı-
da sonra şununla emrolunduk gibi olayı zikrederek belirtme-
si⁴⁸². Hattâbî buna, "Namazda, secdeye varırken dizlerimizden önce ellerimizi korduk.Sonra biz ellerimizden önce dizlerimizi koymakla emrolınduk." hadisini delil getirir.⁴⁸³

3-Hadisler arasında kronolojik sıranın tesbiti, Hattâbî pekçok yerde bunu açıklar, tarih itibariyle sonra olan hadis öncekini nesh eder.⁴⁸⁴ Nitekim, Hattâbî, Hz.Peygamber'in Hayber'in fethinde ashaba yanlarında bulunan kavutu getirtip beraber yedikten sonra abdest tazelemeden akşam namazını kıldırmasını⁴⁸⁵, bu hususta daha önce emredilmiş olan ateşte pişen şeyler yendikten sonra abdest alınması ile ilgili hadis'i⁴⁸⁶ nesh ettiğini söyler.⁴⁸⁷

4-Mehsuh olduğunun icma ile bilinmesi, Hattâbî'de bunu belirten ifadeler de bulunmaktadır.⁴⁸⁸ İçki içen'in bir kaç defa cezalandırıldığı halde devam ettiği taktirde öldürülmesini beyan eden hadis'in⁴⁸⁹ böyle birinin öldürülmeyeceği

480. Bkz.Hâzımî, a.g.e. s.6.

481. Bkz.Müslim, Cenâiz, 106 da olduğu gibi,

482. Meâlim, I, 398, Hattâbî, buralarda ana başlıkları zikrederek bunları açıklamıyor, onun beyanlarına dayanarak daha öncede yaptığımız gibi, temel prensipler dahilinde biz sistematize ediyoruz.

483. Meâlim, I, 398.

484. Bkz. İclâm, I, 102-181, vs. Konu için Bkz.Suyûtî, Tedrib, II, 191.

485. Buhârî, Taharet, 51.

486. Bkz.Ebû Dâvud, Taharet, 76.

487. İclâm, s.102.

488. Bkz.Meâlim, VI, 287; 313, konu hakkında bilgi için Bkz.Suyûtî, Tedrib, II, 192.

489. Ebu Dâvud, Hudud, 36, Tirmizî, Hudud, 15.

hususunda ümmetin icmân bulunduğundan mensuh olduğunu söyler.⁴⁹⁰

4-Nesh'in Ameli Neticesi

Nesh edilen hadis ya da ayet'in hükmü de kaldırılmıştır. Hükmü kaldırılmasa zaten nesh'e ihtiyaç yoktur. Bu nedenle Hattâbî, nesh edilen şer'i delil, ister ayet ister hadis olsun, bununla amel edilmeyeceğini ve nasihe göre hüküm vermek gerektiğini de belirtir.⁴⁹¹

Bu konu ile ilgili diğer bir husus da şudur: Bir hüküm nesh edilinceye ya da nesh edildiği öğrenilinceye kadar yapılan ibadetlerin durumu ne olur? Hattâbî'ye göre bu iki durumda da mensuh ile yapılan amel caiz ve geçerlidir.⁴⁹²

Görüldüğü gibi Hattâbî, prensip olarak neshi kabul etmekle beraber neshe müracaat etmekte çekimser davranmaktadır. Bunun içinde tedrici kaldırılan yasaklar meselesinde nesh ihtimali aramamaktadır.

Hadisin ayeti neshini kabul etmemesi de kısmen Şâfiî'nin etkisi ile olabileceği gibi,^{492a} kısmen de neshe az müracaat etme düşüncesinden kaynaklanabilir.

490. Meâlim, VI, 287. Hattâbî burada nasih olan hadise işaret etmez ama "Müslüman'ın kanı ancak üç şeyden biri ile helâl olur hadisi" olsa gerekir. Hadis için Bkz. Buhârî, Diyât, 5, Müslim, Kâsame, 25-26, Ebu Dâvud, Hudud, 1, Tirmizî, Hudud, 15, Nesâî, Tahrim, 5, Darimî, Siyer, 11.
 491. Bkz. Meâlim, IV, 159, VI, 261.
 492. Bkz. İcâm, I, 163.
 492a. Şâfiî'nin görüşü için Bkz. Risale, s. 55.

D-ĠÂRÎBÜ'L-HADİS

Hadislerde geçen ġârîb kelimelerin açıklanmasını konu olan bu ilimde Hattâbî, sayılı ilim adamlarından biridir. O'nun hadis ilminde en önemli çalışmalarından biride Ġârîbü'l-hadis isimli eseridir.⁴⁹³ Bu eserin hadis şerh-i açısından tahlilî ikinci bölümde ele alınacaktır.

şunu belirtelim ki, Hattâbî hadis ve fıkîh ilminde olduğu kadar, Arap edebiyatında da büyük şahsiyetlerden biridir. Bundan dolayı Ġârîbü'l-hadis de ki, alışması Ebu Ubeyd Kasım b.Sellam ve İbn Kuteybe'nin eserlerinin gölgesinde kalmamıştır.

493. Eserleri Bölümünde İşaret Edildi.

IV-HATTÂBÎ'NİN HADİS TENKİDİNDEKİ YERİ ve METODU

Bu konu da dirayetü'l-hadis anlayışı başlığı altında "hadis ricali" ya da "cerh tadil ilmi" adı altında ele alınabilirdi. Fakat, Hattâbî'nin ricalle ilgili açıklamalarının yanında, hadis tenkidinde özelliği olan bazı meseleleri de ele aldığından müstakil bir başlıkta ele almanın meseleyi ortaya koyabilmek için daha uygun olacağı düşüncesiyle müstakillen ele alındı.

Bilindiği gibi hadis tenkidi, büyük hadis alimleri tarafından üzerinde önemle durulan bir konudur. Çünkü Hz.Peygamber'e ait sahih hadislerin zayıf ve uydurmalardan korunması buna bağlıdır. Dolayısıyla hadis tenkidi hadis ilimleri içerisinde en zor meselelerden biridir.

Bu başlık altında Hattâbî'nin, çeşitli yönleri ile hadis tenkidine bakışı, hadis ve ricâl tenkidi konusunda isim yapmış âlimlerden ne kadar etkilendiği, tenkitlerindeki ölçü ve dirâyeti ele alınacaktır. Bu çerçevede mevzuyu izah kolaylığı sağlayacağı düşüncesiyle Hattâbî'nin tenkitçiliği, hadisin iki ana unsuru; sened ve metin esasına göre değerlendirilecektir.

A-SENEDE TENKİDİ

Sened, hadisin Hz.Peygamber'den son raviye kadar kimler tarafından hangi yolla nakledildiğini gösteren rivayet silsilesidir.⁴⁹⁴ Bu özelliği ile de hadisin vazgeçilmez bir bölümüdür. Bundan dolayı özellikle hadislerin yazılı kaynaklarda tesbitine kadar sened üzerinde titizlikle durulduğu görülür.

Hatta hadis alimlerinin bu uygulaması diğer ilim dallarını da etkilemiş onlardan da sened kullanma geleneğine

494. Sened hakkında çeşitli açıklamalar için Bkz.Suyûtî,Tedrib,I,41:Ayrıca Koçyiğit,Hadis İstılahları,s.397.

uyanlar olmuştur.⁴⁹⁵

Ebu Süleyman, "hakkında çok dikkatli ve titiz davranarak sened zikretmeden, Hz.Peygamberden hadis rivayet etmek caiz değildir"⁴⁹⁶ derken, senedin önemini ortaya koymaktadır. Bu ifâde aynı zamanda Hattâbî'nin dirâyetü'l-hadis ilmi açısından isnad sistemine bakışını da yansıtmaması bakımından mühimdir. Çünkü hadis alimlerindeki bu anlayış, bazı insanların, akıllarına gelen her sözü Hz.Peygamber'e isnad etmesini önleyen yegâne unsurdur.⁴⁹⁷

Hadislerin mutlaka sened zikrederek rivayet edilmesini şart koşan Hattâbî;senedlerin zayıf ya da sağlamlığının kontrolünü iki ana noktadan yapar. Bunlardan birisi isnad diğeri râvidir.

İsnad, senedle aynı manaya kullanılmış olsa da,⁴⁹⁸ sözün, söyleyene atfedilmesi dolayısıyla biraz daha özel manada kullanılmaktadır. Hadis âlimlerinin isnad sormaları, yani hadis rivayet eden kişiye,"bunu kimden duydun" diye, araştırma başlatmaları çok erken bir döneme rastlar.⁴⁹⁹ Böylece isnadı sağlam olmayan hadisleri tesbit imkânı doğmuştur. Hattâbî'de, hadis tenkidinde, kendi ölçüleri içerisinde, isnad tenkidine öncelik vermektedir.

İsnadı, tenkit ettiği yönlerin başında senedin neresinde ve hangi suretle olursa olsun ravinin atlanması ve isnadındaki ittisalin bozulması gelir.⁵⁰⁰ Örneğin İbnü'l-Beylemanî'nin,doğrudan "Hz.Peygamber kafire karşılık müslümanı

495. Sened kullanmanın müslümanlara ait gelenek olduğu,Batılıların bu konudaki bazı iddialarına cevaplar için Bkz.Zübeyr Sıddıkî, a.g.e. s.120-130.

496. Meâlim,V,254.

497. En sahih senedleri belirleme çalışmaları da bu konuya verilen önemi gösterir.Bkz.İbnü's-Salâh, a.g.e.,15-16; İrakî,Fethu'l-Muğıs,s.9-11.

498. Bkz.Suyûtî,a.g.e.I,42;Bkz.Koçyiğit,Hadis İstı-lahları,s.170.

499. Bilgi için Bkz.Müslim,Sahîh,I,15.

500. Bkz.İclâm,I,105; Meâlim,III,41.

kıyas yaptı" hadisinin⁵⁰¹ senedde ittisal bulunmadığından dolayı tenkit etmektedir.⁵⁰² Isnadla ilgili diğer tenkitle-
rini de bu esas çerçevesinde ele almaktadır. Şöyle ki, se-
nedde zikredilen râvi meçhul bir şahıs ise bu hadis zayıf-
tır. Çünkü râvinin kim olduğu bilinmemektedir. Hattâbî bu
zayıflığı yine isnaddaki ittisale bağlar. Yani prensibi
şudur; seneddeki râvi meçhul ise o râvi yok gibidir, dola-
yısıyla isnad muttasıl olmaz. Ya da isnadda râvi belirtil-
meden "bize bir topluluk rivayet etti" gibi genel bir ifa-
de kullanılması da, kimliklerinin ve durumlarının tesbiti-
ne imkan vermediği için⁵⁰³ senedin ittisaline zarar verir,
dolayısıyla hadis zayıf sayılır.

Isnadın dışında yine senede bağlı hadisi tenkit etti-
ği ikinci mesele ravinin durumu ile ilgilidir.

B-RÂVİ TENKİDİ

Hadislerin senedinde onları sahih ya da zayıf yapan
iki temel unsurdan biri de râvinin durumudur. Bu açıdan
Hattâbî'nin, sahih hadisi tarif ederken "Râvileri tâ'dil
edilmiş" ifadesini, maksadı ifade etmesi bakımından özelli-
kle seçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü O, cerh ve tâ'dil ilminin
aslında, şüpheli şeylerden sakınmak suretiyle dînî korumak
prensibine dayandığını kabul etmektedir.⁵⁰⁴ Râvinin adaleti-
nin isbatı da hadisdeki şüpheyi ortadan kaldırır. Böylece
râvisinin adâleti isbat edilemeyen hadisin zayıflığı da açı-
ğa çıkarılmış olacağından, iki yönden de netice elde edilmiş
olur. Bunun diğer bir faydası da belli grupların, kasten ve
subjektif olarak, pekçok âdil raviyi tenkit etmeleri ve
dolayısıyla dinin esası olan hadisi hüküm dışı bırakma

501. Benzer rivayet için bkz. Dârakutnî, Sünen, III, 135.

502. Meâlim, VI, 331. Krş. Dârakutnî, Sünen, III, 135.

503. Bkz. Meâlim, V, 49; Hattâbî'nin emel düşüncesi doğ-
rultusunda anlaşılması için genişletilmiş bir
anlatımdır.

504. Bkz. Meâlim, V, 8.

gayretlerinin önüne geçilmesini temindir.⁵⁰⁵ Bu prensipler dahilinde Hattâbî'nin râvi tenkidindeki tutumuna bakılırsa, sahabe râviler ile diğerlerini ayrı ayrı değerlendirdiği görülür.

1-Sahâbî Râviler

Hattâbî'nin hadis rivayeti açısından sahabeyi değerlendirmesi "sahabenin hepsi âdildir"⁵⁰⁶ genel prensibi dahilindedir. Nitekim bazı hadislerde sahabenin birbiri hakkında kullandığı "كذب فلان" gibi ifadeleri, doğru söylemenin zıddı olan "yalan söyledi" anlamına değil, "hata etti" manasına anlamak gerektiğine işaret eder. Çünkü O'na göre sahabenin hadis rivayet ederken, bilerek ve isteyerek yalan söyleyeceği düşünülemez. Bu caiz değildir.⁵⁰⁷ Bu konuda bir kademe daha ileri giderek sahâbenin hadis nakledeken bilerek yalan söylemesi bir tarafa, sahâbenin bildiği bir hadise muhalif bile davranamayacağını, onların böyle bir davranışta bulunacağını dahi düşünemeyeceğini ileri sürer,⁵⁰⁸ Sahâbenin, hadis rivayetinde adaletinden şüphe edilmemesini, Ebu Hureyre'nin hadis rivayetindeki durumunu ele alırken de vurgulamak istediği görülür.

Hattâbî, Ebu Hureyre'nin, sahabenin büyük çoğunluğundan sonra müslüman olmasına karşılık, diğerlerinden çok hadis rivayet etmesini; müslüman olduktan sonraki bütün

505. Özellikle Şîî grubların sahabe râvileri bile mezhep gayretiyle ve ağır bir dille eleştirdikleri sadece belli sahabilerden belli kanalla gelen hadisleri kabul ettikleri bilinmektedir. Geniş bilgi için Bkz.Sofuoğlu,Mehmet Cemal, Şia'nın Hadis Anlayışı,s.76-90.

506. Suyûtî,a.g.e.II,214.

507. Meâlim,I,242;Benzeri bir açıklama için ayrıca Bkz.İclâm,I,212. Bunu Yahya b.Mâinden naklede,Krş,Yahya b.Mâin,Tarih,II,338.

508. Bkz.Meâlim,V,90.

hayatını hadis dinlemeye vakfetmiş olmasına bağlar.⁵⁰⁹

Böylelikle hadis rivayetinde sahâbenin adaletinden kuşku duymayan Hattâbî'nin, usulde "zabt" denilen cihetten sahabeyi değerlendirmesi biraz daha farklı gözükmektedir. Zabt noktasında sahâbenin beşerî hususiyetlerine yer ayırmaktadır. İnsan olması dolayısıyla yanılma, unutma ya da benzeri zabt kusurlarının sahâbede de görülebileceğini kabul ediyor olmalı ki, İbn Abbas'ın "Hz.Peygamber öğle ve ikinci namazlarında kıraat yapmazdı", hadisi⁵¹⁰ hakkında şöyle der; bu, İbn Abbas'ın yanılmasıdır. (vehm), Çünkü pek çok yoldan Hz.Peygamber'in öğle ve ikinci namazlarında okuduğu sabittir".⁵¹¹ Tabiatıyla Hattâbî'nin bu beyânının sahâbi raviyi cerh etmek anlamına gelmeyeceği düşünülmelidir. Çünkü, sahabenin de çeşitli yanılmalarından dolayı birbirini uyardığı ve benzeri ifadeler kullandığı bilinmektedir.⁵¹²

Hattâbî; sahabenin, kendi aralarında meydana gelen sosyal ve siyasî olaylar ile, bunların sonuçları hakkında fazla konuşmamayı tercih etmekte ve bu olayların tahlilini yapmaktan kaçınılması yolunda görüş beyan etmektedir.⁵¹³

Çeşitli yönleri ile sahabe konusundaki görüşlerini bu şekilde özetlemeye çalıştığımız Hattâbî, sahâbeden sonra tabii ve ondan sonrakilerin böyle bir tenkit edilmez özelliklerinin bulunmadığını da belirtir.

509. Bkz.İcâlâm,I,498-499.Ebu Hureyre'nin çok hadis rivayet etmesi özellikle şii'lerin sahabe ithamında kullandığı malzemelerden biridir ve o'nu hadis uydurmakla suçlamaktadırlar.Bu iddialarve cevapları için Bkz.Sofuoğlu,Şiâ'nın Hadis Anlayışı,s.91-96.Ayrıca Şiî ithamları doğrultusunda,Ebu Hureyre'nin hadis uydurduğu iddiaları için Bkz. Mahmud Ebû Reyre, Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması, (Çev.Muharrem Tan), s.233-234.

510. Ebu Dâvud,Salat,131.

511. Meâlim,I,385.

512. Meselâ,Hız.Âişe'nin pek çok sahabeyi benzeri noktalardan tenkit ettiği görülür.Bkz.Zerkeşi,İcâbe,s.114,118 vs.

513. Bkz.Uzle,s.29-30.

2-Diğer Râviler

Sahabe olmayan râviler, sahabe gibi peşinen âdil kabul edilmezler. Yukarıda da işâret edildiği gibi, sahâbenin dışında kim olursa olsun tenkide tâbi tutulmak noktasında birbirinden farkı yoktur. Hattâbî'ye göre hadisin sahih olması için öncelikle ravilerin âdil olduklarının isbat edilmesi şarttır. Ravi'nin adaletini isbat etmek ise önce raviyi tanımayı gerektirir. Bu nedenle Hattâbî'nin ravi tenkisinde en çok üzerinde durduğu mesele, ravinin "meçhul olup olmamasıdır". Çünkü kimliği ya da karakteri bilinmeyen birinin adil olduğunu isbat imkânı yoktur. Bundan dolayı Hattâbî, "meçhul bir kimsenin rivayet ettiği hadis hucet olmaz. Onunla hüküm verilemez"⁵¹⁴ demektedir. Ebu Dâvudun bazı isnadlarında yer alan Hâris b. Vecîh,⁵¹⁵ Zümeyl,⁵¹⁶ Ebu Remle,⁵¹⁷ ve Kabıysa b. Hureys⁵¹⁸ gibi ravileri meçhul kabul eder, bunlar kanalıyla gelen hadisleri zayıf addeder. Hattâbî'nin beyanından anlaşıldığına göre o, kendisinden bir

514. Meâlim, IV, 273 ve VI, 217.

515. Meâlim, I, 164; Hattâbî'nin meçhul dediği bu ravi Haris b. Vecih Ukayli, meçhul yönünü zikretmeden, zayıf ve münker hadis rivayet ettiğine dair bilgiler nakleder. Bkz. Duafâ, I, 216. İbn Hibban da meçhul olduğuna işâret etmemekte ancak meşurlardan münker hadis rivayet ettiğini belirterek zayıf olduğuna dair rivayetlere yer vermektedir. Bkz. Mecrûhin, I, 224; Ayrıca Bkz. Zehebî, Mîzan, I, 445; Münzirî, muhtasarında münker diyenleri de veriyor, Bkz. I, 165.

516. Meâlim, III, 335; Zümeyl b. Abbas: Buhârî, onun urveden, Yezid b. el-Had'ın da kendisinden hadis rivayet ettiği bilinmiyor der. Bkz. Buhârî, Tarih, III, 450; Ukaylî, a.g.e., II, 83.

517. Meâlim, IV, 94; "Amir b. Ebî Remle", İbnü'l-Kayyim bundan başka hadisle bilinmiyor demektedir. Bkz. Tehzib, IV, 92; İbn Hacer, Lisan, VII, 255.

518. Meâlim, VI, 271, Hattâbî, Gayri Maruf der; Münzirî, Ahmed b. Hanbel, Beyhaki ve başkalarının aynı sözü nü naklederken Buhârî'nin "Fî hadisihi nazar" dediğini belirtir. Bkz. Muhtasarı Sünen, VI, 271. "Kabıysa b. Hurays el-Ensari: "Ebu Dâvuddaki rivayetini de alan müellif Ukaylî hadise muzdarip der. Bkz. Duafâ, III, 484. Ayrıca Buhârî, Tarih, VII, 176; İbn Ebî Hâtim, Cerh, VII, 125; Zehebî, Mîzan, III, 383; İbn Hacer, Tehzib, VIII, 345.

ravi tarafından hadis alınan kişileri meçhul saymaktadır.⁵¹⁹

Bir de senedde zikredilen ve kimliği açık olarak belirtilmeyen râviler vardır. Hattâbî'ye göre bunlar da meçhul râviler gurubunda değerlendirilir. Meselâ, Ebu Dâvud, senedin bir yerinde ravi adını "an Ebi'l-Aşrâ' an Ebîhi" diye zikreder.⁵²⁰ Hattâbî ise bunu, "Ebu'l-Aşrâ'nın babası'nın kim olduğu bilinmiyor diye meçhul ve hadisi zayıf sayar."⁵²¹

Keza Ebu Dâvud'un "An şeyh'in min ehli'l-Medine"⁵²² diye verdiği sened için, Hattâbî; "Medine ehlerinden kim olduğu bilinmeyen meçhul bir şahıs" diye bu isnadla rivayet edilen hadisi zayıf sayar.⁵²³

Bundan da anlaşıldığı gibi, herhangi bir râvi iki şekilde meçhul olabilir. Hattâbî bunları açık bir şekilde gruplandırmak suretiyle izah etmese de meçhul râvileri; "meçhûlü'l-ayn ve meçhûlü'l-hâl" olmak üzere iki grupta değerlendirir. Nitekim Ebu Dâvud'un Kitabı't-Tahare B.140'-da rivayet ettiği hadislerin senedi hakkında yaptığı değerlendirme bunu gösterir. "Bu isnadlardan birinde "...Ümmü Veled b.İbrahim..." diğesinde ise "...İmraeten min benî Abdi'l-Eşhel..." vardır. Hattâbî, "Ümmü Veled b.İbrahim" için, "Adalet açısından hâli bilinmemekte", diğeri isnaddaki "Âbdi'l-Eşhel kabilesinden bir kadın" hakkında da "kim olduğu bilinmemektedir" der. Yani bunlardan biri meçhûlü'l-hâl, diğeri meçhûlü'l-ayn dır. Her iki şekilde de isnad açısından hadis zayıftır.⁵²⁴

519. Meçhul râvi'nin bu açıklama doğrultusunda anlaşıldığı hususunda Bkz.Nureddin Itr,a.g.e. s.89.

520. Ebu Dâvud,Dahâya,16 daki Hadis.

521. Bkz.Meâlim,IV,117,aynı senedle başka hadisi olmadığını söyleyenler de var.Bkz.Münziri,Muhtasar,IV,117.

522. Bu rivayet için Bkz.Ebu Dâvud,Bûyu,28.

523. Meâlim,V,49.

524. Meâlim,I,227;Meçhûlün kısımları ve meydana geliş şekli konusunda İbn Hacer'in açıklamaları da aynı doğrultudadır.Bkz.Nuhbetü'l-fiher şerhi,s.66-68.Meçhûlü'l-hâl'e,"mestur"ifadesini de kullanılmaktadır.Ayrıca Bkz.Nureddin Itr;a.g.e. s.90-91.Bazı alimlerin "meçhul" konusundaki görüşleri hakkında geniş bilgi için Bkz.Leknevî,a.g.e. s.225-250.

Bunun dışında, Hattâbî'nin râviyi şu noktalardan da tenkid ettiği görülmektedir. Râvinin yalan söylediğinin tesbit edilmesi⁵²⁵ hafızası kuvvetli olmadığı halde hadisleri ezberinden nakletmesi,⁵²⁶ hadis rivayeti esnasında manayı değiştirecek ölçüde galat yapması,⁵²⁷ vehm ettiğinin⁵²⁸ ve hayatının sonuna doğru, ezberindeki hadisleri unuttuğunun bilinmesi,⁵²⁹ Hattâbî'nin râvi tenkidi konusunda ki bu görüşleri, aynı zamanda usûl kaynaklarında da yer alan hususlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi isnadında, herhangi bir sebeple zayıf sayılan ravinin yer aldığı hadis zayıftır.⁵³⁰ Hattâbî râvinin cerh edilmesini gerektiren herhangi bir kusurun hadisi etkileyeceğini belirttiği gibi, gerçek manada hadisin sıhhatine zarar verecek kusur tesbit edilmeden, hadislerin zayıf sayılmasına da itiraz eder.

Meselâ, "Su iki kulleğe ulaşınca necis olmaz" hadisinin...Abdullah b.Abdullah b.Ömer...,ve Ubeydullah b.Abdillah b.Ömer..." şeklinde iki ayrı isnadı ve bu rivayetler arasında bazı lafız farklılıkları vardır.⁵³¹ Bu hadiste hem râvi hem de metin farklılığı yüzünden hadisi muzdarip sayanlar çıktığına işaret eden Hattâbî, buna itiraz ederek şu müdafaayı yapar: "Burada râvi yanılması yoktur, çünkü hadisi her ikisi de ayrı ayrı rivâyet etmişlerdir. Ayrıca büyük muhaddisler de bu hadisi sahih saymaktadırlar.⁵³² Raviler hakkında da aşırı tenkide yönelmeyen Hattâbî, lüzum hissettiğinde "güvenilir" ifadesini kullanarak onları ta'dil eder.⁵³³

525. Bkz.Meâlim,I,405,Kizb'in cerh sebeplerinin başında sayıldığı hususunda Bkz.Leknevi,a.g.e.167-176.

526. Meâlim,IV,86,VI,383.

527. Meâlim,VI,373.

528. Meâlim,V,64.

529. Meâlim,IV,364.

530. Bkz.Meâlim,I,317.

531. Ebu Dâvud,Taharet,33.

532. Bkz.Meâlim,I,58.

533. Bkz.Meâlim,I,196.

C-METİN TENKİDİ

Hadîsin senedi kadar metninin de sahîh olması esastır. Bu nedenle dış tenkit sayılan isnad ve râvî tenkidi ile yetinilmeyerek, hadîsin metninin de sahîh olmasına dikkat edilmmiştir. Çünkü, zayıf veya uydurma bir hadise sahîh bir sened ilâve etmeyi düşünenler bile olabilir. Nitekim kıssacıların bu tür yollara başvurdukları bilinmektedir.

İhtilâfu'l-hadîs ve nesih konularında da görüldüğü gibi, dinde hüküm ifâde etmesi nedeniyle hadis metinleri çok ince tetkiklere tâbi tutulmuştur. Bunlar, metin itibariyle sahîh olmayan hadislerin tesbiti için önemli çalışmalardır.

Hadislerin metin yönünden tenkidine de eğilen Hattâbî, senedlerde olduğu gibi, metin tenkidinde de iki temel esastan hareket etmektedir.

1-Kelime Yönüyle

Hattâbî'nin hadis tenkitçiliğinde, yanlış rivayet edilen ve çoğu zaman mânâya önemli ölçüde tesir eden kelimeleri tesbit ve düzeltilmesinin önemli bir yeri vardır. Bu amaçla yazdığı ve sonradan müstakilleşen Islâhu Galatı'l-Muhaddisîn adlı eseri de bunun delilidir. O, metin tenkidi açısından bu konuyu ele alan az sayıda ilim adamından biridir.⁵³⁴

-
534. Kendisinden önce ve onunla çağdaş olan ilim adamlarından bu konuda eser yazdığı bilinen bazı şahıslar ve eserleri şunlardır:
1. İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin, Islâhu Galat isimli eseri, Abdullah Cebûrî tahkîkî ile 1983'de Beyrutta basıldı.
 2. Hamza b. Hasan Isfahânî (ö.360/970)'nin, et-Tenbîh alâ Hudûsi't-Tashîf, isimli eseri 1388'de Muhammed Esad Atlas tahkîkî ile Dimeşk'de basıldı.
 3. Ebû Ahmed Askerî (ö.382/992)'nin, Şerhu mâ Yakau fîhi't-Tashîf ve't-Tahrîf, isimli eseri Abdulaziz Ahmed tahkîkî ile 1383'de Kahire'de basıldı. Aynı müellifin, Tashîfâtü'l-Muhaddisîn, isimli eseri, Dr.Hâtim Salih Zâmin tarafından tahkîk edilerek, 1405'de Kahire'de basıldı. Kâtip Çelebi İbn Kuteybe'nin eserini, Islâhu Galatı Ebî Ubeyde, diye tanıtır. Bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, I,108.

O'nun bu çalışmasındaki başarısı, hadis kadar arapçayı da iyi bilmesinin neticesidir.

Hattâbî, Islâhu Galat isimli eserinde yaklaşık 143 kadar hadiste hatalı rivâyet edildiğini tesbit ettiği kelimeler üzerinde durur. Bunların büyük çoğunluğu kütübü sitte eserlerinde geçen hadislerde yer alan kelimelerdir. Ayrıca Ebû Dâvud'un Sünen'i ve Buhârî'nin Sahîh'ine yazdığı şerhlerde, Islâhu Galat isimli eserine almadığı başka hadislerde de bu tür tenkit ve düzeltmeler yaptığı görülür.

Hattâbî'nin bu tür tenkitlerine misal olarak şunları sıralayabiliriz. Kütübü sitte'nin hepsinde yer alan, Hz. Peygamber'in tuvalete girerken okuduğu bilinen;

" اللهم إني أعوذ بك من الخبث والخبائث : Allahım! Kötü şeylerden ve şeytanlardan sana sığınırım." hadisinde⁵³⁵ Hattâbî, الخبث kelimesi hakkında şöyle der; hadisciler bunu الخبث şeklinde rivâyet ederler. Ebû Ubeyd de kitabında aynı şekilde rivâyet etti ve şöyle açıkladı: الخبث kelimesine gelince, bununla Hz. Peygamber şerri kastetti. الخبائث ise o, şeytanlar demektir.⁵³⁶ Ancak bu kelime, "habîs" in çoğuludur. ve الخبث dür. "el-Habâis" kelimesi ise, "Habîse" nin çoğuludur. Hattâbî'nin açıklamasına göre mânâ; "Allahım! Azıtıp sapıtmaş cinlerin erkek ve dişilerininin şerrinden sana sığınırım."⁵³⁷ demektir.

" لقد علمكم صاحبكم كل شيء حتى الخراءة : Peygamberiniz size tuvalet âdâbı dahil her şeyi öğretiyor!" hadisinde⁵³⁸

535. Buhârî, Vudû, 9; Müslim, Hayz, 122; Ebû Dâvud, Tahâret, 3; Tirmizî, Tahâret, 4; Nesâî, Tahâret, 17; İbn Mâce, Tahâret, 19; Dârimî, Vudû, 10.

536. Bkz. Ebû Ubeyd, Garîbu'l-hadis, II, 192.

537. Islâhu Galat, s. 21-22; Meâlim, I, 16. Hattâbî'nin de belirttiği gibi kütübü sittede bu kelime genellikle sükun okunmaktadır. Hattâ bâzı şârihler de bunu esas alarak Hattâbîyi tenkit etmektedir. Meselâ bkz. Nevevî, Minhâc, IV, 71. Ayrıca bkz. Davudoğlu, Müslim Şerhi, II, 649.

538. Müslim, Tahâret, 57; Ebû Dâvud, Tahâret, 4; Tirmizî, Tahâret, 12; Nesâî, Tahâret, 36; İbn Mâce, Tahâret, 16; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 437.

الخِزَاءَ kelimesini, bâzılarının الخِزَاءُ şeklinde yanlış okuduklarını ve yakışmıyacak bir mânâ(pisl...) çıktığını belirterek doğrusunun hadisdeki gibi olduğunu beyan eder.⁵³⁹

"نهى رسول الله (ص) عن الخلق قبل الصلاة في يوم الجمعة وعن الخلق أيضا"
Hz. Peygamber cuma günü namazdan önce ilim için halka oluşturmaktan men etti."hadisinde⁵⁴⁰ عن الخلق kelimesini diye yanlış rivâyet edenler, bunun sonucunda "cuma günü tıraş olmaktan men etti." diye anlayanlar bulunduğuna dikkat çeker.⁵⁴¹

"أن النبي (ص) كان إذا أراد البراز انطلق حتى لا يراه أحد"
Hz. Peygamber tuvalete çıkmak istediği zaman kimsenin görmeyeceği kadar uzağa giderdi." hadisindeki⁵⁴² البراز kelimesini diye yanlış rivâyet edenlerin bulunduğuna ve böyle okunursa kelimenin "düşmana hücum etmek için ortaya çıkmak" mânâsına geldiğinden hadise uymayacağına dikkat çeker.⁵⁴³

"صوموا الشهر وسره"
diye rivayet edilen hadisin⁵⁴⁴ eksik ve bu şekliyle dil açısından yanlış olduğunu belirten Hat-tâbî, doğrusuna "صوموا الشهر وسره آخره" Oruçta ayı tamamlayın çünkü onun sırrı sonundadır." diye işâret eder.⁵⁴⁵

"رأيت رسول الله (ص) يقرأ في المغرب بطول الطولين"
Hz. Peygamber'in, akşam namazında iki uzun sureden en uzununu okurken gördüm." hadisindeki⁵⁴⁶ بطول kelimesini diye okuyanlar bulunduğuna, bu kelimenin ise "ip" mânâsına geldiğinden, hadise uymadığına dikkat çeker.⁵⁴⁷

"...فإنما يقول السام عليكم فقولوا: عليكم"
Yahudiler size, ölüm sizin üzerinize olsun derler, siz ise onlara, sizin

539. Islâhu Galat, s.21; Meâlim, I,16.

540. Ebû Dâvud, Salât, 214; Edeb, 14; Tirmizî, Salât, 123; Nesâî, Mesâcid, 22; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 179.

541. Islâhu Galat, s.28.

542. Ebû Dâvud, Tahâret, 1.

543. Meâlim, I, 14.

544. Ebû Dâvud, Savm, 8.

545. Meâlim, III, 218-219.

546. Buhârî, Ezan, 98; Ebû Dâvud, Salât, 132.

547. Islâhu Galat, s.27; Meâlim, I, 386; I lâm, I, 224.
Bu eserlerin üçünde de aynı açıklamalar tekrar yapılmaktadır.

üzerinize olsun deyin."hadisini⁵⁴⁸ **وعليكم** diye rivâyet edenlerin varlığına dikkati çeken Hattâbî, bunun yanlış olduğunu, çünkü "و" ın atıf harfi olduğundan yahudilerle beraber iştirak mânâsı ifâde edeceğini, bunun da fevkalâde yanlış olduğunu belirtir.⁵⁴⁹

Hız. Peygamber'in, kurban etleri konusunda **كلوا وادخروا** "كلوا وادخروا" : onları yiyin, saklayın ve tasadduk edin." hadisinde,⁵⁵⁰ **اتجروا** lafzında müşkilâtı gidermek için, "Hemze"li nakletmek gerekir ama râvilerin hemen tamamı, sevap kazanmak için tasadduk edin demek olan **اتجروا** lafzını "hemze"yi terkederek rivâyet ederler. Hadisi anlamakta bir zorluk ve te'vîlde yanılma gibi bir durum olmasa, idğam edilerek **اتجروا** demek câiz olurdu. Ancak burada "hemze"yi ızhar etmek vâciptir. Hattâbî'nin bu husustaki gerekçesi de "hemze" siz okununca mânâ "sadaka" dan ticârete dönüşmektedir. Bu ise kurban etlerinde câiz değildir.⁵⁵¹

Hız. Peygamber, "kendisi için bir şeytan olmayan hiç kimse yoktur. buyurunca O'na, senin için de var mıdır diye soruldu. O da **ولئلا أن الله تعالى أعانني عليه فأسلم** : evet benim için de var ama Allah bana yardım etti de onun şerrinden kurtuldum." buyurdu.⁵⁵² Bu hadiste, hadisi doğru okumanın önemi daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Hattâbî şöyle der: Râvilerin büyük çoğunluğu fiili mâzî siygasıyla **فأسلم** diye rivâyet ederler. Bununla da şeytanın müslüman olduğunu kastederler.

548. Bu hadis bazı lafız farkları ile ama Hattâbî'nin üzerinde durduğu ifâde aynı olmak kaydıyla bkz. Buhârî, Edeb, 35, Cihad, 98, Deavât, 59, 63; Müslim, Selâm, 10, 11; Ebû Dâvud, Edeb, 138; Tirmizî, Siyer, 40; İbn Mâce, Edeb, 13; Dârimî, İstizan, 7; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 114, III, 140. Bunlardan bazılarında Hattâbî'nin düzelttiği gibidir.

549. Meâlim, VIII, 75; Islâhu Galat, s. 28.

550. Ebû Dâvud, Dahâyâ, 10; Dârimî, Edâhî, 6; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 75; Diğer kaynaklarda **اتجروا** lafzı yok. Bkz. Buhârî, Edâhî, 16, Müslim'in bir rivâyetinde bunun yerine **تصدقوا** lafzı var. Bkz. Edâhî, 28.

551. Islâhu Galat, s. 31; kelimenin aslını Meâlimde de belirtir, Ancak hemzeli okunma şartına değinmez. Bkz. Meâlim, IV, 111.

552. Müslim, Münâfikiyn, 69.70; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 385.

Ancak Süfyan b. Uyeyne **فَأَسْتَمُ** diye rivâyet eder. Yani, "şer-rinden kurtuldum" mânâsınadır, yoksa şeytan müslüman olmaz.⁵⁵³

İslâhu galat isimli eserinde tenkit ettiği hadislerin kaynaklarına bakıldığında Buhârî'nin sahîhinde geçen hadislerinde yer aldığı görülebilir. Bu esere almadığı başka tenkitlerine de raslanmaktadır. Meselâ; Fakirler, Hz. Peygambere gelerek şöyle dediler: " **ذهب أهل الدور من الأموال بالدرجات**" hadisine⁵⁵⁴ Hattâbî itiraz ederek şöyle der: "Bu hadis, Buhârî rivâyetinde **أهل الدور** şeklindedir. Bu ise yanlıştır. Doğrusu **أهل الدثور** şeklinde olanıdır ve çoğunluk böyle rivâyet eder. Bununla da, mal sâhibi zenginleri kastederler.⁵⁵⁵ Hattâbî'nin açıklaması doğrultusunda hadis, "mal ve varlık dolayısıyla zengin olanlar yüksek dereceleri alıp götürdüler." diye terceme edilebilir.

Bunların dışında Hattâbî'nin bu şekilde birçok hadisi tenkit ettiğini görmek mümkündür.⁵⁵⁶ Konuyla yakından ilgili olarak Hattâbî'nin üzerinde durduğu mesele "tashîf" ve "lahn" dir. Hattâbîye göre râvînin bu duruma düşmesinin başında Arap Dilini iyi bilmemek gelmektedir. Onun için de öncelikle iyi bir dil bilgisi, hadis öğrenmek isteyen kişi için birinci sırayı almalıdır.⁵⁵⁷

2-Muhtevâ Yönüyle

Hadîs'in muhtevâsının çeşitli yönlerden İslâmın bütünlüğüne ve diğer sahîh naslara uymaması, hadisın sahîh olmadığı ihtimalini ortaya çıkaran önemli bir işarettir. Hattâbî'nin, hadiste muhteva tenkidini bu açıdan ele aldığı müşâhede edilmektedir. Bunları tetkik edince karşımıza şu hususlar çıkmaktadır.

553. İslâhu Galat, s.58-59.

554. Buhârî, Deâvât, 17. Ancak matbu nüshada hadis **الدثور** şeklindedir. Diğer kaynaklarda da aynıdır. Bkz. Müslim, Mesâcid, 146; Dârimî, Salât, 90.

555. İclâm, I, 256.

556. Bkz. Aynı eser, I, 221, 430, II, 816, 883, 1115, 1160; Meâlim, I, 104; III, 80, 250; IV, 41; VII, 75. vs.

557. Bkz. Garîb, I, 57-60.

Sıhhati kesin olarak bilinen hadislere muhalif hadisler: Meselâ Hz. Ali'ye atfedilen, Peygamber beni, Bâbil toprağında namaz kılmaktan men etti." hadisinin, bundan daha sahih olduğu bilinen "Yeryüzü bana mescit kılındı." hadisiyle⁵⁵⁸ çeliştiği için reddeder.⁵⁵⁹ Bunun benzeri olarak, "Hz. Peygamber'e bir hırsız getirildi. O da onu öldürün" buyurdu.⁵⁶⁰ hadisini, isnâdındaki zayıflığı da hatırlattıktan sonra; "bu hadis, isnâdı daha sahîh olan; "Müslümanın kanı ancak üç şeyden biri ile helal olur: Dinden dönmek, evlendikten sonra zinâ etmek ve haksız yere adam öldürmek." hadisine⁵⁶¹ muârızdır. Bu hadiste zikredilen üç kişi arasında hırsız yoktur."⁵⁶² diyerek reddeder.

Kesin olarak bilinen fiilî sünnete uymayan hadisler: Hattâbî, "Hz. Peygamber, hacdan önce umre yapmayı yasakladı." hadisini,⁵⁶³ Hz. Peygamber kendisi, hacetmeden önce iki defa umre yaptı. Bu nedenle, "zan ifâde eden bir şeyle, sâbit olduğu bilinen bir iş terkedilemez." diyerek hadisi tenkit ve reddeder.⁵⁶⁴ Çünkü fiilî sünnet, herkes tarafından görülmekte ve Hz. Peygamber'in yaptığı herkes tarafından bilinmektedir.

Târîhen sâbit olaylara uymayan hadisler: Bir kadın yanında iki kız çocuğu ile birlikte Hz. Peygamber'e gelerek; "Ey Allah'ın Rasûlü! Bunlar Sâbit b. Kays'ın kızlarıdır. Babaları Uhudda seninle beraber savaşırken şehit oldu." hadisinde⁵⁶⁵ "hadiste ismi geçen Sâbit b. Kays konusunda râvilerden birisi yanılmıştır. Bu Sâbit b. Kays değil, Saîd b. Rebîa'nın karısıdır. Uhudda Saîd şehit oldu. Sâbit b. Kays

558. Hadislerin ikisi de Ebû Dâvud, Salât, 24'de

559. Meâlim, I, 329; Çağrı baskısı. Sürekli kullanılan sekiz ciltlik baskıda bu bilgi hazfedilmiştir. Bkz. I, 267.

560. Ebû Dâvud, Hudud, 20.

561. Buhârî, Diyat, 6; Müslim, Kasâme, 25; Ebû Dâvud, Hudûd, 1; Tirmizî, Hudûd, 15; Nesâî, Tahrîm, 5, 11; Dârimî, Siyer, 11; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 61.

562. Meâlim, VI, 236.

563. Ebû Dâvud, Hac, 23.

564. Meâlim, II, 316.

565. Ebû Dâvud, Ferâiz, 4.

ise, Hz. Ebû Bekir zamanında Yemâme savaşında şehit oldu.⁵⁶⁶ diyerek, hadisin târihî bilgilere uymayan kısmını, bu bilgiler doğrultusunda düzelterek kabul ettiği görülmektedir.

İcmâya muhalif olan hadisler: Hattâbî'nin hadis'in metnini tenkit ettiği yönlerden birisi de icmâya muhalefettir. Meselâ; Muâviye'nin, Hz. Peygamber'in haccı kıran'ı yasakladığına dair rivâyetini,⁵⁶⁷ ümmetin icmâına muhalif bularak reddeder. Gerekçesinde ise, "haccı kıran'ın câiz olduğu hususunda ümmetin icmâı vardır. Yasaklanmış olan şeyin câiz olduğu hususunda ümmetin ittifak etmeleri câiz değildir. Bu hususta sahâbeden Muâviye'nin rivâyetini destekleyen çıkmamıştır.⁵⁶⁸ açıklamasını yapar.

Tesbit edilebildiği kadarıyla Hattâbî, hadislerin metnini, mânâ ve muhtevâyı göz önüne alarak, yukarıda belirtilen dört ana noktadan tenkit etmektedir. Böylece Hattâbî, hadis metinlerini hem içinde bulunan bazı yanlış rivayet edilen kelimeler hem de metnin tamamını göz önünde bulundurarak dikkatli bir iç tenkit yapmaktadır. Hattâbî'nin metin tenkidinde tesbit edilen prensipleri, hadislerin hangi esaslar dahilinde tenkit edilebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

D-HADİS TENKİDİNDE KAYNAKLARI

Hattâbî'nin, doğrudan hadis ve râvî tenkidine ayırdığı müstakil bir eserinin varlığı bilinmemektedir. Dolayısıyla hadis ve râvî tenkîdi ile ilgili görüşlerini, diğer eserlerinden tesbit edilebilenler çerçevesinde değerlendirmek durumundayız. Çeşitli vesîlelerle işâret edildiği gibi, hadis ilminin sâdece rivâyet değil, dirâyet alanında da söz sâhibi büyük âlimler yetişmiş ve bunların bir kısmı kıymetli eserler yazarak kendilerinden sonrakilere ışık tutmuşlardır.

566. Meâlim, IV, 166; Doğrusunu kendi senediyle ayrıca nakletmektedir. Bkz. Aynı yer.

567. Bkz. Ebû Dâvud, Hac, 23.

568. Meâlim, II, 317.

Hattâbî'nin, hadis ricâli ilmiyle, bu sahada uzman sayılacak ölçüde ilgilenmediği müşâhede edilmektedir. Ancak bu konuya tamamen kayıtsız kaldığı da söylenemez. Hadis ricâli ile ilgili problemleri, daha çok kendinden önce bu alanda meşhur olan büyük âlimlerin görüşlerine müracaat ederek çözmeyi yeterli bulmaktadır.

Hadislerin sıhhatinin tesbâtinde birinci derecede ölçü alıp itibar ettiği kişi İmâm Buhârî'dir. Hadis tenkidinde Ona müracaat ettiği gibi, hadisin sıhhatini tesbitte de Ona kıyas yapmaktadır. Bir hadîsi tenkit için "ne yazıkki Buhârî'nin şartlarına uymuyor."⁵⁶⁹ demesi de bunu gösterir. Ayrıca Onun Sahîhinin dışındaki eserlerini de, hadis alınabilecek sahîh ve güvenilir kaynak olarak değerlendirmektedir. Nitekim, Ebû Dâvud'un Süneninde yer alan bir hadisin⁵⁷⁰ sıhhatini isbat gayesiyle Buhârî'nin Târihinde almış olmasını⁵⁷¹ delil göstermesinin⁵⁷² anlamı budur.

Hattâbî, hadisin sıhhati konusunda Buhârîye itibar etmekle kalmamış aynı zamanda hadis tenkidinin önemli bir kısmını oluşturan ricâl tenkidinde de Ona müracaat etmiştir. Ebû Dâvud'un rivâyet ettiği bir hadisi⁵⁷³ senedinin zayıflığı dolayısıyla tenkit ederken şöyle der; "Çünkü Abdullah b. Yakub, Muhammed b. Ka'b'dan aldığı kişinin ismini açıklamıyor. Muhammed b. Ka'b'dan ise sâdece iki adam rivâyet etti: Temmam b. Bezî'⁵⁷⁴ ve İsâ b. Meymun.⁵⁷⁵ Bunların ikisi de zayıftır. Çünkü bunları, Buhârî ve Yahyâ b. Maîn tenkit etmişlerdir.⁵⁷⁶

569. İc'lâm, I, 230-231.

570. Hadis için bkz. Ebû Dâvud, Süne, 10.

571. Bkz. Buhârî, Tarih, II, 224.

572. Meâlim, VII, 67.

573. Tenkit ettiği hadis için bkz. Ebû Davud, Salât, 106.

574. Ebû Sehl Temmam b. Bezî; Buhârî bunun tenkit edildiğini söyler. Bkz. Buhârî, Tarih, II, 157. Ayrıca bkz. Ukaylî, Duafâ, I, 169-170; İbn Hibban, Mecrûhin, I, 203; Dârakutnî, Metrûkin, 71.

575. İsâ b. Meymûn hakkında Buhârî şöyle der; İsâ b. Meymûn, Muhammed b. Ka'b'dan hadis rivayet etti. Münkeru'l-hadîsdir. Bkz. Târih, VI, 401-402; Duafâ, s.173; Yahya b. Maîn ise "zayıf, leyse bi şeyin" der. Bkz. Yahya b. Maîn, Târih, II, 466; Ayrıca bkz. Dârakutnî, Metrûkin, s.136.

576. Meâlim, I, 341-342.

Hattâbî'nin, hadis ve rical tenkidi için Buhârîye müracaatları bu kadarla sınırlı değildir. Daha başka râvî tenkidi için de Buhârîye atıfta bulunmaktadır.⁵⁷⁷

Naklettiği hadisleri almak suretiyle hadiste kaynakları arasında bulunan Yahya b. Maîn, rical tenkidinde de Hattâbî'nin görüşlerine müracaat ve itibar ettiği âlimler arasındadır. Hattâbî, yukarıda tenkidini belirttiğimiz hadisin diğer bir rivâyetinin senedini; "...Abdulkerim, Mücâ id, İbn Abbas ..." şeklinde belirttikten sonra şu açıklamayı yapar; "Bu Abdulkerim Ebû Ümeyye Basrî dir. Cezerî değildir. Yahyâ b. Maîn, bunun hakkında, sika değildir dedi.⁵⁷⁸ O metrûkû'l-hadîstir."⁵⁷⁹ Bu açıklama doğrudan Yahya b. Maînden istifâde ile rical tenkidi yaptığının delilidir.

Tenkrit konusunda önemli kaynaklarından birisi de Ahmed b. Hanbelidir. Yukarıda ismi geçen Ebû Ümeyye Abdulkerim'i zayıf sayıp tenkit ederken müracaat ettiği kaynaklardan biri de Ahmed b. Hanbelidir.⁵⁸⁰ Nitekim Ahmed b. Hanbel, bu şahıs hakkında zayıf demektedir.⁵⁸¹ Râvî tenkidi dışında, değişik açılardan hadis tenkidinde de Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine müracaat ettiğine raslanmaktadır.⁵⁸²

Râvî ve diğer yönlerden hadis tenkidinde görüş aldığı âlimlerden biri de Ebû İsâ Tirmizîdir. Ramazanda oruçlu iken ihtilâm olan ya da kan aldırان kimsenin orucu hakkındaki hadîsi,⁵⁸³ Ebû Dâvud'un senedinde bilinmeyen bir râvî vardır diye tenkit eden Hattâbî, aynı hadîsin Tirmizî rivâyetine işâret ederek, bu senedde Tirmizî'nin kendi râvisi Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem⁵⁸⁴ hakkında zayıf, hadîsin

577. Bkz. Meâlim, I, 94; II, 87; V, 64; 160, 374 vs.

578. Bkz. Yahyâ b. Maîn, Tarih, II, 369.

579. Bkz. Meâlim, I, 342.

580. Aynı yer.

581. Ahmed b. Hanbel, aynı şahıs hakkında zayıf demektedir. Ahmed b. Hanbel, İlel, I, 156, 161.

582. Bkz. Meâlim, V, 54, 65. vs.

583. Bkz. Ebû Dâvud, Savm, 30; Tirmizî, Savm, 24.

584. Bu şahsın zayıf olduğunu Buhârî de belirtmektedir. Bkz. Buhârî, Duafâ, s. 143. Ayrıca bkz. Dâra-kutnî, Metrûkîn, s. 117.

Abdurrahman dışındaki senedleri için de mürsel dediğini⁵⁸⁵ nakleder.⁵⁸⁶ Bu durum Hattâbî'nin hadis tenkidinde Tirmizîden görüş aldığını doğrulamaktadır.

Ebû Dâvud'un bazı hadislerini çeşitli yönlerden tenkit eden Hattâbî, bâzen de Ebû Dâvud'un kendi hadislerinin sıhhati hakkında yaptığı açıklamaları doğrudan kendisinden almaktadır.⁵⁸⁷ Bunların dışında Ali b. Medîni⁵⁸⁸ ve İbn Huzeyme⁵⁸⁹ gibi âlimlerden de görüş nakletmektedir. Hattâbî, hadis tenkidinde, bu şekilde meşhur âlimlerden görüş almasının yanında, bâzen de isim vermeden "hadis âlimleri bu hadîsi zayıf saydı."⁵⁹⁰ gibi umûmî ifâdeler kullanmaktadır

Hattâbî'nin hadis tenkidinde dikkati çeken bir husus da, fıkıh âlimlerinin hadisle amel edip etmemeleridir. Meselâ, sahabeden birinin "Bâkire bir hanımla evlendim. Zifafa girdiğimde onun dul olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ondan helal edindiğin şey için mehrini ödemen gerekir, doğurduğu zaman da çocuğu senin kölen olur, buyurdu." hadisi⁵⁹¹ hakkında Hattâbî, hadisin isnad bakımından zayıflığını açıklamanın dışında, hadisi tenkit maksadına yönelik olduğu anlaşılan şu ifadeyi kullanır; "Fıkıh âlimlerinden hiçbiri bu hadise göre amel etmediler."⁵⁹² Hattâbî'nin bu ifâdesi, O'nun, hadis tenkidinde fıkıh imamlarına da belli ölçüler içerisinde bir yer ayırdığı intibâını vermektedir.

Buraya kadar açıklanan bilgiler ve yapılan tesbitler doğrultusunda Hattâbî'nin rical tenkidi ve kaynakları hakkında şunu söylemek mümkündür. Hattâbî, özellikle rical tenkidi konusunda kendisinden önce yazılan kaynakların meşhurlarından bir kısmına vâkıftır. Ancak O'nun bu konudaki bilgisinin, kendi asrında örneğin bir Dârakutnî seviyesinde olmadığını iddiâ etmek kanaatimce gerçeğe aykırı düşmeyecektir.

585. Bkz. Tirmizî, Sünen, III, 96; Savm. 24.

586. Meâlim, II, 259.

587. Bkz. Meâlim, I, 121, 130; III, 96.

588. Bkz. Meâlim, III, 151.

589. Meâlim, V, 54.

590. Bkz. Meâlim, III, 115; V, 176.

591. Ebû Dâvud, Nikah, 37.

592. Meâlim, III, 60-62.

E-HADİS TENKİDİNDE KULLANDIĞI TABİRLER

Hattâbî'nin çeşitli vesîlelerle yaptığı açıklamalardan, O'nun hadis tenkidinde kendisinden önceki hadis âlimlerinden istifade ettiği tesbit edilmişti. Hadis ve râvî tenkidinde, kendisinden önce bu konuda görüş açıklamış ve kendilerinden istifâde ettiği ya da doğrudan nakil yaptığı âlimlerin kullandığı ifadeleri de aynen almış olması tabii bir durumdur.

Başkalarından naklen aldığı tenkit lafızları'nın Hattâbî tarafından hangi mânâda kullanıldığının belirlenmesi söz konusu değildir. Çünkü bu lafızların hangi anlamda kullanıldığı ilk kullanan âlimi ilgilendirmektedir. Ancak burada Hattâbî açısından belirtilmesi gereken husus, bu lafızlar hakkındaki açıklamalarıdır. Meselâ, Ahmad b. Hanbel'e atfen aldığı كثير الألوان lafzını Ahmed b. Hanbel'in bu lafzı kullandığı mânâyı şu şekilde açıklar: "O, bu hadisin muzdarip olduğunu söylemek istiyor."⁵⁹³

Burada asıl üzerinde durulması gereken lafızlar, Hattâbî'nin başkalarına atıfta bulunmadan doğrudan kendisine mâlederek kullandığı cerh ve tâ'dil lafızlarıdır. Bunların bazıları doğrudan hadisi ya da isnâdını konu almakta, ya da râvîye mâtuf olmaktadır. Hadisle ilgili olanlar;

Hadisin metin ya da isnad bakımından sahîh olmadığı durumlarda Hattâbî'nin kullandığı tesbit edilebilen tabirler şunlardır: " لا أصل له : Aslı yoktur." Hattâbî bu lafzı hadîsin mevzû olduğunu belirtmek için kullanır.⁵⁹⁴ Nitekim Hattâbî'nin bu lafızla tenkit ettiği hadisi Fettenî, Hattâbî'ye atfen mevzûatında zikretmekte ve Hattâbî'nin "bunu zındıklar uydurdu dediğini" nakletmektedir.⁵⁹⁵ Hattâbî'nin senedi sağlam olmayan hadis için " غير ثابت : sâbit değildir." ifâdesini kullandığı,⁵⁹⁶ Buna yakın mânâda isnadın sağlam

593. Meâlim, V, 54.

594. Meâlim, VII, 9.

595. Fettenî, a.g.e. s.28.

596. Meâlim, V, 408.

olmadığını belirtmek için " طرف هذا الحديث وأحياه ليس بالقوية " :
 Bu hadisin isnadları zayıftır. "sağlam" değildir."⁵⁹⁷
 " وفي إسناده مقال " ⁵⁹⁸ " isnâdı böyle değildir. " isnâdı " ليس إسناده بذلك " ⁵⁹⁹
 dı tenkit edilmiştir. " ve muttasıl olmadığından dolayı za-
 yıf olan hadisi de " إسناده غير متصل " isnâdı muttasıl değildir.⁶⁰⁰
 lafzı ile belirtmektedir. Hattâbî'nin bu tenkit lafızların-
 dan daha kuvvetli ve delil alınamayacak hadisler için kul-
 landığı anlaşılan " منكر :münker." tabiri de cerh için⁶⁰¹ kul-
 landığı tâbirler arasında sayılabilir.

Hattâbî'nin, hadisin sıhhatini belirtmek için de ba-
 zı tabirler kullandığı görülmektedir. Bunlardan " إسناده جيد :
 isnâdı ceyyiddir."⁶⁰² tâbirini isnâdın sağlamlığını belirt-
 mek, " إسناده لا مزيد له في الجودة " isnâdının sağlamlığı hakkın-
 da üzerine yoktur."⁶⁰³ tabirini de, hadisi kıyasladığı diğer
 hadislerden daha sağlam bulunduğu zaman kullanmaktadır.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan hadislerle ilgili lafız-
 ların dışında, bir de doğrudan râvî için kullanılan lafızlar
 bulunmaktadır. Bu konuda da Hattâbî'nin kullandığı tabirleri
 daha çok kaynaklarına bağlamak durumundayız. Bu bakımdan râ-
 vî tentidi için kullandığı tabirler için kendisinden önceki
 hadis âlimlerini tâkip ettiğini belirtmekle yetineceğiz.⁶⁰⁴

Hattâbî'nin hadis tenkidindeki yeri çeşitli yönleri
 ile belirtilmeye çalışıldı. Konu işlenirken bazı kesin ku-
 rullar koyduğu da tesbit edildi. Ancak kendisi, sınırlarını
 çizdiği kurallara ne derecede uymaktadır? Bu anlamda hadis
 tenkidinde objektif davranıp davranmadığına ve hadis tenkit-
 çiliğinin sınırlarına birkaç misalle temas etmek, Hattâbî-
 yi biraz daha yakından tanımaya fırsat verir kanaatindeyim.

597. Bkz. Meâlim, V,28.

598. Meâlim, V,313.

599. Meâlim, IV,306; V,165.

600. Iclâm, I,104-105.

601. Meâlim, VI,271.

602. Meâlim, I,252; II,55; V,307.

603. Meâlim, I,465.

604. Bkz. Meâlim, I,342; II,277. vs.

F-HADİS TENKİTÇİLİĞİNİN SINIRLARI VE OBJEKTİFLİK ÖLÇÜSÜ

Hadis tenkidinde kaynakları konusunda da belirtildiği gibi Hattabî, râvi ya da isnadı tenkit ederken büyük ölçüde, kendisinden önce bu konuda uzman olduğu bilinen âlimlerin görüşlerini naklemektedir. Bu durumu tabii karşılamak gerekir. Ancak bu nakillerin dışında, kendisinin bizzat meseleye çok fazla girmedeği dikkati çekmektedir. Bunda da, Hattabî'nin hadis ilminde kendisi için seçtiği çalışma alanının kısmen de olsa etkili olduğu ihtimali düşünülebilir. Çünkü temel ilkeler açısından bakınca, hadisin sahih olup olmadığının araştırılmasının gereği hususunda Hattabî kesin tavır koymakta ve buna dikkat etmeyenleri tenkit etmektedir. Bu çerçevede içerisinde Ebu Davud'un Sünen'inde geçen bazı hadisleri çeşitli yönlerden tenkit ettiği de görülmektedir.

Hadis tenkidi meselesine ister râvi ve isnad, isterse hadisin metni açısından bakılsın, herkesi bağlayacak ölçüde kesin ve değişmez çizgilerle mevzuyu ortaya koymanın zorluğu bilinmektedir. Buna rağmen son râviden Hz. Peygamber'e kadar hadisin muttasıl senedle gelmiş olması ve râvilerin, adalet ve zabt noktasından belli bazı kriterlere uyması gibi hususlar herkesin kabul ettiği temel esaslar durumundadır.

Hattabî'nin sahih hadisi tarif ederken kabul edip ortaya koyduğu bir ölçü vardır. Buna göre hadisin isnadının muttasıl, râvilerinin adaletinin ispat edilmiş olması gerekir. Hattabî'nin tenkit ettiği hadislere bakıldığında bu iki temel esastan birinin bulunmayışını öne sürdüğü görülür. İkinci bölümde de belirtileceği gibi Hattabî, Ebu Davud'un Sünen'indeki bütün hadisleri tek tek ele alma-

ması bir yana, hüküm çıkardığı hadislerin bile tamamını sıhhat açısından incelememektedir. Bu noktalarda, aynı zamanda Hattabî'nin fakîh yönü de devreye girmektedir. Çünkü Hattabî'ye göre temel prensip hadisin amel edilebilir olmasıdır. Bir hadisle amel edilmesi için koyduğu ölçüyü ise şu ifadelerle açıklamaktadır:

"Bir hadis, herhangi bir senedle zayıf, birbirinden farklı rivayetlerin bazılarında lafızlar eksik ya da yanlış olsa bile, bu rivayeti destekleyen ve bu eksik ya da yanlışlığı gideren başka bir sahih hadis bulunursa, ya da hadis mana olarak ayet, başka hadisler veya kıyas ile destekleniyorsa bu hadisle amel edilir"⁶⁰⁵ Bundan dolayıdır ki, "İbn Ömer'in çalgı sesi duyunca kulağını kapadığına ve Hz. Peygamber'in böyle yaptığını gördüğüne dair hadisin münker olduğunu, bizzat eserine alan Ebu Davud'un söylediği kaydedilmesine rağmen"⁶⁰⁶ Hattabî, hadisin başka rivayetlerinin bulunduğu işaret etmekle yetinmiş, sıhhati konusunda hiçbir söz söylememiştir. Aynı zamanda hadisin ifade ettiği hükümleri de sahih hadis muamelesine tâbi tutarak açıklamaktadır.⁶⁰⁷ Kezâ, "Hz. Peygamber kedi satışından alınan parayı yasakladı" hadisi, Ebu Davud'da Câbir b. Abdillah'dan iki ayrı senedle aynı manayı korumak üzere, biraz farklı olarak rivayet edilmektedir.⁶⁰⁸ Hadisin bir rivayeti için Tirmizî'nin isnadında ızdırıp var dediği, diğeri için ise garib dediği nakledilmekte, Tirmizî'nin garib dediği hadis için ise Nesaî'nin münker ifadesini kullandığı kaydedilmektedir.⁶⁰⁹ Aynı zamanda bu hadisin isnadında bulunan Ömer b. Zeyd San'anî hakkında

605. Uzle, s.29.

606. Hadis ve Ebu Davud'un, "Münker" sözü için bkz. Ebu Davud, Edeb,60.

607. Bkz. Meâlim, VII,238.

608. Ebu Davud, Büyû,64.

609. Bkz. Münzirî, Muhtasar, V,124-125.

İbn Hibban, buradaki hadisi biraz farklı laf zlarla naklederek misal de vermek suretiyle, meşhurlardan münker şeyler nakleder demektedir.⁶¹⁰ Hattabî bu tenkitlerden habersiz değildir; çünkü "âlimlerden bazıları bu hadisin isnadı tenkit ettiler ve Hz. Peygamber'den sabit olmadığını iddia ettiler" demek suretiyle bu bilgisini de açıklamaktadır. Buna rağmen kendisi, hadisin sıhhati ya da zayıflığı konusunda görüş belirtmeden hadisi te'vil ederek hüküm çıkarmaktadır.⁶¹¹ Bunun manası, hadisi amel edilebilir buluyor demektir. Zira aksi durumlarda tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

"Alış verişte pazarlık kesinleştikten sonra, bedelini bir başka para cinsinden ödemenin cevazı" konusundaki hadisin⁶¹² senedinin muttasıl ve merfu olmadığı ifade edilmesine rağmen⁶¹³ Hattabî, buna hiç temas etmeden sahih kabul ederek hadisten hüküm çıkarmaktadır.⁶¹⁴

Ayrıca kendi görüşünü ispat için getirdiği hadislerden de bazılarının sıhhati üzerinde tenkitlerin yapıldığına şahit olunmaktadır. Meselâ, "Hz. Osman'ın Mina'da dört rekât namaz kıldığına" dair Ebu Davud'da rivayet edilen bir hadisle⁶¹⁵ ihticac eder.⁶¹⁶ Halbuki bu hadisin senedinin munkatı olduğu bildirilmektedir⁶¹⁷. Hattabî'nin munkatı hadisin zayıf olup delil alınamayacağı görüşünde olduğu daha önce açıklanmıştı.

Meselâ Ebu Davud'da yer alan, "Kaderiyye bu ümmetin mecusileridir" hadisini⁶¹⁸, sahih olup olmadığına hiç de-

610. İbn Hibban, Mecrûhîn, III,82-83.

611. Meâlim, V,124-125.

612. Ebu Davud, Büyû,14.

613. Bkz. Münzirî, Muhtasar, V,26.

614. Bkz. Meâlim, V,25-26.

615. Bkz. Ebu Davud, Menâsik,76.

616. Bkz. İslâm, I,297.

617. Bkz. Münzirî, Muhtasar, VII,58.

618. Ebu Davud, Sünne,17.

ğınmeden Kaderîler aleyhine delil olarak kullanır.⁶¹⁹ Halbuki bu hadisin munkatı olduğu söylenmektedir.⁶²⁰ Hattabî hadisin bu yönüne belli düşüncelerle de işaret etmemiş olabilir. Ebu Davud'un senedi ile rivayet edilen hadis için İbnü'l-Cevzî, "sahih değildir, çünkü senedde bulunan Zekeriyâ b. Manzur'un Ebu Hazim'den rivayetinin aslı yoktur"⁶²¹ der. Suyûtî ise, hadisin bütün tarihleri bir araya getirildiğinde "Hasen Ceyyid" olacağı görüşünü belirtir.⁶²² Prensipte zayıf hadisin huccet olamayacağını ve kendi asrının fukaha ve muhaddislerini bu noktada tenkit eden Hattabî, bunda bazı istisnalar getirmiştir. Meselâ, bunlardan biri İmam Mâlik'in mürsellerini sahih sayması, diğeri de burada zikrettiğimiz şartlardır. Zayıf hadislerle amel konusunda Hattabî'den önce ve sonra da birçok âlim görüş açıklamış, belli şartlarla zayıf hadislerle ameli kabul edenler çoğunluğu teşkil etmişlerdir.⁶²³

Hattabî'nin hadis tenkidindeki sınırlarını bu noktadan da değerlendirmek gerekmektedir. Yani yukarıdaki prensip dahilinde zayıf diye tenkit ettiği ya da herhangi bir yönden zayıf sayılsa da ona göre amel edilebilir bulunduğu için tenkit etmediği hadisleri bu çerçevede düşünmekteyiz. Nitekim hadis münekkidi âlimler ölçüsünde bu meseleye eğilmediği, bazı hadisler için kullandığı "şayet hadis sahih ise bununla hüküm vermek vacip olur"⁶²⁴

619. Bkz. Meâlim, VII,56 vd.

620. Münzirî, Muhtasar, VII,58.

621. İbnü'l-Cevzî, İlelü'l-Mutenâhiye, I,151-152. Bu hadisin diğer rivayetleri için de zayıf olduğu söylenmektedir. Bkz. Aynı eser, I, 147-162. Ayrıca bkz. Aliyyü'l-Kârî, Esrar, s.

622. Bkz. Suyûtî, el-Leâli'l-Masnu'a, I,259. Diğer rivayetlerinin tahlili için bkz. aynı eser, I,257-263.

623. Geniş bilgi için bkz. Polat, Selahattin, "Zayıf Hadislerle Amel", E.Ü.İ.F. Dergisi, sy.1, s.102-107.

624. Misâl olarak bkz. Meâlim, I,355.

ifadesi ile geçiştirmesinden de anlaşılmalıdır.

Hadis tenkidinde objektiflik meselesine gelince; şayet bu fikhî yönden bağlı bulunduğu mezhebi açısından değerlendirilirse, Hattabî'nin hadisleri değerlendirmede objektif olduğu söylenebilir. Şöyle ki, kendisi Şâfiî mezhebine mensup olarak bilinmesine rağmen Şâfiîlerin delil kabul ettikleri bazı hadisleri, hadis ilmi açısından sahlilik şartlarını taşımadıkları gerekçesiyle tenkit etmektedir. Bu konuda mezhep gayreti ile çeşitli te'villere giderek hadisin sıhhatini isbata yönelmemiştir.

Ama Hattabî, hadis tenkidini yapan, rivayette sadece sahlil hadisleri seçen bir âlim olup olmadığı noktasından ele alınırsa, objektiflik tabirinin nasıl kullanılabilceğini birkaç misalden sonra düşünmek daha yerinde olur.

Öncelikle Hattabî'nin, hadisin sıhhati ile ilgili kabul ettiği prensipleri tekrar hatırlamakta fayda vardır. Bunlardan biri, muttasıl ve sağlam sened olmadan Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmenin caiz olmadığı idi. Bu prensip ile Hz. Peygamber'den "Ümmetin ihtilâfında rahmet vardır"⁶²⁵ hadisini senedsiz alması ve müslümanların toplum hayatı bakımından çok önemli sosyal ve siyasi olayları, bununla izah etmeye çalışmasını, hadiste aradığı sıhhat şartı ile bağdaştırmak biraz zor görünmektedir. Hattabî'nin senedsiz olarak başka hadisleri rivayet ettiği de görülmektedir. Belki bu hadisin de senedi vardır, ama zaman zaman yaptığı gibi Hattabî hazfetmiştir diye düşünülebilir. Fakat kendi zamanında bu hadise hem metin yönünden, hem de isnadının bulunmayışından dolayı tenkitler yapıldığına,

625. I'clâm, I,72.

yine kendisi işaret etmektedir. Buna karşılık metnin muhtevasının İslâm'ın temel ilkelerine uymadığı yolundaki tenkitlere uzun uzun cevap vermesine rağmen isnadı hakkında bir açıklamasına rastlanmamaktadır.⁶²⁶ Kaldı ki, böyle bir itham karşısında hadisin isnadını ortaya koyması gerekirdi. Nitekim böyle durumlarda isnadı tashih ve gerektiğinde râvileri ta'dîl ettiği daha önce görülmüştü.

Öte yandan bu hadisi tenkit edenlerin, sadece Hattabî zamanında bazı Mutezilî âlimlerle sınırlı kalmadığı, ondan sonra da isnadının bulunmadığı ve İslâm'ın temel prensiplerine uymadığı gerekçesiyle tenkit edenlerin çıktığı bilinen bir husustur.⁶²⁷

Hattabî'nin Ğaribü'l-hadisine aldığı, ama sadece Ğarib kelimelerini açıklamakla yetinip üzerinde itikâdî, hukukî ya da İslâm toplumunu idarî yönden ilgilendiren hüküm ve açıklamalarda bulunmadığı hadislerin de sıhhat durumuna, çalışmanın hacmi açısından girmek mümkün olamamaktadır. Ancak Giriş'te siyasî görüşlerini açıklarken, Halife'nin Kureyşt'ten olacağı, hilâfet müddeti, Hz. Ha-

626. Bkz. Aynı eser, I,73-77.

627. Suyûtî, Beyhaki'nin de hadisi senedsiz aldığı-nı kaydeder. Bkz. Suyûtî, el-Fethu'l-Kebîr, I,56. Münâvî, Feyzu'l-Kadir, I,209-211'de, hadisin senedi olmamakla birlikte desteklemeye çalışır. Aliyyu'l-Kârî, bu hadis hakkındaki açıklamasında, imamların çoğunun bunun aslının olmadığını iddia ettiklerini, ancak Hattabî'nin Ğaribü'l-hadisinde bunu reddedip kendisinin yanında aslının olduğunu beyan etmektedir. Bkz. Aliyyu'l-Kârî, Esrar, s.51. Bu hadise Hattabî'nin Ğaribü'l-hadisinde rastlanmadı. Aliyyu'l-Kârî'nin verdiği bilgi İlâmü'l-Hadis'de geçmektedir. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Elbânî, Silsile, s.76-78.

san ve Hüseyin'in durumları ile ilgili hadislerle tam bir bağıllıkla meseleyi ele aldığını ve bu hadislerin sıhhati konusunda da en ufak bir görüş belirtmediği görülmüştü. Halbuki bu hadislerin sened bir tarafa, muhtevasının dinin özüne uymadığı konusunda tenkitler yapılmaktadır.⁶²⁸ Hattabî'de ise böyle bir işarete rastlanmamaktadır.

Hadis rivayet tekniği açısından bakıldığında da Hattabî'nin, bazı senedlerinde başkalarını tenkit ettiği hususlara kendisinin de dikkat etmediği müşahede edilmektedir. Meselâ Hattabî'nin, hadisin senedinde en çok itiraz ettiği hususlardan biri meçhul râvi meselesidir. Kendi senedlerinde ise şu siygalarla kendi hocasının adını zikretmeden yaptığı rivayetlere rastlanmaktadır. Eda siygalarında da işaret edildiği gibi *حدثني بعض أصحابنا* "Arkadaşlarımızdan bir kısmı rivayet etti"⁶²⁹ diye yaptığı rivayetlerde bu hocaların kim oldukları belli olmamaktadır. Kezâ *حدثني الثقة* "Bana sikâ birisi rivayet etti"⁶³⁰ şeklinde yaptığı nakillerde bu hoca gerçekten güvenilir olabilir, ama kim olduğu başkaları için yine de meçhuldür. Yine *حدثني محدث* "Bir muhaddis bana rivayet etti"⁶³¹ ifadesi ile yaptığı rivayette bu muhaddisin kimliği meçhuldür. *حدثني بي* "Bana rivayet olundu"⁶³², *حدثونا به* "Bana rivayet ettiler"⁶³³ siygaları ile yaptığı rivayetlerde de kendi koyduğu prensiplere uymadığı

628. Bkz. Hatiboğlu, M.Said, Siyasî-İctimaî Hadislerle Hadis Münasebetleri, s.18-21. Hz. Hasan'ın hilâfetten vazgeçiş, bu konudaki hadisin menşe'i hakkındaki tenkidî düşüncesi için bkz. aynı eser, s.41; Hatiboğlu, "Hilâfetin Kureyşîliği", A.Ü.İ.F.Dergisi, sy. XXIII, s.189-190. Makalenin tamamı dikkate alınırca bu konudaki hadislerin tenkidi vardır.

629. Bkz. Garib, I,125,179,260,444,616 vd.

630. Bkz. Garib, I,212,230,614, vs.

631. Garib, I,27; II,305.

632. Garib, I,556,597; Meâlim, II,9.

633. Garib, I,132,213,217,298,595.

görülmektedir. Hattabî genelde hadisleri yazılı kaynaktan aldığı için bazan kaynağa kadar olan senedi hazfetmesi ve doğrudan kaynağa işaret etmesi isnad açısından hadisin sıhhatine zarar vermez. Ancak hadisin o kaynağa kadar sahih senedle gelmiş olması gerekir. Kaynağını belirtmiş olsa da hadisi kendi eserine alırken ya da onunla hüküm açıklamaya kalkışırken hadisin sıhhatine dikkat etme sorumluluğu yine de Hattabî'ye aittir.

Bu çerçevede dahilinde eserlerine aldığı bazı hadislerle baktığında kendisi, hadisin zayıf olduğuna dair hiçbir açıklama yapmadan bazıları zayıf, bazan da mevzuat kitaplarına geçmiş bulunan hadisleri aldığını ve bunların mana ve muhtevaları ile ilgili açıklamalarda bulunduğunu görmek mümkündür.

Hattabî, Hasan b. Yahya b. Salih, Muhammed b. Kuteybe, Muhammed b. Eyyub, Bekir b. Süleym İbn Hazım, o babasından o da Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakleder: "Senin, kendisine uygun gördüğünü, senin için uygun görmeyen kişinin arkadaşlığında hayır yoktur".⁶³⁴ Bu hadisin sahih olduğu şüphelidir⁶³⁵. Hattabî'nin ise bu konuda bir beyanı yoktur.

Hattabî, İbnu'l-E râbî, Abbas b. Abdillah, Davud b. el-Cerrah, Süfyan, Mansur, Rebî, İbn Hüzeyme senedi ile "Hz. Peygamber'in iki yüzlü yılların başında sizin en hayırlınız hazzı az olanlardır. Hazzı az olmak nedir ey Allah'ın Rasûlü, dediklerinde ailesi ve çocuğu olmayan kimse dir, buyurdu" hadisini nakleder.⁶³⁶ Bu hadisin senedinde bulunan Ravvad b. el-Cerrah'ın zayıflığından dolayı hadis zayıf sayılmaktadır. Ayrıca hadisin diğer rivayetlerine

634. Uzle, s.30-31.

635. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Mevzûat, III,80; Fettenî, Tezkire, s.210; Şevkânî, Fevâid, s.260; Aclûnî, Keşf, II,301,362.

636. Uzle, s.44.

de işaret edilmekte, hepsinin zayıf olduğu bilinmektedir.⁶³⁷ Kendisinden önce yaşamış olan İbn Ebî Hâtim bu hadisi iki ayrı yerde zikretmekte, birinde "Bu hadis bâtıldır", ikincisinde de "Bu hadis münkerdir" demektedir.⁶³⁸

Yine kendi senedi ile , "Kişi arkadaşının dini üzeredir, o nedenle kiminle arkadaşlık ettiğine baksın" hadisini nakleder⁶³⁹ ve adeti üzere sıhhati konusunda bir beyanda bulunmadan hadisi açıklar. Kaldı ki, bu hadisin mevzu olduğu öne sürülmektedir.⁶⁴⁰ Yine aynı şekilde, "Bütün sinekler cehennemliktir" hadisini⁶⁴¹ delil olarak kullanır.⁶⁴² Bu hadis ise mevzuat kitaplarında yer almaktadır.⁶⁴³

Hattabî'nin, herhangi bir açıklama yapmadan zayıf ya da bazan mevzuat kitaplarına geçecek durumda olan hadisleri bazı eserlerine alıp onları delil olarak kullandığına dair bazı misaller vermeye çalıştık. Bunlara başkalarını ekleme imkânı da olmakla beraber onun hadis tenkidindeki ölçü ve yerini tesbit bakımından bunlar da yeterlidir. Ancak dikkat çekici olmak bakımından bir örnek daha zikrederim.

-
637. Sehâvî, Makâsıd, s.329-330; Aclûnî, Keşf, I, 386-387, II,301.
 638. İbn Ebî Hatim, İlel, II,132,420.
 639. Uzle, s.56.
 640. Bkz. Sehâvî, a.g.e., s.596; Fettenî, a.g.e., s.204; Şevkânî, a.g.e., s.260.
 641. Hadis için bkz. Heysemî, Zevâid, IV,41.
 642. İ lâm, I,767.
 643. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Mevzûât, III,266; İbn Arrak, Tenzih, II,386.

Hattabî, "Selefden bazıları şöyle derdi: 'Ali'nin yüzüne bakmak ibadettir"⁶⁴⁴ tarzında bir ifadeyi eserinde kullanır. Aslında Hattabî'nin seleften bazıları derdi, diye naklettiği bu söz başka kaynaklardan Hz. Peygamber'e kadar ulaştırılarak nakledilmektedir. Ayrıca birden çok senedle hadis diye nakledilen bu söz de mevzuat kitaplarında yer almaktadır.⁶⁴⁵ Hattabî bu söze her ne kadar hadis demese de, muhtevasını tenkit etmeden açıklama yapmasını anlamak biraz güçleşiyor. Diğer taraftan bazıları gibi bu söze hadis dememesi ise, mevzuat konusunda dikkatli olduğunu düşündürecek bir yaklaşımdır.

Netice itibariyle Hattabî, prensip olarak hadis rivayetinde dikkatli davranılmasının lüzumuna inanmaktadır. Sıhhat açısından tenkit ettiği hadislerin durumu ve çeşitli yönlerden zayıf sayanlar olduğu halde, bazı hadislerin sıhhati üzerinde açıklama yapmadan delil olarak kullandığı gözönüne alınırsa, hadis tenkidinde biraz müsamahakâr davrandığı söylenebilir. Ayrıca hadis alanındaki çalışmalarında birinci derecede bu meseleleri ele almamış olması da, bu konuda fazla aktif görünmemesinin sebepleri arasında sayılabilir.

Bunun dışında, özellikle ilk üç asırdaki hadis âlimlerinin hadis rivayeti konusunda büyük çalışmalar yaptığı gerçeğine inanması ve hadislerin yazılı kaynaklara geçmesine karşılık Hattabî, bu kaynaklara geçmiş olsa bile hadisleri isnadı ile beraber ezberleme yolunda büyük bir gayret sarfetmiş olması takdire şayandır.

644. Garib, II,181-182.

645. Suyutî, el-Leâli'i'l-Mesnûâ, I,342; İbn Arrâk, Tenzîh, I,382-383.

Öte yandan, dirayetü'l-hadis alanında kendi zamanın kadar meydana gelen gelişmeleri büyük bir dikkatle takip etmiştir. Ayrıca hadislerin taksimi ve bazı istihlakların tarifî konusundaki beyanları ile kendisinden öncesi ile sonrası arasında önemli bir köprü görevini de yerine getirmiştir.

Hadisin kaynağı ve İslâm dinindeki yeri hususunda yaptığı açıklamalar da, Hattabi'nin bu alanda yaptığı hizmetin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. O, özellikle Hz. Peygamber'in şahsiyeti ile görevinin, insan olmasının tabiî sonucu elde ettiği, içinde yaşadığı toplumun bilgi ve kültürü ile, kendisine Allah'tan vahiy olarak verilen Nebevî bilginin bir dereceye kadar ayrı değerlendirilmesi gereğine işaret ederek bazı hadislerin daha iyi değerlendirilmesini sağlayacak bir prensibi de ortaya koymuştur.

Hattabî, sahip olduğu bilgi ve kültür ile kendi zamanında hadislerin açıklanmasına daha çok ihtiyaç duyulduğunu kabul ederek kendisini buna yöneltmiştir. Böylece yine hadise hizmet etmeyi amaçlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

HATTÂBÎ'NİN HADİS ŞERHİNDEKİ YERİ VE ŞERH METODU

I-HATTABÎ ÖNCESİ HADİS ŞERH FAALİYETLERİ VE HATTABÎ'NİN ŞERH EDEBİYATINDAKİ YERİ

Çalışmamızın odak noktasını teşkil eden Hattâbî'nin hadis şerh edebiyatındaki yeri ve şerh metoduna geçmeden önce konuyla ilgili birkaç hususu belirtmekte fayda vardır. Bunlardan birincisi şerh kelimesinin anlamı ve kapsamı; ikincisi, hadislerin şerh edilmesine ihtiyaç olup olmadığı ve son olarak da Hattabî'ye kadar bu alanda yapılan çalışmalar ve muhtevalarıdır. Hadislerin şerh edilme faaliyeti de, hadis ilminde yapılan çalışma ve sistemlerin bir parçasını meydana getirmektedir. Bu bakımdan hadis şerhi ile, Hattabî'den önceki şerh çabalarını çeşitli yönleri ile tanımak, onun yerini tesbit bakımından gereklidir.

A-HADİS ŞERHİNE GENEL BAKIŞ

Hadislerin gaye ve hedefi insanlığın hidayeti, konusu ise fert ve toplumun, her cephesi ile bir bütünlük içerisinde dînî hayatıdır. Bunu temin için, her şeyden önce hadislerin muhafaza edilerek toplumlara ulaştırılma-

sı gerektiğinde şüphe yoktur. Hadis âlimleri bu düşünce ile, öncelikle hadisleri muhafaza etmeye ve yeni müslüman olan toplumlara bunları ulaştırmaya çalışmışlardır.

Bu konunun ikinci boyutunu da hadislerin anlaşılmasını sağlamak oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Hz. Peygamber, yeni bir dini tebliğ etmekle görevlendirilmiştir. Yeni bir dinin yayılmasında insanların eski inanç ve kültürlerinin değiştirilmesi söz konusudur. Dili aynı da olsa yeni bir kültürün kendine has özellikleri olacağından, bütün insanların aynı ölçüde onu hemen anlamaları kolay değildir. Bir de buna, aynı dili konuşmayan ve bilmeyen, dolayısıyla kültür yapısı itibariyle de tamamen farklı insanların durumları eklenince, dinin kaynağı olan hadislerin anlaşılması için nakilden de öte, bazı açıklamaların ve bu amaç doğrultusunda yeni bazı çalışmaların gerekeceği muhakkaktır.

İslâm dininin çok kısa bir zamanda geniş bir coğrafyaya yayıldığı bilinen bir gerçektir. Bu coğrafyadaki insanların eski dil, din ve kültür yapıları da farklılık arzetymekte idi. İhtiyaç ve netice açısından hadislerin şerh edilmesini değerlendirmek için bu sebeplerin gözönünde bulundurulması zarûrî gözükmektedir.

1-Şerh'in Anlamı

Şerh, Arapçada شرح fiilinden gelen bir mastardır. شرح = شرحا : kesmek, parçalara ayırmak demektir. Aynı kelimedenden türetilen « علم التشریح » ise tıp dilinde, organları incelemek için cesedi kesip parçalara ayırmak anlamına gelir¹. Bu manayı içeren bir hadise kaynaklarda

1. Zemahşerî, Esâsü'l-Belâga, s.325; İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, II,497.

rastlıyoruz: **أُتِيَتْ فَاظْلَقُوا بِي إِلَى زَمْزَمَ فَشَرَحَ عَنْ صَدْرِي ثُمَّ** غسل بماء زمزم...
 düler, göğsümü yardılar, sonra da zemzem suyu ile yıka-
 dılar..."² Bu hadisin diğer rivayetlerinde **شرح** kelime-
 si yerine müteradif olarak **شق** kelimesi kullanılmakta³,
 bir diğerinde ise **فخرج عن صدري** lafzı ile rivayet edil-
 mektedir.⁴

"Şerh" kelimesi, cismânî olmayan şeyler için mânevî anlamda genişletmek ve açmak manasında kullanılır.⁵ Aynı zamanda bu kelime, gönlün ilâhî bir nur ile genişletilmesi ve Allah tarafından verilen bir sükûnet ve rahatlık anlamlarına gelmektedir.⁶ Bu manada hadislerde de şerh kelimesine rastlıyoruz. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ömer, halifeye mürücaat ederek Kur'ân'ın toplanmasını istemiş, o da peygamberin yapmadığı bir şeyi kendisinin gerçekleştiremeyeceğini ifade ederek Hz. Ömer'in isteğini geri çevirmişti. Hz. Ebu Bekir, onun bu konudaki ısrarlı başvuruları karşısında konuyu bir kez daha gözden geçirmiş ve sonuçta şöyle demişti: **حتى شرح الله لذي**
صدري "Allah bu hususta benim göğsümü genişletti de Ömer'in gördüğünü ben de gördüm"⁷. Öte yandan Hz. Ömer de, zekât vermeyenlere karşı Hz. Ebu Bekir'in aldığı kararın isabetli olduğunu açıklarken aynı kelimeyi "fehm ve keşf" manasına gelmek üzere Hz. Ebu Bekir

2. Müslim, İman, 260, 264; Tirmizî, Tefsîr-i sûre 94, 83.

3. Müslim, İman, 261, 265.

4. Müslim, İman, 263.

5. Tâhir Ahmed Zâvî, Kâmûs, II, 692; Râgıb, Müfredât, s. 258.

6. Bkz. Râgıb, a.g.e., s. 258.

7. Buhârî, Tefsîr, sûre 9, 20; Fezâilu'l-Kur'ân, 3; Tirmizî'de lafzı iki defâ kullanılarak rivayet edilir. Tefsîr, 10.

için kullanılmaktadır.⁸ Bu kelime lugat manasında başka hadislerde de geçmektedir.⁹

Kendisi aynı zamanda lugat bilgisi ile de şöhret kazanmış olan Hattabî, bu kelimeye şu manaları verir: "Lugatte şerh kelimesi; yaymak, genişletmek anlamına gelir. Bir işi yapmak için gönlün açılması (ufuk) bu manadadır".¹⁰ Hattabî ve diğer lugatçilerin de işaret ettiği bu anlamlar, şerh kelimesinin ıstılahta kullanılan mânâsının temelini teşkil eder. "Bir meseleyi şerh etmek", kapalı ve müşkil bir ifadeyi açmak, muhatabın anlayacağı şekilde açıklamak, lafızda, herkesin kolayca anlayamayacağı gizli anlamları keşf edip açığa çıkarmak manalarına kullanılmaktadır.¹¹

Bu manada hadisler için kullanılan ve yerleşmiş olan 'şerh' kelimesi ile Kur'ân için kullanılan "tefsîr" kelimesi arasında, yapılan işin neticesi itibariyle bir anlam birliği söz konusudur. Bazı lugatçilerin "şerh kelimesini "tefsîr" ile açıklamaları da bunu göstermektedir.¹² Aynı manada Hattabî de "hadisin şerhi" yerine "hadisin tefsîri" ifadesini kullanmaktadır.¹³ O, "şerh" tâbirini kullandığı yerde, bunun müteradifi olarak "keşf, izah, beyân ve tefsîr" lafızlarını yine de hadislerin açıklanması manasına kullanır¹⁴. Böylece

8. Bkz. Buhârî, Zekât,1, İ'tisâm,2; Müslim, İman, 32; Ebu Davud, Zekât,1; Tirmizî, İman,1; Nesâî, Zekât,3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,529.

9. Bkz. Ebu Davud, Nikah,46.

10. Meâlim, III,81.

11. Bkz. Meâlim, III,81; Râgıb, a.g.e., s.258; İbn Manzur, a.g.e., II,497; Zebidî, Tâcu'l-Arûs, II,171.

12. Bkz. Cevherî, Sıhah, I,378; İbn Manzur, a.g.e., II,497.

13. Garîb, I,70.

14. Bkz. Meâlim, I,4.

şerh kapsamı içine girecek meselelerin muhteva genişliğine de işaret etmiş olmaktadır. Şerh kelimesinin geniş mânâsına ve bir anlamda "tefsîr" olmasına karşılık, hadislerin açıklanması için "şerh" kelimesi diğerlerinden daha çok tutulmuş ve Kur'ân'ın açıklanmasına "tefsîr" denildiği gibi, hadislerin açıklanmasına da "şerh" denilmiştir.

2-Hadis Şerhine Duyulan İhtiyaç

Hadisin dindeki yeri gözönüne alınırsa, hadislerin şerh edilmesinin, aslında dinin doğru anlaşılmasına katkıda bulunan bir faaliyet olduğu kolayca anlaşılır. Bu itibarla hadislerin şerh edilmesi, hadiste geçen belli bazı kelimelerin lugat karşılıklarını vermekten ibaret olmayıp aynı zamanda hadislerin muhtevasını da içine almaktadır. Dolayısıyla meseleyi, şerh kelimesine verilen "lafzın gizli manalarını keşf edip ortaya çıkarmak" manasının boyutları içerisinde düşünmek gerekir. Bu doğrultuda şerhin kapsamına hem lafızların hem de hadislerdeki mana ve muhtevanın açıklanması girmektedir. Böyle olunca, hadislerin şerh edilmesine duyulan ihtiyacı da her iki açıdan tahlil etmenin lüzumu anlaşılabilir olur. Bunlardan biri, hadislerdeki lafızların bilinmesi, diğeri de muhtevanın anlaşılmasıdır. Buradan hareketle, mânânın anlaşılmasını temin de asıl olduğundan¹⁵, hadislerin hem dil hem de muhteva yönünden şerhine ihtiyaç vardır.

a-Dil Yönünden

Hadisleri anlamak, öncelikle onun dilini bilmeyi

15. Bkz. İbnü'l-Esîr, Nihâye, I,3.

gerektirmektedir. Özellikle Arap olmayanlar açısından bakılırsa, meselenin ehemmiyeti daha iyi anlaşılabilir. Ancak konunun bütün boyutlarını ve sebeplerini sadece bu unsura bağlamak, sağlıklı ve objektif bir değerlendirme olmaz. Zira meselenin iki boyutu vardır. Bunlardan birincisi, hadislerin dil özelliği bakımından sahabenin bir kısmı tarafından bile anlaşılabilmesi, ikincisi ise, Hz. Peygamber'den sonra Arap asıllı olmayan milletlerin de İslâm'ı kabul etmeleriyle başlayan dönemdir. Arapça, kelime bakımından zengin bir dildir. Bundan dolayı her kişinin tam olarak ve bütün yönleriyle Arap edebiyatına vâkıf olması mümkün değildir. Üstelik Hz. Peygamber, kendisinde Arap dilinin bütün özelliklerini toplamıştır. Bu nedenle O, "Ben Arabin en fasih konuşanıyım, ancak ben Kureyş'tenim" buyurmuştur.¹⁶ Yine konuşmasındaki dil zenginliğini ve Allah'ın kendisine verdiği az sözle çok şey ifade etme kabiliyetini. **بعثت - أعطيت** "Bana cevâmiu'l-kelîm verildi (ya da, cevâmiu'l-kelîm ile gönderildim)"¹⁷ buyurarak ifade etmekte idi.

Hz. Peygamber, bu geniş dil bilgisi sayesinde bazan Arapların günlük dilde kullanmadıkları garib kelimeleri de kullanıyor ve sahabeden birçoğu bu kelimeleri bilmiyorlardı. Meselâ, adamın biri Hz. Peygamber'e, "Ey Allah'ın rasûlü! Kimler cehennemliktir?" diye sordu. O da **كل قعبري** (Bütün ka'berîler) diye cevap verdi. Bunun üzerine adam, **وما القعبري** (ka'berî nedir?) diye sordu. Hz. Peygamber

16. Bkz. Zemahşerî, Fâik, I, 11. Hz. Peygamber'in fasih konuşmalarına örnek için bkz. Garîb, I, 64-65.

17. Buhârî, Ta'bîr, 11, 22, İ'tisâm, 1; Müslim, Mesâcid, 5-8; Nesâî, Cihad, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 250; Heysemî, Zevâid, I, 169.

de, "Ehline, içinde yaşadığı topluma ve arkadaşlarına kötü davranan kişidir" buyurdu.¹⁸ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in kullandığı bir kelimeyi karşısındaki sahabe anlayamamış ve hangi manaya geldiğini yine Hz. Peygamber'e sorma ihtiyacını hissetmişti. Öte yandan Hz. Peygamber'e Medine'nin dışından çeşitli Arap kabilelerinden insanlar geliyor ve yeni dini öğreniyorlardı. Bunlar içerisinde lehçeleri Kureyş'inkinden farklı olanlar da vardı. Hz. Peygamber, bunlara hitab ederken onların lehçesi ile konuşuyordu. Bu konuşmaları bazan sahabenin ileri gelenleri dahi tam olarak anlayamıyorlardı. Bir defasında Nehd kabilesinden gelen bir topluluğa Hz. Peygamber'in hitabını dinleyenlerden biri olan Hz. Ali, Rasûlullah'ın sözlerini anlayamamış ve şunu söyleme gereği duymuştu.: "Ey Allah'ın Rasûlü ! Biz aynı babanın evlâtlarıyız. Buna rağmen Arap elçilerine, çoğunu anlayamadığımız bir dille konuştuğuna şahit oluyoruz".¹⁹

Bu ve benzeri örnekler bize, Hz. Peygamber'in konuşmalarının farklı sebeplerle de olsa sahabenin bir kısmı tarafından dahi tam olarak anlaşılamadığını²⁰ gösteriyor. Ancak onlar anlamadıklarını O'na soruyor ve açıklama istiyorlardı.

Bu durum gösteriyor ki, hadislerin dil yönünden açıklanmasını, sadece Arap olmayan milletlerin müslüman olması ile ortaya çıkmış bir zaruret olarak telakki etmek²¹ daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Tabiatıyla, ana-

18. Ğarîb, I,66; Dil bakımından sahabenin de karşılaştığı problemler konusunda bkz. Zemahşerî, Fâik, III,212; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Gâbe, VI,188.

19. Bkz. İbnü'l-Esîr, Nihâye, I,4.

20. Bu konuda geniş bilgi ve diğer misaller için bkz. Ğarîb, I,67-69.

21. İbnü'l-Cevzî, hadislerin açıklanmasını, sahabeden sonra Arap olmayanların müslüman olması ile ortaya çıkmış bir durum olarak göstermeye çalışmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ğarîbü'l-Hadis, I,1.

dilleri ve kültürleri farklı olan milletlerin toplu halde müslüman olmaları, hem Arap dilini olumsuz yönde etkilemiş olması, hem de onların bu dili kısa sürede bütün özellikleri ile öğrenememeleri gerçeği inkâr edilemez.²² Ama Ahmed b. Hanbel gibi bir âlimin bile kendisine garib bir kelime sorulunca, "onu garîbü'l-hadisçilere sorun; çünkü ben Hz. Peygamber'in hadisi hakkında zan ile konuşup yanılmayı kerih görürüm" dediği nakledilmektedir.²³ Buna göre, hadisleri anlama problemleri sadece Arap olmayanların müslüman olmasına bağlanamayacağı da bir başka gerçektir. Şunu söylemek belki daha isabetli ve gerçekçi olabilir. Özellikle bu iki unsur bir araya gelince hadislerin dil yönünden açıklanmasına ihtiyaç da iki kat daha artmıştır.

b-Muhteva Yönünden

Hadisleri anlamak, şüphesiz öncelikle dil bilgisini gerekli kılmaktadır. Ancak sadece dil bilgisi muhtevayı anlamak için yeterli değildir. Aynı zamanda geniş bir bilgi ve kültür birikimi de gerekmektedir. Çünkü hadis, muhteva yönüyle çok geniş bir alanı içine almaktadır. Bunun içerisine fertlerin itikâdî, hukûkî, sosyal, siyâsî ve ekonomik yönleri ile sistem ve düzeni de hadisin kapsamındadır.

Hadisin ilgi alanı içinde yer alan konuları gözönüne alarak, Hz. Peygamber zamanından itibaren bazı olayları değerlendirdiğimizde, hadisin muhtevasının anlaşılmasının herkes için kolay olmadığını misallerini bulmamız

22. Bu görüşlerin geniş açıklaması için bkz. Garîb, I,47; İbnü'l-Cevzî, Garîb, I,1; İbnü'l-Esîr, Nihâye, I,5.

23. Bkz. İbnü's-Salah, Mukaddime, s.272.

mümkündür. Bu durum aslında tabiî karşılanması gereken bir hadise gibidir. Zira Hz. Peygamber, insanlara yeni bir dini tebliğ için gönderilmiştir. Hadisler ise tebliğin bir bölümünü teşkil etmektedir. Böyle olunca hadislerin getirdiği birçok şey, toplumun mevcut hayat düzeyi ve kültürüne göre çok yeni ve değişikdir. Bu nedenle hadisi anlamak, bir bakıma bütün yönleri ile İslâm kültürünü bilmeyi gerektirir. Aynı durum, Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslüman olan milletler için daha da önem kazanmaktadır. Hadislerin muhtevasını kavramanın sadece bir dil meselesi olmayıp çoğu zaman intikal ve anlayış meselesi olduğunun örneklerini sahabe döneminde de bulmak mümkündür. Meselâ, bir defasında Hz. Peygamber, "Her kim Allah'a kavuşmayı dilerse, Allah da ona kavuşmayı diler. Her kim de Allah'a kavuşmayı hoş görmezse Allah da ona kavuşmayı hoş görmez" buyurdu. Bunu duyan sahabe ağlamaya başladı. Hz. Peygamber, "Niye ağlıyorsunuz?" diye sorunca, "Ey Allah'ın Rasûlü! Hiçbirimiz ölümden hoşlanmayız" dediler. Sözün yanlış anlaşıldığını farkederek Hz. Peygamber, şöyle bir açıklama getirdi: "Öyle değil; mü'mine Allah'ın rahmeti, hoşnutluğu ve cenneti müjdelendiği zaman Allah'a kavuşmayı diler. Allah da ona kavuşmayı diler. Kâfire ise Allah'ın azâbı ve hoşnutsuzluğu haber verilince, Allah'a kavuşmayı istemez. Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz"²⁴.

24. Müslim, Zikir,18; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV,259-260; Terceme sırasında A. Davudoğlu'ndan istifade edildi. Bkz. Davudoğlu, Müslim Şerhi, XI,17; Hadisin başka rivayetlerinde Hz. Aişe'nin, "Ey Allah'ın Rasûlü! Hiçbirimiz ölümden hoşlanmayız" demesi üzerine bu açıklamanın yapıldığı rivayet ediliyor. Bkz. Müslim, Zikir,15; Tirmizî, Cenâiz,67; Nesâî, Cenâiz,10.

Hadisten anlaşılacağı üzere, sahabe hadisin lafzını anlamıştır, yani dil yönünden bir problem söz konusu değildir; ancak muhteva olarak Hz. Peygamber'in ne demek istediğini tam anlayamadıkları görülüyor. Bu durum Hz. Peygamber'i açıklama yapmaya, konumuzda anlatmaya çalıştığımız kavram ile "şerh" etmeye sevketmiştir.

Bazan sahabenin, farklı zamanlarda söylenen hadisleri, yine muhteva bakımından anlayamadığı ve Hz. Peygamber'in açıklama getirme durumunda kaldığı görülmektedir. Hz. Peygamber, cenazenin arkasından bağırlıp çağırarak ağlamayı yasaklamıştı²⁵. Ancak Hz. Peygamber'in, oğlu İbrahim'in cenazesinde gözünden yaş akıttığını gören sahabe, daha önceki yasaklama hadisine işaret edercesine "sen de mi ağlıyorsun?" diye sorunca Hz. Peygamber, sahabenin, daha önce söylediklerini tam olarak kavrayamadıklarını farkedip şunları söyler: "Gözden yaş akar, kalp mahzun olur"²⁶. Bir başka hadiste ise, Hz. Peygamber'in ağladığını gören sahabenin de ağlamaya başladığını ve Hz. Peygamber'in de şöyle buyurduğunu görüyoruz: "Allah, gözden yaş akması ve kalbin mahzun olmasından dolayı azâb etmez, (dilini işaret ederek) ama bundan dolayı ya merhamet ya da azâb eder"²⁷. Görüldüğü üzere sahabenin, hadisin lafzına dayanarak çıkardığı mânânın isabetli olmadığını belirten Hz. Peygamber, ifadenin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamıştır. Hadisin çeşitli sebeplerle muhtevasının tam olarak anlaşılmasından dolayı Hz. Peygamber'in yaptığı

25. Konuyla ilgili hadisler için bkz. Buhârî, Cenâiz, 34, 46; Müslim, Cenâiz, 17, 28; Tirmizî, Cenâiz, 23; İbn Mâce, Cenâiz, 51-52; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 61.

26. Buhârî, Cenâiz, 44; Müslim, Cenâiz, 12; İbn Mâce, Cenâiz, 53; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 194.

27. Buhârî, Cenâiz, 45.

açıklamaların misallerini çoğaltmak mümkündür.²⁸

Hız. Peygamber'in vefatından sonra da bazı hadislerin muhtevasını tam anlayamayan sahabiler, aralarında daha bilgili olanlara bunları soruyor ve açıklama istiyorlardı. En çok müracaat edilenlerden biri de şüphesiz Hız. Aişe idi.

Hız. Aişe, bazı özel durumlarda Hız. Peygamber'in kinayeli sözlerini anlayamayan sahabiye kadınlara, Hız. Peygamber'in huzurunda iken dahi açıklamalarda bulunmaktadı. ²⁹ Hız. Peygamber'in vefatından sonra ise, sahabenin eksik ya da yanlış anladığı birçok hadisi açıklamıştı. ³⁰ Kezâ Hız. Ömer'in de bazı hadisleri açıkladığını görmekteyiz. ³¹

Bütün bunlar gösteriyor ki, hadislerin açıklanmasına ihtiyaç sadece dil unsuruna dayalı değildir. Dolayısıyla hadislerin açıklanmasına ihtiyaç duyanlar yalnız Arap asıllı olmayan müslümanlar değildir. Bu nedenle bazı hadislerin açıklanmasına sahabenin de ihtiyaç duymasını, bir ölçüde Kur'ân ayetlerinin tefsirine ihtiyaç duymaları ³² gibi değerlendirmek mümkündür.

Burada özet olarak vermeye çalıştığımız, hadislerin şerh edilmesine ihtiyaç konusu, Arap dilinin özellikleri ve hadislerin muhtevası açısından değerlendirmek su-

-
28. Meselâ bkz. Buhârî, Cenâiz,86; Şehâdet,6; Müslim, Cenâiz,60; Tirmizî, Cenâiz,63; Nesâî, Cenâiz,49; İbn Mâce, Cenâiz,20.
 29. Bkz. Buhârî, Hayz,13; Müslim, Hayz,60.
 30. Bkz. Zerkeşî, İcâbe, s.102-103 (kabirde azâb meselesi), 114-115 (uğursuz sayılan şeyler), 118-119 vs.
 31. Meselâ bkz. Nesâî, Cenâiz,49; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,22 (cenazenin geçişi ile ilgili olay).
 32. Bilgi için bkz. Yıldırım, Suat, Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri, s.17-28.

retiyile daha kapsamlı ve müstakil bir çalışma haline dönüştürülebilir.

Daha sonra, hadislerin kapsamlı bir şekilde açıklanmasını zaruri kılan başka faktörlerin de ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunlar, itikâdî ve fikhî mezheplerin doğuşu olarak iki ana grupta toplanabilir. Özellikle hadis ve Hz. Peygamber'in ashabını töhmet altında tutmak isteyen bazı fırkalar, iman, kaza, kader ve Allah'ın sıfatları gibi itikâdî ilgilendiren konulardaki hadisleri, kurmuş oldukları mantık sistemi içinde tenkit ederek müslümanların kalbine şüphe sokmaya çalışıyorlardı.³³

Bu dönemde, geniş bir coğrafyada, çoğu İslâm'ı bilmeyen ve tabii olarak İslâm öncesi kültürlerinin de izlerini taşıyan büyük kitlenin, hadisleri, herhangi bir açıklama yapmaksızın doğru anlamaları da gerçekten çok zordu. Çünkü bir tarafta eski inançları henüz silinmemişken, diğer tarafta her biri kendi zamanındaki ihtiyaca göre söylenmiş ve her birinin konularına göre tamamen sistemli bir halde tasnif edilip açıklandığını iddia edemeyeceğimiz bir hadis malzemesi vardı. Bu hadis külliyyâtının mânâ ile rivayeti, ihtisar edilerek nakledilmiş olması ve bazı râvilerin, lafızların manasında çok titiz olmadıkları da gözönüne alınırsa itikâdî fırkaların, yine hadisi kullanarak halkın inancını etkilemesinin kolaylaşacağı anlaşılmış olur. Bu şartlar altında yapılması gereken şey; itikâdî meselelerdeki hadisleri bir araya getirmek ve bunları halkın anlayabileceği seviyede serh etmektedir. Zira, dinin bütün meseleleri

33. Ayrıntılı bilgi ve hadislerden örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Hadis*, I,148-149.

Kur'ân ve hadise dayanmaktadır.

Hadislerin açıklanmasına bağlı olan ikinci ana nokta fıkihtır. Hz. Peygamber'den sonra müslümanlar yaşayışlarını onun hadislerine göre düzenlemek durumundadırlar. Bu cihetle herhangi bir hukûkî problemle karşılaştıkları zaman müracaat edecekleri iki kaynaktan birisi hadistir. Bu noktaya gelince birçok meselede karşılıklarına aynı konuda birbirine muhalif gibi gözükten hadisler de çıkabilecektir. Bu durumda hadislerin âm ya da has olanını ayırma, nâsîh ve mensûhunu belirlemek gibi, hadisi açıklamaya yönelik çalışmaların yapılması kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca yaptığı ibadetin ya da muamelesinde uyguladığı kuralın hadisten dayanağını bulmak isteyen bir müslüman, karşısına kendi yaptığıının hilâfına bir hadis çıktığı zaman onu nasıl anlayıp, hangi muameleye tâbi tutacağını bilmelidir. Bu da fikhî hükümler bakımından hadislerin açıklanmasını gerekli kılmaktadır.

Bütün bu aktarmaya çalıştıklarımız, hadis âlimlerine, hadislerin toplanması kadar açıklanmasının da zaruri olduğunu düşündürmüştür.

B-HATTABI'DEN ÖNCE ŞERH NİTELİĞİNDEKİ ÇALIŞMALAR

Hadis şerhine duyulan ihtiyaç konusunda belirtmeye çalıştığımız gibi, hadislerle ilgili açıklamalar bazan bizzat Hz. Peygamber tarafından da yapılmıştı. Ancak burada hadisleri şerh etmeyi amaçlayan ve hadis şerh edebiyatının temellerini oluşturan yazılı açıklamaların örnekleri tesbit edilmeye çalışılacaktır. Çünkü, henüz saha-be döneminde başlayan hadisleri sözlü açıklama durumu, hadis öğretimi ile beraber devam etmektedir.

Hadislerin şerh edilmesine yönelik yazılı çalışmaların hadislerin tasnif devrine kadar, hatta kütübü sitte-den sayılan kaynaklardan önceye dayandığını kabul etmek mümkün görünmektedir. Bu ifade ile, H.IV. asırdan sonra yaygınlaşan ve hadis edebiyatında "şerh ve derlemecilik devri" diye isimlendirilen³⁴ dönemin eserleri gibi tam ve gelişmiş manada şerhler yazıldığı iddia edilememektedir. Zira bu dönemde yapılan çalışmaların amacı ve niteliği, bazı hadis rivayet kitaplarına değil, belirlenen bazı açılardan mutlak manada hadislerin şerhidir. Diğer bir deyişle, genel değil, hadisın belli alanlarını kapsayan özel amaçlı çalışmalardır. Bunları amaçlarına göre ayırırsak;

a) Hadislerin lafzî mânâlarını tesbit etmeyi amaçlayan ve hadislerdeki kelimeleri açıklayan şerhler, yani garîbü'l-hadisler,

b) Hadislerin anlam ve muhtevalarını tesbiti amaçlayan şerhler. Bunlar itikat, fıkıh ve ahlâk konuları açısından hadislerin değerlendirilmesini amaçlayan çalışmalardır.

Hattabî'nin, şerhin bu iki alanını da içine alan ne tür çalışmalar yaptığını ileride ele alacağız.

1-Dil Ağırlıklı Çalışmalar

Garîbü'l-hadisler, adından da anlaşılacağı üzere hadislerde geçen, ama yaygın olmadığından herkes tarafından bilinmeyen kelimelerin açıklanmasını amaçlayan eserlerdir. Diğer bir deyişle garîbü'l-hadisler, hadis lugatleridir. Bu eserler, hadislerin dil yönünden açıklanması-

34. Bkz. Yardım, Ali, Hadis, II, 99 ; Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, s.129.

nın eserlerde tesbitine ihtiyaç duyulacak kadar zaruri hâle gelmesi ile başlanılan çalışmalardır. Bu çalışmaların başlangıç tarihine bakıldığında, en az hadislerin tasnif tarihi kadar eski oldukları dikkati çeker.

Bu eserler içinde Ebu Ubeyde Mamer b. Müsennâ (ö. 210/825)'nin çalışması ilk eser olarak gösterilmekte ise de³⁵ bundan önce vefat etmiş olan Ebu'l-Hasen Nadr b. Şümeyl (ö.203/818)³⁶ ve Muhammed b. Müstemir (ö.206/821)³⁷ in de aynı konuda eser yazdıkları bilinmektedir.³⁸ Bu sahada önemli bir şahsiyet olarak bilinen Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö.224/838)'e kadar; Ebu Amr Şeybânî, İshak b. Mirar (ö.210/825), Ebu Zeyd Ensârî, Saîd b. Evs b. Sâbit (ö.215/830), Abdülmelik b. Kureyb Esmâî (ö.216/831), İmam Rıza'nın arkadaşlarından Hasan b. Mahbub (ö.203/818)'ın isimleri geçmektedir. Ebu Ubeyd'e gelince o, kütübü sittenin en önde gelen şahsiyeti İmam Buhârî'nin de önemli ölçüde istifade ettiği kaynakları arasındadır.³⁹ Kezâ Tirmizî'nin de bazı açıklamaları Ebu Ubeyd'den aldığı belirtilmektedir⁴⁰. Aynı zamanda kendisinden sonraki garîbü'l-hadis müelliflerine ışık tutan

-
35. Bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, II,1203; Hûlî, Miftah, s.141.
36. Kettânî, Nadr b. Şümeyl'inkinin önce olduğunu daha doğru olduğunu belirtir, Bkz. Risâle, s.154; Hakim Nisâburî, ilk eserin Nadr b. Şümeyl'e ait olduğunu kaydeder. Bkz. Marife, s.88.
37. Eserinin adı "Garîbü'l-Hadis ve'l-Âsâr" olarak kaydedilmektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1204.
38. Bu isimler Hattabî'nin kaynakları arasında geçmekte olup daha önce de belirtilmiştir.
39. Bkz. Sezgin, Buhari'nin Kaynakları, s.124, 72; 78.
40. Bkz. Sezgin, a.g.e., s.109, Krş. İbnü'l-Arabî Arızatu'l-Ahvezi, XI,50.

Ebu Ubeyd, hadis şârihlerinin de vazgeçilmez kaynağı olmuştur. Meselâ, "إِنَّ الْجَفَاءَ وَالْقَسْوَةَ فِي الْفُتَادِينَ" "Kabalık ve katı kalplilik yaygaracı deve sahiplerindedir" hadisine⁴¹ yaptığı açıklama⁴², meşhur hadis şârihlerinden Nevevî (ö.676/1277) tarafından aynen nakledilir.⁴³ Bunun yanında Ebu Ubeyd'in Garibü'l-Hadis'deki açıklamalarının, daha sonra "ŞERH" adı altında yapılan izahlardan muhteva yönünden daha basit ve yetersiz olduğu iddia edilemez.⁴⁴

Kendilerinden sonraki şârihlere tesir etmek ve eserlerinin belli teknik farkları dışında, şerhlerle aynı özellikleri taşımak suretiyle de şerh özelliği tescil edilmiş bu eserler, hadis tarihinde tasnifin altın çağı diye bilinen dönemde yazılmış büyük hadis kitaplarına da kaynaklık etmeleri dolayısıyla⁴⁵ hem hadis şerhinin başlangıç tarihine, hem de şerhlerin lüzum ve önemine ışık tutmaktadır.

Ebu Ubeyd'den İbn Kuteybe'ye kadar İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Ziyad (ö.231/845), Ömer b. Ebi Amr Şeybânî (ö.231/845), Ali b. el-Mugîre Esrem (ö.232/846), Ebu Mervan Abdülmelik b. Habib (ö.238/852), Ebu Cafer Muhammed b. Habib (ö.245/859), Ebu Cafer Muhammed b. Abdillâh b. Kadîm (ö.251/863), Şemr b. Hamdeveyh (Hamduye) (ö.255/868)

-
41. Ebu Ubeyd, Garib, I,203; Hadis için bkz. Müslim, İman,86-87.
 42. Bkz. Ebu Ubeyd, Garib, I,203.
 43. Bkz. Nevevî, Minhac, II,34.
 44. Örnekler için bkz. Ebu Ubeyd, Garib, I,178-179, 256-258 vs.
 45. Ebu Ubeyde Mamer b. el-Müsenna, Nadr b. Şümeyl ve Kasım b. Sellâm gibi garîbü'l-hadis âlimleri Buharî'nin kaynakları arasındadır. Bkz. Sezgin, Buharî'nin Kaynakları, s.124-126; krş. İbn Hacer, Feth, I,213, IX,71.

ve Ebu Ubeyd'in talebelerinden Sâbit b. Ebi Sâbit gibi isimlerin bu konuda eser yazdıkları zikredilmektedir.

İbn Kuteybe'ye gelince; Ebu Ubeyd'den sonra Garîbü'l-Hadis müellifleri arasında en çok şöhret kazanmış olanlardan biridir. Aynı zamanda, bu eserinde yaptığı açıklamalara "ŞERH" tabirini kullanmakla⁴⁶, bu tür eserlerin şerh olduğunu tescil etmektedir. İbn Kuteybe'den sonra Hattabî'ye kadar geçen dönemde bu çalışmalar durmamıştır. Ebu İshak İbrahim b. İshak (ö.285/898), Muhammed b. Abdüsselâm Huşenî (ö.286/899), Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya (ö.291/903), Kasım b. Sabit b. Hazm (ö.302/914)⁴⁷, Ebu Muhammed Kasım b. Muhammed Enbarî (ö.304/916), Ebu Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed (ö.305/917), Ebu Muhammed Seleme b. Asım (ö.310/922), İbn Key-san, Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö.320/932), Muhammed b. Osman b. Ca'd, İbn Düreyd, Ebu Bekir b. Muhammed b. Hasan (ö.321/933), Ebu Bekir Muhammed b. Kasım Enbârî (ö.328/939), Ebu'l-Hüseyin, Ömer b. Muhammed b. Kazi (ö.328/939), Hattabî'nin hocası Ebu Ömer Muhammed b. Abdülvahid (ö.345/956) ve İbn Deresteveyh, Ebu Muhammed Abdullah b. Cafer (ö.347/958) gibi âlimlerin bu konuda eser verdikleri bilinmektedir.⁴⁸ Hattabî bu tür eser yazan

46. Bkz. İbn Kuteybe, Garibü'l-Hadis, I, 452-453.

47. Kıftî, bunun eserinden Hadis Şerhi diye bahseder. Bkz. İnbahu'r-Ruvât, I, 262.

48. Garibü'l-Hadislerle ilgili eserlerin kaynağına toplu olarak bkz. Hattabî, Garîb, I, 47-51; Hâkim, Marife, s.88-89; Suyutî, Tedrîb, II, 185-186; Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1203-1205; İbnü'l-Esîr'in tahkîkini yapanların mukaddimesi, Nihâye, I, 3-6; İbnü'l-Cevzî, Garîb, I, 1-3; Kettânî, a.g.e., s.154-156; Hülî, a.g.e., s.141-143.

âlimler arasında üçüncü büyük şahsiyettir. Hadislerdeki garib kelimeleri açıklamakla beraber meseleyi daha geniş tutarak hadis şerhi niteliğinde ele alan üç âlim, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe ve Hattabî'dir. Bu cihetle bunların eserleri bu sahada yapılan bütün çalışmaların temeli sayılmıştır.⁴⁹

Hattabî'den sonra da bu eserler sistem değiştirerek devam etmiştir. Onun eserinin özelliklerine tekrar dönüp şerh açısından değerlendirmeye çalışacağız. Bu konudaki üç temel eser değerlendirildiğinde bu çalışmaların belli bir cepheden de olsa şerh niteliği taşıdığı görülmektedir. Zaten İbn Kuteybe bunu açıkça belirtmiştir. Bu açıdan bakılınca hadis şerhinin yazılı örnekleri H. II. asrın sonlarında verilmeye başlanmıştır, denilebilir. Ayrıca şerh niteliğindeki eserler sadece bu grupta olanlar değildir. Dil ağırlıklı çalışmaların dışında, muhtevaya yönelik şerh çalışmalarının örnekleri de vardır.

2-Muhteva Ağırlıklı Çalışmalar

Hadislerin, sadece dil değil, muhteva açısından da açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu kesindir. Bu açıdan da şerh zarureti, yalnız Arap olmayan müslümanları değil, sahabeden başlamak üzere ümmeti ilgilendirmektedir. Sadece, sahabe zamanında buna daha az ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Bu tabii bir durumdur. Çünkü sahabe tereddüt ettiği şeyin cevabını anında Hz. Peygamber'den öğrenme imkânına sahiptir. Ayrıca, sahabenin sahip olduğu kültür genel manada aynı seviyededir. Yani tek bir kültür hakimdir. Bu ise daha az istifham ve daha az ihtiyaç

49. Bkz. İbnü's-Salah, a.g.e., s.273.

demektir. Üçüncü bir unsur, itikâdî yönden bozulma olmamıştır. Kaza, kader veya sıfatullah gibi konular münakaşa edilmemektedir. Bütün bu olumlu şartlara rağmen sahabe arasında bile, bazı hadislerin muhtevasını anlayamayanların bulunduğu vâkidir.

Hız. Peygamber'den sonra şartlar fevkalâde değişmiş, zaman içinde birbirine son derece zıt siyasî ve itikâdî firkalar doğmuştur. Fıkıh yönünden, hadisleri kendi ölçüleri çerçevesinde farklı değerlendiren mezhepler zuhur etmiştir. Bu kadarla da kalmayarak, hadislerin birbiriyle çeliştiğini, akla ve Kur'ân'a uymadığını iddia eden gruplar ortaya çıkmıştır. Çoğu sonradan ortaya çıkan bu olumsuz şartların etkilerini bertaraf etmek amacıyla hadislerin hem dil, hem de muhtevasını iyi anlayacak bilgi ve kültüre sahip olamayan müslümanlara, hadisleri şerh ederek yardımcı olma gereği duyulmuştur.

Muhteva bakımından şerhin ilk örnekleri sayılabilecek çalışmaların en önemli özelliği, itikâdî ya da fıkıhî meselelere dair hadislerdeki ihtilâfı konu almasıdır. İmam Şâfiî (ö.204/819)'nin İhtilâfu'l-Hadis'i⁵⁰, İbn Kuteybe'nin Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis'i bu amaçla yapılan çalışmalardır. Meselâ, "Kalbinde hardal tanesi kadar kibir olan cennete giremez, kalbinde hardal tanesi kadar iman olan cehenneme girmez" hadisi⁵¹ ile "Lâ ilâhe illallah diyen, hırsızlık yapmış, zina etmiş olsa

50. Şâfiî'nin bu eseri tetkik edilirse şerh özelliği dikkati çeker. Meselâ bkz. İhtilâfu'l-Hadis, s.162-163.

51. Müslim, İman,148.

da cennete girer" hadisine⁵² İbn Kuteybe'nin yaptığı açıklama, muhteva itibariyle diğer şerhlerden farksız, sistem bakımından da onlara yakın bir tarzdadır.⁵³ Kezâ لا يمل الله حتى لا يتلو "Siz usanmadıkça Allah usanmaz" hadisine⁵⁴ yaptığı açıklama⁵⁵ Hattabî'nin şerhi ile karşılaştırıldığında, gerek muhteva, gerekse sistem bakımından paralellik arzettiği görülmektedir.⁵⁶ Bütün bunlar, belli bir alanı kapsamış olsa da, bu eserlerin birer şerh örneği olduğunun delilleridir. İbn Kuteybe'den sonra Tahavî (ö.321/933) Müşkilü'l-Âsâr adıyla bir eser yazmıştır. Eserin önsözüne bakılınca, yapılan çalışmanın şerhden başka bir şey olmadığı görülür. Çünkü o, şerh kelimesinin karşılığında "Beyan" ifadesini kullanarak eseri yazış gayesinin; anlaşılmasında güçlük çekilen hadisleri açıklamak olduğunu belirtir.⁵⁷ Eserde hadisleri ele alış ve yaptığı açıklamalar tetkik edilince⁵⁸, bu eserin muhtevaya yönelik bir hadis şerhi olduğu anlaşılır. Aynı âlimin bir diğer eserinin adı "ŞERH" diye başlamakta⁵⁹, böylece eserin, aslında fikhî hadisleri ele aldığından daha özel manalı bir şerh grubuna girmektedir.

52. Buharî, Libas, 24; Müslim, İman, 154.

53. Bkz. İbn Kuteybe, Te'vil, s.117-118.

54. Buharî, İman, 32.

55. Bkz. İbn Kuteybe, Te'vil, s.349-350.

56. Bkz. ve krş. İ'lam, I, 47.

57. Bkz. Tahavî, Müşkilü'l-Âsâr, I, 3.

58. Meselâ bkz. Tahavî, Müşkilü'l-Âsâr, I, 323-327. "Haramlar da helaller de bellidir" hadisini açıklaması bunun örneklerinden sadece biridir.

59. Eserin adı "Şerhu Meâni'l-Âsâr"dır. Müellif, yazdığı eserin şerhini yine kendisi yapmıştır.

Tahavî, bu esere yazdığı kısa önsöze; "âlim öğrencilerimizin biri, mühlidlerin ve sapıklık meyli olan bazı müslümanların, nâsîh ve mensuh konusunda yetersiz bilgileri sebebiyle, birbirleri ile tearuz ettiklerini vehmettikleri, ahkâm hadisleri konusunda bir kitap yazmamı istedi..."⁶⁰ diye başlar. Bundan da anlaşılacağı gibi eserin gayesi, ahkâm hadislerini belli sistemle bir araya getirip şerh etmektir.⁶¹ Tahavî'nin bu açıklaması doğrultusunda, hadislerde nâsîh ve mensûhu ele alan eserler de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Bu bilgiler ışığında, hadisleri şerh etme gayretlerinin başlangıcı, bugün istifade edilen musannaf hadis kaynaklarının büyük çoğunluğundan öncedir demek yanlış olmaz. Hangi yönden olursa olsun, hadislerin açıklamalarına yönelik yazılı ya da sözlü çalışmalar, daha sonra tasnif edilen hadis rivayet kitaplarının sistemlerine de tesir etmiş olabilir. Buharî'de bunun ilginç örneklerini bulmak mümkündür. Meselâ, "İbn Abbas'ın, bir gece Hz. Peygamber'in hanımlarından olan teyzesi Meymune'nin yanında kaldığı ve o gece Hz. Peygamber'in ibadet ve duasını naklettiği hadisi" tesbit edilebildiği kadarıyla Buharî on iki ayrı bab başlığı altında rivayet eder. Bunlardan her birinin hükmü farklıdır.⁶² Bu açıklamalar alt alta getirilirse daha sonraki şârihlerin hadislerdeki fikhî hükümleri açıklama biçimleri ile benzerlik arzettiği görülür. Çünkü bu bab başlıklarında Buharî, fıkhıtan itikada hadiste ne var

60. Tahavî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 11.

61. Eserin mahiyeti ve bunun üzerine yapılan şerhler için bkz. Abdülmecid Mahmud, Tahavî, s. 133-137.

62. Buharî, İlim, 41, Vudû, 5, 36, 73, Ezân, 57, 58, 77, 79, 161, Vitir, 1, İ'tisam, 10, Tevhid, 27.

ise hepsini açıklama gayreti içindedir. Tabiatıyla bu babların her birinde hadisin tam metnini vermemekte, az ya da çok ihtisarlar yapmaktadır. Buharî'nin bu uygulamasının başka pek çok misâli bulunabilir. Bundan hareketle hadisleri açıklama geleneğinin o zamanda büyük ölçüde yerleştiğini öne sürmek mümkündür.

Bunların dışında da bazı hadis metinlerinin şerh edildiği yolunda kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Ebu Mervan Abdülmelik b. Hubeyb (ö.239/853)'in İmam Mâlik'in Muvatta isimli eserine şerh yazdığı⁶³, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ahmed (ö.335/946)'in bazı hadislere şerh yazdığı⁶⁴ ve IV. asır âlimlerinden Âcurrî'nin "Şerhu Hadîsi Erbaîn" adlı bir eserinin varlığı⁶⁵ kaydedilmektedir.

Kendisinden önce hadisler üzerinde yapılan bazı tevil ve açıklamalara Hattabî de zaman zaman işaret ederek, "...Bu hadisin râvilerinden biri şöyle tefsir etti.." der.⁶⁶ Bu amaçla râvilerin bir kısmı hadis metinlerine idraclar da yapmışlardır.

Hattabî'ye gelmeden önce hadislerin açıklamaları ile ilgilenen ve kendi anlayışları doğrultusunda bazı hadisleri yorumlayan bir grup da mutasavvıflardır.⁶⁷ Hattabî ile hemen aynı yıllarda yaşamış olan Ebu Bekir Muhammed b. İshak el-Kelabâzî (ö.380/990) "Bahru'l-Fevâid" adıyla, tasavvufî hadisleri topladığı bir eser telif

63. Bkz. Kâtip Çelebi, a.g.e., II,1907.

64. Bkz. Zehebî, Siyer, XV,371.

65. Bkz. Kâtip Çelebi, a.g.e., II,1037.

66. Garîb, II,212-213.

67. Toplu bilgi ve örnekler için bkz. Aydınlı, Abdullah, Doğu Devrinde Tasavvuf ve Hadis, s.191-194.

etmiş, sonra da bunu şerh etmiştir.⁶⁸

Zikredilen bu çalışmalar, çoğunlukla birbirinden ayrı olarak hadisin herhangi bir yönünü ele alan eserlerdir. Muvatta üzerine yapıldığı belirtilen şerh hariç tutulursa, bunlar arasında hadis kaynağı olarak telif edilmiş cami, sünen, müsned, musannef veya mucem türünde hacimli bir eser üzerine müstakil olarak yapılan bir şerh tesbit edilememektedir. Ancak yine de belli alanlara tahsis edilen şerh çalışmalarının başlangıçtan itibaren gelişerek devam ettiği söylenebilir. Bu durum daha sonraki geniş hacimli şerhlere, şüphesiz temel teşkil etmiştir.

Hadis şerh çalışmalarının Hattabî'den önceki durumu kalın çizgileri ile böyle idi.

C-HATTABÎ'NİN ŞERH EDEBİYATINDAKİ YERİ

Hattabî'den önce hadisleri şerh etmeye çalışan âlimlerin eserlerine dikkat edilirse çoğunlukla, ya hadislerin açıklanması gereken sadece bir yönüne ağırlık verdikleri, ya da birden fazla yönden ele alacaklarsa bunları aynı eserde değil, her biri için ayrı eserler te'lif ettikleri görülür. Meselâ , Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, garîbü'l-hadis meselesini el almıştır. İbn Kuteybe, hem garîbü'l-hadis, hem de ihtilâfu'l-hadis

68. Bkz. Kelâbâzî, Ta'arruf, (Süleyman Uludağ'ın esere yazdığı "Giriş"), s.25-33. Eserin aslı için bkz. Süleymaniye, Fatin, 697; Murad Buharî, 94/1, M.4. Ebu Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî'nin yine Süleymaniye'de bulunan Meâni'l-Ahbâr (Bkz. Çorlulu Ali Paşa, 128), Ma'âni'l-Ahâdîsi'l-Mustafaviyye, Mehâsinü'l-Ahbâr al-Mahbûbiyye (Bkz. Yeni Cami, 274) eserlerinin kaydına rastlanmaktadır.

meselesi ile ilgilenmiştir, ama bu iki konuyu ayrı ayrı ele almıştır. Tahavî'nin eserleri de özel konulu şerhler arasında değerlendirilebilir.

Hattabî'ye gelince o, hadislerin hem mânâ, hem de muhteva yönünden açıklanmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Hadisleri lafzî mânâ yönünden açıklamaya yönelik eseri Ğarîbü'l-Hadis, kendisinden önce yazılanların gölgesinde kalmayacak seviyededir. Diğer taraftan hadis kaynakları arasında en çok kabul gören ve muhteva itibariyle Hz. Peygamber'in her mevzudaki hadislerinin örneklerini taşıyan eserlerden ikisini şerh etmiştir.

Böylece, kendisinden önce şerhe konu edilen her açıdan hadisleri açıklamak suretiyle bu çalışmaların ortak özelliklerini bir araya getirmiştir.

Hattabî'nin, büyük çoğunluğu şerh, ya da şerh niteliği taşıyan çalışmalar durumundaki eserleri incelendiğinde onun, şerh edebiyatındaki yeri daha iyi anlaşılabilir olur.

1-Ğarîbü'l-Hadîsi'nin Şerh Açısından Değeri

Hattabî'nin şerh niteliğindeki bu eseri ve diğer eserleri tetkik edildiği, özellikle mukaddimelerine bakıldığında, aynı zamanda onun hadis şerhine yönelmesinin sebepleri de ortaya çıkmış olur.⁶⁹ Her şeyden önce Hattabî'nin Ğarîbü'l-hadis'i yaklaşık 550 hadis, 400 sahabe kavli ve bir o kadar da tâbii sözünden meydana gelmiştir. Ayrıca bunlara İbn Kuteybe ve Ebu Ubeyd'in kitaplarına aldıklarını da eklemek gerekir, çünkü Hattabî bunları da çok iyi tetkik etmiştir. Bunlara ek

69. Bkz. Ğarîb, I,47-50.

olarak birinci bölümde, Hattabî'nin hadis rivayetindeki yeri konusunu işlerken belirtmeye çalıştığımız gibi o, pek çok yazılı kaynağı tetkik etmiş, geniş bir hadis bilgisine sahiptir. Bundan dolayı da "hafız" olarak tanınmaktadır.

Bu derece geniş hadis bilgisine ve kendi talebesi Hakim Nisabûrî "Müstedrek"; kendi asrında yaşayıp Hattabî ile aynı hocalardan da hadis okuduğu tesbit edilen Dârekutnî, "Sünen", İbn Mende "İman" konusundaki hadisleri toplayan bir eser yazmıştır da, Hattabî neden bu alana yönelmemiştir, diye akla gelebilecek bir sorunun cevabı, onun, şerhlerine yazdığı önsözlerde aranmalıdır.

Bu soruya cevap mahiyetinde Hattabî'nin Ğarîbü'l-Hadis adlı eserinin önsözünde bazı ipuçları bulunabilir. Şöyle ki, Hattabî'ye göre, ilk üç asırda yaşamış olan hadis âlimleri Hz. Peygamber'in hadislerinin tedvin ve tasnifi için gerekli çalışmaları yapmışlardır. Böylece sahih hadislerin kitaplarda toplanmak suretiyle muhafaza görevi yerine getirilmiştir. Hadisleri okumak ve öğrenmek isteyen bu kaynaklara müracaat imkânına sahiptir. Ancak şimdi de hadisi bulmaktan çok, anlama problemi vardır. Öyleyse üç asırdaki hadis âlimlerinin yaptıklarını tekrarlamak yerine halen ihtiyaç olan bir çalışma yapılmalıdır. Bunda da birinci önceliği dil açısından hadislerin anlaşılmasına yardımcı olacak çalışmalar alınır.

Bu çalışmanın esasları ise, öncekilerin tekrarı olmaktan uzak, ama en az onlar kadar kapsamlı ve geniş bir eser olmasıdır. Çünkü insanlar, bilmedikleri hadisin açıklamasını daha önce yazılmış bir eserde bulabiliyorlarsa ikincisini yazmak zâid olur. Ancak öncekilerin ele almadıkları hadisleri açıklamak, bu sahadaki

bir eksikliği tamamlayacağı için fayda temin edilebilir. Netice itibariyle Hattâbî, kendi döneminde en önemli mesele olarak hadislerin anlaşılmasını görmektedir. Bu da onun, çalışmalarını bu sahaya yöneltmesine vesile olmuştur.

Hattâbî, açıkça konu başlıkları halinde zikretmese de, hadislerin dil yönünden açıklanmasının zarureti konusuna iki açıdan bakmaktadır. Bunlardan ilki, hadislerin dil özellikleri, ikincisi de Arap olmayan unsurlarla beraber, aradan uzun bir süre geçmesi dolayısıyla dilin bozulmasıdır. Hadislerin dil özellikleri kapsamında; Hz. Peygamber'in fasih konuşması, tebliğle memur olduğu için kendisine farklı kabilelerden gelen Arap topluluklarına, onların lehçesi ile İslâm'ı anlatması ve bazan çok az kullanılan kelimeleri telaffuz etmesi nedeniyle, başkalarının bu kelimeleri bilememeleri gibi hususlar yer almaktadır.⁷⁰ Hattâbî'nin bu konudaki açıklamalarında da gerçekçi bir denge olduğu ortaya çıkmaktadır.

Teknik özellikleri itibariyle Ğarîbü'l-Hadis, kendi isnadlarıyla tamamına yakınının yazılı kaynaklara dayandığı tesbit edilen, pek çok kaynaktan kendisine ulaşan senedlerle, ya da doğrudan kaynaklardan aldığı hadislerden te'lif ettiği bir eser niteliğindedir. Bu hadislerin ortak özelliği, içlerinde açıklanması gereken garib kelimelerin bulunmasıdır. Hattâbî'nin bu eserini kendisine ait diğer şerhlerden ayıran iki önemli özellik bunlardır.

Buna rağmen Ğarîbü'l-Hadis'in, onun diğer şerhlerine birçok yönden benzediğini söylemek mümkündür. Çünkü Hattâbî, pek çok hadiste sadece garib kelimelerin açıklaması ile kalmayıp muhteva şerhine de yer vermektedir.

70. Bkz. Ğarîb, I,64-68.

Meselâ, Hz. Musa'nın Hz. Şuayb'a çoban durması ile ilgili hadis'in garib kelimelerini açıkladıktan sonra, muhtevasını da açıklar ve ondan çıkabilecek fikhî hükümleri belirtir.⁷¹ Aynı şekilde, Fatıma binti Kays'ın Hz. Peygamber'e gelerek, Ebu Cehm ve Muaviye'nin kendisine dünür olduklarını arz edip Hz. Peygamber'in tavsiyesini aldığı hadiste de⁷², kelime izahlarının yanında muhteva açıklamasına geniş yer verir. Bu çerçevede hadisin rivayetlerini zikreder, daha sonra farklı rivayetleri birleştirerek hadisten anlaşılması gereken fikhî hükümleri belirtir.⁷³ Diğer şerhlerinde yaptığı gibi, bu eserde de bir hadisi açıklarken başka hadisleri delil gösterir. Ayrıca delil getirdiği hadislerin muhtevasını açıklar. Hadisten hüküm çıkaran başkalarının, kendisinin katılmadığı görüşleri var ise onlara da işaret ederek tenkit eder.⁷⁴ Burada belirtilen hususları hemen hemen bütün hadislerinde görmek mümkündür.

Öte yandan Hattâbî, Ğarîbü'l-Hadis ile diğer şerhlerini çoğu kez bir bütünlük içerisinde ele almaktadır. Nitekim, bazan diğer şerhlerinde Ğarîbü'l-Hadis'e atıflar yapar.⁷⁵ Bu özellikleri ile Ğarîbü'l-Hadis, Hattâbî'nin diğer şerhlerine hazırlık yaptığı bir çalışma niteliği arz etmektedir.

71. Bkz. Ğarîb, I, 83.

72. Hadisin kaynakları için bkz. Müslim, Talâk, 36; Ebu Davud, Talâk, 39; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 414; Abdurrezzak, Musannef, VII, 19.

73. Ğarîb, I, 95-101.

74. Misâl için bkz. Ğarîb, I, 144.

75. Bu konudaki bazı örnekler için bkz. Meâlim, I, 356, II, 42, IV, 83, VII, 270; I'câm, I, 299, 643.

2-Şerh Ettiği Hadis Kaynakları

Hattâbî'den önce, hadislerin farklı açılardan şerh edilmesine yönelik yapılan bazı çalışmalar, hadisleri belli bir açıdan ele alan eserlerdir. Hattâbî'ye gelince o, kendisinden önceki çalışma alanlarının kapsamına giren Ğarîbü'l-Hadis adlı eserinin dışında, yeni bir alana daha yönelmiştir. Bu da, belli sistemler içerisinde hadislerin toplandığı önemli hadis kaynaklarının şerh edilmesidir. İlk üç asırda hadislerin tedvin ve tasnifi için yeterli çalışmanın yapıldığı inancında olan Hattâbî, kendi zamanındaki insanlarda hadisleri anlayacak yeterli bilginin bulunmadığı kanaatindedir. Halbuki o, hadislerin anlaşılması ve onların gösterdikleri yolda yürünmesinin . hadislerin rivayeti kadar önemli olduğu inancındadır.

Aynı zamanda hadis rivayet sistemi belli bir esas üzerine bina edilmiş, üçüncü asırda te'lif edilen bazı hadis kaynakları bir nevi genel kabul görmüştür. Bunlar arasında Horasan bölgesinde, özellikle Buharî ve Müslim'in Sahih'leri ile İslâm dünyasının hemen her tarafında okunan Ebu Davud'un Sünen'i vardır. Hadis rivayetinde, bunlarla beraber ihtiyacı karşılayacak daha pek çok kaynak bulunmaktadır. Bütün bunlar Hattâbî'de, hadis rivayetinden çok hadislerin anlaşılması yönünde çalışma yapmanın gereği fikrinin ağırlık kazanmasına vesile olmuştur. Böylece o, hem Ebu Davud'un Sünen'i, hem de Buharî'nin Sahih'ini ilk defa şerh eden âlim hüviyetini kazanmıştır.⁷⁶ Bundan dolayı da Hattâbî'ye, mutlak mânâda ilk hadis şârihidir, demek yerine, Buharî'nin Sahih'ini ve Ebu

76. Bkz. Kâtip Çelebi, a.g.e., I, 545, II, 1005; Mubarekfürî, Mukaddimetü Tuhveti'l-Ahvezi, s.125; Kâmil Miras, a.g.e., XII, 90; Sezgin, GAS, I, 118, 351.

Davud'un Sünen'ini ilk defa şerh eden âlim diye değerlendirmek gerekecektir.

Burada şerhinin bazı teknik hususiyetlerini belirtmek, Hattâbî'nin şerh metodunu değerlendirmenin temelini teşkil eder. Buharî ve Ebu Davud'un eserleri üzerine şerh çalışması yapan ilk âlim Hattâbî olduğundan, kendisinden önce örneği bulunmayan bir çalışma başlatmıştır. Dolayısıyla Meâlimü's-Sünen ve İ lâmü'l-Hadis isimli şerhleri metod itibariyle baskalarından belli yönlerden istifade etmediği kaynaklardır denilebilir. Hattâbî'nin şerhlerini sistem ve kapsam itibariyle, bu hususları gözönünde bulundurarak değerlendirmek gerekir.

Bu çerçevede Hattâbî'nin şerh ettiği hadis kaynaklarını ve şerhlerinin temel özelliklerini tanımaya çalışalım.

Ebu Davud'un Sünen'i

Hattâbî'nin hadis şerhine yönelmesi kadar, şerh yazdığı kaynakları seçimindeki muhtemel tercih sebepleri de önem arz etmektedir. Şerh çalışması için Ebu Davud'un Sünen'ini öncelikle tercihinde, bu eserin, kendi döneminde var olan bazı problemlerin çözümüne en çok yardımcı olabilecek bir muhtevaya sahip olmasıdır. Çünkü, Hattâbî'nin beyan ve tesbitine göre, sun'î olarak çıkarılan ve her iki tarafında meselelere tam vâkif olamayışından beslenen bir hadisçi-fıkıhçı ayırımı ve münakaşası vardır.

Bu ayırımında her iki tarafın da eksikliklerine işaret eden Hattâbî, bu şerh ile amacını ve tercih sebebini özetle şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Fıkıh âlimleri

sırf birbirlerini tenkit edebilmek için çoğu zaman, zayıf hadislerden medet umma gibi bir yanlışlıkta ortak olmuşlardır. Bunun sebebi, hadisten uzaklaşmaktan başka bir şey değildir. Nitekim hadisten uzaklaşmak onları, fıkhi kelâma yaklaştırmak, kelâmçıların usûllerini benimsemek gibi çok tehlikeli bir yola sevk etmiştir. İşte bu sebeple, fıkhi kelâma değil, hadise bağlı olduğunu beyan etmek ve fıkhi ilmine yönelenlere yardımcı olmak niyetiyle mümkün olduğu kadar fıkhi ağırlıklı olarak bu kitaptaki hadisleri açıklamaya çalışacağım. Bu çalışmanın, fıkhiyla meşgul olanları, hadisleri araştırmaya sevkedeceğini de ümit etmekteyim".

Bu gayeyi gerçekleştirmek için Ebu Davud'un Sünen'ini tercih etmesinin sebebini belirten açıklamaları da şu şekilde özetlenebilir: "Ebu Davud'un Sünen'i, dinî ilimlerde benzeri tasnif edilmeyen güzel bir eserdir. Bundan dolayı da bütün insanlar nazarında büyük kabul görmüştür. Bu eser, mezhepleri farklı da olsa, fıkhiçiler ve hadis âlimleri arasında hakem gibidir. Mısır, Mağrib ve yeryüzünde daha pek çok şehrin âlimleri ona itibar ederler. Çünkü Ebu Davud, Sünen'inde sünnet ve fıkhi hükümlerin kaynağı ile, ilmin aslı olan hadisleri bir araya getirmiştir. Bu hususta onun önüne geçen ya da daha sonrakilerden onun seviyesine çıkabilen birini bilmiyorum"??

Hattâbî bu açıklamasıyla, H. IV. asırda hadis ve fıkhi âlimlerinin anlayış ve kültür seviyesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ilmî atmosfer içerisinde yapılması gereken en önemli çalışmanın, hadisleri şerh etmek suretiyle her iki kesime de yardımcı olmak

77. Geniş bilgi için bkz. Meâlim, I,4-13.

gerektiği yolundaki kanaatini de gayet samimi bir ifade ile belirtmektedir. Yine kendi ifadesi ile, Ebu Davud'un Sünen'ini bu gayeye hizmet için seçmiştir. Şerhinin muhtevasında da bu hedefi daima gözönünde bulundurduğu görülmektedir.

Buhârî'nin Sahîh'i

Meâlimü's-Sünen isimli şerhini, özellikle fukaha arasındaki ihtilâfın kaynağı ve hadisçi-fıkıhçı ayrımını bertaraf etmek amacıyla yazan Hattâbî, hadislerin şerh edilme ihtiyacının tamamlandığı kanaatinde değildir. Çünkü hadislerin şerh edilme ihtiyacı sadece lafzî olmadığı gibi, muhtevası da sadece fikhî değildir. Ayrıca Hattâbî'nin öğretim hayatını sürdürdüğü Horasan bölgesinde Buhârî'nin Sahih'i daha yaygın olarak okunan⁷⁸ ve muhteva itibariyle Ebu Davud'un Sünen'inden daha kapsamlı bir kitaptır.

Yine Meâlimü's-Sünen'de olduğu gibi, Hattâbî'nin İlâmü'l-Hadis ismiyle yazdığı Buhârî şerhinin mukaddimesine baktığımızda şerh için bu eseri seçmesi hususunda akla gelebilecek birçok sorunun cevabını bulabiliriz.

Hattâbî, öncelikle bu eserde bulunan hadislerdeki anlaşılması zor ve kapalı ifadeleri lâfız bakımından açıklamayı gaye edinmiştir. Nitekim kendisi bu hususu şu ifadelerle belirtir: "Belh şehrinde Süleyman b. Eş'as'ın kitabına yazdığım Meâlimü's-Sünen kitabını imlâ ettirmeyi tamamladığım zaman bir grup, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Câmiu's-Sahîh isimli kitabını şerh etmemi, hadislerinden müşkil olanları tefsir etmemi ve anlamı kapalı olanların beyan etmemi istediler. İnsanların bu eserden istifade etmeleri için şerh edilmesine

78. Bkz. Meâlim, I,11.

şiddetle ihtiyaç olduğunu belirttiler. Bu isteğe icâbet edip etmeme hususunda da bir müddet düşündüm. Çünkü bu, sünnet ve fikhî hükümlere ait hadisleri tasnifi esas alınan Ebu Davud'un Sünen'ine yapmış olduğum şerhin dışında kalan, birçok değişik ilimle ilgili hadisleri ihtiva etmektedir. Buhârî'nin bu eseri te'lif etmesinin maksadı, hemen her konuda Hz. Peygamber'den sahih olarak rivayet edilen hadisleri toplamak olduğu için, kendine göre Kur'ân tefsiri, tevhid ve sıfat, Nübüvvetin delilleri, vahyin başlangıcı, öldükten sonra dirilme, Hz. Peygamber'in hayatı ve magâzisi, kıyamet ve haşra ait haberler, şefaât, cennet ve cehennem, geçmiş ümmetlere ait olaylar, zühd, fıkıh, ahkâm, sünen, âdâb, güzel ahlâk ve buna benzer dînî sahaya giren diğer hususlardaki sahih hadisleri topladı. Ayrıca bu eser dînî meseleler için bir kaynak, ilmî konularda da bir hazine durumundadır. Buhârî'nin kendisi ise, hadis tenkidindeki dikkati ve hadislerin sıhhati konusunda titiz davranması dolayısıyla, sahih hadisin tesbitinde, ümmetin müracaat ettiği hakem durumundadır."

İşin ehemmiyetini bu şekilde anlatan Hattâbî, bütün bunları düşünerek Buhârî'nin Sahih'ini, şerh etmeyi bir müddet göze alamamış, ancak daha sonra düşüncesini değiştirerek Buhârî'yi şerhe karar vermiştir. Bu eseri şerh etmesinin sebebini, geniş bir özet olarak kendi ifadesinden dinleyelim: "Sonra zaman içinde ilmin kayboluşunu ve cehaletin ortaya çıkışını, bid'atçıların çoğalıp kitap ve sünnetten nasıl yüz çevirdiklerini düşündüm. Onların, hadislerin manasını araştırmayı bir tarafa bırakarak hadisten uzaklaştıklarını ve hadis âlimlerini itham ettiklerini gördüm. Onlar, bu kitabı te'lif eden Buhârî'nin eserinde kaydedip sened ve nakil

bakımından da sahih dediği, müteşabih konusuna giren hadisleri alıyor, bu konuda fazla bilgisi bulunmayan hadis râvilerinin âvâmına çeşitli sorular yöneltiyorlar. Onların bu konuları bilmedikleri ortaya çıkınca da, bunu hadis âlimlerini kötülemek için ellerine tutanak yapıyorlar. Sadece ilimde belli bir derinliğe sahip olanların bulabileceği bu konulardan dolayı, bütün hadis âlimlerine çirkin isim ve lakablar yakıştırıyorlar. Bu durum benden istenen şerhi yazmanın sebebi oldu. Doğru yolda olanlar için bir delil, bâtıla sapan bid'atçılara karşı bir hüccet olsun diye idrak ve bilgin ölçüsünde, bu kitaptaki hadislerin manalarını açıklamayı ve müşkilini tefsir etmeyi dînî bir görev telakkî ettim"⁷⁹

Bu açıklama Meâlimü's-Sünen ile İ lâmü'l-Hadis arasındaki temel farkı da ortaya koymaktadır.

İbn Huzeyme'nin "Kitabu'd-Duâ" İsimli Eserin Şerhi

Hattâbî'nin bu eserinde iki özellik görülür. Birincisi, diğer şerhlerinde yaptığı gibi başka bir müellifin eserini esas alıp onu şerh etmek, ikincisi de kendisinden önce bazı âlimlerin yaptığı gibi belli konuları içeren hadisleri hem te'lif hem de şerh etmektedir.

Diğer şerhleri için izlediğimiz yolu takip ederek kendisinin önsözüne müracaat ettiğimizde şu ifadeleri görmekteyiz: "Allah sizi nimetlendirsün; benden duanın ne olduğunu, manasını, faydalarını, dindeki mevkiini,

79. Özetlenerek alınan bu açıklama için bkz. İ lâm, I,2-3.

ibadetler içindeki yerini, itikad açısından hükmünün ne olduğunu, dua edenin nasıl niyet etmesi gerektiğini, duada kullanılması câiz olan ve olmayan sözlere, dua konusuna giren diğer bilgi ve hükümleri ve duanın âdâbını açıklamamı istediniz. Ayrıca buna bağlı olarak, hadis âlimlerinin imamı olan İbn Huzeyme'nin cem ettiği Hz. Peygamber'in hadislerindeki duaların müşkil lâfızlarını sizin için tefsir etmemi talep ettiniz..."⁸⁰

Hattâbî, bu mukaddimede belirttiği gibi, duanın mâhiyetini tabiatıyla yine ayet ve hadislerle dayanarak açıklamaktadır. Ancak bunu kelâmî bir metodla, duanın gereksiz olduğunu iddia edenlerin ve lüzumuna inananların delillerini de zikrederek sonunda kendi kanaatini açıklayarak konuyu belli bir plân dâhilinde işlemektedir.⁸¹

Bundan sonra İbn Huzeyme'nin naklettiği Esmâü'l-Hüsnâ'yı, yine Esmâü'l-Hüsnâ hakkında bir giriş yazısıyla, etimolojik ve filolojik yönden şerh eder.⁸² Hemen peşinde kendi rivayeti ile Esmâü'l-Hüsnâ hakkında başka bir hadisi naklederek onda geçen isimleri aynı şekilde açıklar.⁸³

Esmâü'l-Hüsnâ'dan sonra duaların açıklanmasına geçerek İbn Huzeyme'nin eserinin şerhini⁸⁴, onun sonununda da dua hadislerinden kendisinin başka senedlerle yaptığı rivayetleri zikrederek onların şerhini yapar.⁸⁵

Hattâbî'nin bu eserinin tamamı ortak değerlendirilirse, şerh açısından belli bir konudaki hadislerle

-
80. Duâ, s.2
 81. Bkz. Duâ, s.3-20.
 82. Bkz. Duâ, s.23-98.
 83. Bkz. Duâ, s.98-113.
 84. Duâ, s.113-177.
 85. Duâ, s.179-209.

yönelik şerh çalışmaları ile aynı karakter arzettiği görülür.

3-Şerhlerin Temel Özellikleri

Temel özellikleri itibariyle her iki eseri birbirinin benzeridir. Yine de her birini kendi içinde ele almak gerekir. Meâlimü's-Sünen'de, Ebu Davud'un Sünen'inde yer alan babların tamamını şerh etmez. Bunun sebepleri arasında şu hususlar zikredilebilir. Ebu Davud'un eseri fıkıh ağırlıklıdır. Hattâbî'nin fıkıh bakımından açıklanmasına ihtiyaç duymadığı bablar olabilir. İkincisi, Hattâbî, herhangi bir babdaki hadisleri şerh ederken şerh etmediği diğer bir bâbın hadislerine atıflarda bulunur. Böylece o bâbın hadisleri hakkında da görüşünü açıklamış olur.⁸⁶

Bu cümleden olmak üzere bazan birden fazla bâbın muhtevâsını birleştirip tek bir bab altında ele alır. Meselâ, Hz. Peygamber'in Bedir esirlerine yaptığı muâmele ve ayrıca genel manada esirlere yapılacak muâmeleyi ilgilendiren babların hadislerinin tek bab altında şu şekilde birleştirilerek izah eder: "Bu üç hadis; Cübeyr b. Mut'ın hadisi⁸⁷, İbn Abbas hadisi⁸⁸, Abdullah b. Mesud hadisi⁸⁹, devlet başkanının esirlere yapacağı muamelede muhayyer olduğunun delilidir.⁹⁰ Burada görüldüğü gibi, üç ayrı bâbın hadisini birleştirip yapacağı açıklamayı tek başlık altında vermektedir.

86. Meselâ, Kitâbü't-Tahâre, B.70'deki hadislerin şerhinde 71. bâba atıf yapar ve 71'i ayrıca şerh etmez. Bkz. Meâlim, I,131-133. Aynı şekilde 95. bâbın şerhinde 96'ya atıf yapar ve onu ayrıca şerh etmez. Bkz. Meâlim, I,160-161.

87. Ebu Davud, Cihad,130.

88. Aynı eser, Cihad,131.

89. Aynı eser, Cihad,128.

90. Meâlim, IV,25. Bunun başka misâlleri de vardır. Bkz. Aynı eser, I,469-473.

Yine Ebu Davud'un Sünen'inin tertip özelliklerinden biri, fıkhî hükümlerin farklı uygulandığını gösteren hadisleri birbiri peşinden ayrı bablar halinde vermesidir. Hattâbî bu bablardan birini açıklarken diğeri hakkında görüşünü zaten ortaya koymuş olmaktadır. Böyle olunca diğeri bâbı şerh etmeye ihtiyaç kalmamış olur. Meselâ, "ateşte pişen şeylerden yeyince abdestin gerekmeyeceği" yolunda açıklamayı yaptıktan sonra⁹¹ abdestin lüzumuna dair bâbı ayrıca şerh etmesine, Hattâbî açısından ihtiyaç kalmamıştır. Çünkü söylemek istediğini belirtmiş durumdadır.

Ebu Davud'un Sünen'inde bazı babların şerhine ihtiyaç hissetmeyişinin tesbit edilebilen muhtemel sebepleri bunlardır. Çünkü Hattâbî, prensip itibariyle eseri bir bütünlük içinde ele almakta ve kifayet miktarından fazla açıklama yapmaktan mümkün olduğu ölçüde kaçınmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede Hattâbî, tesbit edilebildiği kadarıyla Ebu Davud'un Sünen'inde yer alan yaklaşık 1881 babdan 1143'ünü şerh etmekle yetinmiş, kalan 738 babda yer alan hadisleri ayrıca ele alma lüzumu hissetmemiştir. Hangi kitapta kaç bâbı şerh ettiği şu tabloda daha iyi görülecektir.

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettiği Bab
1	Tahâret	143	53	90
2	Salât (toplama)	367	174	193
3	Zekât	46	18	28
4	Lukata	1	-	1
5	Menâsikü'l-Hacc	100	33	67
6	Nikâh	50	4	46
7	Talâk	50	9	41
8	Savm	81	31	50
9	Cihad	182	75	107

91. Meâlim, I,141.

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettiği Bab
10	Dahâya	21	5	16
11	Sayd	4	1	3
12	Vasâyâ	17	8	9
13	Ferâiz	18	4	14
14	Harac ve'l-İmâret	41	10	31
15	Cenâiz	84	56	28
16	Eymânü'n-Nüzûr	32	9	23
17	Büyû	36	15	77
18	İcâre	56		
19	Akziye	31	10	21
20	İlim	13	6	7
21	Eşribe	22	5	17
22	Et'ime	55	26	29
23	Tıbb	23	6	17
24	İtk	15	2	13
25	Huruf ve'l-Kırâat	1	1	-
26	Hammam	3	3	-
27	Libas	48	24	24
28	Tereccic	21	10	11
29	Hatem	8	4	4
30	Fiten	7	3	4
31	Mehdi	1	-	1
32	Melâhim	18	11	7
33	Hudûd	40	12	28
34	Diyât	33	7	26
35	Sünne	32	8	24
36	Edeb	181	95	86
TOPLAM		1881	738	1143

Öte yandan Buhârî şerhinin temel özelliklerini, yine kendi açıklamalarından takip edelim: "Bu kitapta, müşkil ve açıklanmaya ihtiyacı olanlara baktığımda, bunlardan bir kısmının Meâlimü's-Sünen'de şerh edildiğini gördüm. Şayet burada aynı hadisleri orada açıkladım diye

hiç şerh etmeden geçersen, bu kitasin hakkını ihlâl edeceğimi, şayet onda geçen açıklamaları tamamen alırsam, bu sefer de bu kitapta bir sürü tekrarı meydana geleceğini düşündüm. En doğrusunun daha önce şerhi geçenlerin de kısa bir özetini buraya alıp ona atıf yapmak ve onu göremeyecekler için de konuyu aydınlatacak kısa bilgiler vermek olduğuna karar verdim. Onda bulunmayan ve şerh etmediğim müşkil hadisleri de şerh etmeye çalıştım. Hadislerde geçen garib kelimelere gelince, sadece kifa-yet miktarı hadis ile meşgul olanların anlayabileceği şekilde kısa açıkladım. Nitekim bu tür bir ihtiyaç hisse-den kimse, Ebu Ubeyd'in ve benzerlerinin garîbü'l-hadisi-ne bakabilir"⁹²

Hattâbî'nin bu açıklaması doğrultusunda İ lâmü'l-Hadîs isimli Buhârî şerhi incelendiğinde birçok hadisi şerh etmediği, Meâlimü's-Sünen'de geçen bazı hadislerin şerhine İ lâmü'l-Hadîs'de yer vermediği görülür. Kelime açıklamalarına da Meâlim'den daha az ağırlık vermektedir. Her iki şerhi muhteva ağırlıklarına göre değerlendirilirse Meâlimü's-Sünen fıkıh, İ lâmü'l-Hadîs ise itikad ve te'vil ağırlıklıdır, denilebilir.

Hattâbî'nin kendi ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, bu iki şerhin ortak ve ayrı yönleri vardır. Tabiatıyla şerhe esas olan kaynakların muhteva farklılığı birinci derecede etkili hususlar arasında sayılabilir. Özellikle dînî çemberin içine girmesi bakımından iki şerhi birbirine dayalı bir bütünlük içinde ele almış gibidir. Buhârî şerhinin fizikî kapsam itibariyle Ebu Davud'dan daha az olmasının sebepleri arasında bu da sayılabilir. Çünkü kendisinin, şerhlerinin mukaddimelerinde belirttiği gibi, metodu açısından olmasa da, amaç ve kapsam itibariyle iki şerh arasında az da olsa bazı farklılıklar vardır.

92. Özet olarak alınan bu açıklamalar için bkz. İ'câm, I,4.

Buhârî'nin Sahih'i, şerh edilen miktar ve eserin aslına oranla hacim açısından Ebu Davud'un Sünen'ine göre daha azdır. Bunun sebepleri arasında, Ebu Davud için sayılan sebeplerden bazıları geçerliliğini korumakla birlikte, önemli bir diğer sebep de Buhârî'nin Sahih'indeki tekrarlardır. Bütün bu hususları dikkate alarak Buhârî'nin Sahih'inde yer alan 3924 kadar babdan, yaklaşık 999'unu şerh edip kalan 2925 bâbı eserine almadığı, böylece Sahih'i % 25,45 oranında şerh ettiği görülmektedir.

Babları hangi kitaplarda hangi oranda şerh ettiğini bir tablo halinde görelim:

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettiği Bab
1	Bed'ü'l-Vahy	6	1	5
2	İman	42	24	18
3	İlim	53	48	5
4	Vudû	75	34	41
5	Gusul	29	22	7
6	Hayz	30	18	12
7	Teyemmüm	9	5	4
8	Salât	109	73	36
9	Mevâkîtü's-Salât	41	26	15
10	Ezân	166	113	53
11	Cuma	41	26	15
12	Salâtü'l-Havf	6	5	1
13	İydeyn	26	20	6
14	Vitr	7	7	-
15	İstiskâ	29	26	3
16	Kusûf	19	14	5
17	Sücûdü'l-Kur'ân	12	10	2
18	Tasîru's-Salât	20	15	5
19	Teheccüd	37	30	7
20	Salât fî Mescidi Mekke ve'l-Medîne	6	4	2
21	el-Amel fi's-Salât	18	15	3

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettigi Bab
22	Sehiv	9	6	3
23	Cenâiz	98	72	26
24	Zekât	78	46	32
25	Hacc	151	111	40
26	Umre	20	17	3
27	el-Muhsar	10	10	-
28	Cezâü's-Sayd	27	19	8
29	Fedâilü'l-Medîne	12	6	6
30	Savn	69	45	24
31	Salâtü't?Terâvih	1	-	1
32	Fazlu Leyleti'l-Kadr	5	4	1
33	İtikaf	19	15	4
34	Büyû	113	65	48
35	Seleml	8	5	3
36	Şuf'a	3	1	2
37	İcâre	22	19	3
38	el-Havalât	3	1	2
39	Kefâlet	5	1	4
40	Vekâlet	16	12	4
41	Harsu'l-Müzaraa	21	14	7
42	Şürb (Müsâkat)	17	12	5
43	İstikraz	20	13	7
44	Husûmat	10	8	2
45	Lukata	12	10	2
46	Mezâlim ve Gasb	35	22	13
47	Şirket	16	10	6
48	Rehin	6	3	3
49	İtk	20	14	6
50	Mükâteb	5	3	2
51	Hibe	37	26	11
52	Şehâdet	30	23	7
53	Sulh	14	9	5
54	Şurût	19	14	5

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettigi Bab
55	Vasâya	36	30	6
56	Cihad ve Siyer	199	153	46
57	Humus	20	12	8
58	Cizye	22	17	5
59	Bed'ü'l-Halk	17	10	7
60	Enbiyâ	54	29	25
61	Menâkıb	28	20	8
62	Fezâili Ashab	30	17	13
63	Menâkıbü'l-Ensâr	53	38	15
64	Megâzi	89	62	27
65	Tefsir (toplam)	372	309	63
66	Fezâilü'l-Kur'ân	37	29	8
67	Nikâh	125	98	27
68	Talâk	53	43	10
69	Nafaka	16	14	2
70	Et'ime	59	49	10
71	Akîka	4	1	3
72	Zebâih ve Sayd	38	26	12
73	Edâhî	16	15	1
74	Eşribe	31	23	8
75	Merdâ	22	20	2
76	Tıbb	58	39	19
77	Libas	102	85	17
78	Edeb	128	94	34
79	İsti'zan	53	43	10
80	Deavât	69	64	5
81	Rikak	53	36	17
82	Kader	16	15	1
83	Eymân ve'n-Nüzûr	33	27	6
84	Keffârât	10	9	1
85	Ferâiz	31	26	5
86	Hudud	46	41	5

Kitap no	Kitap Adı	Bab Sayısı	Şerh Etmediği Bab	Şerh Ettiği Bab
87	Diyât	32	25	7
88	Mürteddîn	9	8	1
89	İkrâh	7	6	1
90	Hıyel	15	15	-
91	Rü'yâ (Ta'bîr)	48	45	3
92	Fiten	28	24	4
93	Ahkâm	53	47	6
94	Temennâ	9	9	-
95	Ahbâru'l-Âhâd	5	5	-
96	İ'tisam	28	25	3
97	Tevhîd	58	51	7
TOPLAM		3924	2925	999

Her iki eser için sayılan bütün bu tercih ve gerekçelerin yanında, Hattâbî'nin daha çok kendi zamanının ilim çevresini gözönünde bulundurarak, açıklamasına en çok ihtiyaç olduğunu düşündüğü hadisleri şerh etmesi de, bazı babları açıklamamasının muhtemel sebepleri arasında zikredilebilir.

Bu tesbitlerin dışında her iki eser için zikredilecek başka özellikler de vardır. Şöyle ki;

Hattâbî, bu eserlerin bütün bablarını şerh etmediği gibi, şerh ettiği bablarda yer alan hadislerin tamamını değil, içlerinden bir ya da birkaçını şerh eder. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında şu hususlar sıralanabilir:

Kaynaklar, her bab başlığı altında aynı muhtevayı veya hükmü içine alan hadisleri bir araya getirmişlerdir. Bu durum Hattâbî'nin şerh ettiği hem Buhârî, hem de Ebu Davud için geçerlidir. Hattâbî, eserlerin hacmini kısa tutmak amacıyla temelde aynı muhtevayı içeren hadislerden

sadece bir ya da birkaçını açıklamak suretiyle mesele-
nin anlaşıldığı kanaatini taşımış ve diğer hadisleri de
ayrıca açıklamanın zaruri olmadığını düşünmüş olabilir.
Bu, şerh etmediği hadisler için en kuvvetli ihtimal gibi
görünmektedir. Meselâ, Hz. Peygamber'in abdestinin tavsi-
fi, bab başlığı altında bulunan yirmi sekiz hadisten⁹³
sadece ikisini şerh eder. Fakat yaptığı açıklama, diğer
hadislere de tatbik edilirse, muhteva itibariyle tamamı-
nı kapsadığı görülmektedir.⁹⁴ Aynı şekilde, bazan hüküm-
de ayrı bablardaki hadisleri ortak değerlendirdiği de
görülür.⁹⁵

Ancak bu hususta ölçü, tabiatıyla Hattâbî'ye ve o-
nun anlayışına aittir. Meselâ, Buhârî'nin Sahih'inde Hz.
Âdem ve zürriyetinin yaratılışı ile ilgili babda bulunan
on tane hadisten⁹⁶ çoğu birbirinden farklı meseleleri de
ihtiva etmektedir. Hattâbî, bu hadislerden sadece üç ta-
nesinin birer kelimesinin hadiste hangi manaya kullanıl-
dığından başka bir açıklama yapmaz.⁹⁷ Halbuki buradaki ha-
dislerin biraz daha açıklanması gerektiği düşünülebilir.
Diğer taraftan Ebu Davud'un Sünen'inde, meshin müddeti i-
le ilgili hadislerden de⁹⁸ sadece birini şerh eder. Ancak
meseleyi teferruatlı ve düzenli bir kompozisyonla izahı,
diğer hadisleri de kapsamakta, onların ayrıca şerh edil-
mesine ihtiyaç bırakmamaktadır.⁹⁹ Aynı şekilde Buhârî de,
münafığın alâmetleri konusundaki hadislerden de¹⁰⁰ sadece
birinin şerhiyle, muhteva hakkında gerekli açıklama yapılmış
durumdadır.¹⁰¹ Muhtevayı anlamak için diğerlerinin

93. Bkz. Ebu Davud, Tahâret, 50.

94. Bkz. Meâlim, I, 93-95, 101-102.

95. Bkz. Meâlim, IV, 25.

96. Buhârî, Enbiyâ, I.

97. Bkz. İ'lâm, II, 794-795. Bunun benzeri örnekleri
Meâlim'de de vardır. Meselâ bkz. I, 43-44, 104-107.

98. Ebu Davud, Tahâret, 60.

99. Bkz. Meâlim, I, 118-119.

100. Buhârî, İman, 24.

101. Bkz. İ'lâm, I, 41-44.

şerhine ihtiyaç hissedilmemektedir. Bazan da hadislerin anlaşılamayacağını düşünerek ihtiyaç halinde hemen tamamını şerh etmektedir.¹⁰² Bu da gösteriyor ki, Hattâbî anlaşılacağına inandığı yerde şerhi kısa tutmakta, ihtiyaç halinde hadislerin daha çoğunu ve daha kapsamlı bir şekilde şerh etmektedir.

Hadislerin tamamını şerh etmemesinin bir diğer sebebi tekrarlardır. Buhârî'nin Sahih'inde özellikle daha çok olduğu bilinen bu tür hadisler, Hattâbî'nin şerhinin hacmini küçülten unsurlardan biri olarak düşünülebilir. Çünkü o, aynı lafızlarla rivayet edilen hadisler bir yana, muhteva birliği olan hadisleri bile tekrar şerh etmekten kaçınmaktadır.¹⁰³ Zaruretine inandığı zaman aynı hadisi bir başka açıdan yine ele almakta, ama açıklamayı kifayet miktarı tutmak suretiyle geniş bilgi için daha önceki şerhine atıf yapmaktadır.¹⁰⁴ Bu uygulamasına eserleri arasında da rastlamak mümkündür. Meselâ, bazan Ebu Davud Şerhinde hadisi kapsamlı bir şekilde şerh eder. Aynı hadisi Buhârî Şerhi'nde daha kısa açıklayarak Meâlim'e atıf yapar.¹⁰⁵

Çeşitli yönlerden asıl kaynak üzerindeki tasarrufları:

Hattâbî'nin şerhleri ile ilgili belirtilmesi gereken bir husus da yaptığı bazı tasarruflardır. Meâlimü's-

-
102. Bkz. Meâlim, I,16-21. Kezâ buna örnek olarak bkz. İ'clâm, I,542-545. Meyvelerin olgunlaşmadan önce satılması ile ilgili babın (Buhârî, Büyü,85) hadislerinin hepsini şerh eder.
103. Meselâ bkz. Meâlim, I,31; krş. I,37.
104. Bkz. İ'clâm, I,794; Meselâ Meâlim, IV,357-358'den I,230-231'e atıf yapar. İ'clâm, I,462-463. Atıf yaptığı hadis ve açıklama aynı eserde, s.322'de geçmiştir; başka atıfları da vardır. Meselâ bkz. İ'clâm, I,763.
105. Örnek olarak bkz. Meâlim, I,356, II,42; İ'clâm, I,299; İ'clâm, I,349 ve I,363'de Meâlim'e atıf yapar.

Sünen isimli şerhi matbu nüshadan takip edildiği için bunları yazmalarına dayalı olan elimizdeki Buhârî Şerhi'ni esas alarak tesbit ettiğimizde daha açık bir şekilde görmekteyiz.

Bab başlıkları üzerinde tasarruf:

Bilindiği gibi Buhârî'nin bab başlıkları çoğu zaman geniş açıklamaları da ihtiva etmektedir. Hattâbî, Buhârî'nin kısa bab başlıklarını aynen muhafaza eder.

Meselâ,

"Alışverişte şartlar öne sürülürse helâl olmaz babı"nı¹⁰⁶, "Bâbu's-Seleem fî veznin ma lûmîn: Ölçüleri belli olan şeylerde selem akdi" gibi bab başlıklarını aynen alır.¹⁰⁷

Ancak uzun ve açıklamalı bab başlıklarını ihtisar ederek almakta, asıl bab başlığının dışındaki açıklama ve nakillere yer vermemektedir.

Meselâ, "Şuf'anın satıştan önce sahibine arzı babı"nda Buhârî'nin devam eden açıklama ve nakilleri vardır.¹⁰⁸ Ancak Hattâbî sadece bu kadarını alır.¹⁰⁹ Bunların misâlini çoğaltmak mümkündür.¹¹⁰ Hattâbî'nin bab başlıkları dışında ve bundan daha önemlisi hadis metinlerinde yaptığı tasarruflardır.

Hadis metinlerinde tasarruf:

Hattâbî, açıklamak istediği hadis metinleri uzun ise ve kendi açıklaması bunun tamamını kapsamıyorsa hadisin sadece ilgili kısmını almakta, başından ya da sonundan hadisi kısaltmaktadır.

106. Buhârî, Büyü, 73; Bkz. İ'clâm, I, 534.

107. Buhârî, Seleem, 2; krş. İ'clâm, I, 559. Ayrıca bkz. I, 560, 562; Bkz. İ'clâm, I, 626.

108. Bkz. Buhârî, Şuf'a, 2.

109. Bkz. İ'clâm, I, 563.

110. Bkz. Buhârî, İcâre, 5, İ'clâm, I, 565; Buhârî, İcâre, 22, İ'clâm, I, 567; Buhârî, Havale, 1, İ'clâm, I, 570; Buhârî, Vekâle, 7, İ'clâm, I, 577; Buhârî, Mezâlim, 13, İ'clâm, I, 624; Buhârî, Şehadet, 3; İ'clâm, I, 665.

Meselâ, Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği Hz. Peygamber: "Cennete ilk girenler mehtaplı gecede ay gibidirler; onları takip edenler, ışık saçmak bakımından gökyüzündeki en parlak yıldız gibidir. Onlar küçük ve büyük abdest bozmazlar, tükürmezler, sümürmezler, onların tarakları altın, terleri misk, buhurdanlıkları el-elüvvetü'l-encüc isimli öd ağacındandır ve hanımları Hurilerdendir..." hadisini¹¹¹ başından ve sonundan ihtisar ederek şu şekilde alır: Hz. Peygamber, cennetliklerin durumu hakkında, "onların tarakları altın, terleri misk, buhurdanlıkları el-elüvvetü'l-encüc denilen üdu't-tıybdır"¹¹². Çünkü bu hadiste Hattâbî'nin açıklamak istediği yer sadece "el-elüvvetü'l-encüc" kelimesidir.¹¹³

Bunun benzeri olarak daha uzun bir hadis olan Hz. Peygamber'in, Câbir'in devesini satın alması hadisini¹¹⁴ "Hz. Peygamber'in Câbir'in devesini alması olayını zikretti" diye başlayıp hadisin içinden sadece açıklamak istediği kelimenin geçtiği cümleyi eserine almaktadır.¹¹⁵

Musa ile Hızır olayını anlatan hadisi, başından ve sonundan hazfederek, "Onlar bir gemiye rastladılar ve kendilerini gemiye almalarını istediler. Gemi sahipleri Hızır'ı tanıdılar ve onları ücretsiz bindirdiler"¹¹⁶ kısmını rivayet eder.¹¹⁷

Ayrıca Hattâbî, şerh etmediği hadislerden hiçbirini eserine kaydetmemektedir. Bu ihtisarlara ya da şerh etmediği hadislerin eserinde bulunmayışının sebebinin, Hattâbî'nin elindeki nüshadan kaynaklanma ihtimali yok denecek kadar zayıftır. Çünkü Hattâbî, Ğarîbü'l-Ğadîs'ine

111. Buhârî, Enbiyâ, 1.

112. İ'clâm, I, 794.

113. Başka örnekler için bkz. İ'clâm, I, 402, 671, II, 848 vs.

114. Buhârî, Şurut, 4.

115. İ'clâm, I, 680.

116. Buhârî, Enbiyâ, 29.

117. İ'clâm, II, 807.

aldığı hadislerde de aynı metodu kullanmakta ve hadislerin sadece ilgili bölümünü zikretmektedir. Bu durumda eserin aslından yapılan her türlü tasarrufun Hattâbî'ye ait olduğu kesinleşmiş olur.

Ayrıca Hattâbî'nin hadisler üzerinde yaptığı tasarruf ve şerh etmediği hadisleri eserine almaması, onun eserine bakarak Buhârî'nin aslından istifade etmeye imkân vermemektedir. Şayet bu eser Buhârî'nin aslı ile birlikte basılırsa bahsedilen mahzur ortadan kalkacaktır. Nitekim Ebu Davud şerhi, eserin aslı ile beraber basıldığı için istifade imkânı sağlanmıştır.

4-Kitâbü'l-Uzle'nin Hadis Şerhi Açısından Tahlili

Hattâbî'nin bu eserini doğrudan hadis şerhi gibi değerlendirmemek daha isabetli görünmektedir. Çünkü bu eseri yazış gayesinde hadisleri şerh edeceğine dair herhangi bir işarete rastlanmamaktadır. Esere yazdığı mukaddimesinde belirttiği gibi, belli bir konuyu aydınlatmak ve bu mesele hakkında kendi görüşlerini belirtmek için kaleme almıştır.¹¹⁸ Ancak kendisi hadis âlimi olması sebebiyle konu etrafındaki görüşlerini yine de hadislere dayandırmakta ve 100 sahife civarındaki esere yaklaşık 90 tane hadis alarak görüşlerini bu hadisler üzerine bina etmektedir.

Eserin hacmine göre hadislerin oranının fazlalığı sebebiyle hadise dayalı bir çalışma niteliği taşımaktadır. Hadis şerhi açısından değerlendirilmesi de eserin bu yönüyle ilgilidir. Nitekim kitabın başında, toplumdan uzaklaşmanın kerih olduğunu belirten hadislere işaret eder¹¹⁹, sonra da belirli şartlarda toplumdan uzaklaşmanın gerektiği yolundaki hadisleri ve Hz. Peygamber'in

118. Bkz. Uzle, s.7.

119. Bkz. Uzle, s.10.

hayatından bu konudaki örnekleri naklederek¹²⁰ nehiyle ilgili hadisleri tevil eder. Her ne kadar konuyu ele alış şekli ve yaklaşım farklılıkları olsa bile, Hattâbî'-den önce Tahâvî de bu konudaki hadisleri aynı anlayış çerçevesinde te'vil etmektedir.¹²¹

Bu duruma mutlak şerh nazarıyla bakılmasa da şerhin kelime anlamının karşılığında hadislerin açıklanması olarak değerlendirmek mümkündür. Meselâ, insanlardan uzak durmanın faydasını anlatırken riya ve koğuculuktan uzak durmak gibi önemli hususları izah ettikten sonra, nitekim Hz. Peygamber, "İnsanların en şerlisi ikiyüzlü olanıdır; bunlara bir yüz ile diğerlerine başka bir yüz ile gider" buyurdu¹²², hadisini zikrederek sanki şerhi önce yapmış, hadisi sonra zikretmiş gibi bir sistem takip eder.¹²³ Ayrıca, insanlara iyiliği emir ve kötülükten men etme konusundaki haberleri de bir şerh uslûbu içerisinde ele almaktadır.¹²⁴

Bazan da konu ile ilgili hadisleri önce zikredip, daha sonra hadislerdeki manayı açıklamakta, en sonunda da buna bağlı olarak açıklamalarını genişletmektedir.¹²⁵ Bu açıklamaların verdiği fikir şudur: Hattâbî'nin bu eseri, diğer şerhleri gibi değildir. Ama belli bir konudaki hadisleri de muhteva açısından toplu bir şekilde izah etmekle bir anlamda hadisleri şerh etmiştir.

Daha önce yaptığı şerhlerden bazılarıyla aynı tarzda açıklamalarda bulunması da bunu gösterir. Meselâ, Meâlimü's-Sünen'de, "Müminden başkası ile arkadaşlık etme

120. Bkz. Uzle, s.13-18.

121. Bkz. Tahâvî, Müşkilü'l-Âsâr, II,69-70 (hadisler daha önce geçmektedir, s.67-69).

122. Buhârî, Ahkâm,27, Menâkıb,1, Edeb,52; Müslim, Birr,98,99; Ebu Davud, Edeb,34; Tirmizî, Birr,78; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,455.

123. Bkz. Uzle, s.33.

124. Bkz. Uzle, s.34-39; krş. Tahâvî, a.g.e.,II,62-66.

125. Bkz. Uzle, s.44.

ve yemeğini müttakîden başkası yemesin" hadisini¹²⁶, "Bu sadece davet yemeklerindedir, yoksa aç insanı doyurmak için verilecek ihtiyaç yemeği için değildir. Çünkü Allah 'Onlar, içleri çektiği halde yiyeceği yoksula, öksüze ve esire yedirirler'¹²⁷ buyurdu. Onların esirlerinin mümin değil, kâfir oldukları ve müttakî de olmadıkları herkesin malumudur"¹²⁸ şeklinde şerh etmiştir. Aynı hadisi Kitâbü'l-Uzle'de Said b. Mansur'dan nakleder ve Meâlimü's-Sünen'de yaptığı açıklamayı biraz daha ilâvelerle burada da yapar.¹²⁹

Eserin tamamı gözönüne alınırsa, Hattâbî'den önce belli bir konuya tahsis edilen hadis şerh çalışmalarına benzemektedir.

Buraya kadar yapılan tesbitlerden anlaşılıyor ki, hadislerin şerh edilmesine hem dil, hem de muhteva açısından ihtiyacın bulunduğu ve bunun sadece Arap olmayan milletlerin müslüman olmaları ile de sınırlanamayacağı gayet açıktır. Bu husus, tarih itibarıyla, mutlak manada hadisleri açıklama durumunun hadislerle beraber yürüdüğünün de tescili gibidir. Nitekim, şerh çabalarının yazılı hadis edebiyatındaki ilk örnekleri, tasnif devri eserleri kadar önceye dayanmaktadır.

Hattâbî, hadis şerh edebiyatının dönüm noktasında kendisinden öncesi ile sonrası arasında bir köprü durumdadır. O kendine kadar farklı ve sırf belli bir gayeye matuf olarak yapılan şerh örneklerini toplamış, bir araya getirmiştir. Böylece hadis şerhinin belli bir yapıya ve olgunluğa doğru yürümesini sağlamıştır. Bu çerçevede kütübü sitteden sayılan meşhur hadis kaynakları üzerine ilk defa şerh yazan âlimdir. Onun, hadisleri

126. Hadis için bkz. Ebu Davud, Edeb, 19.

127. İnsân sûresi, 76/8.

128. Meâlim, VII, 185-186.

129. Bkz. Uzle, s. 56-57.

şerhe yöneltmesinin başında, hadise verdiği önem gelmektedir. Buna bağlı olarak kendi dönemine kadar hadislerin toplanması, yazılması ve tasnif edilmesi hususunda yeterli mesafe alındığına inanmakta, ama hadisleri anlayacak bilgi düzeyinin bulunmadığını görmektedir. Kendisi aynı zamanda fıkıh ve itikad konularında da otorite düzeyinde bilgili olan Hattâbî, aynı zamanda güvenilir bir hadis âlimidir. Dolayısıyla hadislerin şerh edilmesinde yardımcı olacak zarûrî bilgileri kendisinde toplamıştır.¹³⁰

Şerhlerinde mevcut olan bazı eksiklikleri, bu sistemle ilk defa hadisleri şerh eden âlim olmasına bağlamak mümkündür. Hattâbî'nin şerh metodunu değerlendirirken bu gerçeği de gözden uzak tutmamak gereklidir.

II-HATTABÎ'NİN HADİS ŞERHİNDEKİ METODU

Hattâbî'nin şerhlerinde takip ettiği metod, hadislerin şerh edilmesine ihtiyaç duyulan temel hususlar istikametindedir. Bu, aynı zamanda kendisinden önce de yapılmakta olup hadisleri dil ve muhteva yönünden ayrı ayrı ele alan şerhe yönelik çalışmaların toplamı niteliğindedir. Hattâbî'nin, hadisleri şerh esnasında takip ettiği metod, önceki şerhlerin bu iki ağırlık noktasının bileşkesi durumundadır.

Bu durumu gözönüne alarak onun şerh metodunu, hadislerin lafzî manalarının tesbîti ve muhtevalarının izahı ana başlıkları altında toplamak mümkündür.

130. Bkz. Mansur Ali Nasıf, şârihte bulunması gereken bilgiler diye bazı açıklamalar yapar. Mansur Ali Nasıf, Gâyetü'l-Me'mûl Şerh-i Tâci'l-Câmi'l-Usûl, I,13.

A- LAFZÎ MÂNÂNIN TESBİTİ

Hadislerin lafzî mânâlarının tesbiti bir anlamda dil yönünden açıklanmasıdır. Hadis'i anlamak, öncelikle o'nun dilini bilmeyi gerektirdiğinden bu husus muhtevayı anlamaktan önce gelir. Hattâbî'yi lafzî mananın tesbitine öncelik ve ağırlık vermeye sevkeden âmil de bu olsa gerekir.

Hadislerde lafzî mananın tesbiti üzerinde önemle duran Hattâbî, Arap dilinin özelliklerini de dikkate alarak konuyu birkaç noktadan inceler. Bunlardan birincisi, kelimelerin kazandığı değişik anlamları göstermek ve hadisteki manasını doğru tesbit etmek için kelimelerin tahlil edilip köklerinin belirlenmesi, lügat manalarının açıklanarak hadislerde kullandıkları manalarının ortaya konmasıdır.

İkincisi ise, cümle yapısının tahlil edilerek hadislerde kastedilen mânânın doğru ve tam anlaşılmasına yardımcı olmaktır.

Hattâbî, lafzî mananın tesbiti yönüyle hadisleri şerh ederken sahip olduğu geniş dil ve edebiyat bilgisi sayesinde anlaşılır ve doyurucu açıklamalar yapmaktadır. Bu tesbitlerde ayet ve hadislerden örnekler vererek şerhine zenginlik kazandırmaktadır.

1-Kelime Tahlilleri ve Lügat Manalarının Açıklanması

Hadislerin lafzî manalarının tesbitinde öncelikle, onlarda geçen kelime yapılarının bilinmesi zarûrîdir. Bu amaçla Hattâbî, belirtilmesini gerekli gördüğü fiil köklerini tesbit eder. Meselâ; **ولا تأتوا بيهتان تفرونه بين**

"Ellerinizi ayaklarınız arasında iftira
أيديكم وأرجلكم

edip durmayın" hadisinde¹³¹, " بهتان : iftira etmek" kelimesinin, el ve ayaklarla beraber zikredilmesinin, doğrudan alâkası olmadığı düşüncesiyle hadisi anlamayı güçleştirebileceği, dolayısıyla kelimenin başka kökten gelen farklı bir kelime zannedileceği endişesiyle şu açıklamayı yapar: "Hadiste geçen « البهتان » kelimesi mastardır.

"Adam arkadaşına iftira etti" denilir. Bu, bir insanın düşmanlığı sebebiyle başkasına karşı aslı olmadığı halde yalan isnad ile iftira etmesidir. Hadisteki özel manası ise, asılsız yere, evli erkek ve kadınlara zina isnad etmektir.¹³² Burada görüldüğü gibi Hattâbî, hadîs'in doğru anlaşılmasına az da olsa engel olacak bir durum sezerse buna meydan vermemek için kelimenin tahlilini yapmaktadır.

Kelimesel arasında anlam ve yazı benzerliği olduğunda da Hattâbî, hadîs'in aslındaki kelime doğru bilinip iyi anlaşılсын diye yine kelime tahliline yönelir.

Kendilerine zina cezası uygulanan Yahudi bir erkekle kadının durumunu anlatan hadiste İbn Abbas; رأيت "Adamın, kadını korumak için üzerine eğildiğini gördüm" demektedir.¹³³ Hattâbî, hadiste geçen بحنى kelimesini şu şekilde tahlil eder: بحنى kelimesi أ حنىت الشيء أحنيه حنياً ve ج ile بحناً şeklinde muhafuzdur. حنياً بحناً den gelir. "Üzerine abandı, kapandı" manasındadır.¹³⁴

Açıklamada da görüldüğü gibi, her iki kelime ile de hadîsin anlamı değişmemektedir. Buna rağmen Hattâbî doğrusunu tesbitte kararlıdır.

131. Buhârî, İman, 11.

132. İ'câm, I, 33.

133. Buhârî, Menâkıb, 26. Matbu nüshada kelime şeklindedir. Demek ki Hattâbî'nin nüshasında dir.

134. İ'câm, II, 840.

Aynı maksatla Hattâbî, değişikliğe uğramış kelimelerin aslını da belirtmeden geçmez. "Hz. Peygamber, bana salât u selâmi çoğaltın, çünkü sizin salât u selâmınız bana arz olunur" buyurunca sahabe, "Ey Allah'n Elçisi! Sizin kemikleriniz dahi toz haline geldiğinde (وقد أُرمت) size nasıl arz olunur" hadisinde¹³⁵ أُرمت kelimesini şöyle açıklar: "Bu kelimenin aslı أُرمت dir. 'Sizin kemikleriniz dahi toz haline gelecek demektir'. Arapların bazılarının lugatlerinde de bu vardır. (م)lerden biri hazfedilerek أُرمت olmuştur"¹³⁶.

Hattâbî, kelimelerin vezin değişiklikleri sonucu meydana gelen mana farkını da belirtir. Sahabeden birinin, cemaati namaza çağırarak için rüyasında ezan'ı görmesi ile ilgili hadis... "Rüyamda bana bir adam geldi" ifadesi ile başlar.¹³⁷ Hattâbî, buradaki طاف kelimesinin anlamını tesbit için diğer vezinlerini de içine alan şu açıklamayı yapar: "Bu kelime طاف يطيف dan gelir. 'Üyuyan kimsenin uykuda gördüğü rüya türünden şeyler için kullanılır'. Aynı kelime طاف يطوف vezninde "tavaf", أطاف يطيف vezninde de ihâta ve kuşatmak manaları na kullanılır"¹³⁸.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi Hattâbî, aslını ve manasını tesbit etmekte bazı zorluklar bulunan kelimelerin tahlilini yapmak suretiyle, hadis'in lafzî mânâsının anlaşılmasını temine çalışmaktadır.¹³⁹

Lafzî mânânın tesbiti amacıyla, Hattâbî'nin şerhlerinde üzerinde ağırlıkla durduğu hususlardan biri de, kelimelerin lugat karşılıklarını vermeye çalışmasıdır. Bu

135. Ebu Davud, Cuma, 1 (Salât, 207)

136. Meâlim, II, 4.

137. Ebu Davud, Salât, 28.

138. Meâlim, I, 277-278.

139. Bu hususta başka örnekler için bkz. Meâlim, I, 105, 146, 461, II, 45, 88, 202, VI, 141, VII, 206, 244, 274, VIII, 6, 15.

açıklamaların gerekliliği ve miktar olarak yeterlilik düzeyi zaman ve şahıslar açısından değişebilir. Hattâbî'nin, bazı noktalarda lugat manalarının açıklanmasına fazlaca yer vermesi, kendi zamanının ve yaşadığı bölgenin bilgi düzeyi dikkate alınarak ayarlanmış gibi gözükmektedir.

Çünkü Hattâbî, hadislerdeki pek çok kelimeyi, özellikle millî ve mahallî nitelik taşıyan yiyecek, giyecek, ölçü âletleri ve benzeri şeylerin isimlerini açıklamaya özellikle dikkat etmektedir. Ayrıca şerhlerini uzatmamak gayesiyle geniş açıklama ve tekrarlardan sakınmaya gayret gösterdiği halde, lugat açıklamalarında bu prensibi ni bozmakta, bir kelimeyi bazan birden fazla yerde tekrar tekrar açıklamaktadır. Hattâbî'nin şerhlerine bakıldığında, yukarıda belirtilenlerin örneklerini bulmak mümkündür.

"Hz. Peygamber bu mescide elinde İbn Tâb hurması ile geldi" hadisinde¹⁴⁰ Hattâbî, meyve ismi olan "İbn Tâb" hurması sözünü şöyle açıklar: "İbn Tâb hurması, Medinelilerin İbn Tâb adında bir şahsa nisbetle isimlendirilen bir hurma cinsidir. Bu da renklerine göre hurmalara verilen diğer isimlerin bir benzeridir".¹⁴¹ Medine'ye ya da o bölgeye mahsus olması dolayısıyla bir meyve cinsini açıklama gereği duyduğu gibi, hadislerde geçen mahallî kıyafetleri de açıklanmasına ihtiyaç olduğu için geniş bir tanıtımla izah eder.

Hadiste geçen *العطاف* kelimesini¹⁴², "Bunun aslı ridâdır. Çok yaygın ve herkesin giyebileceği bir çeşit elbisedir"¹⁴³ diye tarif eder. "Hz. Peygamber, üzerinde "mırt" olduğu halde namaz kıldı" hadisinde¹⁴⁴ geçen "المروط" "

140. Ebu Davud, Salât, 22.

141. Meâlim, I, 264.

142. Bu kelimenin geçtiği hadis için bkz. Ebu Davud, Salât, 258.

143. Meâlim, II, 35.

144. Ebu Davud, Tahâret, 135.

kelimesini de, "Bu, bazan yün bazan da ipek vs.den dokunan, rida ya da izar gibi dikilebilen, hem erkek hem de kadınların giydiği bir elbisedir"¹⁴⁵ şeklinde tafsilâtıyla açıklar.

Bunların dışında, hadislerde geçen bazı eşya isimleriyle¹⁴⁶, ölçü birimleri ve ölçü âletlerinin¹⁴⁷ tanıtım ve tarifini yapması da hadislerdeki bu isim ve birimlerin mahallî özellik taşımasındandır.

Hattâbî'nin, kelimelerin lugat manalarını açıklamakta gayesi, hadis'in lafzen doğru anlaşılmasını temin etmektir. Bundan dolayı bazan birden çok anlamları bulunan kelimelerin, bulunduğu hadiste hangi manaya geldiğini özellikle belirtir. Nitekim, " فكتب لهم (له) ببحرتهم : Peygamber ona beldeleri halkı için bir emân-nâme yazdı" hadisinde¹⁴⁸ geçen " بحر " kelimesi, ilk bakışta herkesin bildiği "deniz" zannedilmektedir. Ama Hattâbî, kelimenin burada içinde bulunulan yer, belde vs. manasına kullanıldığını belirtir. Kelimenin bu anlamda da kullanıldığı hususunda tereddüt ve itirazı ortadan kaldırmak maksadıyla da şu açıklamayı yapar: "Bu manada Araplar كأن بقاياهم ببحر مالك بقية سحق من رداء بحبر de de: 'Bu bizim beldemizdir' derler. Nitekim şiirde de:
كأن بقاياهم ببحر مالك بقية سحق من رداء بحبر
denilmiştir"¹⁴⁹

Aynı şekilde "Hati-ce'yi, cennette bir köşkle müjdeleyin" hadisinde¹⁵⁰ geçen

145. Meâlim, I,122. Elbise olarak kullanılan diğer şeylerin açıklaması için bkz. Meâlim, I,221,336; II,12, IV,299, VI,29; İ'clâm, I,270,321 vs.
146. Meselâ Hz. Peygamber'in kullanılmasını yasakladığı bazı içki kapları ile ilgili açıklamalar için bkz. Meâlim, V,272-273; İ'clâm, I,53.
147. Bkz. Meâlim, III,46; Aletler için bkz., II,288.
148. Buhârî, Zekât,54.
149. İ'clâm, I,403.
150. Buhârî, Umre,11.

"بيت" kelimesinin sıradan bir ev değil, daha özel anlamda "köşk" yerine kullanıldığına işaret eder.¹⁵¹ Bu misallerde olduğu gibi, bazan kelime değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Hatta, aynı kelime her bir hadiste farklı manalara da kullanılmaktadır. Meselâ, "Fıtrat" kelimesi bunlardan biridir. Hz. Peygamber'in, yatmadan önce namaz abdesti gibi abdest alınıp dua edilmesini tavsiye ettiği hadis'in devamında "O gece ölürsen FITRAT üzeresin" ifadesi yer almaktadır.¹⁵² Hattâbî hadiste geçen "الفطرة" (el-fıtrat) kelimesinin manası ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar: "Fıtrat, bazan hilkat, bazan da 'Beş şey fıtrattandır' hadisinde¹⁵³ geçtiği gibi "Sünnet" manasına kullanılırsa da¹⁵⁴ bu hadiste fıtrat'ın manası İslâm dinidir".¹⁵⁵

Hattâbî, kelimelerin manasını açıklarken gerekli gördüğü yerlerde sadece lugat manalarını vermekle yetinmeyip izahlarını daha kapsamlı yapmaktadır. Meselâ, "لا حسد إلا في اثنين : Yalnız iki şeye hased edilir" hadisinde¹⁵⁶, lugat manası ile iktifa etmeyerek şu açıklamayı yapar: "Burada hased, istek ve hırsın aşırılığı manasıdır. Hased bunlardan kinaye yapılmıştır. Çünkü istek ve hırs, hasedin sebebi ve ona yönelten şeylerdir. Yoksa, hasedin kendisi zararlıdır ve haram kılınmıştır".¹⁵⁷

Bazan aynı hadiste birden fazla kelimenin birini, sadece hadisteki manasıyla kısaca, diğerini ihtiyaç duyulacağı düşüncesiyle daha kapsamlı izah eder. Meselâ, "من استطاع منكم الباءة فليتزوج... ومن لم يستطع فعليه بالصوم فإنه له وجاء : Sizden, nikaha gücü yeten evlensin, buna gücü yetmeyen

151. İc'lâm, I, 456.

152. Buhâri, Tahâret, 75.

153. Buhâri, Libas, 63, 64, İstizân, 1; Müslim, Tahâret, 49-50.

154. Sünnet manasına kullanılan yer için bkz. İc'lâm, I, 236.

155. İc'lâm, I, 116.

156. Buhâri, İlim, 15.

157. İc'lâm, I, 59-60.

oruç tutsun; çünkü oruç, onun isteklerini kırar" hadisinde¹⁵⁸ "الباءة" kelimesinin, sadece hadisteki manasına "Bununla nikâhı kastediyor" şeklinde bir açıklama ile temas eder. Halbuki, "el-vicâ" (الوجاء) kelimesinin hem aslını tanıtırken, hem de hadiste kullanıldığı manaya işaret eden şu açıklamayı yapar: "الوجاء", teke ya da boğanın hayalarını iki taş arasında ezmektir. Hadiste bu ifade ile, oruç, insanın isteklerini kırma açısından, hayvanlarda burmanın yaptığı fonksiyonu icra eder, denilmek isteniyor"¹⁵⁹

Hattâbî, bazı kelimelerin hadiste kullanıldıkları manayı tesbit ederken kelimenin aynı manayı ifade ettiği Kur'ân âyetlerinden de misâl getirir. Meselâ, Hz. Peygamber ahabî ile birlikte bir seferde iken uyuyakalıp sabah namazının vaktini geçirmişlerdi. Hadiste bu durumu anlatmak için "فَضْرَبَ عَلَىٰ إِذَانِهِمْ" ifadesi kullanılmaktadır.¹⁶⁰ Hattâbî bu ifadeyi şöyle açıklar: "ضْرَبَ عَلَىٰ إِذَانِهِمْ" Arapların dilinde fasîh bir sözdür. Manası ise فَضْرَبَ عَلَىٰ Mağaranın içinde onları yıllarca uyuttuk'âyetinde¹⁶¹ olduğu gibi, 'ses ya da başka bir şeyin onların kulaklarına varıp uyandırılmalarına mânî olundu' demektir.¹⁶²

Başka bir hadiste Hz. Peygamber, kendisine vahyin gelişini anlatırken, vahyin gelişinin sona erdiği ânı "فِيهِمْ عَنِي" ifadesi¹⁶³ ile belirtiyor. Hattâbî, hadisteki bu ifadenin manasını âyetten şâhit getirerek şöyle açıklar: "Bu lafzın manası, o benden ayrılıyor, beni kuşatan şey açılıyor demektir. 'القطع' 'nun manası 'Allah'a inanan kimse, لانفصام لها" (kesmek)dir. Nitekim

158. Buhârî, Savm,10.

159. İclâm, I,477.

160. Ebu Davud, Salât,11.

161. KeHF Süresi, 18/11.

162. Meâlim, I,252.

163. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy,2.

kopmak bilmeyen sağlam bir ipe sarılmıştır,¹⁶⁴ de bu manayadır. Yani onun için ayrılma ve kesinti yoktur demektir".¹⁶⁵

Bu misallerde görüldüğü gibi Hattâbî, hadisteki kelimenin kullanıldığı manayı göstermek için pek çok yerde âyetlerden de şahit getirir.¹⁶⁶

Hattâbî, aynı maksatla bazan başka hadislerden de şahit getirir. Hz. Peygamber'e ilk vahiy geldiği andaki heyecanını anlatan hadiste yer alan " فرجع بها رسول الله

فرجع بها رسول الله: Rasûlullah, Hatice'ye döndüğünde kalbi çarpıyordu" ifadesindeki¹⁶⁷ " يرجف " kelimesini başka bir hadisten delil getirerek şöyle açıklar: " يرجف فؤاده ya-ni kalbi çarpıyordu. الرجف hareketin şiddetli olması demektir. Nitekim, Hz. Peygamber Uhud dağına çıkmış, O'nu Ebu Bekir, Ömer ve Osman izlemişti. O anda فرجع بهم الجبل dağı şiddetle sallandı. Hz. Peygamber, sakın ol, üzerinde Nebî, Sıddîk ve iki şehîd var buyurdu, hadisinde de¹⁶⁸ " فرجع " kelimesi bu manadadır.¹⁶⁹

Daha önce " حكر " kelimesinde geçtiği gibi, Hattâbî'nin hadislerdeki kelimelerin manalarını tesbit ederken müracaat ettiği delillerden biri de Arap şiidir. Meselâ, " ذلك كفل الشيطان: Bu, şeytanın oturacağı yerdir" hadisinde de¹⁷⁰ " كفل " kelimesine verdiği manayı desteklemek

164. Bakara Sûresi, 2/256.

165. İc'lâm, I,14.

166. Başka örnekler için bkz. Meâlim, I,19,138,229, 240,333,356,391,437, II,203, III,351,360,375, IV,65-66, VII,201-202,251.

167. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy,3.

168. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 112. Hattâbî'nin rivayetinde Uhud yerine Hira ismi geçmektedir. Bkz. İc'lâm, I,19.

169. İc'lâm, II,253, VI,264. Aynı konudaki hadislerden örnekler için bkz. Meâlim, II,253, VI,264.

170. Ebu Davud, Salât,88.

Hattâbî'nin, Meâlimü's-Sünen isimli şerhinde açıklayıp, daha geniş bilgi için kendi eseri olan Ğarîbü'l-Hadîs'e atıfta bulunduğu kelimelerden biri de (رسول الله) "أرن أو اعجل ما أنهر الدم" hadisinde¹⁷⁶ geçen "أرن" kelimesidir. Bu kelime ile ilgili olarak Meâlimü's-Sünen'-de şu açıklamayı yapar: "أرن kelimesinin doğrusu 'أرن' dir. Manası ise; onu boğmayasın diye acele et, ansızın kes, boğazla demektir. Çünkü kesme işi, demir âlet kullanılmadan yapılırsa kesen şahsın, elini çabuk tutması ve hayvan ölmeden önce, yemek ve nefes boruları ile şah damarının üzerinden âletin sürülmesinde süratli olması gerekir".¹⁷⁷ Hattâbî, Ebu Davud'un bu hadisini, Ğarîbü'l-Hadîs'ine alarak orada aynı kelimenin kökü, Ebu Davud rivayeti ile Buhârî rivayeti arasındaki vezin farkı, lügat âlimlerinin ilgili görüşleri ve vezin değişikliklerinden doğan mana farkları gibi meseleleri geniş bir şekilde izah etmektedir.¹⁷⁸

Hattâbî, Ğarîbü'l-hadîs'i ile diğer şerhlerinde, aynı olmayan hadislerde bile, şayet açıklanması gereken ortak bir kelime var ise, Ğarîbü'l-Hadîs'te yaptığı açıklamayı şerhlerinde de tekrar etmektedir. Meselâ, Ğarîbü'l-Hadîs'inde, Abdurrazzak'ın Musannaf'ından "Hz. Peygamber, Hubab adında bir zatın ismini, Hubab şeytan ismidir, buyurarak Abdullah diye değiştirdi" hadisini¹⁷⁹ almakta ve buradaki "Şeytan"ı özetle şöyle tanımlamaktadır: "Allah'ın, 'Aldatmak için birbirlerine cazip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanlarını her peygambere düşman yaptık...' ayetinde¹⁸⁰ buyurduğu gibi şeytan, insan ve cinlerden yoldan sapmış herkesin ismidir. Nitekim, hayırdan uzak

176. Ebu Davud, Edâhî, 15; Ayrıca bkz. Buhârî, Zebâih, 23, Müslim, Edâhî, 21-23.

177. Meâlim, IV, 114.

178. Ğarîb, I, 386-388. Bu görüşlerin Hattâbî'den nakli için bkz. İbnü'l-esîr, Nihâye, I, 41; Davudoğlu, Müslim Şerhi, IX, 224.

179. Abdurrazzak, Musannaf, XI, 40.

180. En'am Süresi, 6/112.

olduğu için şeytan diye isimlendirildiği de söylenir. Yi-
ne uzak manasına " نوى شطون uzak bir yurt" derinliğin
fazlalığını belirtmek için de " بئر شطون derin bir ku-
yu" denilir.¹⁸¹ Hattâbî, şeytan kelimesi ile ilgili aynı
açıklamayı, toplumdan ayrılıp tek kaldığı için Ebu Da-
vud'un rivayet ettiği " الركب شيطان :bir atlı bir şey-
tandır" hadisinde¹⁸² şerh esnasında Meâlimü's-Sünen isim-
li eserinde de tekrar eder.¹⁸³ Aynı şekilde her bir ese-
rinde tekrar üzerinde durduğu birçok kelime vardır.¹⁸⁴

Görüldüğü gibi Hattâbî, sırf şerhlerini uzatmamak
gayesiyle, bazı konuları kısa açıklamalarla geçtiği, yi-
ne aynı amaçla hadisler de bile bazı tasarruflarda bulun-
duğu halde, hadislerin lafzî manalarını doğru tesbite yö-
nelik kelime açıklamalarında tekrarlardan sakınmamakta-
dır.

Meseleyi ele alış tarzı itibariyle bakılırsa Hattâ-
bî, kelimelerin tahlilini yapmakla beraber, ağırlığı lu-
gat manalarının belirtilmesine vermektedir. Bu maksatla
bilhassa hadiste ifade ettiği manayı belirtmekte, hatta
bazan bir hadisin sadece açıklanması gereken kelimeleri-
nin karşılıklarını verip geçmektedir.¹⁸⁵

Hattâbî'nin, lafzî manayı tesbit amacıyla yaptığı
izahlar bu kadarla da kalmamakta, görüleceği gibi yeri
geldikçe cümle tahlillerine de girmektedir.

2-Cümlelerin Tahlili

Hattâbî, cümle tahlillerini de sadece lafzî manayı

181. Ğarîb, I,579.

182. Ebu Davud, Cihad,86; Tirmizî, Cihad,4.

183. Meâlim, III,413.

184. Meselâ bkz. Meâlim, I,105 ve 347, krş. Ğarîb,
I,164-165. Meâlim, I,282, krş. İ'câm, I,204,
krş. Ğarîb, I,715-716; kezâ İ lâm, II,1023,krş.
Ğarîb, II,330-331.

185. Meselâ bkz. İ'câm, I,285,443,671,672, II,807,
829.

doğru tesbit amacıyla yapmaktadır. Tabiatıyla yine kendi ölçüleri içerisinde bir sistem takip etmek suretiyle, hadislerde sadece mana üzerinde ağırlık verdiği cümlelerin tahliline girmektedir. Bu işlem esnasında, cümlenin manasını etkileyecek edatların fonksiyonlarını hatırlatma cihetine gittiği dikkat çekmektedir.

Meselâ, " إنما الأعمال بالنيات : Ameller ancak niyetlere göredir..." hadisinde¹⁸⁶ Hattâbî, amel-niyet münasebeti üzerinde durmak istediğinden hadisteki " إنما " edatının cümledeki fonksiyonunu belirtmek amacıyla şu açıklamayı yapar: " إنما edatı, icab ve nefiy olmak üzere iki yönlü âmildir. Bir taraftan hükmü tesbit eder ve kesinlik bildirir. Diğer taraftan da hükmün dışında kalanları ayırır ve onları nefy eder. Bu hadisteki delâleti ise: "İbadetler niyetle beraber yapılırsa sahih, değilse sahih olmaz demektir". Hattâbî, bu edata hadiste yüklediği fonksiyonuna bağlı olarak, bütün ibadetlerin ancak niyetle geçerli olacağını savunur. Hatta itikâdî konular bu kapsamın içine alır.¹⁸⁷

" ان " hadisinde¹⁸⁸ لبك اللهم لبك إن الحمد والنعمة maddesinin " ان " şeklinde okunmasının sebebini yine anlam cihetinden değerlendirerek, kendisinden sonraki الحمد kelimesine, daha umûmî ve geniş bir mânâ kazandırdığını belirtir.¹⁸⁹

Hattâbî'nin, hadislerdeki harf-i cerlerin durumlarını açıklaması da yine mânâ tesbitine yöneliktir. Meselâ, ان الله زوى لى الأرض فرأيت مشارقها ومغاربها وان ملك أمتى Allah benim için yeryüzünü dürdü de doğusunu ve batısını gördüm. Şüphesiz yakında ümmetimin

186. Buhârî, Bed'ü'l-vahy,1; Hadisin geçtiği diğer yerler için bkz. Buhârî, İman,41, Nikah,5, Talâk,11.

187. İc'lâm, I,9-10. Aynı edatla ilgili başka açıklama örnekleri için bkz. Meâlim, V,390, VII,118.

188. Buhârî, Hac,26.

189. İc'lâm, I,420.

hakimiyeti, Allah'ın benim için dördüğü yerlere ulaşacaktır" hadisinde¹⁹⁰ " من " harf-i cerinin fonksiyonu üzerinde durarak şu açıklamayı yapar: "Bazıları

من i teb'iz manasına anlayıp, cümlenin başında genel bir kapsam olduğu halde, sonunda teb'iz nasıl olur, diye itiraz etmektedirler. Aslında bu, onların takdir ettikleri gibi değildir. منها nın manası sadece önceki cümlenin tafsilidir. Tafsil ise cümleye mütenakız olmaz ve cümleden herhangi bir şeyi iptal etmez"¹⁹¹

Hattâbî, başkalarının hilâfına, hadisten anlamak istediği manaya yardımcı olacaksa, cümle içindeki harf-i cer'in fonksiyonunu açıklamaktadır. Meselâ, Hz. Peygamber'in huzurunda, mehir verecek hiçbir şeyi bulunmadığı halde bir kadına dünür olan sahabiye, onun sadece Kur'ân'dan bildiği sureler karşılığında Hz. Peygamber'in **قد زوجتك** "Onu Kur'ân'dan bildiğin şeylere mukabil seninle evlendirdim" buyurarak¹⁹², istediği kadınla evlendirdiği hadiste bulunan " ب " harfi ile ilgili yaptığı açıklama da bunu gösterir; Hattâbî, bazılarının hadisi, o sahabenin Kur'ân bilgisinden dolayı kadınla mehirsiz nikahlandığı yolunda yanlış te'vil ettiklerini hatırlattıktan sonra kendi görüşünü hadisteki " ب " harfi ile destekleyerek şöyle açıklar: **بما معك** daki " ب " harfi karşılık içindir. " **بعتك هذا الثوب بدینار** : Bu elbiseyi sana bir dinar bedelle sattım" sözünde olduğu gibidir. Hadiste de adamın faziletine binâen mehir hibe edilmiş, Hz. Peygamber, Kur'ân'dan bildiklerini ona öğretme-ne karşılık, onu seninle evlendirdim buyurmuştur"¹⁹³

Hattâbî'nin, hadislerin lafzî manasını tesbit maksadıyla yaptığı işlemlerden biri de cümlenin gramer yapı-

190. Ebu Davud, Fiten, 1.

191. Meâlim, VI, 136.

192. Ebu Davud, Nikah, 31.

193. Meâlim, III, 49-50.

sını tahlil etmektir. Meselâ, ان النبي (ص) اذا خرج من الغائط "Hz. Peygamber, tuvaletten çıkınca, 'Allahım! Affını dilerim' derdi" hadisinde¹⁹⁴, gramer açısından "غفران" kelimesini tahlil eder. "الغفران" kelimesi "المغفرة" gibi mastardır. Talep ve istek gizli olduğu için nasb edilmiştir. "إني أسالك غفرانك" demek gibidir. "حب لي عفوك ورحمتك" demek istediğin zaman "اللهم" "عفوك ورحمتك" şeklinde ifade etmeye benzer.¹⁹⁵

Hattâbî, cümledeki öğelerin bazan asıl fonksiyonlarının dışında kullanılmaları halinde, bunu ayetlerden de misal getirerek açıklar. Meselâ, ثلاثة كلهم ضامن على الله, "Üç grubun mükafatı Allah tarafından garanti altına alınmıştır" hadisinde¹⁹⁶, "ضامن" kelimesinin, mef'ul manasında kullanılan fâil olduğunu belirtir. Buna "في عيشة راضية" : Hoş bir yaşayış içindedir¹⁹⁷ ve "ماء دافق" : ...Atılagelen su" ayetlerini¹⁹⁸ de misal getirerek, Kur'ân'da benzeri başka ayetlerin de varlığına işaret eder.¹⁹⁹

Hadiste ifade edilmek istenen maksadın, doğru anlaşılabilmesi endişesiyle bazan, kelimelerinin hepsi bilinen ve cümle yapısı itibariyle de anlaşılması kolay gibi gözükten hadislerin de, bazı cümlelerini yapı itibariyle tahlil ederek manasını tesbit eder. Meselâ, ان بما ادرك الناس من كلام النبوة الاولى اذا لم تستحي فاصنع ما شئت "İnsanların, ilk nübüvvet kelâmından beri idrak ettikleri şey, utanmazsan dileğini yap sözüdür" hadisinde²⁰⁰ şu açıklamayı yapar: اذا لم تستحي فاصنع ما شئت lafzı, emir lafzıdır, ama manası haberdir, "Seni kötülükten alıkoyacak haya duygun yoksa dileğini yaparsın" demektir.²⁰¹

194. Ebu Davud, Tahâret, 17.

195. Meâlim, I, 32.

196. Ebu Davud, Cihad, 9.

197. Hakkâ Sûresi, 69/21.

198. Târik Sûresi, 86/6.

199. Meâlim, III, 361.

200. Buhârî, Edeb, 78.

201. İcâm, II, 1155. Bu şekilde cümle tahlillerinin başka örnekleri de vardır. Meselâ bkz. Meâlim, I, 46, 156, II, 335, III, 92, IV, 51, 215, V, 32, 74, 75, 158 vs.

Hattâbî'nin cümle tahlili grubuna giren açıklamaları hadislerin tamamını kapsamadığı gibi, nahiv yönünden cümlenin bütün öğelerini ayırmak şeklinde de değildir. Bu çalışmalar sadece mana bakımından üzerinde özellikle durulması gereken yani, hadisi farklı manalandırmaya müsait olan kısımlarda, manayı doğru tesbit amacıyla yapılan açıklamalardır.

Lafzî mananın tesbiti başlığı altında ele alınanlar toplu olarak değerlendirilirse, Hattâbî'nin buradaki yaptığı işlem, bilinmesi herkesçe kolay olmayan kelimelerin manalarını açıklamak, bilinen, ama hadisteki anlamı diğer zamanlarda kullanıldığından daha özel ve farklı olan kelimelerin, kullanıldığı anlamı belirtmek, farklı anlam verilme imkânı olan hadislerin cümle yapılarına dikkat çekerek doğru mananın anlaşılmasını sağlayıcı açıklama yapmaktır.

Hattâbî'nin şerh metodu, kapsamına giren diğer bir husus da, lafzî manayı tesbitin ötesinde, hadislerin dindeki yeri itibariyle muhteva izahlarıdır.

B-MUHTEVANIN İZAHI

Muhteva izahı, lafızların anlaşılması üzerine bina edilecek açıklamalardır. Ancak muhtevanın anlaşılması için, hadisin lafzî manasını bilmenin tek başına yeterli olmadığının pek çok misalini bulmak mümkündür. Çünkü hadisler dinin beyanıdır. Hattâbî'nin de belirttiği gibi beyan iki şekilde olur. Birincisi (celî), açık beyan; okunan ya da rivayet edilen nasla, belli ölçülerde sınırlandığında bu açık beyan olur. İkincisi ise, (hafî) kapalı beyan; bu, benzerlerine kıyas ve derinliğine araştırmakla çıkarılabilir. Hz. Peygamber'in beyanlarında bu iki özellik de vardır.²⁰² İşte bu durum muhteva izahını

202. Bkz. İ'elâm, I,75.

gerekli hale getirmektedir. Çünkü insanların hepsi aynı bilgi ve anlama kabiliyetine sahip değildir. Muhteva itibariyle hadisi anlamak için öncelikle Kur'ân ve hadisi yani dini, bütün yönleriyle bilmek gerekir.

Hattâbî'nin muhteva izahında işte bu bütünlük kendini göstermektedir. Meselâ, *أمروا النساء في بناتهن* "Kızları konusunda kadınlarla istişare edin" hadisi²⁰³ lafzan anlaşılır durumdadır. Ancak, diğer naslardan tamamen müstakil ele alındığında, bu istişarenin sınırlarını tesbit imkânı yok gibidir. Hattâbî, diğer nasları da gözönüne alarak şu izahı yapar: "Annelerine danışma kızların evlendirilmesi hususundadır. Yoksa, nikahın akdedilmesi konusunda onların herhangi bir yetkileri olduğu için değildir. Bu sadece, onların gönüllerini hoş tutmak ve güzel bir geçim temin etmek içindir. Çünkü onların evlendirilmesi başlangıçta annelerin rıza ve istekleri ile olması, kızlarla kocaları arasında ülfeti temin ve yakınlığın devamını sağlar. Şayet bunun aksine olursa, anneleri tarafından meydana getirilecek fesat ve zarardan emin olunamaz. Zira kızlar annelerine daha düşkün olup onların sözünü daha çok kabul ederler. Bu hususlardan dolayı kızlarının evlendirilmesinde onlara danışmak iyi olur.

Bu danışmanın, saydıklarımızın dışında başka bir şeyden olması da muhtemeldir. Şöyle ki, çoğunlukla kadın, kızının özel durumuna ve evlenmesine mâni olacak, nikahın hukukunu yerine getiremeyeceği herhangi bir probleminin olup olmadığını bilir. Hz. Peygamber'in "Bakire kendi izni olmadan evlendirilemez, onun izni de susmasıdır" hadisi²⁰⁴ de böyle te'vil edilebilir. Çünkü o açıktan rızasını belli etmekle, evlenmeye istekli olduğunu açıklamaktan utanabilir. Susması ise nikahlanmaya ya da evlenmeye mani olacak, başkasının bilmediği bir rahatsızlığın

203. Ebu Davud, Nikah, 24.

204. Hadis için bkz. Buhârî, Nikah, 41; Müslim, Nikâh, 64-67; Ebu Davud, Nikâh, 23, Nesâî, Nikâh, 33; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 250.

olmadığını gösterir.²⁰⁵

Hattâbî'nin yaptığı bu açıklama, hadisin anlaşılma yönünü ve çerçevesini tayin etmiştir. Bu manada muhtevasını doğru anlamının daha zor olduğu hadisler de vardır. "Amellerin en faziletlisi" ya da "kendisiyle cennete girilecek girilecek amel" vb. sorulara Hz. Peygamber'in verdiği farklı cevaplar ihtiva eden hadisler bunlardandır. Aynı müşkil, insanın cennete girmesine vesile olan ya da cehennemde sürekli kalmasını gerektirecek hususları belirten hadislerde de vardır. Bu ve benzeri konulardaki bazı hadislerin tek başlarına, diğer ayet ve hadislerden müstakil değerlendirilmesi ve mutlak hüküm kabul edilmesi halinde, naslar arasında da bazı ihtilâflar ortaya çıkmaktadır. Halbuki gerçekte iki sahih hadis arasında ihtilâf olmaz. Öyle olunca hadislerin, diğer naslar da gözönüne alınarak te'vil edilmesi gerekir.

Bu esastan hareketle Hattâbî, *المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده* "Müslüman, diğer müslümanların elinden ve dilinden emin oldukları kimsedir" hadisinin²⁰⁶ tek başına itikâdî bir hüküm ifadesiymiş gibi anlaşılması gerektiğini şöyle açıklar: "Bu hadisin manası; övgüye layık olan müslüman, hadiste belirtilen vasıflar kendisinde bulunan müslümandır demektir. Yoksa, İslâm'ı kabul etmiş olsa da insanların, elinden ve dilinden emin olmadıkları insan, müslüman değildir manasına gelmez. Bu ifade sadece , "İnsanların en faziletlisi Araplardır" demek maksadıyla "الناس العرب" ve "Malların en iyisi deve-dir" demek kastıyla da " المال الابل " demek gibidir. Hadisin manası da; "Müslümanların en faziletlisi Allah'ın emrettiği şeylerden üzerlerine düşeni yapmak suretiyle Allah'a, müslümanların haklarını gözetip onlara kötülük etmekten sakınmak suretiyle de onlara karşı, görevlerini

205. Meâlim, III,39.

206. Buhârî, İman,4.

tam olarak yerine getiren ve bu iki görevi birlikte yapan insandır demek olur. Aynı şekilde övgüye lâyık muhacir de, dini için vatanından uzaklaşmak ile kötülükten uzaklaşmayı birlikte gerçekleştiren insandır"²⁰⁷

Bu açıklamalar, hadislerin diğer naslardan müstakil değerlendirilerek sadece lafzî manada kalınmamasının ve Hattâbî'nin bu hadislere bakışının güzel örnekleridir.

Bir de lafzî mana itibariyle anlaşılır durumda olmakla beraber kendi içinde muhteva derinliği olan pek çok hadis vardır. Bu hadisleri, lafzen anlamak belki mümkündür, ama muhtevasının kapsamını anlamak yine diğer nasları bilmeyi gerektirir. Meselâ. *الحلال بين والحرام بين وبينهما أمور مشتبهة* "Helâl apaçık bellidir, haram da apaçık bellidir, ama aralarında birtakım şüpheli şeyler vardır ki, insanlardan birçoğu onları bilmezler..." hadisinin²⁰⁸ muhtevası, helâl ve haramların ne olduğunu bilmek kadar, bunların arasında kalan, haram ya da helâllığının birbirine benzediğinden karışık olanların bilinmesini de gerektirir. İşte bu noktada, Hattâbî'nin hadise getirdiği açıklama önem kazanır. Onun her iki şerhinde de birbirinden az farkla yaptığı açıklama özetle şöyledir:

"Bu hadis, insanın şüpheli şeylerden sakınması ve verâ konusunda temel prensipleri ihtiva eder. Bunlar, aslen karışık olmayıp dinin temelinde bunların açıklaması da vardır. Hüküm gereken her hususta mutlaka bir beyan vardır. Ancak bunların bazıları açık, bazıları kapalıdır. Açık olmayan beyanları, kıyas ve istinbat yollarını bilen, nasların manalarını bütün incelikleriyle anlayan âlimler bilirler. 'İnsanların çoğu bunu bilmezler' sözünün manası da budur. Helâl âşikârdır, haram âşikârdır

207. İcâm, I,31.

208. Buhârî, Buyû,2; Müslim, Müsâkat,107; Ebu Davud, Buyû,3; Tirmizî, Buyû,1; Nesâî, Buyû,3; İbn Mâce, Fiten,14; Darimî, Buyû,1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV,267.

sözü iki manaya gelebilir. Birisinde yiyecek, içecek ve giyecek gibi insanın kendi mülkü olan şeylerdir. İnsan bundan emin olduğu sürece bu helâldir. Âşikâr haramı ise başkasına ait mal, kadın, hizmetçi vb. şeylerdir. Bunların helâl olması, ancak nikah, mülk edinme, hibe ve sadaka gibi belli şartlara bağlıdır. Bunların dışında kalan hususlarda şüphe vardır. İşte bu noktada sakınmak gerekir. Nitekim Hz. Peygamber de, 'Düşmüş bir hurmaya rastladığımda sadaka olmasından endişe ederek onu almam'²⁰⁹ ve 'Bir hurma gördüğünde, "sadaka olmandan endişe etmesem seni yerdim" buyurmuştur.'²¹⁰

Diğer mana şu olabilir; eşyanın aslı ibaha ya da tahrimdir. Ancak bunu etkileyen başka unsurlar da olabilir. Meselâ, abdest alınacak suyun kirlenmesi, namaz kılınacak yerin herhangi bir şeyle temizlik vasfını kaybetmesi, zekâtı verilmeyen malın yenilmesi gibi hususlarda dikkatli davranmak farzdır. Bir de sakınmanın müstehab olduğu yerler vardır. Malına, helâli de haramı da karıştıran adaman alışveriş yapmak gibi. Sakınmanın mekruh olduğu yerler vardır. Allah'ın ruhsat verdiği şeylerden yararlanmak gibi.

İşte bunlar şüpheli şeylerin kısımları ve sakınma esaslarıdır. Hadis ise, nefisleri ıslah, çocukları güzel ahlâkla yetiştirmek ve kötü alışkanlıkları terkedip nefsi arzularından uzak durmak önemli bir esastır'²¹¹.

Bu misallerde görüldüğü gibi, hadislerin muhtevası dinin bütünlüğünü ilgilendirmektedir. Bundan dolayı da çoğu zaman hadisteki muhtevanın açıklanması diğer nasları da topluca dikkate almayı zarûrî kılmaktadır. Bunu

209. Buhârî, Cihad, 188; Müslim, Zekât, 165 (Hadisin lafzı farklı); Ebu Davud, Zekât, 17.

210. Buhârî, Lukata, 6; Müslim, Zekât, 164; Ebu Davud, Zekât, 17.

211. İ'clâm, I, 501-504 (Tercemede bu esas alındı). Ayrıca bkz. Meâlim, V, 5-8.

yapabilmek, tabiatıyla dirâyet ve ilmî kapasite gerektirir. Hattâbî, hadisleri açıklarken, âyet ve hadisten diğer delilleri yerinde şahit getirip güzel bir kompozisyonla meseleyi ortaya koymaktadır. Burada, belirleyicilik açısından nasların ayrı ayrı ele alınması söz konusudur, ama Hattâbî bazan bunları aynı anda da kullanmaktadır. Değerlendirme sırasına göre muhteva açıklamasında delilleri âyet, hadis ve diğer haberlerdir.

1-Ayetle İzah

Hattâbî, hadislerin lafzî manalarını tesbitte âyete başvurup onunla istişhad ettiği gibi, dinin hükümlerini açıklamada ortak oldukları için, hadislerin muhtevasını izah ederken de yine âyetlere müracaatı ön planda tutmaktadır. Hadislerin muhtevasının anlaşılmasına yardımcı olması için, bazan tek bir âyete işaret etmenin yanında, meseleyi sırf âyetlere dayalı, güzel bir kompozisyonla ortaya koyduğu da görülmektedir. Aşağıdaki açıklama bunun en güzel örneklerindedir.

Hız. Peygamber'e, hoşuna gitmeyen soruların sorulması ve O'nun bundan rahatsızlık duyduğunu belirten hadisin²¹² ilgili bölümünü, tamamen âyetlere dayalı bir kompozisyonla şöyle açıklar:

"Hz. Peygamber'e soru sorma meselesini Allah'ın kitabında iki şekilde görmekteyiz. Birincisi, dînî konularda açıklanmasına ihtiyaç duyulan hususların öğrenilmesi ve açıklanmasına yönelik sorular. Diğeri ise Hz. Peygamber'i zor durumda bırakmak gayesiyle sorulan sorulardır. Birincisini, Allah Teâlâ mubah sayarak bu tür soruları emredip şöyle buyurmuştur:

212. Bkz. Ebu Davud, Talâk, 26.

'Ey Muhammed! Doğrusu senden önce de kendilerine kitablar ve belgelerle vahyettiğimiz birtakım adamları gönderdik. Bilmiyorsanız kitablara sorun'.²¹³

'Sana indirdiğimizden şüphede isen, senden önce indirdiğimiz kitabları okuyanlara sor'.²¹⁴

Musa ile Hızır olayında da şöyle buyurdu: 'O da; o halde bana uyacaksan, ben sana anlatmadıkça herhangi bir şey hakkında bana soru sormayacaksın, dedi'.²¹⁵

Bunların dışında taannüt ve Hz. Peygamber'i zor durumda bırakmak için sorulan sorular hakkında da Allah şöyle buyurdu:

'Ey Muhammed! Sana rûh'un ne olduğunu soruyorlar, de ki, rûh, Rabbimin emrinden ibarettir'.²¹⁶

'Ey Muhammed! Senden kıyametin ne zaman gelip çatacağını sorarlar. Nerde senden onu anlatması? Onun bilgisi Rabbine aittir'.²¹⁷ Bu âyetlerin dışında, tekellûf maksadıyla ve gerçekte ihtiyaç duymadıkları şey olduğu için Allah, İsrâiloğullarının kurban edilerek sığır hakkında sormalarını ayıpladı. Zaten önceden yeteri kadar açıklamıştı. Bu türden soruların hepsi mekruhtur. Bu soruların cevabında sükût olursa bu sadece, soru soranı azarlamak ve men etmek içindir. Şayet cevap vâki olursa, o da ceza ve azarlama içindir".²¹⁸

Hattâbî, yine aynı açıklamayı âyetler ışığında ve benzeri bir kompozisyonla, "Allah sizin için üç şeyi kerih gördü: Dedikodu, çok soru sormak ve israf" hadisinde

-
213. Nahl Sûresi, 16/43 ve Enbiyâ Sûresi, 21/7.
 214. Yunus Sûresi, 10/94.
 215. Kehf Sûresi, 18/70.
 216. İsrâ Sûresi, 17/85.
 217. Nâziât Sûresi, 79/42-44.
 218. Meâlim, III,160-161.

de²¹⁹ yapmaktadır.²²⁰

Bazan da lafzî mânâdan faydalanarak, âyetle hadis arasındaki muhteva fark ve uyumuna işaret eder. Meselâ, "Namaz için kâmet getirildiğinde, namaza koşarak değil, yürüyerek gelin, size sekînet gerekir. Yetiştiginizi imamla kılın, geçenleri de tamamlayın" hadisini²²¹ lafızların da benzerliğinden dolayı muhteva karışmasını diye, âyete işaretle şu açıklamayı yapar: " فلا تأتون تسعون" ifadesindeki koşmak, 'Ey İnananlar! Cuma günü namaz için ezan okunduğu zaman Allah'ı anmaya koşun...' ²²² âyetindeki koşmaktan farklıdır. Hadisteki koymak, gerçek manada hızlı adımlarla gitmektir. Ayetteki فاسعوا ise, namaza yönelin, ondan geri kalmayın manasınadır"²²³ Böylece âyetle hadis arasında ihtilâf olmadığını belirten bir açıklama yapmış olmaktadır.

Hız. Peygamber'e ilk vahiy gelişi ile ilgili hadisin²²⁴ şerhinde Hız. Peygamber'e vahyin rüyây-ı sâdika ile başladığını belirttikten sonra, Peygamberlerin rüyasının da vahiy oyduğu konusunda Hız. İbrahim'e rüyasında, kurban kesmesinin emredildiğini açıklayan "...Ey oğulcuğum! Doğrusu ben uykuda iken seni boğazladığımı görüyorum, bir düşün, ne dersin?..."²²⁵ âyetini delil getirir. Bununla diğer Peygamberlere uykuda vahiy geldiği gibi Hız. Peygamber'e de geldiğini isbatı amaç edinmiştir.²²⁶

Sadece birkaç tanesi misal olarak nakledilen, hadislerin muhteva açıklamasında âyete müracaat meselesini, Hattâbî'nin şerhlerinde fazlaca bulmak mümkündür.²²⁷ Ayrıca

219. Buhârî, Zekât, 53.

220. Bkz. İ'clâm, I, 399-400.

221. Buhârî, Cuma, 18.

222. Cumâ Süresi, 62/9.

223. İ'clâm, I, 273.

224. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 3.

225. Saffât Süresi, 37/102.

226. İ'clâm, I, 18 ve 81.

227. Misâl olarak bkz. Meâlim, I, 264, IV, 16, 65, 152-153; İ'clâm, I, 16, 380, 397, 452 vs.

hadisi açıklamak için delil getirdiği âyetleri zaman zaman kısa da olsa tefsir etmekte²²⁸, dolayısıyla hadisteki mananın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

2-Hadislerle İzah

Hadislerin muhtevasının anlaşılmasında öncelikle müracaat edilecek kaynaklardan biri de yine hadislerdir. Herhangi bir hadisi, diğerlerinden müstakil düşünmek, çoğu zaman muhteva izahında sağlıklı bir sonuca götürmez. Bu durum şârih'in, benzer ya da farklı muhtevaya sahip diğer hadisleri ve bunlar arasındaki münasebeti bilmesini zarûrî kılar. Bu açıdan meselenin önemiyetini bilen ve hadislerle çok sık müracaat eden Hattâbî, hadisleri şâhit getirirken rivayet metodu cihetinden farklı usuller takip eder. Bunların hadis usûlü yönünden değerlendirilmesi ayrı bir konudur.

Hattâbî'nin hadisleri şahit getirmesinde iki temel sistemi esas aldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, senedli ya da senedsiz hadis metinlerini zikrederek, ikincisi de, hadis metinlerini hakletmeden sadece konusuna işaret ederek şahit getirmek şeklindedir.

a-Hadisleri Senedleriyle ya da Senedsiz Şahit Getirmesi

Hattâbî'nin bu amaçla şerhlerine aldığı hadislerin çoğunlukla senedlerini bildiği kanaatini taşıyoruz. Çünkü kendisi, bazı hadislerin senedini, şerhlerinin hacmini kabartmamak için hazfettiğini açıklamaktadır.²²⁹ Nitekim eserine senedsiz aldığı hadislerin önemli bir kısmı, ya şerh

228. Bkz. Meâlim, III,5,16-17; İ'clâm, I,34; Ğarîb, II,460.

229. Bkz. İ'clâm, I,635.

ettiği kaynağın kendisinde bir başka yerde geçmekte ya da Hattâbî'nin görüp okuduğu belirlenen diğer hadis kitaplarında geçmektedir. Dolayısıyla bu hadislerin kaynağını tesbit imkânı vardır. Öte yandan muhteva izahında delil getirdiği hadisler içerisinde senedini hazfettiklerinin diğerlerine göre çoğunlukta olduğunu belirtmekte, ayrıca fayda mülâhaza edilmektedir.

Hız. Peygamber'in vefatına yakın, kendisinden sonra uyulması için bazı şeyler yazdırmak maksadıyla, kağıt istediği, Hız. Ömer'in de Hız. Peygamber'in hastalık dolayısıyla fazla acı çektiğini öne sürerek bunu engellediğini açıklayan hadisin²³⁰ şerhinde, Hız. Ömer'in o andaki davranışındaki isabeti yine hadislerden delil getirerek belirtir. Bu konuda Hattâbî, Nübüvvet görevinin dışında Hız. Peygamber'in de beşer olup, hastalığı esnasında bazı acı-ları tatmasının tabiiliğini senedlerini hazfederek kaydettiği, Hız. Peygamber'in, "Belâ, biz Peygamberler topluluğuna kat kat gelir..."²³¹ "Şüphesiz ben insanım, diğer insanların öfkeleniği gibi öfkelenirim"²³² ve "Ben de, sizden iki adamın nöbet geçirdiği gibi şiddetli nöbet geçiriyorum"²³³ hadisleri ışığında değerlendirir. Hız. Ömer'in duruma müdahalesindeki haklılığını da yine bu hadislerle izah eder.²³⁴

Yellenmenin abdesti bozduğunu bildiren hadisi²³⁵ şerh ederken, buradaki " : ses duyar" ifadesi ile, "Bebek, doğduğunda bağırırrsa varis olur ve üzerine

230. Bkz. Buhârî, İlim,39.

231. Hadisin tamamı için bkz. Ahmed b. Hanbel, Müs-ned, III,94.

232. Müslim, Birr,95; Ebu Davud, Sünnet,10; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,243.

233. Buhârî, Merdâ,3,13,16; Müslim, Birr,45; Darimî, Rikâk,57; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,381.

234. Bkz. İ'lâm, I,76-77.

235. Buhârî, Vudû,4; Ebu Davud, Tahâret,68.

namaz kılınır" hadisindeki²³⁶, bebeğin bağırması arasında bir benzerlik kurar.²³⁷

Hz. Peygamber'e bir adam gelerek, Kur'ân'ı ezberleyemediğinden şikâyetle onun yerine geçecek bir şey öğretmesini ister. Hz. Peygamber de ona: "Subhanellah, vel-hamdülillah ve lâilâhe illallâhu vallahu ekber..."i öğretir.²³⁸ Bu adamın hafızasının zayıflığı, dilinin dönmeyişi veya başka bir sebeple Kur'ân'ı öğrenemediğinden, Kur'ân'dan sonra zikrin en faziletlisi olan tesbih, tahmid, tehlil ve tekbir'i öğretmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'den, "Allah'ın kelâmından sonra zikrin en faziletlisi, subhanellah, velhamdülillah ve lâilâhe illallah vallahu ekber'dir" dediği rivayet edildi²³⁹ diyerek senedsiz olarak hadisi şahit getirir.²⁴⁰

Hattâbî, hadisleri şahit getirirken muhtevaları arasında benzerlik kurmakta ve kıyas yapmaktadır. Meselâ, "Herhangi bir kişinin, müsaadeleri olmadan bir topluluğa imam olması helâl olmaz" hadisini²⁴¹ şöyle şerh eder: "İmamlık yapabilme hususunda orada bulunanlara göre daha ayırıcı bir özelliği yoksa böyledir. Şayet diğerlerine göre imamlığa daha lâyık ise izne gerek yoktur. Bu hadis, Hz. Peygamber'in, 'Her kim, velilerinin izni olmadan bir topluluğun velâyetini üzerine alırsa Allah ona lânet etsin' hadisine²⁴² benzer. Bunun manası, kendi topluluğu

-
236. Hadis değişik lâfızlarla Ebu Davud, Ferâiz, 15; İbn Mâce, Cenâiz, 26, Ferâiz, 17; Darimi, Ferâiz, 46, Hakim, Müstedrek, IV, 348'de. Mefhumu muhalifden Buhârî, Cenâiz, 79'da geçer.
237. İ'câm, I, 79 (lâfız buradan alındı); Meâlim, I, 129.
238. Ebu Davud, Salât, 139.
239. Bkz. İbn Mâce, Edeb, 57; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 20.
240. Meâlim, I, 396.
241. Ebu Davud, Tahâret, 43.
242. Bkz. Buhârî, Cizye, 10; Ebu Davud, Edeb, 110; İbn Mâce, Hudud, 36; Darimi, Ferâiz, 2; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 81.

nin dışında biri/ velâyetidir. Şayet bu topluluk kendi yakınları ise başkasının iznine gerek olmadan nasıl olsa velâyet onun hakkıdır".²⁴³

Hadisteki maksadın ne olduğunu anlatmak için de benzer hadislerden delil getirir. Meselâ, Hz. Peygamber, henüz yemek yerken Bilâl'in ezan okumaya başlaması üzerine, Bilâl'i kastederek, "Allah müstahakkını versin" buyurur.²⁴⁴ Hattâbî, bu sözün Araplar arasında, karşıdakini levm ya da fakirliğini istemek için beddua mahiyetinde kullanıldığını, ancak bununla beddua kastetmediklerini belirtir. Buna Hz. Peygamber'in, "...Sen dini güzel olanı seç, ' تربت يداك ' Allah müstahakkını verir" hadisini²⁴⁵ de örnek gösterir.²⁴⁶

Hz. Peygamber, namazı tarif ettiği uzun bir hadiste, "İmam سمع الله لمن حمده اللهم ربنا لك الحمد" deyince siz de "اللهم ربنا لك الحمد" deyiniz. Allah sizi duyar..." buyuruyor.²⁴⁷ Hattâbî açıklamasında bu duymayı, icâbet etme, kabul etme manasına te'vil ederek aynı şekilde Hz. Peygamber'in "Allahım! Duyulmayan sözden sana sığınırım" hadisinde²⁴⁸ de " لم يسمع " ibaresinin "icâbet edilmeyen" manasına kullanıldığını belirtir.²⁴⁹

243. Meâlim, I,85.

244. Ebu Davud, Tahâret,75.

245. Hadisin tamamı için bkz. Buhârî, Nikah,15; Müslim, Radâ,4; Ebu Davud, Nikah,2; Tirmizî, Nikah,4.

246. Meâlim, I,139.

247. Ebu Davud, Salât,182.

248. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,192. "Kabul olmayan duadan" ifadesi için bkz. Tirmizî, Deavât, 69, Nesâî, İstiâze,2 ve 64; İbn Mâce, Mukaddime,23.

249. Meâlim, I,453. Aynı hadisi İ'lâm'da da delil getirir, ancak oradaki lafız daha sarıhtir. "Allahım! Kabul olmayan duadan sana sığınırım" şeklindedir. Bkz. İ'lâm, I,238. Aynı açıklama için daha geniş bilgi için bkz. Garîb, I,342.

Bazan da kendi düşüncesi doğrultusunda paralellik kurmak istediği zaman hadisten delil getirir. Meselâ, "Abdestsiz namaz olmaz" hadisinin²⁵⁰ şerhinde tavaf'ın da abdestsiz caiz olamayacağını söyler. Buna delil olarak da Hz. Peygamber'in, tavaf için de *ö* *ya* ifadesini kullandığını, "Tavaf salâttır, ancak onda konuşmak mübah kılındı" hadisi²⁵¹ ile istidlâl ederek belirtir.

Sahabeden birinin, zamanının büyük kısmını ibadete ayırması üzerine Hz. Peygamber'ona diğer görevlerini de hatırlatmıştı. Bunlar arasında "Müsâfirinin sende hakkı vardır" lafzı da yer almaktadır.²⁵² Hattâbî, hadisin bu bölümünü şöyle açıklar: "Bu hadiste, nafile oruç tutan birine müsafir geldiğinde, orucunu bozup onunla yemek yemesinin müstehab olduğuna delil vardır. Çünkü müsafiri ile yemek yemek yakınlığı artırır. Müsafirin rahatlama- nı temin eder. Bu da ikramın bir parçasıdır. Nitekim Hz. Peygamber, "Allah'a ve ahiret gününe iman eden müsafiri- ne ikram etsin" buyurmuştu".²⁵³ Hattâbî, kısa açıklaması- na bu hadisi delil getirmek suretiyle²⁵⁴ hem kendisini daha çok izahtan kurtarmış, hem de müsafire yapılması ge- reken şeyin "her türlü ikram" olduğunu vurgulamıştır.

Bazan da şerh ettiği hadisin hükmünü kabul etmediği ya da te'vil etmek istediği zaman başka hadislerden, yine sened zikretmeden delil getirir. "Hz. Peygamber, Arefe günü Arafat'ta oruç tutmayı yasakladı" hadisini²⁵⁵ şerh

250. Ebu Davud, Tahâret, 31.

251. Bkz. Tirmizî, Hac, 112; Nesâî, Menâsik, 136; Darimî, Menâsik, 32; Ahmed b. Han- bel, Müsned, III, 414, IV, 64, V, 377 (Ancak la- fızlar arasında fark var).

252. Ebu Davud, Salât, 317.

253. Buhârî, Edeb, 31, 85, Rikak, 23; Müslim, İman, 74, 75, 77; Ebu Davud, Et'ime, 5; Tirmizî, Birr, 42; İbn Mâce, Edeb, 5; Darimî, Et'ime, 11.

254. Meâlim, II, 107.

255. Ebu Davud, Savm, 63.

ederken şöyle der: "Buradaki nehiy kesin hüküm değil, tavsiye niteliğinde bir yasaklamadır. Bu, ihramlının Arafat'ta duayı yapamaması endişesiyle yasaklanmıştır. Hz. Peygamber, "Arefe günü tutulan oruç, bir sene öncesi ve bir sene sonrası için olmak üzere iki seneye keffaret olur" buyurduğundan²⁵⁶ güçlü insanlar için oruç tutmak daha faziletlidir.²⁵⁷

Bazı hadisleri genel hüküm kabul edip onlardan çıkardığı hükümlere daha özel manalı hadisleri de delil getirir. Meselâ, herkesin görevi nisbetinde sorumluluğu olduğunu bildiren hadiste, "Kişi kendi ev halkının bekçisidir"²⁵⁸ bölümünü şu şekilde açıklayıp senedsiz olarak hadisten istidlal eder: "Bu lafızda efendinin köle ve cariyelerine had tatbik edebileceğine delil vardır. Nitekim, 'mülkiyetinizde olanlara hadleri tatbik edin'²⁵⁹ hükmü gelmiştir.²⁶⁰

İlim öğrenmeyi teşvik babında rivayet edilen hadisin, "...Melekler hoşnut bir şekilde, ilim öğrenen için kanatlarını yayarlar..."²⁶¹ kısmını birkaç şekilde te'vil eder. Bunlardan birinde: "Kanatlarını yaymanın manası Hz. Peygamber'in, Allah'ı zikreden her topluluğu melekler kuşatır ve rahmet kaplar" hadisinde²⁶² olduğu

256. Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 296, 297, 304, VI, 128. Bu hadisi İbn Kayyim da alır. Bkz. Tehzib, III, 322.

257. Meâlim, III, 321.

258. Buhârî, Cuma, 11; Ebu Davud, Imâret, 1.

259. Ebu Davud, Hudud, 34; Tirmizî, Hudud, 13. Aynı hadis Müslim'de de geçmekte ama bu kısmı Hz. Ali'ye ait olduğu tasrih edilmektedir. Bkz. Müslim, Hudud, 34.

260. Meâlim, IV, 192. Hattâbî bu sözün hadis olduğunu çok açık söylemiyor. Delil getirdiği hadis hakkında da bilgi vermiyor.

261. Ebu Davud, İlim, 1.

262. Bkz. Müslim, Zikir, 38-39; Ebu Davud, Vitir, 14; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 252.

gibi, belâların onlara inmesini önlemektir²⁶³, diyerek yaptığı te'vili bir başka hadisle desteklemektedir.

Hadisin manasını te'vil etmek istediği zaman, bazan uslup benzerliği olan başka hadisleri örnek gösterir. Meselâ, "Münafığın alâmeti üçtür; konuşunca yalan söyler, söz verir sözünde durmaz, emanete ihanet eder" hadisinde²⁶⁴ özetle şu açıklamayı yapar: "Hz. Peygamber'in bu sözü, müslüman bir şahsı bu sayılanlardan korkutarak uzaklaştırmaya ve bunları alışkanlık haline getirmesini öncelemeğe yöneliktir. Yoksa, bu üç şeyden birini yaptığı görülen, "bunu huy edinip aslında bu yolu seçmemiş olsa bile" her insan münafıktır demek değildir. Nitekim, "tüccarlar fâcirdir"²⁶⁵ ve "ümmetim içinde münafıkların çoğunluğu kurrâlarıdır"²⁶⁶ hadislerinde de maksat, tüccarları alışverişte yalan söylemek, kurrâyı da amelde samimiyetsizlikten sakındırmaktır"²⁶⁷.

Yine aralarında mevzu benzerliğinden faydalanarak şahit getirdiklerinin bir örneği de, "İki şeyin dışında hased yoktur..." hadisine²⁶⁸ başka bir hadisi de şahit getirerek yaptığı şu te'vildir: "Bu ifade, hasedin bir çeşidinin mubah olup yasaklanan hased grubundan çıkarıldığına açıklandığı bir tahsistir. Bu durum; yalanın tamamı yasaklanmış olmasına rağmen Hz. Peygamber'in, 'Yalan,

263. Meâlim, V,243. Daha pek çok hadisi aynı şekilde şahit getirmektedir. Meselâ bkz. Meâlim, I, 146,235,244,380, II,201, III,379, IV,16,172-174, V,77, VI,61,206,217 vs.

264. Buhârî, İman,24, Şehadet,28, Edeb,69; Müslim, İman,107; Tirmizî, İman,14; Nesâî, İman,20.

265. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,428, 444.

266. Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, II,175, IV,151, 155.

267. İclâm, I,41-42.

268. Buhârî, İlim,15.

sadece üç kişiye helâl olur; savaşta yalan söyleyene, iki kişinin arasını düzeltene, ailesi ile arasını düzeltene, ailesi ile arasını düzeltene' buyurduğu hadislerle²⁶⁹ bazı çeşitlerine ruhsat verilmiş gibidir"²⁷⁰

Burada da görüldüğü gibi Hattâbî, benzetme yaptığı hadisi senedsiz olarak zikretmektedir.

Bazan da hadisleri olayların bütünlüğünü sağlamak, diğer bir tabirle boş kalan kısımları doldurmak için getirir. Meselâ, Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi esnasında geçen konuşmaları nakleden hadisi²⁷¹ açıklarken, "Ensarın âdeti olduğu için bir emir sizden, bir de bizden olsun, dediler. Ama Hz. Peygamber'in 'Hilâfet Kureyş'tedir' buyurduğu²⁷² sabit olunca bundan vazgeçtiler ve Ebu Bekir'e biat ettiler"²⁷³ demek suretiyle arada kalan kısmı hadisle doldurmaktadır.

Meâlimü's-Sünen isimli şerhinde olduğu gibi, I lâ-mü'l-Hadis'inde de sened vermeden şahit getirdiği pek çok hadis vardır.²⁷⁴ Hattâbî'nin senedlerini hafif ederek naklettiği hadislerin tamamına yakını kaynakları arasında tesbit edilen eserlerde yer almaktadır. Bunlar arasında, Buhârî ve Ebu Davud'un eserlerinde geçenler de vardır. Ancak isnadının bulunmadığı öne sürülen "Ümmetimin ihtilâfında rahmet vardır"²⁷⁵ gibi hadislerle de nadiren yer vermektedir.

269. Bkz. Tirmizî, Birr, 26; Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 459.

270. İ'câm, I, 60.

271. Bkz. Buhârî, Fezâilü's-Sahabe, 5.

272. Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 185.

273. İ'câm, I, 845.

274. Örneklerini vermeye çalıştığımız dışında daha pek çok misâlini bulmak mümkündür. Bazıları için ayrıca bkz. İ'câm, I, 32, 48, 49, 50, 51, 56, 62, 65, 66, 71, 90, 116, 230, 234, 236, 240, 270, 437, 468, 471, 472, 500, 601, 606, 609, 627, 632, 664, 689, 728, 752, 767, II, 826.

275. Hadis, birinci bölümde tahrir edilmişti.

Hattâbî, sened vermeden şahit getirdiği hadislerin kaynağına ayrıca işaret etmediği gibi, çoğu zaman bu hadislerin de tamamını değil, sadece ilgili bölümünü almaktadır. Meselâ, daha önce geçen "hadleri tatbik edin" ve "Hilâfet Kureyş'tedir" hadisleri bunun örnekleridir. Aynı şeyi, Buhârî'nin şerh konu olan hadislerinde de yapar. Çarîbü'l-Hadîs'inde de aynı sistemi uygular. Yani hadisin sadece üzerinde görüş beyan edeceği kısmını almak Hattâbî'nin genel prensibidir.

Senedsiz delil aldığı hadislerde genel amacı, şerh ettiği hadisin muhtevasının anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Bunun dışında bir de, özellikle sened zikrederek şahit getirdiği hadisler vardır. Bunlardaki amacını ve hadisleri nakil sistemindeki bu değişikliğin tesbit edilebilen muhtemel bazı sebepleri vardır. Bu şekilde hadis zikretmesinde temel gaye, yine hadisi hadisle açıklamaktır. Fakat senediyle birlikte zikrettiği hadisler incelendiğinde, senedsiz zikrettikleri ile aralarında özellik ve gaye bakımından bazı farkların olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, bu hadislerin şerh ettiği kaynaklarda yer almayışıdır. Temel fark bu olmakla beraber kesin ayırıcı değildir. Zira senedsiz aldığı hadislerin tamamını şerh kaynaklarında mevcut olanlarla sınırlı tutmamıştır.

Birinci şartı muhafaza ile sened zikrederek aldığı hadislerin tesbit edilebilen diğer özellikleri şöyle sıralanabilir: Şerh ettiği kaynaktaki hadisin mücmel ve kapalı olup aynı konuda daha açık ve tafsilât veren başka bir hadisin bulunması; meselâ, جعلت لي الأرض طهورا
"Yeryüzü benim için temizleyici ve mescid kılındı" hadisinin²⁷⁶ şerhinde; "Bu hadiste anlamayı zorlaştıran icmal ve kapalılık vardır. Bu hadisin daha açık olanını Hz. Peyğamber'den Huzeyfe b. Yemân rivayet

276. Buhârî, Teyemmüm,1; Ebu Davud, Salât,24.

etmiş, Ebu Davud bu hadisi almamıştır, diyerek kendi senediyle hadisi şu lafızlarla rivayet eder: جعلت لنا الأرض سجداً وتربتها لنا طهوراً "Yeryüzü bize mescid kılındı ve toprağı da bizim için temizleyici kılındı"²⁷⁷. Bu hadisi naklettikten sonra isnadının sağlam olduğunu da belirtmeyi ihmal etmeden "isnadı ceyyiddir" diye ilâve eder.²⁷⁸

Senedli rivayetlerinin bir özelliğı de, kaynakta zikredilen hadisi herhangi bir açıdan zayıf bulması ve metin açısından ona uymayan hükme esas olacak sahih hadisi kendi senediyle zikretmesidir. Hz. Peygamber'in ehlî eşek etinin yenebileceğı hususunda sahabeden birine izin verdiği yolundaki hadisi²⁷⁹ hem isnad, hem de metin açısından tenkit ederek, bunun yasaklanması konusundaki Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği hadisi, Humeydî'den kendi senediyle nakleder. Bu hadise göre Enes b. Mâlik; "Hz. Peygamber Hayber'i fethedince, köyün dışında eşekler bulduk, onları kestik ve pişirdik, bu esnada Hz. Peygamber'in mü-nâdisi şöyle bağırdı: 'Dikkat edin Allah ve O'nun Rasûlü sizleri, onları yemekten men ediyor. Çünkü o, şeytanın amelinden bir pisliktir...'²⁸⁰" diye rivayet etmiştir.^{280a}

Hükümün sahih hadise göre verilmesi prensibinden hareketle, hükme esas aldığı hadisi senediyle zikreder. Ebu

277. Aynı lafızlarla hadisi Müslim, Mesâcid, 4'te rivayet etmektedir. Ancak onda hadisin başından ve sonundan ziyadesi vardır. İsnadın belli bir yerine kadar ikisi de aynıdır. İhtimal ki, Hattâbî, hadisin sadece ilgili bölümünü almıştır.

278. Meâlim, I, 266-267. Buhârî şerhinde ise İbn Huzeyme kanalıyla hadisi yine rivayet eder ve "Orada su bulamadığımız zaman toprağı bize temizleyici kılındı" lafzı açıktır. Bkz. İ'lâm, I, 137; krş. İbn Huzeyme, Sahih, I, 132.

279. Ebu Davud, Et'ime, 24.

280. Humeydî, Müsned, II, 505.

280a. Meâlim, V, 320-321.

Davud'un rivayet ettiği, imamlığa lââyık kişilerde aranan şartları; Kur'ân'ı iyi bilmek, hicret ve yaş sıralamasına tâbi tutan hadis²⁸¹ için Hattâbî şöyle der: "Bu hadis, Şûbe tarîki ile dir, Bu konuda sahih olan Süfyan'ın rivayetidir. Bana Ahmed b. İbrahim b. Malik, Bişr b. Musa, Humeydî, Süfyan, İsmail b. Recâ Evs b. Dam'at'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletti: 'Topluluğa, Allah'ın kitabını en iyi okuyan imam olur. Bunda eşit iseler, aralarında sünneti en iyi bilen, bunda da eşit iseler, önce nicret eden, bunda da eşit iseler, yaşça büyük olan imam olur'".²⁸² Hattâbî bu hadisten sonra şu açıklamayı yapar: "Tertip bakımından sahih ve doğru olan budur".²⁸³

Kendisinin kabul ettiği fikhî görüşü destekleyen bir hadis, şayet şerh ettiği kaynakta bulunmuyorsa, onu sened vererek nakleder. Meselâ, Bedir esirlerine yapılan muameleyi bildiren hadislerin şerhinde; Ashab-ı Re'y'in devlet başkanı, isterse esirleri öldürür, isterse esirleri öldürür, isterse fidye alır. İsterse köle muamelesi yapar. Onlara başkaca bir iyilikte bulunamaz, karşılıksız olarak salıveremez. Böyle yaparsa kâfirleri güçlendirmiş ve müslümanlara karşı sayılarını artırmış olur, görüşüne katılmayarak şöyle der: "Şayet devlet başkanı kâfire atıyye vermek suretiyle onun İslâm'a meyledeceğini tahmin ederse, kâfirlerin gücünü artırmış olsa bile caizdir. Nitekim Hz. Peygamber, kâfirlerden birine çok miktarda koyun verdiğini hatırlatarak kendi senediyle şu hadisi kaydeder: 'Hz. Peygamber'e bir adam gelerek, Ondan

281. Ebu Davud, Salât, 61.

282. Senede görüldüğü gibi hadis Humeydî'den alınmıştır. Ancak Hattâbî'nin senedinde ya kendi ya da müstensihler tarafından yapılmış olması muhtemel bir eksiklik olsa gerekir. Çünkü Humeydî de Evs b Dam'açdan önce Ebû Mesud el-Ensârî var ve bu ilk râvi Meâlim'de atlanmıştır. Hadis için bkz. Humeydî, Müsned, I, 217.

283. Meâlim, I, 302-303.

iki dağ arasını dolduracak bir sürü istedi. Hz. Peygamber de isteğinin yerine getirilmesini emretti. Bunun üzerine adam müslüman oldu ve kavmine gidip, müslüman olun, tükenmesinden korkmadan bağışta bulunan bir adamın yanından geliyorum, dedi".²⁸⁴

Hattâbî'nin şahit getirdiği hadisi senedle zikretmesinin sebeplerinden biri de; kaynaktaki hadisin metin bakımından anlaşılmasını zorlaştıran bir farkı ya da kusurunu düzeltmektir. Meselâ, "Kur'ân'ı sesinizle güzelleştirin" hadisi²⁸⁵ bunlardandır. Hattâbî, öncelikle, hadis imamlarının büyük çoğunluğunun bu hadisi, "Sesinizi Kur'ân'la güzelleştirin" şeklinde tefsir ettiklerini belirtir. Ayrıca kendi senediyle hadisin "Sesinizi Kur'ân'la güzelleştirin" şeklindeki rivayetini de nakleder.²⁸⁶ Bunun gibi, Ebu Davud'un mahrem olanı görme hususunda sorulan soruya Hz. Peygamber'in *اصرف بصرک* "Bakışını çevir" diye rivayetini²⁸⁷ kendisi Ebu Davud dışında bir senedle hadisin bu kısmını *اصرف بصرک* diye rivayet eder. Bu ikisi arasındaki farkı da şöyle belirtir. *اصرف بصرک* "Bakışını, yani başını başka bir tarafa çevirmektir" *اصرف بصرک* ise "Başını önüne eğmektir".²⁸⁸

Bazan da kaynaktaki hadisin sahih olduğunu belirtmek için diğer rivayetlerine senediyle burlikte işaret eder. Meselâ, *إنما الأعمال بالنيات* hadisinin²⁸⁹ sahih olan rivayetinin buradaki Ömeribnü'l-Hattâb'ın nakli olduğunu belirtir. Bu hadisin başka isnadlarla rivayetinin doğru olmadığını da belirterek, kendi senediyle Ebu Said

-
284. Meâlim, IV,26. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,108. Aynı hadis Müslim, Fedâil,58'de daha açık lafızlarla alınmıştır.
285. Ebu Davud, Salât,354 (Vitr,20). Ayrıca Buhârî, Tevhid,52'de de böyle alınımıştır.
286. Bkz. Meâlim, II,137-138.
287. Ebu Davud, Nikah,44.
288. Meâlim, III,70. Başka örnekler için bkz. İcâm, I,25,43
289. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy,1.

el-Hudrî'den de bir rivayetini örnek olarak zikreder.²⁹⁰

Ayrıca Buhârî'nin bab başlığına metninin bir bölümünü aldığı halde isnadda yer alan râvilerden birinin kendi şartlarına uymadığı için rivayet etmediğini belirtmek suretiyle hadisi, kendisine ulaşan senediyle birlikte zikreder. Buhârî'nin, "Hz. Peygamber'in din, Allah, Rasûlü, müslümanların imamları ve hepsi için nasihat olduğu babı"²⁹¹ bab başlığı altında; onun isnadda bulunan Süheyl b. Ebî Salih'i şartlarına uygun bulmadığı için hadisini almadığını belirtir ve Hattâbî, Süheyl b. Ebî Salih'in yer aldığı, "Din nasihattir..." hadisini kaydeder.²⁹²

Hattâbî'nin hadisleri senedli zikretmesinin önemli bir sebebi de, kaynaktaki hadisin, manayı etkileyecek şekilde ihtisar edilmiş olmasıdır. Bu durumda Hattâbî, aynı hadisin tam metnini kendi senediyle zikreder. Hattâbî'nin, senedli olarak şahit getirdiği hadislerin büyük çoğunluğu²⁹³ ihtisar meselesinden kaynaklanmaktadır. Meselâ, Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği, "İnsanlar Lâilâhe illallah... deyinceye kadar mücadele etmekle emrolundum" hadisi²⁹⁴ nin muhtasar olduğunu belirtip, kendisi Ebu Hureyre'den yine kendi senediyle şu hadisi nakleder: "İnsanlar, Allah'ın bir olduğuna şahadet edinceye, namazı kılıncaya ve zekâtı verinceye kadar onlarla mücadele etmekle emrolundum..."²⁹⁵ Hattâbî hadisleri bu şekilde isnadı ile birlikte şahit getirdiği yerlerde, açıklamayı ve değerlendirmeyi bu hadis üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

290. İ'câm, I, 8-9.

291. Buhârî, İman, 42.

292. İ'câm, I, 55; Müslim, Süheyl b. Ebî Salih isnadıyla aynı hadisi tahrir eder. Bkz. İman, 95.

293. Bilgi için bkz. İ'câm, I, 137-138, 575, 710, 766-767, II, 967. Meâlim, V, 21, 150-151, VI, 203, 206 vs.

294. Buhârî, Zekât, 1.

295. İ'câm, I, 361; Hadisi İbn Huzeyme'den almıştır. Krş. İbn Huzeyme, Sahih, IV, 8.

Meselâ, Huneyn savaşı esnasındaki olayları tahlil ederken, Ebu Davud'un bu konudaki rivayetinin²⁹⁶ çok muhtasar ve dolayısıyla, delil almak için yetersiz kaldığını beyan ederek kendi senediyle olayın tamamını nakleder.²⁹⁷

Bu misallerde de görüldüğü gibi, Hattâbî'nin muhteva izahı yaparken, şayet delil getirdiği hadisleri senedi ile beraber zikrediyorsa bundaki amacı senedsiz rivayetlerinden farklıdır. Bir cümle ile söylemek gerekirse, bunun sebebi kaynaktaki hadisi herhangi bir yönüyle yetersiz bulmasıdır denilebilir.

b-Konusunu Zikrederek Hadisleri Şahit Getirmesi

Hattâbî'nin hadisten delil getirirken takip ettiği bir diğer usûl, hadisi zikretmeden herhangi bir işaretle başka bir hadise atıf yapmasıdır. Hattâbî'nin bu yolu seçmesinin en önemli sebebi de, yine büyük bir ihtimalle eserin hacmini büyütmemek düşüncesi olsa gerekir. Ayrıca, atıfda bulunduğu hadisler, genel olarak şerh ettiği kaynağın kendisinde bulunan hadislerdir. Bu atıfları bazan hadisin ilk râvisinin adını zikrederek yapar.

Meselâ, ateşle dağlamanın yasak olduğunu belirten hadisin²⁹⁸ şerhinde, ancak dağlamanın tedavi amacıyla kullanılabileceğini, daha umûmî manalı ve önceden geçmiş olan bir hadise işaret ederek istisnasını zikreder. Hadise işaret ederken, onun ilk râvisi Üsâme b. Şerik hadisinde²⁹⁹ olduğu gibi diye atıfta bulunur.³⁰⁰ Bazan da hadislerin konusuna atıf yapar. Meselâ, durgun suya

296. Bkz. Ebu Davud, Cihad, 168.

297. Meâlim, IV, 66-71.

298. Bkz. Ebu Davud, Tıb, 7.

299. Bkz. Hadis, Ebu Davud, Tıb, 1'dedir.

300. Meâlim, V, 351. Bunun başka örnekleri için bkz. İ'clâm, I, 191.

bevl etmenin yasaklandığı hadisin³⁰¹ şerhinde, suyun iki kullenden az olması halindeki durumu açıklayan hadise³⁰² atıfta bulunur.³⁰³

Hız. Peygamber'in, namaz esnasında minbere çıkması ve namazı orada kıldırması ile ilgili hadisin³⁰⁴ şerhinde; Bu durumun istisna olduğunu ve Hız. Peygamber'in, ashabına namaz kılmayı öğretmek gayesiyle böyle yaptığını belirterek te'vil eder. Bunun arkasından râvi adı ve metnin zikretmeden, "Çünkü, imamın namaz esnasında cemaatten yüksek yerde durmasının kerih olduğu rivayet edilmiştir" diyerek bu konudaki hadislerle³⁰⁵ işaret eder.³⁰⁶

Mescidde, alacak yüzünden münakaşa edip yüksek sesle konuşan sahabilerin durumunu anlatan hadisin³⁰⁷ şerhinde, aynı şekilde başka bazı şeylerin de mescidde yapılamayacağını hadislerde belirtildiğine işaret eder. Bunlarla ilgili hadisleri zikretmeden, sadece konu olarak; şiir söylemek³⁰⁸, yitik ilânı yapmak³⁰⁹, alışveriş için pazarlık yapmak³¹⁰ gibi hususları zikreder.³¹¹

Hadislerin şerhinde en çok müracaat ettiği kaynaklardan biri, yine hadisler olan Hattâbî, bu hususu misallerde görüldüğü gibi üç yoldan biriyle gerçekleştirmekte, hadisin açıklamasını da şahit getirdiği bu hadisler doğrultusunda yapmaktadır.

301. Ebu Davud, Tahâret, 36.

302. Bu hadis Ebu Davud, Tahâret, 33'dedir.

303. Meâlim, I, 75.

304. Bkz. Buhârî, Salât, 18.

305. Bu konudaki hadisler için bkz. İbn Huzeyme, Sahih, III, 13; Heysemî, Zevâid, II, 67.

306. İ'clâm, I, 152.

307. Buhârî, Salât, 83.

308. Hadis için bkz. İbn Mâce, Mesâcid, 5, Heysemî, a.g.e., II, 25-26.

309. Ebu Davud, Salât, 21; İbn Mâce, Mesâcid, 11; Darimî, Salât, 118; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 179.

310. İbn Huzeyme, Sahih, III, 273.

311. İ'clâm, I, 177-178. Bu hususta başka misaller de bulmak mümkündür. B konudaki diğer örnekler için bkz. İ'clâm, I, 215.

3-Haberlerle İzah

Hattâbî, hadislerin muhtevasını izah ederken âyet ve hadis dışında başka kaynaklara da müracaat eder. Bunların başında da sahabe kavli gelir. Bilindiği gibi sahabe kavli, fıkhda da delil olarak kullanılmaktadır. Hz. Peygamber'den hadisleri bizzat dinleyen sahabe, diğer insanlara göre Hz. Peygamber'in ne demek istediğini daha iyi anlama imkânına sahiptir. Çünkü, onlar Hz. Peygamber ile beraber bulunmuş ve onu yakından tanıma imkânına sahip olmuşlardır. Ayrıca onların muallimi olan Hz. Peygamber, zaman zaman yanlış anlama gibi durumlarda onları ikaz etmiştir.

Hattâbî, sahabe kavline müracaat ederken bazan doğrudan açıklama verir. Meselâ, kedilerin arttığı olan suların temiz kabul edildiğini belirten hadisi³¹² açıklarken İbn Ömer'in şu sözünü delil getirir: "O ancak eve bağlı hayvanlardan biridir" sözünü senedsiz olarak alır.³¹³ Bunun gibi, namazın kasr edileceği mesafeyi açıklayan hadisin³¹⁴ şerhinde Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer ve Ali b. Ebî Talib'in bu konudaki görüşlerini sened vermeden nakleder.³¹⁵

Çoğu zaman sahabenin beyanları, hadisin anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Böyle durumlarda Hattâbî, sahabe kavline müracaat eder. İbn Sayyad'la ilgili hadisi³¹⁶ değerlendirirken sahabenin bu konudaki görüşlerini nakleder.³¹⁷ Bu misallerdeki gibi Hattâbî, bazan sahabe kavillerini senedsiz olarak, bazan da isnadı ile birlikte nakleder. Ancak amaç olarak her ikisinin de aynı, yani muhtevayı açıklamaya yönelik olduğu görülmektedir.

312. Hadis için bkz. Ebu Davud, Tahâret, 38.

313. Meâlim, I, 78.

314. Ebu Davud, Salât, 271.

315. Bkz. Meâlim, II, 49. Başka misal için bkz. İ'câm, I, 192, 225.

316. Buhârî, Cenâiz, 79.

317. Bkz. İ'câm, I, 346. Bu görüşlere bazan uygulamalar da dahildir. Bkz. İ'câm, I, 626.

Hız. Peygamber'in, boşanma konusunda hanımlarını muhayyer bıraktığı hadisi³¹⁸ açıklarken, böyle bir mese- lenin sonuçlarının ne olacağı konusunda öncelikle saha- benin görüşüne müracaat eder. Bu çerçevede sened zikre- derek Hz. Ömer, Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit'in görüşlerini nakleder.³¹⁹ Bazan da bu hadis hakkında kendisi de görüş belirtmeden, "sahabe böyle anlıyor, benim görüşüm de bu- dur" dercesine sahabenin açıklamasını vermekle yetinir. Meselâ, "Sizden birinin yaratılması; o, annesinin karnın- da kırk günde toplanır..." hadisini³²⁰ kendisine kadar ulaşan senediyle naklettiği, Abdullah ibn Mesud'un görü- şü ile açıklar.³²¹ Benzeri açıklamaları başka hadislerde de yapar.³²² Lafzî mananın açıklanması konusunda âyet ve hadis dışında kendinden önceki bazı âlimlerin görüşlerin- den istifade ettiği belirtilmişti. Muhteva izahında da buraya kadar sayılanların dışında kendisinden önce hadis hakkında açıklama yapılmış ise, bazan ismen belirterek, bazan da meçhul siyga ile bunları da naklettiği görülür.

Hız. Peygamber, itikafta iken yanına gelen hanımla- rından Hz. Safiye'yi evine götürdüğü sırada, ensardan iki kişinin selâm verip geçmeleri üzerine Hz. Peygamber, "ace- le etmeyin, yanımdaki Safiyye binti Huyey'dir", buyurmuş- tu. Bu açıklama onlara zor geldi. "Subhanellah! Ey Allah'- ın Rasûlü!" dediler. Hz. Peygamber ise, "Şeytan insanın damarındaki kan gibi dolaşır. Sizin kalbinize şüphe to- humları ekmesinden korktum" buyurdu.³²³ Bu hadisin şerhin- de başka bir açıklama yapmadan İmam Şâfiî'den şu nakli yapar: Bana, bu hadisin manası hakkında Şâfiî'den şöyle dediği ulaştı: "Hz. Peygamber, şayet onlar, töhmet

318. Buhârî, Mezâlim, 25.

319. İclâm, I, 629.

320. Ebu Davud, Sünnet, 17.

321. Bkz. Meâlim, VII, 74.

322. Misal olarak bkz. Meâlim, III, 324, IV, 159, 163-164; İclâm, I, 482.

323. Buhârî, İtikaf, 8.

edecek bir zanna kapılırlarsa, küfre düşmelerinden endişe etti de onlara, şeytan kalplerine helâk edici şüphe tohumlarını saçmadan önce, dinde nasihat olsun diye, yamındaki kimliğini bildirmede acele etti"³²⁴.

Bunun dışında fıkıh mezhepleri ve müctehitlerin hadislerden çıkardıkları hükümleri de belirtir. Bu mesele, "Muhteva Analizi" başlığı altında ele alınacaktır.

Hattâbî'nin hadis şerhinde müracaat ettiği kaynaklardan biri de tarihî bilgilerdir. Ancak tarihî bilgileri, tarihçilerin sistemi içerisinde değerlendirip nakletmek yerine, açıklamak istediği cihette olayların analizini yaparak ele almaktadır. Hattâbî'nin tarihî bilgilere ihtiyaç duyması, özellikle hüküm açısından önem kazanmaktadır. Çünkü herkesçe bilindiği gibi, çoğu zaman hükümlerin tarih sırası veya zamanı önem kazanmaktadır. Meselâ, "Bilâl'e ezanı çift, kâmeti tek yapması emrolundu" hadisinde³²⁵ bu emrin, Hz. Ebu Bekir zamanında Bilâl Medine'de durmayıp Şam'a gittiğini belirterek emrin Hz. Peygamber tarafından verildiğini ve bundan dolayı da dinin hükümlerinden biri olduğunu vurgular.³²⁶ Bunu tasrih etmesinin sebebi, her ne kadar Halife de olsa, bir emrin Hz. Peygamber tarafından verilmesi ile Ebu Bekir'in emretmesi arasında netice açısından mutlak fark olduğunu belirtmek içindir.

Tarihî bilgilerin hüküm açısından önem arzettiği başka yerler de vardır. Meselâ, oyun ve eğlencenin yasaklanan veya serbest bırakılan türleri konusunda, Buas günü Hz. Aişe'nin yanında şarkı söyleyen iki cariye Hz. Peygamber'in müdahale etmeyişi ile ilgili hadisi³²⁷ açıklarken, Buas gününün tarihçesini vererek, "Buas günü Medine tarihinde önemli bir gündür ve bu kutlanmaktadır.

324. İc'lâm, I,496.

325. Buhâri, Ezan,2; Ebu Davud, Salât,29.

326. İc'lâm, I,204; Meâlim, I,279.

327. Buhâri, İydeyn,2.

Dolayısıyla diğer zamanlarla karşılaştırılmamalıdır" diye açıklar.³²⁸

Bu misallere, Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen irtidat olaylarını değerlendirmesi³²⁹, Haram aylar konusunda Arapların uygulamasının tarihî seyri- ne işaret etmesi³³⁰, yine cahiliye dönemi Araplarının, cariye'nin sahibinden başkası ile beraberlik sonucu meydana gelen çocuklara yaptığı muameleyi, tarihine işaret ederek hüküm açısından analiz edip nakletmesi ilâve edilebilir.³³¹ Yine hüküm açısından önem arzemesi bakımından, Hz. Peygamber'in Ümmü Habibe ile evlenmesinde, nika- hın şekli konusunda tarihî bilgilere müracaatı³³², Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ebi Serh'e yaptığı muamelenin tarihî geçmişiyle olan münasebetini açıklaması³³³ da bu

328. İc'lâm, I,278-279. Ebu Hanife'nin, cizyenin kimden alınacağı konusunda "Cizye Acem müşrik- lerinden alınır, Araplardan alınmaz" görüşün- de olduğunu naklederek şöyle der: "Hz. Peygam- ber'in hiçbir Acemle savaştığı tarihen sabit değildir. Onların üzerine ordu da gönderme- miştir. Onun bütün savaşları Araplarladır ve gönderdiği seriyeler de böyledir. Bu nedenle hadisteki hitabı tamamen Araplardan başka- sına yöneltmek câiz olmaz". (Hadis için bkz. Ebu Davud, Cihad,90). Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Meâlim, II,418.

329. Bkz. Meâlim, II,163-171; İ lâm, I,357, 363- 364.

330. Bkz. Meâlim, II,407-408.

331. Bkz. Meâlim, III,173-174. Bu çocuklar konu- sunda zaman zaman, cariye ile zina eden kişi ve ilk sahibi arasında ihtilâflar söz konu- suydu.

332. Bkz. Meâlim, III,47. Bu nikah konusunda si- yercilerin, Hz. Peygamber'e Amr b. Ümeyye'- nin vekil olduğunu naklettiklerini belirtir. Bkz. Aynı eser, III,47.

333. Bkz. Meâlim, IV,21-22. Bu zat biat ederken Hz. Peygamber yavaş davranmıştı. Sonradan da "İçinizden biri bunu öldürseydi diye", gecik- menin sebebini açıklamıştı. Hattâbî bunun se- bebini, bu adamın daha önce müslüman olup da- ha sonra irtidat etmesine bağlar.

grup içinde değerlendirilir.

Hadislere yapılan bazı itirazları da yine tarihî olayları karşılaştırmalı olarak tahlil ederek cevaplandırır. Meselâ, "Şüphe yok ki, Allah, fil ordusunu Mekke'ye girmekten men etmiş, fakat Rasûlü ile müminleri buna muzaffer kılmıştır. Mekke'de savaşmak benden önce hiç kimseye katiyen helâl olmamıştır. Bana da gündüzün bir saatinde helâl olmuştur. Benden sonra da kimseye helâl olmayacaktır..." hadisine³³⁴ yapılan itirazları, fil ordusunun durumu, Hz. Peygamber'in Mekke'ye girişi, Haccac'ın Ka'be'yi yakıp yıkması ve Abdullah b. Zübeyr'i öldürmesini, Kırmıtîlerin Ka'be'yi soymaları ve Haceru'l-Esved'i götürmelerini sebep ve sonuçları açısından ayrı ayrı mütalaa ederek değerlendirir.³³⁵ Kendine gâibden haber geldiğini iddia eden İbn Sayyad'ın durumuna Hz. Peygamber'in müdahale etmesini de Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiğinde Yahudilerle yaptığı anlaşmaya işaret ederek bu ihtimalla bağlar.³³⁶ Bunların dışında daha pek çok misal bulmak mümkündür.³³⁷

Hadislerin açıklanmasında geniş bilgi ve kültür gerektiren muhteva izahı konusunda Hattâbî, diğer nasrlara da dayanarak, kendi dirayetini göstermektedir. Bu izahlarda âyet, hadis ve tarihî bilgileri şerh ettiği hadisin muhtevasına uygun olarak seçmesi ve gerektiğinde bunları da açıklaması, hadisin muhtevasını anlamaya yardımcı olmaktadır.

334. Ebu Davud, Hac, 90. Ayrıca bkz. Buhârî, İlim, 39, Lukata, 7; Müslim, Hac, 447-449.

335. Bkz. Meâlim, II, 435-436.

336. Bkz. İ'lam, I, 343.

337. Konu ile ilgili örnekler için bkz. Meâlim, IV, 62-83; İ'lam, I, 434-435, 450-451, 452-453, II, 802-803, 818 vs.

C-ŞERH MUHTEVASININ ANALİZİ

Hattâbî şerhlerinde hadislerin lafzî manasının tesbiti ve muhtevanın izahı olmak üzere iki noktaya ağırlık vermektedir. Aynı zamanda hadisin muhteva izahına ve bundan çıkarılacak neticelere tesir eden bir de hadisin usûl açısından tetkiki meselesi vardır. Bütün bunlar teknik yönden şerh metodunun bir parçasıdır.

Bu konuyu açıklamaya çalışırken, çok önemli farklara işaret edilmenin dışında Hattâbî'nin iki şerhi de ortak değerlendirilecektir. Hattâbî'nin şerhlerinin muhteva analizi, mevzuun kolaylığı bakımından, hadislerin usûl açısından tetkiki, fikhî ve itikâdî meselelerin beyanı sırasına göre ele alınacaktır.

1-Dirayet Yönünden Hadislerin Tetkiki

Hattâbî'nin, Hadis Usûlü ilmi kapsamına giren konulardaki temel görüş ve yaklaşımları, Birinci Bölüm'de "Dirâyetü'l-Hadis Anlayışı" ve "Hadis Tenkidindeki Yeri" başlıkları altında tesbit ve değerlendirilmeye çalışıldı. Ancak orada doğrudan usûlü ilgilendiren görüşlerinin tesbitine özen gösterilmiştir. Burada ise, usûle ait bilgi ve prensiplerin hadis şerhlerinde genel muhteva içinde ne kadar tatbik edildiği ve metodu belirtilmeye çalışılacaktır.

Bu başlık altında şerh ettiği kaynaklardaki hadislerin isnad ve metinleri hakkında verdiği bilgiler; hadislerin sıhhati, aralarında ihtilâf var gibi görünen hadisleri değerlendirmesi ve aralarında nesh vaki olduğunu öne sürdüğü hadislerin tesbiti, konunun ana hatlarını oluşturmaktadır.

a-Hadislerin İsnadları İle İlgili Açıklamalar

Hattâbî, şerh ettiği kaynaklarda bulunan hadislerin tamamını incelemeyeceği gibi, kaynaklardaki bütün isnadlar hakkında da açıklama yapmamaktadır. Hadislerin isnadı veya isnadda yer alan râviler hakkında verdiği bilgi, sadece tenkit ettiği ya da başkalarınınca tenkit edildiği halde kendisinin sahih bulduğu isnadlar ve adaletini kabul ettiği râvilerle sınırlıdır. Diğer taraftan, hadis tenkidinde birinci derecede kendisine güvendiği ve bilgi almak için müracaat ettiği kaynak Buhârî olduğundan³³⁸, Buhârî'nin Sahih'inde yer alan râvilerden herhangi birini tenkit ettiği tesbit edilemedi. Dolayısıyla bu râviler hakkında açıklayıcı bilgi de vermemiş olmaktadır. Ebu Davud'un ricâli arasında tenkit ettiği dolayısıyla hakkında bilgi verdiği râviler ise sayı itibariyle az denilebilecek ölçüdedir.

Zayıf râviler hakkında verdiği bilgiler sadece cerh'e konu olan yönü ile ilgilidir. Meselâ, bazı râvilerin meçhul³³⁹ olduğunu belirtirken haklarında herhangi bir yönden tenkit yapılan râvilerden bir kısmını da sadece bu yönüyle tanıtmaktadır.³⁴⁰ Başkalarınınca cerh edilen ama kendisinin bu tenkide katılmadığı bazı râviler hakkında da gerekçelerini açıklayarak bunu belirtir. Meselâ, başkalarınınca mecruh olduğu ileri sürülen Ebu Ayyaş, Zeyd

-
338. Ebu Davud'un ricâli arasında tenkit ettiği râvilerde Buhârî'nin beyanını esas aldığı kişilerden bazıları için bkz. Meâlim, II,87, V, 64-65, I,94,342, VII,67.
339. Bkz. Meâlim, I,159,164,227, III,335, IV,94, 117, V,47,49, VI,217,271,346,347.
340. Bkz. Meâlim, I,94,123,160,204,342,405, II, 87,227,359, IV,372,324,186, VI,373,383, V, 64-65. Bunlar içinde râvinin adalet yönünden zayıflığı veya zabt yönünden herhangi bir kusuru bulunmaktadır.

b. Ayyaş için şöyle der: "İmam Mâlik bu râviden Muvatta isimli eserinde hadis rivayet etmiştir.³⁴¹ O, metrûkü'l-hadis bir kişiden hiçbir surette hadis rivayet etmez"³⁴².

Hattâbî'nin senedler hakkında verdiği bilginin diğer bir yönü isnadın durumudur. Yani güvenilir râvilerin muttasıl olarak rivayet edip etmediklerinin belirtilmesidir. Onun bu noktada da bütün isnadları tek tek ele almadığı, sadece tenkidine lüzum gördüğü ya da tenkid edilmesini uygun bulmadığı isnadlarla ilgilendiği müşahede edilmektedir. Bu çerçevede tenkid açısından en çok üzerinde durduğu isnadın mürsel³⁴³ veya munkatı³⁴⁴ olması gibi senede kopukluk meydana getiren kusurlar ya da isnadın sahîh olmasını önleyen diğer hususlardır.³⁴⁵

Hattâbî, sadece tenkit etmek için değil, bazan da isnadın sahîh olduğunu belirtmek için sened hakkında bilgi vermektedir. Bunda da, ya doğrudan isnadın sahîhliğini belirtir. Meselâ, "Fatiha okumayanın namazı yoktur" hadisi³⁴⁶ için "İsnadı ceyyiddir, tenkit edilmemiştir"³⁴⁷. Ya da başkalarının tenkit ettiği bir isnadı, bu tenkide de işaret ederek isnadın sıhhatini isbat için yapar. Meselâ, Ebu Davud'un Sünen'inde yer alan bazı hadislerinin³⁴⁸ muzdarip olduğunu öne sürenlere işaretleyerek, isnadın muzdarip değil sahîh olduğunu gerekçelerini zikrederek ispat

-
341. Suyûtî, Is'âfu'l-Mubatta, s.15. Rivayetin geçtiği yer için bkz. Malik b. Enes, Muvatta, Buyu, 22.
 342. Meâlim, V, 35.
 343. Mürsel olduğu için tenkitlerine misal olarak bkz. Meâlim, I, 57, 173, 225, II, 9, 277, III, 40-41, 60-61, 92, V, 176; İ lâm, I, 104-105.
 344. Munkatı olduğu için tenkitlerine misâl olarak bkz. Meâlim, I, 130, 194, V, 143, VI, 331.
 345. Misal olarak bkz. Meâlim, V, 310, 407-408.
 346. Ebu Davud, Salât, 136.
 347. Meâlim, I, 390. Bu isnadın zayıflığı konusunda Muhakkik Ahmed Muhammed Şakir'in beyanı bulunmaktadır. Bkz. aynı yer.
 348. Bkz. Ebu Davud, Tahâret, 33.

eder.³⁴⁹ Gerekçeli ya da gerekçesiz sahih olduğunu belirttiği başka hadisler de vardır³⁵⁰, ama bunlar yine de ihtiyaç hissettikleri ile sınırlı beyanlardır.

Hattâbî'nin, hadislerin isnadları ile ilgili açıklamaları sınırlıdır, derken belirtilmek istenen şey şudur: Ebu Davud'un Sünen'inde, Hattâbî'nin sened konusunda hiçbir beyanda bulunmadan şerh ettiği, hakkında tenkit bulunmayanlar bir tarafa, sahih olmadığı gerekçesiyle başkalarınınca tenkide tâbi tutulan hadisler de vardır. Meselâ, çalgı çalmak veya dinlemek konusunu açıklayan hadisin³⁵¹ münker olduğu ileri sürülmektedir.³⁵² Halbuki Hattâbî, hadisin sıhhati konusunda hiçbir beyanda bulunmadan muhtevasını açıklamaktadır.³⁵³

Bu mevzu çerçevesinde bir de Hattâbî, bazan hadisin zayıf ya da en azından sıhhatinin şüpheli olduğunu belirtir. Ama buna rağmen o, hadisten hüküm çıkaran bazı fıkıh âlimlerinin görüşlerini naklederek, hadisi izah eder. Bu hadislerdeki tutumunu Hattâbî'nin kendisine mal edilen, zayıf hadisleri şerhden ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü hadisin sıhhati konusunda Hattâbî, kendi görüş ya da tesbitini belirtmiştir. Yaptığı açıklama ise, o hadisi kendince sahih sayıp ondan hüküm çıkaran fıkıhçıların görüşlerini nakil kabilindedir³⁵⁴ sıhhati konusunda kesin kanaat belirtmediği bazı hadislerde de "şayet sahih ya da sabit ise"³⁵⁵ diyerek açıklamalarda bulunur.

349. Bkz. Meâlim, I, 58.

350. Bkz. Meâlim, I, 196, 204, 252, 386, 472, II, 33, 42, 55, 70, III, 44, VI, 376, VII, 67.

351. Ebu Davud, Edeb, 60.

352. Bkz. İbnü'l-Kayyim, Tehzib, VII, 238.

353. Bkz. Meâlim, VII, 238. Bu türden başka misaller de vardır. Meselâ bkz. I, 21, II, 142 vs.

354. Bu tür hadisler ve açıklamalara misal olarak bkz. Meâlim, III, 112-115, 359, IV, 306, V, 124-125.

355. Bkz. Meâlim, I, 94, 355, V, 313.

Hattâbî'nin, hadislerin isnadı konusunda yaptığı açıklamaların muhteva ve kapsamı açıklamaya çalıştığımız doğrultudadır. Bu bakımdan onun isnadla ilgili değerlendirmelerini genel değil, özel nitelikli açıklamalar olarak kabul etmenin şerh muhtevasına daha uygun düştüğü kanaatindeyiz.

Hattâbî'nin, hadislerin sıhhati konusunda üzerinde durduğu, isnadın dışında bir de metnin sahih olması meselesi vardır. Bu bahis, hadis tenkitçiliğinde detayları ile ele alındığında tekrara gerek yoktur. Sadece isnad konusundaki açıklamalarla beraber hatırlanması konunun bütünlüğü açısından düşünce planında faydalı olabilir. Bunun yanında hadis metinlerini ilgilendiren önemli bir mesele aralarında ihtilâf var gibi görünen hadisler hakkındaki tutum ve açıklamalarıdır.

b-Hadislerde Görülen İhtilafları Çözümü

Hadisler arasında var gibi gözüken ihtilaflar ve bunların çözümü meselesi, Hattâbî'yi hadisleri şerh etmeye sevkeden âmillerden biridir. Tabîî olarak bu konuya şerhlerinde önemli ölçüde yer ayırmaktadır.

Müşkil, tearuz ve ihtilaf gibi farklı isimlerle anılıp hadislerin anlaşılmasında zorluk meydana getiren bu mevzuda Hattâbî müşkili, bazan daha özel manada kullanmakta, bununla aslında aynı hadisin değişik rivayetleri arasındaki farkı kastetmektedir. Bu meselenin ise hadisin kendisinden değil râvilerin durumundan kaynaklanan hâricî sebeplerden meydana geldiğini belirtmektedir. Esasen hadisler arasında zâhirde de ihtilâf yoktur ama, böyle görünmesine sebep olan hâricî sebeplerin iyi bilinmemesi ve değerlendirme eksikliği sonucu ihtilâfın varlığı zannedilmektedir.

Müşkil kapsamına giren, meselâ Hac ile umrenin bir arada yapılması konusundaki farklı hadisleri³⁵⁶ Hattâbî, ihtilâf olarak görmeyerek şöyle der: "Bu hadisler Hz. Peygamber'in Hac ile umreyi birlikte yaptığını açıklar. Dolayısıyla hadislerin hepsi birbirini tamamlamakta uyum içindedir ve birbiriyle ihtilâf etmemektedir".³⁵⁷ Kezâ, Hayber topraklarının taksimi konusundaki rivayetleri³⁵⁸ birlikte mütalaa ederek şöyle der: "Bu hadis, bu konudaki hadislerin hepsini bir araya getirip birleştirerek tertip etmeyenler için müşkil gelebilir. Halbuki hadislerin hepsi bir değerlendirilirse buradaki taksimin sahih olduğu ortaya çıkar".³⁵⁹ Hattâbî, zekât vermeyenlerin durumu ile ilgili hadisleri de bu gruptan müşkil olarak değerlendirmektedir.³⁶⁰ Hattâbî, müşkil tabirini bazan hadisin kendi içerisinde "anlaşılması zor" manasına kullanmaktadır.³⁶¹ "Kur'ân yedi harf üzerine indirildi, ondan kendinize kolay geleni okuyun" hadisine³⁶² Hz. Peygamber'in Bedir savaşı esnasında yaptığı duaya³⁶³ ve cuma namazına erken geliş sırasına göre alınarak mükafatı belirten hadise³⁶⁴ yaptığı açıklamalar³⁶⁵ bu kapsam içerisine girebilecek örneklerdir.

Hadisler arasında bunların ötesinde bir müşkil meselesi daha vardır ki, onda, nasların birbirine anlam ve hüküm itibariyle zıt olması söz konusudur. Ancak Hattâbî'ye göre bunlar gerçek manada ihtilaf değildir. Çünkü sahih hadisler arasında bu caiz olmaz. Bunları müşkil gibi

356. Bkz. Ebu Davud, Menasik, 24.

357. Bkz. Meâlim, II, 329.

358. Bkz. Ebu Davud, Harac ve İmaret, 24.

359. Meâlim, IV, 237.

360. Bkz. Meâlim, II, 169; İ'câm , I, 38.

361. Bkz. İ'câm, I, 615-617.

362. Buhârî, Husumat, 4.

363. Bkz. Buhârî, Cihad, 89. Açıklaması için bkz. İ'câm, I, 724.

364. Bkz. Buhârî, Cuma, 4.

365. Şerh için bkz. İ'câm, I, 268-269.

değerlendirmek, hadisleri anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. Hattâbî, şerhlerinde bu durumda olan hadislerin açıklamasını yaparak meseleye çözüm getirme çabasıdır. Bunu da çeşitli yollarla yapar.

Te'vil:

Hadisler, sadece lafzî manalarına itibar edildiğinde diğer hadis ya da âyetle aralarında muhteva uyumsuzluğu meydana geliyorsa, hadisin muhtevasını diğer nasları gözönünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Bu durumda Hattâbî'nin ilk müracaat ettiği yol te'vildir.

Açıkladığı hadisin muhtevasına uymayan diğer naslara işaret ederek hadisi te'vil eder. Meselâ, "Vitir hak'tır, kim vitir kılmazsa bizden değildir" hadisini³⁶⁶, "Bu hadisin manası vitir kılmaya teşviktir. 'Bizden değildir'-in manası ise sünnetten yüz çevirmek suretiyle vitir kılmayan bizden değildir demektir" sözleri ile te'vil eder. Te'vilinin gerekçesini ve bu hadisin diğer naslarla arasındaki münasebeti de şöyle açıklar: "Sahih haberler delâlet etmektedir ki, vitirde vücub yoktur. Çünkü hadislerde namaz beş vakit olarak emredilmiştir".³⁶⁷ Bu açıklama ile Hattâbî, vitirle ilgili hadisi te'vil etmiş ve diğer hadislerle teâruz etmediğini açıklamış olmaktadır.³⁶⁸

Hadislerin Arasını Cem Etme:

İhtilâf doğrudan iki hadis arasında ve her iki hadis de sahih ise Hattâbî, bu hadislerin arasını cem eder. Hadislerden birini tercih edip diğerinin hükmünü iptale yönelmez.

366. Ebu Davud, Salât, 337 (Vitir, 2).

367. Meâlim, II, 122.

368. Bu konudaki benzeri diğer te'viller için bkz. Meâlim, V, 194, 421, 423; İcâm, I, 48-50, 235.

"Ölü, kendisine ağlanılmasından dolayı kabrinde azap görür" hadisi³⁶⁹ ile Hz. Aişe'nin "Kimse kimsenin günahını çekmez"³⁷⁰ âyetine dayanarak ve yukarıdaki hadisin Yahudiler hakkında olduğunu söyleyerek itirazını³⁷¹ birlikte ele alıp şu açıklamaya yer verir: "Hz. Aişe bu rivayetleri makbul görmüyor ve 'Kimse kimsenin günahını çekmez' ayetini delil getiriyor. Aynı zamanda hadisin Yahudi bir hakkında olduğunu da söylüyor. Ben derim ki, şayet bu hadis sahih ise hükmünü zan ile kaldırmaya imkân yoktur. Çünkü bunu Hz. Peygamber'den Ömer, İbn Ömer ve Mugîre olmak üzere üç kişi rivayet etti. Hz. Aişe'nin rivayeti bu hadisin hükmünü ortadan kaldırmaz. Her iki haberin de aynı anda doğru olması caizdir. Zira bu haberlerin her biri diğerinden başkadır. Rivayete göre Araplar, kendileri ölünce peşlerinden mersiye söyleyip ağlamaları için vasiyet ederlerdi. Onlarda bu meşhur idi. İşte ölüye, ailesine vasiyet etmek suretiyle önceden işlediği bu günah sebebiyle ceza gerekir. Nitekim Hz. Peygamber, 'Kim iyi bir çığır açarsa onun sevabı ve kendisinden sonra onu takip edenlerin sevabı kadar sevap alır. ..Kim de kötü bir çığır açarsa onun günahını ve kendisinden sonra onu takip edenlerin günahı kadar günah alır...' buyurmaktadır.³⁷² Böylece Hz. Aişe'nin itirazı doğrultusunda adam, kendi günahını çekmiş olur"³⁷³

-
369. Hadisin rivayetleri arasında bazı lafız farklılıkları vardır, ancak hepsinin muhtevası yaklaşık aynıdır. Bkz. Buhârî, Cenâiz, 33; Müslim, Cenâiz, 16-17; Ebu Davud, Cenâiz, 29.
370. İsrâ Sûresi, 17/15.
371. Bkz. Buhârî, Cenâiz, 33.
372. Hadis için bkz. Müslim, İlim, 15; Nesâî, Zekât, 64; Ahmed b. Hansel, Müsned, IV, 357, 359. Ayrıca bkz. Darimî, Mukaddime, 44.
373. İclâm, I, 329-330. Aynı hadisi Meâlim, IV, 290-292'de de şerh eder. Orada da cem yoluna gitme eğilimindedir, ancak İclâm'daki ifadesi daha sarihdir.

Bu hadiste olduğu gibi, "İçki; üzüm, hurma, bal, buğday ve arpadan olur" hadisi ile "Üzüm ve hurmayı kas-
tederek, şarap şu iki ağaçtan olur" hadisini³⁷⁴, "Sabah
namazından sonra güneş doğuncaya kadar, ikindiden sonra
güneş batıncaya kadar namaz yoktur" hadisi³⁷⁵ ile Hz.
Peygamber'in ikindiden sonra namaz kıldığı yolundaki be-
yanı³⁷⁶, "Ramazan öncesi bir ya da iki gün oruç tutmayı
yasaklayan" hadis³⁷⁷ ile "Hz. Peygamber'in birine Şa-
ban'ın sonunda bir gün oruç tutmasını söylediği" hadisin
³⁷⁸ arasını³⁷⁹, "Hz. Peygamber'in, ayak ayak üstüne atarak
sırt üstü yatmayı yasaklayan" hadisi ile kendisinin aynı
şekilde yattığı bildirilen hadisin³⁸⁰ arasını gerekçele-
rini de belirterek cem etmektedir.³⁸¹ Bu hadislerin dışında

374. Hadisler için bkz. Ebu Davud, Eşribe, 4. Başka şeylerden de içki yapılırsa da içkinin büyük bir kısmı hurma ve üzümünden olur. Bu, hurma ve üzümünden yapılan içkinin haramlığını tekid içindir, diye hadisler arasını cem eder. Bkz. Meâlim, V, 264.
375. Ebu Davud, Salât, 299.
376. Hz. Peygamber'in ikindiden sonra kıldığı namazı, o gün öğle namazının son sünnetini kılamamış olduğundan onun kazası olarak kıldığını beyanla hadisler arasını cem eder. Bkz. Meâlim, II, 82.
377. Ebu Davud, Savm, 7.
378. Ebu Davud, Savm, 8.
379. Hz. Peygamber'in Şaban'ın sonunda oruç tutmasını istediği kişinin, ya nezrini yerine getirmesi için ya da her ayın sonunda oruç tutmayı âdet edinen bir kişi olduğundan âdetini bozmaması için oruç tutmasını söylemiştir. Yoksa sadece Şaban ayının sonunda oruç tutmayı yasaklamıştır diye cem eder. Bkz. Meâlim, III, 217-218.
380. Ebu Davud, Edeb, 36.
381. Hz. Peygamber'in bunu yasaklaması, giyilen elbisenin açılma durumunda avret mahallinin görünmesi halindedir. Elbise, avret mahallini göstermeyecek vasıfta olursa bunun herhangi bir sakıncası yoktur, diye iki hadis arasını cem etmektedir. Bkz. Meâlim, VII, 207-208.

aynı durumda olan hadislerde de aynı şekilde hareket eder.³⁸²

Hadislerden Birini Tercih:

Hattâbî, aralarında ihtilâf bulunan hadislerden te'vil ve cem ettikleri dışında bazan da birini tercih eder. Bu seçmede, meselenin odak noktasını hadisin hem isnad hem de metin itibariyle sahih olması teşkil etmektedir.

"Hz. Peygamber kadının artığı su ile abdest almayı nehy etti" hadisine³⁸³, Hz. Aişe'nin, "Biz cünüb olduğumuz halde Hz. Peygamber'le aynı kaptan yıkanırđık" hadisini³⁸⁴, isnadı diğlerinden daha sahihtir diye tercihini belirtir.³⁸⁵

Namazda, rukûdan doğrulurken ellerin kaldırılması gereğini belirten hadislerin³⁸⁶ sahih olduğunu belirterek "ellerin kaldırılmayacağını ifade eden İbn Mesud hadisine"³⁸⁷ tercih eder. Gerekçesi ise "isbat nefiyden önce gelir" prensibidir.³⁸⁸

Korku namazı ile ilgili Salih b. Havvat'ın rivayetini³⁸⁹, İbn Ömer rivayetini³⁹⁰ "İbn Ömer'in rivayetinin isnadı güzeldir, ancak Salih b. Havvat'ın hadisi âyete³⁹¹ daha muvafıktır"³⁹² diyerek tercih eder.

382. Misaller için bkz. İ lâm, I,295, II,1124; Meâlim, VII,40-42, VII,176-177, 222-223,301, V, 185-186,296 vs.

383. Ebu Davud, Tahâret,40.

384. Ebu Davud, Tahâret,39.

385. Bkz. Meâlim, I,80; Benzerleri için bkz. I, 454, III,141,352. Ayrıca bkz. İ lâm, I,118. Ancak Buhârî şerhinde hadisin sıhhati mesalesinden çok nesh ihtimalini gözönünde bulundurmaktadır. Bkz. İ lâm, I,118.

386. Bkz. Ebu Davud, Salât, 116.

387. Bkz. Ebu Davud, Salât, 118.

388. Meâlim, I,352.

389. Ebu Davud, Salât,285.

390. Ebu Davud, Salât,283.

391. Nisâ Sûresi, 4/102.

392. Meâlim, II,68.

Hattâbî'nin tercih sebeplerinden biri de râvinin kaynağa yakınlığıdır. Meselâ, Berire isimli bir kadının kocasının hür ya da köle olduğu şeklinde iki rivayet vardır. Bunlardan birinde hadisi Hz. Aişe'den Esved b. Yezid, diğerinde ise Urve b. Zübeyr ve Kasım b. Muhammed rivayet etmektedir.³⁹³ Hattâbî, Urve ve Kasım'ın rivayetini diğerine tercih eder. Gerekçesi ise, bu ikisi Hz. Aişe'nin yeğenleridir, dolayısıyla onunla yüzyüze hadis alma imkânları vardır. Diğerisi ise ancak Hz. Aişe'yi perde arkasından dinleme imkânına sahiptir.³⁹⁴

Bazan da gerekçesini açıkça ortaya koymadan tercihini belirtir. Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim için cenaze namazı kılmadığını belirten Hz. Aişe hadisi ile aynı konuda Hz. Peygamber'in cenaze namazı kıldığını ifade eden Ata'nın naklettiği mürsel bir hadis vardır.³⁹⁵ Hattâbî, "Her ne kadar Aişe hadisi, diğerine göre daha muttasıl ise de bu iki hususdan uygun olanı Hz. Peygamber'in cenaze namazını kıldırmasıdır"³⁹⁶ şeklinde açıklamada bulunur. Sebebini açıklamasa da Hattâbî, çocukların cenaze namazı kılınacağı yolundaki diğer rivayetlerle ümmetin genel kanaatini³⁹⁷ dikkate almış olabileceği gibi, senedi muttasıl olan Hz. Aişe rivayetinde yer alan Muhammed b. İshak (ö.152/769)³⁹⁸ hakkında tenkit yapıldığını da dikkate almış olabilir. Hattâbî'nin tercihte dikkat ettiği hususlardan biri de lafızların açık ya da kapalı olmasıdır. Hz. Peygamber, "Ganimetten, at için iki hisse sahibi için bir hisse ayırdı" hadisinin³⁹⁹ bir diğer rivayetinin "Atlı

393. Ebu Davud, Salah, 19-20.

394. Bkz. Meâlim, III, 146.

395. Ebu Davud, Cenâiz, 53 (iki hadis aynı babda).

396. Meâlim, IV, 323.

397. Konu hakkında bilgi için bkz. Tahavî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 507-509.

398. Hayatı için bkz. Ukaylî, Duafa, IV, 23-29, Münzirî, Muhtasar, IV, 322.

399. Buhârî, Cihad, 51; Ebu Davud, Cihad, 154 (lafız Buhârî'nin).

için iki hisse vardır"⁴⁰⁰ şeklinde mücmel olduğuna işaret eden Hattâbî, müfesser olan birinci hadisi tercih eder.⁴⁰¹

c-Nesih Vaki Olan Hadisleri Tesbiti

Hattâbî'nin şerh muhtevasında yer verdiği meselelerden biri de hadislerde vâki olan nesih hadisesidir. Hattâbî, hadisi şerh ederken özellikle hadisin muhtevasını ve diğer hadislerle alâkasını bir bütünlük içerisinde değerlendirmekte, böylece de konunun kapsamına giren hadislerde nesih cereyan etmiş ise bunu belirtmektedir. Ancak Hattâbî, neshe sık müracaat edilmesine taraftar gözükmemektedir. Bu bakımdan başka âlimlerce nesih vâkî olduğu iddia edilen bazı hadislerde o gerekçelerini de zikrederek neshi kabul etmemektedir.

Hattâbî, nâsih ve mensuha işaret ederken çoğu zaman taraflardan birini açık metinle vermemekte, tanınmasına yeteceğine inandığı bir işaretle belirtmektedir. Bu çerçevede Hattâbî'nin mensuh kabul ettiği tesbit edilen hadisleri, kendi ifadeleri istikametinde zikredelim.

Kur'ân'dan başka bir şeyin yazılması konusundaki nehiy mensuhtur.⁴⁰² Ateşte pişen ya da ateşin aslını değiştirdiği şeyleri yedikten sonra abdest alınması emredilen

400. Ebu Davud, Cihad,154; Dârekutnî, Sünen, IV, 106-107.

401. Bkz. İ'clâm, I,710-711. Meâlim'de aynı hadisi şerh eden Hattâbî, orada fikhî mezheplerin görüş ve hadislerin isnadı üzerinde durur, ancak tercih yönünü belirtmez. Bkz. Meâlim, IV, 52.

402. İ'clâm, I,71. Hattâbî'nin işaret ettiği hadis için bkz. Müslim, Zühd,72; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,12; Darimî, Mukaddime,42. Nasih olan hadis ile Buhârî, İlim,39'daki "Ebu Şah için yazın hadisidir".

hadis⁴⁰³, kadının artığı olan su ile abdest almayı nehyeden hadis⁴⁰⁴ ve gusul için inzal şartını koşan hadis⁴⁰⁵ mensuhtur. Namazla ilgili Hattâbî'nin mensuh kabul ettiği hadislerle gelince; gece namazının farziyeti⁴⁰⁶ ve namazda ayakları dikip oturmakla ilgili İbn Abbas hadisi mensuhtur.⁴⁰⁷ "İmam ayakta ise siz de ayakta, oturuyorsa siz de ona oturarak uyun" hadisi⁴⁰⁸ mensuhtur.⁴⁰⁹

Ashabtan bir kadın kocasının vefatı üzerine Hz. Peygamber'e gelerek, kendi ailesinin yanına dönmek istediğini belirtmiş, Hz. Peygamber de izin vermişti. Kadın ayrıldıktan bir müddet sonra Hz. Peygamber onu geri çağırtmış ve tekrar dinledikten sonra iddeti bitene kadar kocasının evinde beklemesini söylemişti.⁴¹⁰ Hattâbî Hz.

403. İ'clâm, I,102. Hadisin kaynakları: Müslim, Hayz, 90; Ebu Davud, Tahâret, 76; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 265. Bu hadisi nesh eden, Hz. Peygamber'in kavut yedikten sonra abdest yenilemeden namaz kıldığı hadistir. Bkz. Buhârî, Vudû, 51.
404. İ'clâm, I, 118. Kaynakları için bkz. Ebu Davud, Tahâret, 40; Tirmizi, Tahâret, 47; İbn Huzeyme, Sahih, I, 119. Bu hadisi nesheden Hz. Aişe'nin "aynı kaptan yıkanırđık hadisidir". Bkz. Buhârî, Gusul, 2; Ebu Davud, Tahâret, 39. Bu konuda bkz. Tahâvî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 24, 26.
405. İ'clâm, I, 124; Meâlim, I, 149-150. Hadis için bkz. Ebu Davud, Tahâret, 83. Bu hadisi nesh eden "kadının dört âzası arasına oturduğun zaman gusul gerekir hadisi". Bkz. Buhârî, Gusul, 28; Ebu Davud, Tahâret, 84.
406. Meâlim, I, 230. Hattâbî'nin konusuna işaret ettiği hadis, Ebu Davud, Salât, 306'da geçer. Bunun neshi konusunda ayrıca bkz. İbn Kesir, Muhtasar, III, 566. Bunu nesh eden, namazın beş vakit olduğunu bildiren hadistir. Bkz. Ebu Davud, Salât, 1.
407. Meâlim, I, 402. Hadis Ebu Davud, Salât, 143'tedir. Nâsîh hadisi kesin belirtmeyen Hattâbî, Hz. Peygamber'in namazının şekli konusundaki diğer hadisleri delil almış olmalıdır.
408. Buhârî, Salât, 18; Ebu Davud, Salât, 69.
409. İ'clâm, I, 154-155; Meâlim, I, 312.
410. Ebu Davud, Talâk, 44.

Peygamber'in önce izin verip sonra iptal etmesini nesih olarak değerlendirir.⁴¹¹

Oruçla ilgili hadislerden: "Kim cünüb olarak sabahlarsa orucu yoktur" hadisini⁴¹² mensuh kabul eder.⁴¹³ Mütanikahının da veda haccı esnasında nesh edildiğini belirtir.⁴¹⁴

Dubba hantem, müzeffet ve nakir gibi içki kaplarının kullanılmasını yasaklayan hadis⁴¹⁵ aynı babda yer alan ve sarhoşluk veren şeylerin içilmemesi kaydıyla kullanımına izin veren hadisle nesh edildiğini⁴¹⁶, "Müşriklerden hediye kabul etmeyiz" hadisinin⁴¹⁷ de Hz. Peygamber'e diğer meliklerden gönderilenleri kabul etmesi ile nesh edildiğini söyler.⁴¹⁸

Âdeten kötü olan şeyin yasaklanması nesih değildir⁴¹⁹ prensibinden hareketle bazı şeyleri de mensuh saymamaktadır.

Bunlar, Hattâbî'nin mensuh olduğunu kabul ettiğini tesbit ettiğimiz hadislerdir. Ancak nesih hadisesine işaret ettiği hadisler bunlarla sınırlı olmayıp başkalarınınca mensuh kabul edilen ama kendisinin itiraz ya da bu görüşe katılmayıp te'vil ettiği hadisler de vardır.

411. Meâlim, III, 199. Olayların seyri bakımından benzeyen başka hadislerde de Hattâbî nesh der. Bkz. Meâlim, IV, 46, V, 241.
412. Hadisin benzeri Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 314; Abdurrezzak, Musannaf, IV, 179.
413. İ'clâm, I, 481; Meâlim, III, 266. Hz. Peygamber'in bu şekilde orucu tuttuğunu belirten Buhârî, Savm, 22'deki hadisle mensuktur.
414. Meâlim, III, 18.
415. Ebu Davud, Eşribe, 7.
416. Meâlim, V, 273.
417. Ebu Davud, Harac, 35; Tirmizî, Siyer, 23; Ahmed b. Müsned, IV, 162; Beyhakî, Sünen, IX, 216.
418. İ'clâm, I, 550, 658-659. Ancak bu hadisin kaynağı Buhârî, Hibe, 28'deki hadistir. Meâlim, IV, 258'deki şerhinde nesihden bahsetmediği görülmür.
419. İ'clâm, I, 538.

"Tuvalete gittiğinizde önünüzü kibleye dönmeyin..." hadisinin⁴²⁰ mensuh olduğunu öne sürenlerin varlığına işaret eden Hattâbî bu görüşe katılmayarak, nesih olduğu öne sürülen Hz. Peygamber'in Kudüs'e yöneldiği halde abdest bozduğu ile ilgili hadisi⁴²¹, bunun kapalı yer için olduğunu ve önceki hadisin nesh edilmediğini, esasen kapalı yer ile açık arazi arasındaki farktan dolayı Hz. Peygamber'in öyle yaptığını açıklar.⁴²²

"Cenaze yıkayanın gusletmesi gerektiğini bildiren hadise Ebu Davud, mensuh dediği halde⁴²³ Hattâbî bu görüşe katılmamakta, hadisin isnadının zayıflığına da işaret ederek, sahîh olsa bile bu, yıkanan cenazenin üzerinde belki necaset olur da su ile yıkayana sıçrar endişesiyledir, yoksa emir değildir diye te'vil cihetine gitmektedir.⁴²⁴ İstihaza (özürlü) olan kadının her namaz için gusletmesi gerektiğini bildiren hadisin⁴²⁵, "Riba ancak zaman farkından dolayı vardır"⁴²⁶ hadisinin⁴²⁷, ölü hayvan derisinin kullanılması konusundaki hadisin⁴²⁸, secdeye varırken ellerin dizlerden önce konması hususundaki hadisin⁴²⁹, sehiv secdesinin selâmdan önce ya da sonra yapılacağı konusundaki hadisin⁴³⁰, boşanmada üç talâkın bir

420. Buhârî, Vudû, 11; Ebu Davud, Tahâret, 4.

421. Bkz. Ebu Davud, Tahâret, 5.

422. Bkz. İclâm, I, 84; Meâlim, I, 21. Ayrıca bkz. Hâzîmî, İtibar, s. 25-26.

423. Ebu Davud, Cenâiz, 35.

424. Bkz. Meâlim, I, 214, IV, 305-306. Bkz. Koçkuzu, Nasih Mensuh, s. 182-183. O da bunun sabit olmadığı yolunda görüşler naklede.

425. Buhârî, Hayz, 26; Bu hadise Tahâvî mensuh der. Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 103. Bilgi için bkz. 98-107.

426. Buhârî, Buyû, 79.

427. İclâm, I, 538.

428. Meâlim, VI, 67-68 (Bunu nesh ettiği belirtilen hadisin zayıf, ayrıca bu hadis de 'yasağın tabaklanmayan deriyi kapsamayacağını' belirtir).

429. Ebu Davud, Salât, 141. Meâlim, I, 398. Ayrıca bkz. Hâzîmî, a.g.e., s. 54-55; Koçkuzu, a.g.e., s. 215.

430. Meâlim, I, 471. Ayrıca bkz. Koçkuzu, a.g.e., s. 249-250.

boşama yerine geçtiğini bildiren hadis⁴³¹ mensuh olduğunu kabul etmemektedir.

Bunların yanında bazı şahıslarla ilgili hadisleri de nesh diye telakkî edenler bulunmakla beraber Hattâbî, bunlardaki neshi kabul etmez. Bunları sadece şahıslara verilmiş özel ruhsatlar olarak değerlendirir. Meselâ, bayram namazından önce kurban kesilmesinin yasaklamasına rağmen sahabeden biri kurbanını namazdan önce kesmişti. Hz. Peygamber ona kurbanı tekrar kestirmemişti.⁴³² Bu olayı⁴³³, Ramazan'da orucunu bozan ihtiyar ve fakir bir sahabe Hz. Peygamber'in keffaret ödemesi için verdiklerini de ailesine harcaması için izin vermesini de⁴³⁴ bu şahısların özel durumu olarak nitelendirmektedir.⁴³⁵ Aynı şekilde, Hz. Peygamber'in zengin iki şahsa zekât malından verdiğini belirten hadis⁴³⁶ nesh edildiğini söyleyenlere karşılık o, buna katılmayıp onları müellefe-i kulûbdan sayarak hadisi te'vil etmektedir.⁴³⁷

Bunların yanında Hattâbî'nin nesh olup olmadığı hususunda kesin görüş belirtmeden, nesh ihtimalinden söz ettiği halde, neshe gitmeden te'vil ettiği hadisler de vardır. Meselâ, kadınların altın zinet takmalarının azaba sebep olacağını bildiren hadis⁴³⁸ de nesh ihtimalini belirtmek yanında bu hadisi neshe hamletmeden te'vil eder.⁴³⁹ Kezâ Mekke fethi esnasındaki olaylar için de hem neshden bahsederken, hem de te'vile gitmektedir.⁴⁴⁰ Bunun

431. Ebu Davud, Talâk, 10; Meâlim, III, 124-125.

432. Buhârî, İydeyn, 8.

433. İ'clâm, I, 282.

434. Buhârî, Savm, 30.

435. İ'clâm, I, 484; Meâlim, III, 274.

436. Ebu Davud, Zekât, 23.

437. Meâlim, II, 229-230.

438. Ebu Davud, Hatem, 8.

439. Meâlim, VI, 125-127.

440. Meâlim, II, 442. Krş. Koçkuzu, a.g.e., s.271.

başka örnekleri de vardır.⁴⁴¹

Nesih kapsamı içinde Hattâbî, bazan âyetlerin nesh ettiği hadislere de işaret eder. Meselâ, İslâm'ın ilk yıllarında sahur yemek, önceki dinlerde olduğu gibi uygulandı. Bu hükmü Allah, "...Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar yiyin için..."⁴⁴² âyeti ile neshetti⁴⁴³, diyerek hükmü nesh eden âyeti belirtir.

2-Hadislerdeki Fıkhî Hükümleri Belirtmesi

Hattâbî'nin fıkhî hüküm yönünden hadisleri değerlendirmesi tabiatıyla hüküm bildiren hadislerle ilgilidir. Şerh ettiği kaynakların bu konudaki hadislere ağırlık vermesi, şerh muhtevasında fıkhın diğer ilimlere göre, oran itibarıyla daha çok yer tutmasının sebeplerinden sayılabilir. Tabiatıyla Hattâbî'nin müstakil müctehit seviyesinde fıkıh âlimi olmasının etkisi de gözardı edilemez.

Hattâbî, hadislerin ihtiva ettiği fıkhî hükümleri değişik açılardan ele alır. Bunlardan birincisi, genel manada hadisten çıkabilecek fıkhî hükümleri sıralamak şeklindedir. İkincisi, hadise bağlı olarak, varsa sahabe dahil, bazı müctehit imamların ve özellikle Hanefî, Şâfiî, Mâlikî mezhepleri ile Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini nakletmesi, üçüncüsü de kendi görüşlerinin açıklanması olarak üç ana başlıkta toplanabilir.

a-Genel Açıklamalar

Hattâbî, hadislerdeki fıkhî hükümleri belirtirken

441. Bkz. Meâlim, I,200; İ lâm, I,178-179,181.

442. Bakara Suresi, 2/187.

443. Meâlim, III,229. "Ehli kitap iftardan sonra uyursa, vaktinden önce uyansa bile uyanınca bir şey yemeleri helâl değildi. Bu ilk zamanlar, müslümanlar için de böyle idi.

çoğu zaman öncelikle hadislerdeki hükmün sebebini açıklar ve hangi hükümleri ihtiva ettiğini belirtir. Vermek istediği diğer bilgilere bundan sonra geçer. Bazan bu sistemin sıra itibariyle yerlerini değiştirdiği de görülür.

Bu çerçevede gerekiyorsa, hadisteki hükümlerin gâyesini belirtir. Meselâ, Hz. Peygamber, "Meyveler olgunlaşınca kadar satışını yasakladı" hadisinde⁴⁴⁴ fikhî hükümleri ve mezhep görüşlerini nakletmeden önce nehyin sebebi ve gayesi hakkında özetle şu açıklamayı yapar: "Meyveler olgunlaştığı zaman hastalanma oranı daha az, olgunlaşmadan önce herhangi bir âfatla zarar görme ihtimali daha yüksektir. Bu nedenle Hz. Peygamber, satıcıyı iki sebepten men etmiş olabilir: Birincisi, olgunlaşan meyvenin kıymeti artıp daha çok kâr edeceğinden ihtiyâ-tendir. Çünkü daha önce satması halinde yeteri kadar para alamayacaktır. Bu, malı zâyî etmektir. İkincisi, alıcı olan din kardeşinin bu maldan zarar görmesi halinde satıcı açısından bunun doğru olmayacağı, sanki aldığı karşılıkla bâtil yoldan kardeşinin malını yemeye benzeyeceğindedir. Müşteriyi men etmesine gelince; herhangi bir şekilde aldığı malın zarar görmesi halinde kendi malının gitmesini önlemek içindir"⁴⁴⁵

Gerekli gördüğü hallerde hükmün mahiyetini de tanıtır. "Ganimet mallarından aşırana el kesme cezası yoktur ..." ve "Haine el kesme cezası yoktur" hadislerinin⁴⁴⁶ mahiyetini ve el kesme cezasının uygulandığı hırsızlık

444. Buhârî, Buyû, 85; Ebu Davud, Buyû, 23.

445. Meâlim, V, 40; İclâm, I, 543. Kezâ, "Şehirlinin pazarda köylünün malını satmaya aracılık etmesini yasakladığı" hadisinde önce sebeplerini açıklar. Bkz. İclâm, I, 525-526. Hadis için bkz. Buhârî, Buyû, 58. Kezâ aynı türden açıklamalar için bkz. İclâm, I, 476; Meâlim, I, 143-144, 210-212, II, 237-239 vs.

446. Ebu Davud, Hudud, 13.

suçuyla farkını belirterek şöyle der: "Allah, kesme cezasını hırsız için koydu. Hırsızlık sadece korunan bir malı sahibinden gizli olarak almaktır. Gasb ise koruma altına alınmayan malı almaktır".⁴⁴⁷

"Sizden biriniz uykudan uyandığı zaman, abdest suyuna sokmadan önce elini yıkasın; çünkü o, elinin nerede gecelediğini bilemez" hadisindeki⁴⁴⁸ hükümleri belirtmeden önce şu açıklamaya yer verir: "Abdest alacağı suya elini sokmadan önce yıkamasını emretmesi genel âdab cinsindedir ve müstahaptır. Yoksa vücub ifade eden kesin emir değildir. Bundan dolayı onu şüphe ile beraber zikretmiştir. Şüphe ile beraber zikredilen emir vücub ifade etmez. Suda aslolan temizliktir. İnsan bedeni de aynı şekilde temiz hükmündedir. Temizlik yakînen sâbit olunca, şüpheye dayanan bir emir onu ortadan kaldırmaz..."⁴⁴⁹

Bu açıklamalarla Hattâbî, okuyucuyu hadisteki hükmü daha kolay ve etraflıca anlamaya hazırlamaktadır. Böylece hadisten sonra bu açıklamayı okuyan kişi hükmü kafasında şekillendirme ve diğer hükümlerle karşılaştırarak düşünme imkânı elde etmiş olmaktadır.

Hattâbî, fikhî hükümleri açıklamaya bu izahlardan sonra geçer. Kendisi tek sistem takip etmese de, çoğunlukla kullandığı ve öncelik durumu olduğu için genel nitelikli hükümleri zikredelim. Hattâbî, hükümden önce bazan açıklayıcı bilgi de verir. Meselâ, "Sizden biriniz durgun suya bevl yapıp da sonra onunla yıkanmasın" hadisinde⁴⁵⁰;

I-Bu hadiste, kullanılmış su ile abdest almanın caiz olmadığına,

II-Akar suyun hükmünün durgun suyun hilâfına olduğuna delil vardır. Hükümlerini belirttikten sonra, zikrettiği

447. Meâlim, VI, 224.

448. Buhârî, Vudû, 26; Ebu Davud, Tahâret, 49.

449. İcâm, I, 92-93. Açıklama için bkz. Meâlim, I, 89.

450. Ebu Davud, Tahâret, 36.

ikinci hüküm için şu açıklamayı yapar: "Çünkü bir şey özel vasıfları ile zikredilirse bu vasfı taşımayanların hükmü onun hilâfına olur"⁴⁵¹.

Köpeğin yaladığı kabın yedi defa yıkanmakla temizleneceğini belirten hadis⁴⁵² genel hükmü olarak şunu belirtir: "Bu hadiste köpeğin aslen necis olduğuna delil vardır. Böyle olmasaydı, yaladığı kabı yıkamanın bir manası kalmazdı"⁴⁵³.

Yukarıdaki misallerde görüldüğü gibi, hadisın muhtevasına göre bir ya da birkaç hükmü birden belirtir. Ayrıca fikhî muhtevası daha geniş olan hadislerde ne kadar çok hüküm ve kural tesbit edebilmişse hepsini peşpeşe sıralar. Meselâ, Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında Hz. Ebu Bekir namaz kıldırırken Hz. Peygamber'in mescide gelişi ve Ebu Bekir'in imamlıktan çekilmesi esnasında geçen olaylar ve konuşmalarla ilgili hadis⁴⁵⁴ için; "bu hadiste ilim ve edebden pek çok şey vardır" dedikten sonra özetle şunları zikreder:

I-Sahabe, vakti gelince Hz. Peygamber'i bekleyerek namazı geciktirmemiş, Peygamber de onların bu hareketini kınamamıştır.

II-Namazın bir kısmını bir imam, kalanını başka bir imamla kılmak caizdir.

III-Kendisinden önce namaza başlamış cemaate imam olmak caizdir.

IV-Bir adamın, namazın bir kısmını imam, bir kısmını da cemaat olarak kılması caizdir.

V-Bir kişinin kibleye arkasını dönmeden geri çekilmesi namazı bozamaz.

VI-Namaz kılan kişinin öne ya da arkaya bir iki adım gitmesi gibi az amel namazı ifsad etmez.

VII-Namazda hatırlatmak için erkekler tesbih eder,

451. Meâlim, I,75.

452. Ebu Davud, Tahâret,37.

453. Meâlim, I,76. Başka misaller için bkz. Meâlim, I,78.

454. Buhârî, Sehiy,9; Ebu Davud, Salât,173.

kadınlar da el çırparlar.

VIII-Hz. Peygamber'in ümmetinin arkasında namaz kılması caizdir.

IX-Hz. Ebu Bekir'in faziletine ve Hz. Peygamber'in onu takdimine işaret vardır.

X-Namazda dua ve hamd etmek, o anda olan bir nime-
te şükür için elleri kaldırmak namazı bozamaz.

XI-Hz. Peygamber'in Ebu Bekir'e namaza devam etme-
sini işaret etmesi, ona bir ikram idi. Yoksa emir değil-
dir. Emir olsa idi, muhalefeti caiz olmazdı.

XII-Ebu Bekir (r.a.)'in "Ebu Kuhafe oğlunun Allah'-
ın Rasûlü'nün önünde namaz kıldırması yakışık almaz" de-
mesi iki şeyle te'vil edilebilir:

(a)Tevazu ve kendini küçük görmeden dolayı,

(b)Hz. Peygamber'in hayatında vahiy gelerek namaz-
da her an değişiklik olabilir düşüncesi ile⁴⁵⁵ Hz. Ebu
Bekir imamlıktan geri çekilmiştir.

Aynı şekilde Hz. Peygamber'in, Muaz b. Cebel'i Ye-
men'e görevli gönderirken yaptığı tavsiyeleri içeren "On-
ları Allah'tan başka ilâh olmadığı ve benim Allah'ın el-
çisi olduğumu tasdike çağır. Bunu kabul ederlerse, Allah'-
ın gece ve gündüz bir günde beş vakit namazı, mallarından
zekâtı farz kıldığını...onlara bildir" hadisi⁴⁵⁶ ile ilgi-
li olarak da mezhep ve fukahanın görüşlerine geçmeden ön-
ce, kendisi hadisten çıkan hükümleri ana başlıkları ile
şu şekilde sıralar:

I-Bu hadis, dinin farzlarını sıraya koymuştur: Ke-
lime-i Tevhîd, namaz, zekât,...vs.

II-Zekâtın farz olması mala bağlıdır.

III-Bir beldenin zekâtı o bölgede dağıtılır, başka
yerlere çıkarılmaz.

455. İ'câm, I,314-315; Meâlim, I,442-443.(Açıkla-
malar İ'câm'dan alındı).

456. Buhârî, Zekât,1.

IV-Çocuk fakir olunca zekât alması caiz olduğu gibi, zengin olunca da malından zekât gerekir.

V-Müslümandan başkasına zekât verilmez.

VI-Zekât verilen kişi zekât aldığı gün zengin ise iadesi gerekir.

VII-Borçlarını çıktıktan sonra, kalan malı nisabı doldurmayan borçlunun zekât vermesi gerekmez.⁴⁵⁷

Hattâbî'nin bu nitelikteki açıklamaları onun, önemli bir prensibi halinde olduğundan misalleri çoğaltmak mümkündür.⁴⁵⁸ Hattâbî'nin bu açıklamalarında takip ettiği sıra bağlayıcı olmayıp bazan da yer değiştirmektedir.⁴⁵⁹

b-Mezhep Görüşlerini Zikretmesi

Çeşitli vesilelerle belirtildiği gibi Hattâbî, Şâfiî mezhebine bağlılığı ile tanınmakla birlikte kendisi de müctehittir. Aynı zamanda hocaları arasında sadece Şâfiî mezhebini değil, diğer fikhî ekolleri benimseyen âlimler de bulunmaktadır. İhtimal ki, Hattâbî'nin fikhî bilgisinin zenginliğinde olduğu kadar mezhep taassubuna düşmemesinde de bu husus etkili olmuştur. Bunun yansımasını Hattâbî'nin şerhlerinde görmek mümkündür. Çünkü o, şerhlerindeki fikhî muhtevayı sadece Şâfiî mezhebinin görüşleri ile sınırlamayıp diğer fakihlerin ve mezhep imamlarının ictihatlarını da eserlerine almaktadır. Bu özelliği ile Hattâbî'nin şerhleri, her mezhebe mensup kişilerin istifade edebileceği bir muhtevaya sahiptir.

457. İc'lâm, I, 354.

458. Bunları örnek almak bakımından ayrıca bkz. İc'lâm, I, 82, 122, 128, 170, 186, 460, 461, 462, 568, 508, 512, 514, 527, 529, 566, 577, 578, 626, 675, 676, vs.; Meâlim, I, 27, 29, III, 3, IV, 142, 156-157, VI, 299, 314, 316, 369, VII, 264, .

459. Meâlim, I, 89-90. Burada hadisten çıkan hükümleri mezhep görüşlerinden sonra açıklar.

O, mümkün olduğu kadar mevcut farklı görüşleri belirtme gayreti içindedir. Ümmü Seleme'den nakledilen, "Hz. Peygamber zamanında, doğum yapan kadınlar, doğumdan itibaren kırk gün ya da kırk gece beklerlerdi..." hadisinde⁴⁶⁰ şu açıklamayı yapar: "Fıkıhçıların çoğunluğuna göre nifas kırk gündür. Ömer b. Hattab, İbn Abbas ve E-nes b. Mâlik'in bu görüşte oldukları rivayet edildi. Ashab-ı Rey, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye'nin görüşü de budur. Ebu Ubeyd, 'Müslümanların çoğu bu görüştedir' dedi. Şa'bi ve Atâ'nın, nifası iki aya kadar uzattıkları rivayet edildi. Şâfiî de bu görüştedir. Mâlik de, önce bu görüşü benimsemiş sonra vazgeçmiştir. Nifasın alt sınırına gelince; Şâfiî'ye göre alt sınır yoktur. Mâlik ve Evzâî de böyle demiş, Muhammed b. Hasan da buna meyletmiştir. Ebu Hanife'ye gelince o, nifasın alt sınırı yirmi beş gün, İmam Ebu Yusuf da on bir gün demiştir.."⁴⁶¹

Aynı şekilde Hz. Aişe'nin naklettiği, "Bir gün Hz. Peygamber yanıma geldiğinde elimde bulunan gümüşten yapılmış büyük yüzükleri görünce, 'Ey Aişe! Bunlar nedir?' diye sordu. Ben de, 'Senin yanında süsleneyim diye yaptım ey Allah'ın Rasûlü!' dedim. Bunun üzerine 'zekâtını verdin mi?' diye sordu..." hadisinde⁴⁶² Hattâbî, mezhep ve fukaha görüşlerini şöyle açıklar: "İnsanlar süs için takılan mücevherlerden zekât gerekip gerekmediği hususunda 'farklı görüşlere sahiptirler', Ömer b. Hattab, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Amr ve İbn Abbas'ın zekât gerekir görüşünde oldukları rivayet edildi. İbnü'l-Müseyyeh, Saîd b. Cübeyr, Atâ, İbn Sîrîn, Câbir b. Zeyd, Mücahid ve Zührî'nin görüşü de budur. Sevrî ve Ashab-ı Rey de bunu benimsediler. İbn Ömer, Câbir b. Abdilleh ve Aişe ile Kasım b. Muhammed ve Şa'bî'nin bunlardan zekât

460. Ebu Davud, Tahâret, 121.

461. Meâlim, I, 195-196.

462. Ebu Davud, Zekât, 3.

gerekmez görüşünde oldukları rivayet edildi. Malik b. Enes. Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahuye ve Şâfiî de bu görüşü benimsediler..."⁴⁶³

Bu misallerde görüldüğü gibi Hattâbî, önce hükmü zikretmekte, ondan sonra da o hükmü kabul eden mezhep ve fakihlerin isimlerini sahabeden başlayarak kronolojik olarak sıralamaktadır. Böylece, daha kısa bir ifade ile daha çok müctehidin görüşünü nakletme imkânı doğmaktadır. Hattâbî, bazan da sadece mezhep imamlarının görüşlerini vermekle yetinir. Hz. Peygamber, abdest alacakken mestlerini çıkarmaya çalışan sahabiye, "Onları bırak, çünkü onları iki ayağında temiz iken giydim" buyurarak üzerine mesh ettiği hadiste⁴⁶⁴ Hattâbî'nin yaptığı açıklama ve mezhep görüşlerini veriş şekli de aynıdır. O şöyle der: "Hadiste geçen, 'Onları iki ayağında temiz iken giydim' ifadesi, meshin ancak tam abdestli iken giyildiğinde câiz olacağının delilidir. Önce bir ayağını yıkar, mesti giyer, sonra diğer ayağını yıkar, mesti giyerse câiz olmaz. Çünkü mestler giyilmeden önce her iki ayağının da temiz olması mestin cevazı için şarttır. Şarta bağlı bir hüküm ancak şartın yerine gelmesi ile sahih olur. Mâlik, Şâfiî, Ahmed ve İshak'ın görüşü de böyledir"⁴⁶⁵

Fıkıh meselelerinde sahabe ve tâbiînün müctehitlerinin görüşleri ile mezhep imamları ve diğer müctehitlerin ictihatlarını nakleden Hattâbî'nin bu gruptan bilgilerin oranında iki şerhi arasında dikkati çekecek ölçüde fark olduğu müşahede edilmektedir. Şöyle ki, önce yazdığı Ebu Davud şerhinde bu konuya ağırlık veren⁴⁶⁶ Hattâbî, Buhârî şerhinde buna daha az yer vermektedir.

463. Meâlim, II,176.

464. Ebu Davud, Tahâret,59.

465. Meâlim, I,114.

466. Bu hususun başka bazı örnekleri için bkz. Meâlim, I,131-133,389, II,199-200,234-235,287, III,4,33-35,37, IV,180,249.

Bu durum, Buhârî şerhinde fikhî meseleleri açıklamaz manasında değildir, ama fikhî hükümleri açıklarken Meâlim'de yaptığı gibi farklı görüşleri ismen zikrederek nakletmeye daha az yer ayırmaktadır. Şöyle ki, herhangi bir hadisin ihtiva ettiği hükümle ilgili ihtilâfları sıralarken, ya Meâlim'de yaptığı gibi isimleri sıralamaktan vazgeçmiş ya da hükmü açıkladıktan sonra buna uymayanları belirtmekle yetinmiştir. Böyle yapmasının sebebi, şerhlerini bir bütünlük içerisinde düşünüp her birini kifâyet miktarı bilgi ile sınırlı tutmak gayreti olsa gerekir.

Meselâ, "Biriniz uykudan kalktığı zaman elini üç defa yıkamadan su kabına sokmasın" hadisinin⁴⁶⁷ şerhini, Meâlim'de mezhep görüşlerini isim zikrederek açık bir şekilde nakletmesine karşılık⁴⁶⁸ Buhârî şerhinde bunu daha kapalı bir şekilde, mezhep ve müctehitlerin isimlerini zikretmeden geçmektedir.⁴⁶⁹

c-Kendi Görüşlerini Belirtmesi

Hattâbî'nin şerhlerinde mezhep görüşlerine yer vermesi, sadece nakilcilikten ibaret değildir. Kendi anlayışı ve kabul ettiği görüş istikametinde meseleyi arz etmekte, daha sonra mezhep görüşlerini nakletmektedir. Hattâbî kendi görüşlerini iki ayrı yerde zikreder. Birincisi, mezhep görüşlerini vermeden, ikincisi de mezhep ihtilâflarını zikredip tenkitlerini belirttikten sonradır.

Mestler üzerine mesh müddeti ile ilgili hadislerin birinde Hz. Peygamber'e sorulan "bir gün mü, iki gün mü, üç gün mü" sorularına O, "evet" cevabını vererek devamın-

467. Buhârî, Vudû, 26; Ebu Davud, Tahâret, 49.

468. Bkz. Meâlim, I, 89-90.

469. Bkz. İclâm, I, 92-93.

da, "dilediğin kadar" ifadesi yer almaktadır.⁴⁷⁰ Bu hadisin hükümlerini açıklamak için Hattâbî şu ifadeleri kullanır: "Zaman sınırında esas olan mukîm için bir gün ve bir gece, misafir için üç gün, üç gecedir. Fukahânın büyük çoğunluğunun görüşü de budur. Ancak İmam Mâlik, bu hadisin zâhirine bakarak zaman kaydı olmaksızın mesh eder, dedi". Hattâbî, bunu belirttiikten sonra görüşünü destekleyen diğer delilleri zikrederek önceki söylediğini te'kîd ve bu hadisi te'vil eder.⁴⁷¹ Bu hadiste olduğu gibi kendi kanaatini önceden belirttiği daha pek çok hadis vardır.⁴⁷² Meselâ, "Kim bir kadına mehir olarak iki avuç dolusu kavut ya da hurma verirse, o ona helâl olur" hadisinde⁴⁷³ kendi görüşünü şu şekilde ortaya koyar: "Bu hadis, mehrin alt sınırının belli bir şey ile tayin edilmediğinin ve miktarın ancak nikahlanan iki tarafın kabul edeceği meblağ olduğunun delilidir. Ama bu konuda fıkıh âlimleri ihtilâf etmişlerdir. Süfyan, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahuye, mehrin en azında bir sınır yoktur. Alt sınır tarafların anlaştığı noktadır, dediler. Said b. Müseyyeb, şayet erkek, kadına kavutu mehir olarak verirse helâl olur dedi. İmam Mâlik dinarın dörtte biri, ashab-ı rey de on dirhem dediler".⁴⁷⁴

Kendi kanaatini bu şekilde başta belirttiği yerlerde çoğunlukla diğer görüşleri tenkit etmez. Bununla beraber, bazan da açıklamaya doğrudan bir mezhebi ya da müctehidi tenkit ederek başlamakta, kendi kanaatini daha sonra belirtmektedir. Meselâ, "Hz. Peygamber, sağ elle istincayı men etti..." hadisinde⁴⁷⁵ fikhî açıklamalara şöyle başlar: "Âlimlerin çoğuna göre sağ elle istincanın nehyedilmesi te'dib ve tenzih içindir...Zâhirîlerin bir

470. Ebu Davud, Tahâret, 62.

471. Bkz. Meâlim, I, 118-119.

472. Benzeri için bkz. Meâlim, I, 250-251, 260-261.

473. Ebu Davud, Nikah, 30.

474. Meâlim, III, 47-48. Ayrıca bkz., III, 93, 134, 138.

475. Ebu Davud, Tahâret, 4.

kısmı, kemik ya da hayvan dışkısı ile caiz olmadığı gibi sağ elle istinca caiz olmaz dediler. 'Aynı hadiste nehiy, iki şeyi kapsıyorsa ve bunlardan biri tahrim ifade ediyorsa, diğeri de aynıdır' prensibinden hareketle bu hükme vardılar"⁴⁷⁶ dedikten sonra onların bu görüşünü tenkit ederek, önce kendi kanaatini, sonra da diğer mezheplerin görüşlerini nakleder.

Kezâ İbn Abbas'ın rivayet ettiği, Hz. Ali'nin, Râsûlullah'ın abdestini tarif sadedinde, ayaklarında nalınlar olduğu halde üzerine mesh yaptığı hadisle⁴⁷⁷ ilgili olarak, bu bölümün hükmünü açıklarken şöyle der: "Ayaklarına mesh etmesi meselesine gelince, Râfizîler ve onların yolundan gidenler, müslümanların çoğunluğunun görüşüne aykırı olarak çıplak, ayaklara meshin mübah olduğu hususunda bu hadisi delil aldılar. Kezâ Cubbâî gibi bazı kelâmcılar da bunu delil alarak ayakların meshi ile yıkanması arasında kişinin muhayyer olduğunu öne sürdüler. Muhammed b. Cerîr'in de, *...واسموا برؤوسكم وأرجلكم إلى الكعبين* 'Başınızı mesh edin ve ayaklarınızı yıkayın'⁴⁷⁸ âyeti ile ihticac ederek bu kanaatte olduğu rivayet edildi. Bu yanlış bir te'vildir; çünkü atıf bazan yakın lafza, bazan da yakın manaya yapılır... Kaldı ki, Hz. Ali'nin ayaklarına mesh ettiğini bildiren yukarıdaki hadis de tenkit edilmiştir"⁴⁷⁹.

Bazan da kendi kanaatini önceden belirtmekle beraber ictihadını, uygun bulmadığı mezhebi tenkit ve kendi görüşünü pekiştirmek için, sonunda te'kiden açıklama yapar. Meselâ, Rasulullah'ın, Hz. Aişe'nin elinde yüzükleri

476. Meâlim, I,16-17. Zâhirîleri tenkit ettiği başka yerler için bkz. Meâlim, V,3, VI,274, I, 89-90.

477. Ebu Davud, Tahâret,50.

478. Mâide Sûresi, 5/6. Ayete manayı "başınızı ve ayaklarınızı mesh edin" şeklinde vermektedirler.

479. Meâlim, I,93-94. Râfizîleri tenkit ettiği diğer yerler için bkz. Meâlim, I,161-162, III,212.

görünce, "Onların zekâtını verdin mi?" diye sorduğu hadisle⁴⁸⁰ ilgili olarak, öncelikle kendi görüşünü şöyle ifade eder: "Ben derim ki, genel olarak yüzükler zekât gerekecek nisaba ulaşmazlar. Buradaki mânâ, yanında bulunan diğer zinetlerle birleştiği zaman, onun zekâtını verirsin demektir". Hattâbî'nin bu ifadesinde, zinet eşyasından zekât gerektiği görüşünde olduğu kesindir. Ancak o bu konuda, gerekir ya da gerekmez diyenlerin sahabe dahil isimlerini de saydıktan sonra, Şâfiî'nin de içinde bulunduğu, gerekmez diyenlerin görüşlerini tenkit ve kendi kanaatini pekiştirmek sadedinde şu ifadeyi kullanır:

"Ben derim ki, kitabın zâhiri, zekât gerekir diyenlerin görüşüne şahittir. Hadis de onu teyid eder. Zekâtı iskat edenler reye bakmaktadırlar. Eserden de bazı deliller vardır, ama ihtiyat zekâtın verilmesidir".⁴⁸¹

Hattâbî'nin mezhep tenkidi ya da tercihi konusunda herhangi bir mezhebin doğrudan etkisinde kalarak bu sınırlar içerisinde tenkit yaptığını iddia etmek doğru olmaz gibi gözükmektedir. Şüphesiz tercih ettiği görüşlerde Şâfiî'ye çoğu kez daha yakın olduğu gözden kaçmamaktadır. Ama hadise uymadığını tesbit ettiği hükümlerde Şâfiî'yi de tenkit etmekte, onun hilâfına bir görüşü benimsemektedir. Nitekim yukarıdaki meselede de böyle olmuştur.

Bunun yanında Hattâbî, mezhep ya da âlimlerden birinin görüşünü tenkit ederken gerekçesini de zikretmektedir. Bu, istinbat usûlünde olduğu gibi, bazan hükme esas teşkil eden hadisin sıhhatinde de olabilmektedir.⁴⁸²

480. Ebu Davud, Zekât, 3.

481. Meâlim, II, 176. Aynı sistemde yaptığı açıklamalara diğer misaller için bkz. Meâlim, II, 33, 404-405, III, 24, IV, 327.

482. Bkz. Meâlim, II, 276-278. Başka tenkitlerine misal olarak bkz. Meâlim, II, 291. Şâfiî dışındaki başka tercihleri ve bazı tenkitlerine örnek için bkz. Meâlim, I, 219, V, 12-15.

Hayber yılında geçtiği zikredilen bir olayda, muhtelif boncukla süslenerek imal edilen bir gerdanlığın satışında Hz. Peygamber, bunların birbirinden ayrılarak değer biçilip satılmasını ister.⁴⁸³

Bu hadis ile ilgili görüşünü Hattâbî şu şekilde açıklar: "Bu hadiste, altınlardan birinde altın dışında herhangi bir şey bulunursa altının altınla satışı yasaklanmıştır". Kanaatini bu şekilde ortaya koyduktan sonra diğer âlimlerin görüşlerini de ismen zikreder. Ebu Hanife'nin; "Karşılık olarak verilen, satın alınan (işlenmiş ve fazla süslü) şeydeki altından daha çok ise caiz, dengi ya da ondan daha az ise caiz değildir" dediğini belirtir. Hammad b. Seleme'nin de, "Şartsız olarak bu alışverişte mahzur yoktur" sözünü nakledip hadise ve ulemanın çoğuna muhalif olduğundan reddeder. Ebu Hanife'nin ictihadını tekrar değerlendirmeye alarak şöyle der: "Ebu Hanife'nin ictihadına gelince, o, bu hükme kıyas yoluyla vardı. Çünkü o, altını altınla eşitledi, ücretin fazlasını da satılan malın değeri yerine koydu. Fakat sünnet, bu kıyasa manidir..."⁴⁸⁴

Başka mezhepleri tenkit eden, bazan mezheplerden herhangi birinin ictihadını açıkça benimseyen Hattâbî, kendi ictihadında bazan ısrarlı davranarak "doğrusu benim dediğimdir" gibi ifadeler de kullanır.⁴⁸⁵

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Hattâbî'nin şerh muhtevasında fikhî meseleler ve hadisleri ahkâm yönünden değerlendirme durumu önemli bir yer tutmaktadır. Zira bu konu Hattâbî'nin hadisleri şerh gayelerinden birini teşkil etmektedir. Bu konuda Hattâbî'nin özelliği, fikhî meseleleri sadece mezhep görüşü istikametinde

483. Bkz. Ebu Davud, Buyû, 13.

484. Bkz. Meâlim, V, 23-24. Hattâbî'nin Ebu Hanife'yi tenkitlerine misal için bkz. Meâlim, V, 163, 266-267, 93-95, VI, 267-268, 219-221 vs.

485. Bkz. Meâlim, V, 26.

değil, kendi dirayetini ön plana çıkararak meseleleri ele almasıdır.

3-Hadislerdeki İtikada Ait Meseleleri Açıklaması

Hattâbî'nin şerhlerinde muhtevayı teşkil eden konulardan biri de itikâdî meselelerde yaptığı açıklamalardır. Bu izahların fikhî meselelerdeki değerlendirmelerden farkı, mezhep görüşlerine o ağırlıkta yer ayırmaması olarak müşahede edilmektedir. Ancak bu, mezhep görüşlerine hiç yer vermediği anlamına gelmez. Ehl-i sünnet itikadına uymayan görüşlerinden dolayı Hâricîler'i ve Kaderiye'yi tenkit etmekte, Mutezile mezhebine mensup olduğu bilinen bazı şahısları ismen zikrederek onlara ağır tenkit yöneltmektedir.⁴⁸⁶

Hattâbî, hadislerdeki bazı itikâdî meseleleri açıklarken, özellikle hadis ve hadis âlimlerine yapılan saldırılara cevap verme gayreti içindedir. Bunun yanında onun itikâdî meselelerdeki izahlarda asıl gayesi, özellikle hadisin muhtevasını tam anlayamayan, dolayısıyla hadise saldıranların boy hedefi durumunda kalan hadis talebelerini bilgilendirmek, selef itikad ve anlayışını, başka fikir ve cereyanlara karşı korumaya çalışmaktadır. Bu gaye doğrultusunda Hattâbî'nin açıklamaları imkân ölçüsünde sade, cedelden uzak, kendisinin de belirttiği gibi selefiyye anlayışı istikametindedir. Ancak içinde bulunduğu zaman ve şartların zorlamasıyla bazı noktalarda çemberi biraz daha genişletmiş, bunu da gerekçeleri ile birlikte şerhlerine yansıtmıştır. Bu noktadan bakılınca, itikâdî hükümler açısından Hattâbî'nin şerh muhtevasında mezhep faktörü gözardı edilemez.⁴⁸⁷ Ancak kendisi de

486. Bkz. İcâm, I,48,73, II,892; Meâlim, VII,57.

487. Bkz. Meâlim, VII,122; İcâm, I,303-304.

haberî sıfatlardan bazılarını te'vil etmektedir.⁴⁸⁸ Bu durum, onun selef ekolüne bağlı olmadığını göstermez. Çünkü o, te'vil ettiği haberî sıfatları yine selef akîdesi çerçevesinden çıkmadan selef itikadî temelleri üzerine bina ederek yapmaktadır.

a-İtikâdî Hükümleri Açıklamada Mezhep Faktörü

Hattâbî, fıkıhla ilgili hükümleri açıklarken daha serbest, daha bağımsız bir tavır sergilemekte, okuyucuya kendi kendine düşünmek ve bulmak hususunda sanki ipuçları vermek ister gibi bir gayreti olduğu hissedilmektedir. Ancak itikâdî konularda bu kadar rahat ve alternatifleri nakledip sonucu okuyucuya bırakan bir tutum izlediği söylenemez. Hattâbî'nin bu tutumunda, konunun kendine has özelliklerinin bulunması birinci derecede etkili olsa gerekir.

O, konuyu dinî naslar çerçevesinde ele alarak sonuçta gitmekte ve hadisleri selef itikadî doğrultusunda değerlendirmeye tâbi tutmaktadır. Selef anlayışına uymayan görüşleri tenkit etmesi de, itikâdî yönden hadisleri değerlendirmesinin muhteva özelliklerindedir.

"Her gece, gecenin üçte biri kaldığında Rabbimiz dünya semâna iner..." hadisinde⁴⁸⁹ yaptığı açıklaması ve yapılan te'villeri tenkit etmesi bunu gösterir. O özetle şöyle der: "Selef âlimlerinin ve fıkıh imamlarının mezhebi, bu tür hadisleri zâhiri üzere bırakmak, başka manalarını araştırmamak ve ihtimal ki, bu meseleyi anlamakta ilimlerinin yetersiz kalacağını bildiklerinden bunları te'vil etmemektir. Ben derim ki, bu husus, zahirine iman edip batınını araştırmamamız gereken ilimlerdendir.

488. Bu konu hakkında yaptığımız açıklamalar daha önceki konularda işlenmişti.

489. Buhârî, Teheccüd, 14; Ebu Davud, Sünnet, 17.

Bunlar Yüce Allah'ın 'Sana kitabı indiren O'dur. Onda kitabın temeli olan kesin anlamlı (muhkem) ayetler vardır. Diğerleri de çeşitli anlamlı (müteşabihler)dir..' ⁴⁹⁰ buyurduğu gruba girerler. Muhkem; kendisinde ilm-i hakikî bulunan ve amel edilen ayetlerdir. Müteşâbih ise, kendisinin zahirinden edinilen bilgi ve iman edilen ve batını Allah'a havale edilen ayetlerdir. 'Oysa onların yorumunu ancak Allah bilir' kavlinin manası budur. İlimde belli bir kapasiteye ulaşanlara yakışan, '...O'na inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' demeleridir. Kur'ân'da bu yönde nâzil olan, 'Onlar, bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) ⁴⁹¹ ve meleklerinin tepelerine inip işin bitmesini mi bekliyorlar? Bütün işler Allah'a dönecektir' ⁴⁹² ve 'Melekler saf saf dizilip Rabbinin buyruğu gelince...' ⁴⁹³ ayetlerinde de selef ulemasının görüşü daha önce belirttiğimiz gibidir".

Bu açıklamaların akabinde Hattâbî, hadisteki nüzûl meselesine tekrar dönerek şöyle der: "Hadis ve rical bilgisi konusunda kendisine başvurulana, hadis âlimlerinin şeyhi durumunda olan bir zat ⁴⁹⁴ nüzûl hadisini rivayet edip te'vil ederken selefin bu yolundan ayrıldı ve şöyle dedi: Şayet biri, Allah semaya nasıl iner, derse ona denilir ki, 'dilediği gibi iner'; şayet inerken hareket eder mi, etmez mi, derse, denilir ki, 'dilerse hareket eder, dilemezse etmez'. Ben derim ki, bu büyük bir hatadır. Çünkü Allah hareketle vasıflandırılmaz. Zira hareket ve sükun bir mahalde meydana gelir ve ancak sükun ile

490. Âl-i İmrân, 3/7.

491. Hattâbî, burada "azab" te'viline gitmeden ayeti sadece lafza bağımlı olarak almaktadır.

492. Bakara Sûresi, 2/210.

493. Fecr Sûresi, 89/22. "Rabbin gelince"yi de aynı şekilde zahiri manaya bıraktığı anlaşılıyor.

494. Bundan Abdullah ibnu'l-Mübarek'i kastettiği Buhârî şerhinde daha açık görülmektedir. Ekz. İ'lâm, I,304.

vasıflandırılması caiz olan için hareketle vasıflandırılmak caiz olur. Kaldı ki, bunların ikisi de sonradan yaratılanların vasfı ve sonradan meydana gelen arazlardandır. Allah bunların ikisinden de uzaktır. Çünkü...O'nun benzeri hiçbir şey yoktur...⁴⁹⁵ Şayet bu şeyh (Allah onu affetsin), Selef-i Sâlihîn'in yolu üzere kalsa ve kendisine gerekmeyen şeylerin içine girmese idi, ondan böyle bir hata sâdır olmayacaktı. Bu hususu, bu tür şeyler söylemekten sakınılsın, diye zikrettim. Çünkü bunlar hayır meyve vermez ve olgunluk da ifade etmez".⁴⁹⁶

Bu misalde görüldüğü gibi Hattâbî, meseleyi selefin itikad anlayışı esasına dayandırmakta ve selefin anlayışını mihenk taşı kabul etmektedir. Aynı zamanda, açıklamalarını bu istikamette yaparak okuyucuyu yönlendirmektedir.

Bu prensibi kabul ettiğinin başka misallerini zikretmek de mümkündür. Meselâ, Hz. Ömer'in Haceru'l-Esved için söylediği, "Biliyorum ki, sen bir taşsın. Hz. Peygamber'in öptüğünü görmeseydim seni öpmezdim" sözünü⁴⁹⁷ de müteşabihin manalarını araştırmak yerine ona olduğu gibi inanıp teslim olmanın gereği hususunda delil kabul etmektedir.⁴⁹⁸

"Müşrik çocuklarının durumu ve kader meselelerine dalmadıkça bu ümmetin hali emniyet altındadır" hadisini⁴⁹⁹ de aynı anlayıştan dolayı "Müşrik çocuklarının ahiretteki durumunu münakaşa ve kaderi inkâr etmedikçe" şeklinde te'vil etmektedir.⁵⁰⁰

495. Şûrâ Sûresi, 42/11.

496. Meâlim, VII,121-127; I lâm, I,303-304.

497. Buhârî, Hac,50.

498. Bkz. İclâm, I,436-437.

499. Hakim, Müstedrek, I,33; Heysemî, Zevâid, VII, 202. Bu kaynakta cümle "kader ve çocuklar hakkında konuşmadıkları sürece" şeklindedir.

500. Ğarîb, II,465.

Hattâbî, zaruretine inandığı ölçüde itikada taalluk eden hadisleri açıklamakta, ancak bu hususta okuyucunun zihnini karıştıracak teferruatı ve münakaşa açmaktan kaçınmaktadır. Yine de selef inancını savunmak gayesiyle sadece ehl-i sünnet itikadına uymayan görüşleri belirterek tenkidini yapmakla yetinmektedir. Meselâ, kulların fiillerinin yaratılması konusunda Kaderiyye'ye⁵⁰¹, büyük günah işleyenin dinden çıkacağı hususundaki görüşlerinden dolayı da Hâricîler'i tenkit edip⁵⁰² kendi görüşlerini belirtmesi bunun örnekleridir. Kaldı ki, şerhlerinin dışında müstakil işlediği konularda, meseleyi çeşitli boyutları ile ele alması ve değişik görüşleri naslardan delilleri de sıralayarak teferruatıyla izaha yönelmesi, itikâdî meseleleri de mezhep ihtilâfları ile birlikte izah edecek bilgi ve dirayete sahip olduğunu gösterir.⁵⁰³ Buna rağmen şerhinde "halku'l-Kur'ân" gibi, zamanında pek çok ihtilâf ve olaya vesile olan meselede, sadece Ahmed b. Hanbel'in delil ve gerekçesini zikrederek geçmekte, konunun teferruatına girmemektedir.⁵⁰⁴

İtikâdî meseleleri izahının bu yönü dışında Hattâbî'nin şerhlerinin muhtevasını zenginleştiren bir diğer husus daha vardır. Bu da mevzuyu tanıtmak, okuyucuyu bilgilendirmek ve kendi dirayetiyle selefin genel kanaatinden ayrıldığı, onların anlayışını genişletmek lüzumu hissettiği noktalardaki açıklamalarıdır. Bunu da akaid meselelerinde genel bilgiler ve te'vil başlığı altında ele almak mümkündür.

501. Meâlim, VII,57-59.

502. İ'câm, II,892.

503. Duanın lüzumu konusundaki farklı görüşleri teferruatıyla zikretmesi Hattâbî'nin bu konudaki bilgi ve dirayetini gösterir. Bkz. Şe'nu'd-Duâ, s.3-10.

504. Bkz. Meâlim, VII,128

b-Akaidle İlgili Hadisleri İzah ve Tevili

Hattâbî'nin açıklamalarının bir yönünü de bu hususlar oluşturmaktadır. Hadis, ya tamamen ya da bir yönüyle akide ile alâkalı olabilir. Hattâbî meselenin izahını lüzumlu görmüşse, her iki halde de açıklamalarını yapmaktadır. Meselâ, zekât vermeyenlerin durumu ile ilgili hadislerde⁵⁰⁵ meselenin hadis ilmini ilgilendiren yönü ile hadisteki fıkâhî hükümleri açıklamanın dışında itikad noktasından da hadisin geniş bir izahını verir.⁵⁰⁶ Çünkü bu hadiste itikad noktasından irtidat hareketlerinin mahiyeti vardır. Bunun gibi itikad noktasından önem arzeden iman, İslâm ve amel ilişkisini konu alan hadisleri, mevzuyu tanıttacak tarzda geniş bir şekilde izah eder.⁵⁰⁷ Bu meseleleri mezhep münakaşalarının dışında, itikâdî görüşleri çerçevesinde işlenen bahiste görüldüğü gibi, kendi anlayışı istikametinde geniş bir kompozisyonla izah eder. Kaza ve kaderin tarif ve mahiyeti hakkında verdiği bilgiler de⁵⁰⁸ aynı grup içinde değerlendirilebilir.

Hattâbî'nin bu açıklamaları, hukuk yönünden dinin temel iki kaynağından biri olduğu kadar, itikad yönünden de asıl olan hadislerin doğru anlaşılmasını temin etmek amacına yöneliktir. Bu gayeyi gerçekleştirmek için bazı hadisleri te'vil ederek açıklamalarda bulunur. Meselâ, "Zina eden, mü'min olduğu halde zina etmez; hırsız, mü'min olduğu halde hırsızlık yapmaz ve içki içtiği esnada mümin olarak içki içmez" hadisi⁵⁰⁹, bu lafızlarla itikâdî ilgilendirmekte ve lafzî manasından bu fiilleri

-
505. Hadislerin tahriri daha önce gösterilmişti.
 506. Bkz. İ'câm, I,357-366; Meâlim, VI,168-170.
 507. Meâlim, VII,48-51,65-66; İ'câm, I,36,39.
 508. İ'câm, I,351-352. Benzeri açıklama için bkz. Meâlim, VII,62-63. Kader ve kazanın ne olduğu konusunda bkz. Meâlim, VII,69-72.
 509. Ebu Davud, Sünet,61.

yapanın dinden çıkacağı anlaşılmaktadır. Meselenin bu yönünü bilen Hattâbî şu açıklamayı yapar: "Âlimlere göre bu hadisin iki te'vili vardır. Birincisi, hadiste lafızların tertibi haber mahiyetinde olsa da bunun mânâsı nehiydir. Yani 'Zina etmesin, hırsızlık yapmasın' demektir. Böyle olunca şöyle demiş gibi olur: 'Zina etmesin, hırsızlık yapmasın, zira mü'min zina etmez, hırsızlık yapmaz, içki içmez; çünkü bu fiiller müslümanla beraber bulunan ve onların vasıflarına uyan şeyler değildir'. İkincisi ise bu, vukuu kastedilmeyen va'ddir. Bununla sadece korkutma ve azarlama kastedilir. Hz. Peygamber'in, 'Müslüman, diğer müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir'⁵¹⁰, 'Emanete riayeti olmayanın imanı yoktur'⁵¹¹, "Komşusu, kötülügünden emin olmayan kimse müslüman değildir"⁵¹²

, hadislerinde olduğu gibidir. Bunların hepsinin manası, va'd, zecr ve faziletin yokluğu ile kemâlin eksikliğidir. Yoksa imanın yokluğu gibi hakikî mânâyâ değildir.⁵¹³

Aynı şekilde, "Ashabtan bir kısmının Hz. Peygamber'e gelerek bazan kalplerinde söylemekten çekindikleri şeyler hissettiklerini, bu düşüncelerden dolayı durumlarını sormaları üzerine, 'işte bu sarîh imandır', buyurduğu" hadisi⁵¹⁴ de itikâdî açıdan tahlil ederek şöyle der: "Bu lafzın manası; sarîh îman, şeytanın nefsinize ilkâ ettiği şeyi kabul ve tasdikten men eden imandır. Böylece o, vesvese halinde kalır da kalbinizde yerleşmez ve gönlünüz ona inanmaz. Yoksa, vesvesenin kendisi sarîh imandır demek doğru değildir. Çünkü vesvese şeytanın fiilinin sonucudur.

510. Buhârî, İman, 4-5; Müslim, İman, 65; Ebu Davud, Cihad, 2; Tirmizî, İman, 12; Nesâî, İman, 9.

511. Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 135, 154, 210, 251.

512. Buhârî, Edeb, 29; Müslim, İman, 73; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 387, II, 288, 336, 373, III, 154, 198, IV, 31, VI, 385.

513. Meâlim, VII, 53-56.

514. Ebu Davud, Edeb, 118.

Böyle olunca onun sarıh iman olması mümkün değildir. Nitekim hadisin başka bir rivayetinde, onlar bundan şikayet edince Hz. Peygamber, 'şeytanın tuzağını vesveseye döndüren Allah'a hamd olsun' buyurdu şeklindedir"⁵¹⁵

Yukarıdaki misallerle benzer özellikleri taşıyan hadisleri de, sistem olarak aynı şekilde şerh ve izah eder.⁵¹⁶ Bu şerhlerdeki metodu, ilgili kısımda yapılan açıklamalar doğrultusundadır. Kıyamet alâmetleri ile ilgili hadisleri de, yine kifayet miktarında açıklamaktadır. Meselâ, Hz. İsâ'nın tekrar yeryüzüne ineceği konusundaki hadisi⁵¹⁷ şu şekilde açıklar: "İsâ (a.s.), Hz. Peygamber'in şeriatının hükmünce hanzırı öldürecek, çünkü O'nun yeryüzüne inişi kıyamete yakın meydana gelecek ve o zaman da İslâm bâkî kalacaktır. Cizyeyi kaldırmasına gelince; bunun manası cizyeyi diğer ehl-i kitab ve Hıristiyanlardan kaldıracak ve onları İslâm'a teşvik ederek onlardan hak dinden başkasını kabul etmeyecektir. Cizyeyi kaldırmasının manası bu olsa gerekir"⁵¹⁸

İbn Sayyad'la ilgili haberleri⁵¹⁹ değerlendirirken de, onun nübüvvet iddiasında bulunmasına rağmen Hz. Peygamber'in müdahale etmeyişi iki şekilde te'vil eder. Birincisi, Hz. Peygamber ile Yahudilerin anlaşma yaptıkları, onun da bu kapsama girdiğinden müdahale etmediği ihtimali⁵²⁰, ikincisi de, İbn Sayyad'ın bu iddiaları ortaya attığı zaman henüz çocuk yaşta olması ve buluş çağına ulaşmayahların söyledikleri şeyden dolayı cezalandırılmayacağı hükmü mucibince bu cezadan kurtulmasıdır.⁵²¹ İbn Sayyad'ın deccal olabileceği yolundaki

515. Meâlim, VIII,11.

516. Bkz. Meâlim, VII,38-42 (Peygamberlerin birbirine göre durumları). Meâlim, VII,43-44 (İmanın şubelere ayrılması), vs.

517. Ebu Davud, Melâhim,14.

518. Meâlim, VI,177.

519. Buhâri, Cenâiz,79; Ebu Davud, Melâhim,15.

520. Meâlim, VI,181-184.

521. İ'câm, I,345.

görüşlere de yer veren Hattâbî, kendisinin de bu görüşe katıldığını îmâ eden bir ifade kullanmamaktadır. Ayrıca deccalı kıyamet alâmetleri arasında sayarken fitnenin doğudan başlayacağı, kezâ Ye'cüc ve Me'cüc ile deccalin de doğudan çıkacağı görüşünde olduğunu belirtir.

Deccalle ilgili açıklamalarında dikkati çeken bir diğer husus, onun Medine'ye giremeyeceğini değil, yollarından giremeyeceğini kabul etmesi ile hadiste geçen, "O bir adamı öldürür, sonra diriltir" ifadesinde⁵²², "Bu peygamberlere verilen bir mucizedir, deccale nasıl olur da verilir" diye yapılan itiraza Allah'ın kullarını imtihan etmesi için deccale böyle bir imkân tanımasının caiz olduğunu öne sürerek cevap vermesidir.⁵²³

Genel nitelikli sayılabilecek bu açıklamaları dışında Hattâbî'nin daha dikkati çeken bir özelliğini ve bunun şerhlerine yansımalarını tekrar hatırlamakta fayda mülâhaza etmekteyiz. Prensipten haberî sıfatların ve müteşabih nasların te'viline karşı çıkan⁵²⁴ Hattâbî, sadece âhad haber niteliği taşıyan hadislerdeki haberî sıfatları bundan istisna etmekte ve bunların etimolojik yönden te'vilini yapmaktadır.⁵²⁵

Hattâbî'nin şerhlerindeki bu muhteva, esas itibarıyla itikada ait, manası müşkil olan hadislerin açıklanmasını ve bazan te'aruz eder gibi görünenlerinin te'vilini ihtiva etmektedir. Maksat ise muhtevaya uygun olarak itikâdî meselelerde okuyucuyu bilgilendirmek, selefin sade ve teslimiyeti esas alan iman ve İslâm anlayışını müdafaa etmek, hadis ve hadis âlimlerine yönelen tenkitleri cevaplamaktır, şeklinde özetlenebilir.

522. Buhârî, Fiten, 27.

523. İ'câm, II, 1238.

524. Bu tür te'villere itirazı için bkz. Şe'nu'd-Duâ, s.160; Meâlim, VII, 96; İ'câm, I, 339-340.

525. Geniş bilgi için Birinci Bölüme bakınız.

4-Ahlâk, Eğitim ve Müsbet İlimler Açısından Şerh Muhtevası

Hadislerin konusu sadece fikhî ya da itikâdî hükümlerle sınırlı değildir. Hukûkî bağlayıcılığı olmasa da insanların toplu yaşamaları dolayısıyla uymaları gereken âdâb-ı muâşeret kuralları da vardır. Bunlar, insanlar arasında samimiyet ve dostluğun tesisinde önemli hususlardır. Ayrıca toplumun ilerlemesi, hayatiyetini devam ettirmesi için belli bir eğitim politikasının devamını ve dinî ilimler dışında bazı ilimlerin de bilinmesini zarurî kılmaktadır. Bu sistem içinde Hz. Peygamber'in bu konularla ilgili hadislerinin de değerlendirilmeye tâbi tutulması elbette gerekecektir.

Muhteva itibariyle ahkâm ve itikâdî meselelerdeki orana ulaşmasa da Hattâbî, bu konuları içine alan hadisleri de şerh etmekte veya hadislerdeki bu kapsama girecek işaretleri açıklamaktadır.

Ahlâk ve âdâb-ı muâşeret ile ilgili açıklamalarına şu hadislerdeki izahları örnek gösterilebilir: "Hz. Peygamber, bir gün yanında yaşça, biri diğerinden büyük iki adam var iken misvakla dişlerini fırçalıyordu..., misvaki büyük olana verdi" hadisinde⁵²⁶ Hattâbî, lafzî mana ile ilgili tesbitleri yaptıktan sonra şöyle der: "Bu hadiste âdâb-ı muâşeret kuralı olarak, toplum içinde büyüğün hakkını takdim ve kendisinden daha küçük olanlara göre onu öne geçirmenin beyanı vardır. Kezâ selâm vermede, merhabalaşmada, içecek ve güzel koku ikramı ve benzeri hususlarda da büyükten başlamak sünnettir. Yine bu hadisin manasında, yol arkadaşlığını ilgilendiren, binek ve benzerlerinde de yaşlılara öncelik tanıma hususu vardır."⁵²⁷ Görüldüğü gibi hadisin lafzında bulunmayan, ama benzer

526. Ebu Davud, Tahâret, 27.

527. Meâlim, I, 41.

nitelikleri taşıyan âdâb-ı muâşeret kurallarını da hatırlatmadan geçmemektedir. Aynı şekilde âdâba yönelik, "Birinizin namazda iken abdesti bozulursa burnunu tutsun, sonra namazdan çıksın" hadisini⁵²⁸ biraz daha geniş bir muhteva ile şöyle açıklar:

"Hz. Peygamber'in burnunu tutmasını emretmesi, insanlar, o şahsın burnu kanadı zannetsinler diyedir. Bu hadiste hoş olmayanı gizleme, setr-i avret ve daha güzel bir şeyle tevriye gibi, edeble ilgili hususlar vardır. Bu durum riya ve yalan cinsine girmez..."⁵²⁹ Hadisin metninde de aslen var olan âdâbla ilgili bu açıklamaları dışında Hattâbî, bazan hadisin zâhirî manasında bulunmayan âdâbla ilgili açıklamalar da yaparak hadisi bu yönde tevvil eder. Meselâ, "Sizden biriniz yemek yerken tabakta (yemeğin) yüzünden değil, altından yesin; çünkü bereket tabağın üst kısmından iner" hadisinde⁵³⁰ lafzî mananın dışında âdâbla ilgili şu açıklamaları verir: "Bu hadiste başka bir hususun bulunması da muhtemeldir. O da bu nehyin, sadece başka biriyle beraber yemek yediği zaman geçerli olmasıdır. Şöyle ki, yemeğin yüzü en güzel ve en yararlı kısmıdır. Eğer insan yemeğin yüzünü yemeye kalkarsa bu durum arkadaşlarını üzer. Bunda da âdabı terk etme ve açığa vurulan bir kötü arkadaşlık söz konusudur. Ama tek başına yiyorsa nasıl yerse yesin, bir mahzuru yoktur"⁵³¹ Bu misallerde belirtilenlerin dışında Hattâbî'nin âdâb-ı muâşeretle ilgili başka açıklamaları da vardır.⁵³²

Ahlâk ve âdâb kurallarında olduğu gibi hadislerde geçen insan psikolojisi ve pedagojiyi ilgilendiren

528. Ebu Davud, Salat, 237(Cuma,30).

529. Meâlim, II,22.

530. Ebu Davud, Et'ime,18.

531. Meâlim, V,303.

532. Misal olarak bkz. Meâlim, VII,183, 198-199, 273-274 vs.

hususlarla ilgili açıklamalarda da bulunur. Meselâ, "Hâkim, öfkeli olduğu halde iki kişi arasında hüküm vermesin" hadisinde⁵³³ şu tahlili yapar: "Öfke akli giderir, insanı itidalden uzaklaştırır. Bunun için hâkime öfkesi devam ettiği sürece hüküm vermemesi emrolunmuştur. Aynı husus diğer konularda da geçerlidir. Aşırı açlık, insanı dehşete düşüren korku ve ızdırap veren hastalık, hükümden men hususunda öfkenin benzerleridir"⁵³⁴ Yine aynı duruma değinen, "Hz. Peygamber'e gelip kendisine tavsiyede bulunmasını isteyen adama Hz. Peygamber'in 'öfkelenme' buyurduğu" hadiste de⁵³⁵, "Bunun manası öfkeye sebep olacak şeylerden sakın demektir" diye te'vil yaptıktan sonra şu izaha yer verir: "Öfke insanın yapısında vardır ve bunun sökülüp atılması mümkün değildir. O zaman bunun anlamı, öfkenin sana emrettiği şeyi yapma demek olur"⁵³⁶

Bu açıklama ile Hattâbî, hadisın te'vilinde insan psikolojisini öne çıkarmaktadır.

Hadisleri şerh muhtevasında özel bir konumda olmakla birlikte eğitim psikolojisini ilgilendiren hususlarda da bazı açıklamalarına rastlanmaktadır. Meselâ, yine kendi rivayet ettiği, "Çölden gelen bir bedevî bir şey sormak için Hz. Peygamber'e kaba bir şekilde yüksek sesle 'Ey Muhammed!' diye bağıırır. Bunun üzerine sahabe adamı ikaz ederek Hz. Peygamber karşısında böyle bağıırmamasını söylerse de adam aldırılmayarak aynı şekilde davranacağını söyler ve yine bağıırır. Hz. Peygamber ise, adamın davranışına hiç aldırılmadan sorusuna cevap verir". Hattâbî bu hadisi hoca-talebe ilişkisi açısından değerlendirerek şöyle der: "Öğrencilerin doğruyu bilmemesi ve uyumsuz davranışlar göstermesi durumunda da, sonunda fayda temin

533. Ebu Davud, Akziye, 9.

534. Meâlim, V, 211.

535. Buhârî, Edeb, 76.

536. İ'âm, II, 1154. Benzeri başka açıklamalar için bkz. Meâlim, VII, 179.

edileceği ümit edilerek onların rahatsız edici hareketlerine sabretmenin müstahab olduğuna bu hadis delildir.⁵³⁷

Bunların dışında Hattâbî'nin şerhlerinin muhtevasına bir de müsbet ilimler açısından bakmak gerekir. Bu konuyu ele alırken müsbet ilimlerin tabiî bir gelişme gösterdiğini gözden uzak tutmamak gerekir. Bu ölçü içerisinde hem Hz. Peygamber'in hadislerinin o zaman yaşayan insanların anlayacağı şekilde vârid olduğunu, hem de şârihin bilgi düzeyinin bu hususta önemli rolü bulunduğunu hesaba katmak meselenin tabiî icabı durumundadır.

Bu konularla ilgili hadisler hakkında Hattâbî'nin prensip olarak ortaya koyduğu bir görüş vardır. Hz. Peygamber, görevi icabı vahye muhataptır ve bu alana giren hadisler vahiydir. Dolayısıyla vahiy mahsulü olan hadisler kesinlik ifade eder. Vahye bağlı hadislerde anlaşılma-yan noktalar var ise, müteşabih grubuna gireceğinden olduğu gibi iman edilmesi zarureti vardır. Ancak Hz. Peygamber'in dinî sahaya girmeyen hadislerinde, içinde yaşadığı toplumun bilgi ve tecrübelerinden istifade ile söylediği, beşerî bilgilere ait olanlar da vardır. Bunu kabul etmek, müsbet ilimler sahasına giren hadislerin yeni icad ve keşiflerle beraber süreklilik arzetyeceğini kabullenmek demek olur.

Hattâbî'nin şerh muhtevasına bakarken, yukarıda belirtilen çerçeveyi kullanmanın, onu anlama ve değerlendirmeyi kolaylaştıracağı düşüncesindeyiz. Bu noktadan bakılınca, tıbb-ı Nebevî konusuna özel bir önem verdiği anlaşılan Hattâbî'nin şerh muhtevasında tıpla ilgili açıklamalarının belli bir yeri olduğu görülür. Tıpla ilgili hadisleri şerh ederken bazıları hakkında "bunu tabiplere sordum" deyip onlardan aldığı cevabı nakletmesi de⁵³⁸

537. Meâlim, I,119-120.

538. İ'clâm, II,1115.

bunu gösterir. Tıp konusundaki hadisleri şerh ettiği kadarıyla, hadislerde zikredilen tedavi usûllerini açıklama gayreti içindedir. Bunların başında, "Allah şifasını vermediği hiçbir hastalık indirmedir" hadisini⁵³⁹ esas kabul ederek, her ne kadar bazı insanlar mekruh deseler de, bu hadiste tıbbın ve tedavi için ilâç kullanmanın gereği ve mekruh olmadığına ispatı⁵⁴⁰ ve aynı zamanda bu ilaçların Allah'ın izni ile şifa vereceğinin bildirilmesi de vardır⁵⁴¹, demektedir. Tıpla ilgili hadisleri doktorlarla mütalaa etmesi de hadisi anlama ve kendi şartları içerisinde ilmî bir şekilde şerh etme gayretini ifade bakımından önemlidir.

Kezâ ağrısından şikayet edene Hz. Peygamber'in balı tavsiye etmesi ile ilgili hadiste⁵⁴²; karın ağrısı (ishal) şikayeti olana balın verilemeyeceği, zira bizzat balın müshil olduğu iddiasında bulunanlara da işaret eden Hat-tâbî, onları tenkit ederek şöyle der: "Birazcık temel tıp bilgisine sahip kişi, bunun doğru bir tedbir olduğunu bilir". Bundan sonra açıklamasına şöyle devam eder: "Hasta olanın bağırsaklarını temizlemek ve ondan sonra ilaç vererek tedavi etmek için tabiplerin de bunu yaptığı bilinmektedir. Hz. Peygamber de bu maksatla vermiş olmalıdır; bu bazan da, '...onda insanlar için şifa vardır...' ⁵⁴³ ayetini tasdiklen teberruk için olabilir. Bir de şunu unutmamak gerekir. Hz. Peygamber'in herhangi bir şahıs için uyguladığı ve netice aldığı bir tedavi insanların hepsine geçerli, umûmî bir hüküm olmaz" ⁵⁴⁴.

Bu hadis üzerine yaptığı açıklama, özellikle son cümleleri tıbb-ı Nebevî'yi değerlendirmek bakımından

-
539. Buhârî, Tıb,1; Ebu Davud, Tıb,1.
 540. Meâlim, V,346.
 541. İ'câm, II,1106.
 542. Buhârî, Tıb,24.
 543. Nahl Sûresi, 16/69.
 544. İ'câm, II,1109-1110.

önemli açıklamalardır. Çünkü bununla Hattâbî, her şeyi doğrudan hadise bağlama düşüncesinde olmadığını ve Hz. Peygamber'in uyguladığı usûlün bile değişebileceğini, bunun değişmesinin Hz. Peygamber'in hadislerine itimadı sarsmaması gerektiğini de vurgulamış olmaktadır.

Aynı zamanda tabiplerin görüşlerinden istifade ile açıklamalarda bulunması da meseleleri daha iyi izah etmesini sağlamıştır, denilebilir. Ayrıca bazı itirazlara yine hadisle beraber tıp bilgisine ve kaynaklarına da dayanarak cevap vermektedir. Meselâ, "Birinizin kabına sinek düşerse, onun hepsini batırıp sonra atsın. Çünkü onun kanatlarından birinde hastalık, diğerinde şifa vardır" hadisinde⁵⁴⁵ tıp bilgisine dayanarak açıklamalarda bulunur.

Bu hadisin muhtevasına itiraz edenlerin varlığına işaret eden Hattâbî, öncelikle Hz. Peygamber'in kendisine vahiy geliyor olması ile hadisin özel bir yeri olduğuna işaretten başka, tıp ilminde tecrübe edilerek kullanılan birçok tedavinin yine, zarara sebep olan hayvanlardan yararlanılarak uygulandığını belirtir. Meselâ, yılan ve akrep sokmalarında tedavi için yine bunlardan istifade edildiği gibi⁵⁴⁶. Hattâbî'nin tıp konusuna giren diğer hadislere yaptığı şerh de bu iki esas, yani hadis ve teorik tıp bilgisi çerçevesinde değerlendirilebilir.

Bunların dışında, meselâ ayakta su içmemek⁵⁴⁷ ve suyu tek nefeste içmemek⁵⁴⁸ konusundaki hadisleri de yine tıp açısından vücuda zararlı olabileceği düşüncesiyle koruyucu hekimlik açısından değerlendirir.⁵⁴⁹

545. Buhârî, Tıb, 58.

546. İclâm, II, 1125-1126; Meâlim, V, 340-346.

547. Ebu Davud, Eşribe, 13.

548. Ebu Davud, Tahâret, 18.

549. Bkz. Meâlim, V, 281, I, 34.

Bunun dışında, bilimsel açıdan gelişen, teknik ve yeni icatlarla değişen olaylar hakkındaki değerlendirmelerini, Hattâbî'nin kendi zamanındaki şartlar ve bilgi düzeyi ile izah etmek durumundayız. Meselâ, "Kim nücum ilminden bir parça alırsa sihirden bir parça almış olur" hadisinin⁵⁵⁰ şerhinde şu açıklamayı yapar: "Nücum ilminden yasaklanan şey, müneccimlerin, henüz meydana gelmemiş, ileride yakın zamanda gelecek, rüzgarların esmesi, yağmurun yağması, sıcak ve soğğun meydana gelmesi, mevsimlerin değişmesi ve benzeri diğer şeylerin manası hakkında ileri sürdükleri şeylerdir. Onlar bu hususları, yıldızların seyri ve mecraları ile birleşip ayrılmalarından anladıklarını öne sürüyor ve yıldızların, birtakım olayların meydana gelmesinde etkili olduğunu iddia ediyorlar. Böylece onlar, gayb üzerinde hüküm veriyor ve Allah'ın kendisine ayırdığı sahaya tecavüz ediyorlar. Çünkü gaybı O'ndan başka hiç kimse bilemez. Yıldız ilminin müşahede ve duyularla idrak edilen kısmına gelince; meselâ, zevalin ve kıblenin yönünün yıldızlarla bilinmesi hadisesi nehiy kapsamına girmez..."⁵⁵¹

Bu açıklama ile Hattâbî, kendi zamanında bilinenle bilinmeyi biribirinden ayırmakta, daha sonra keşfedilen, ama kendi zamanında muhtemelen bilinmeyi müteşabih kapsamında zikretmektedir. Kezâ, gezegenlerin hareketleri ile ilgili ayet ve hadislerde meselenin tam manasıyla detaylarını bilmediğini kendisi de itiraf ederek bunu gayb ilmi kapsamında değerlendirir.

Ebu Zerr'in, Hz. Peygamber'e "Güneş de yörüngesinde yürüyüp gitmektedir"⁵⁵² ayetini sordum. O, "onun yörüngesi arşın altındadır" dedi, hadisinde⁵⁵³, müfessirlerden

550. Ebu Davud, Tıb, 22.

551. Meâlim, V, 371-372.

552. Yâsîn Sûresi, 36/38.

553. Buhârî, Tefsir sûre, 36, 1.

ayetle ilgili görüş naklettikten sonra Hattâbî, (müstakarrı) güneşin yörüngesinin arşın altında olmasını şöyle açıklar: "Güneş için arşın altında bir istikrar olduğu inkâr edilemez. Bu gayb haberinin dışında bir şey değildir. Bunu tekzib edemediğimiz gibi bilgimiz, mahiyetini ihâta etmediği için keyfiyeti üzerinde de duramayız"⁵⁵⁴.

Aynı babdaki diğer hadisi de yine benzer şekilde açıklamakta, buna göre güneşin hareketini kabul etmektedir.⁵⁵⁵ Budurumu Hattâbî'nin kendi zamanındaki ilmî anlayış ve seviyeye hamletmek gerekir.

Görülüyor ki Hattâbî, hadisleri şerh ederken lafzî mananın doğru tesibitine, muhtevalarının nasıl anlaşılması gerektiğine ağırlık vermektedir. Muhteva içerisinde hadislerin, özellikle kendince anlaşılmasında zorluk bulunanları seçmekte, ihtilâf eder gibi gözükkenleri halletmektedir. Hadislerin ihtiva ettiği fikhî hükümleri gerektiğinde tek tek sıralamakta ve bu hadislerden, başta sahabe olmak üzere mezhep imamları ve diğer müctehidlerin hangi hükümleri çıkardığını da belirtmektedir. Ayrıca bununla da yetinmeyerek kendi görüşünü, gerektiğinde mezheplerin kanaatlerini tahlil ederek belirtmektedir.

Hadislerdeki itikâdî meseleleri, özellikle selef/ehl-i sünnet anlayışı doğrultusunda ele almakta, okuyucuyu bu çerçevede yönlendirmektedir. Bunda asıl gayesi, özellikle hadis okuyanları itikâdî yönden bilgilendirmek, bu bölüme giren hadisleri nasıl anlayacaklarını öğretmektir.

Selef âlimlerinin kendi dönemlerinde yapmadıkları bir hususu ilâve eder. Bu da, Kur'ân ve mütevatir hadiste ismen ya da mânâen geçmeyen, sadece âhad haberlerde yer alan bazı haberî sıfatları etimolojik yönden te'vildir.

554. İ'câm, II,988.

555. İ'câm, II,989-990.

Bunun dışında hadislerin ihtiva ettiği ictimâî hayatı ilgilendiren âdâb-ı muâşeret kurallarını da açıklamakta, kendisine göre gayb ilmi niteliği taşıyan, astronomi ile ilgili hadisleri te'vil etmekten sakındığı da müşahade edilmektedir.

Hattâbî, kendisinden önceki âlimlerden de şüphesiz istifade ederek hadis ilminde yeni bir çalışma sahasına yönelmiş, kendi şartları içinde değerlendirildiği zaman iki önemli şerh yazmıştır. Bu bahsi kapatmadan önce Hattâbî'nin şerhlerinin değerini ölçmek bakımından kendisinden sonra aynı alanda yapılan çalışmalara etkilerine kısaca bir göz atmak yerinde olacaktır.

III-HATTÂBÎ'NİN KENDİSİNDEN SONRAKİ HADİS ŞÂRİHLERİNE TESİRLERİ

Kendisinden önce hadislerin şerh edilmesine yönelik bazı çalışmalar yapılırsa da Hattâbî, kütübü sitte diye tanınan meşhur altı hadis kitabının en makbullerinden sayılan Buhârî'nin Sahîh'i ve dört sünen'in en meşhuru Ebu Davud'un Sünen'ine ilk şerh yazan âlimdir. Hattâbî bu yönüyle, kendisinden sonra bu sahada eser verecek kişiler için yeni bir çılgır açmış olmaktadır.

Nitekim, kendisinden sonra hem Buhârî'nin Sahîh'ine⁵⁵⁶, hem de Ebu Davud'un Sünen'ine⁵⁵⁷ birçok âlim tarafından şerhler yazılmıştır. Öte yandan kütübü sittenin diğer eserleri, Müslim'in Sahîh'i⁵⁵⁸, Tirmizî'nin Sünen'i⁵⁵⁹,

556. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, I,545;

Sezgin, GAS, I,118.

557. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, II,1005;

Sezgin, GAS, I,151.

558. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, I,557;

Sezgin, GAS, I,136.

559. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, I,559;

Sezgin, GAS, I,155.

Nesâî'nin Sünen'i⁵⁶⁰ ve İbn Mâce'nin Sünen'ine⁵⁶¹ yazılan şerhlerin de hepsi, Hattâbî'nin eserlerinden sonraya rastlamaktadır.

Bu durum dikkate alındığında, diğer şarihlerin Hattâbî'den istifade etmiş olmaları tabii bir durumdur. Hatta, bütünüyle onun eserine dayalı çalışmaların yapıldığı da bilinmektedir. Nitekim, Kâtip Çelebi, Şihabuddin Ebu Mahmud Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Makdisî'nin (ö. 765-69/1363-66)"Âciletü'l-Âlim min Kitâbi'l-Meâlim" adıyla, Hattâbî'nin Meâlimü's-Sünen isimli şerhini özetlediğini kaydetmektedir.⁵⁶² Ayrıca Hattâbî'nin hadis şarihleri arasındaki müstesna yeri, daha sonraki bazı hadis şarihleri tarafından da teslim edilmektedir.⁵⁶³

Bugün elde bulunan ve çokça istifade edilen meşhur şerhlerin gözden geçirilmesi durumunda, hiçbirinin Hattâbî'nin şerhlerinden müstağni kalmadıkları görülür. Bu hususu bütün yönleriyle, elde bulunan şerhlerin tamamı ile karşılaştırmak, müstakil bir çalışmayı gerektirecek boyuttadır. Burada sadece, daha sonraki şarihlerin Hattâbî'nin eserlerinden istifade ettiklerini gösteren ipuçlarını vermekle yetineceğiz.

Hattâbî'nin şerh metodunu ele aldığımız sistemle takip edersek meseleyi, temel özellikler ve sistem açısından ve metod-muhteva açısından değerlendirebiliriz.

560. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1006; Sezgin, GAS, I, 168.

561. Şerhler için bkz. Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1004; Sezgin, GAS, I, 148.

562. Kâtip Çelebi, Keşf, II, 1005.

563. Bkz. Mubârekfûrî, Mukaddimetü Tuhfetü'l-Ahvezi, s.125.

A-TEMEL ÖZELLİKLER VE SİSTEM AÇISINDAN

Hattâbî daha sonraki şarihleri, temel özellikler ve sistem açısından da etkilemiştir, diyerek somut örneklerini vermek imkânı yok gibidir. Çünkü daha sonraki hadis şarihlerinin yazdıkları şerhlerin sistemi açısından Hattâbî'yi esas aldıklarını belirten bir ifade kullandıkları tesbit edilemedi. Ancak bu konuda bir kıyaslama yapıldığında, temel özellikler ve sistem açısından da, daha sonrakilerin Hattâbî'den etkilenmiş olmaları mümkün ve muhtemel olduğunu göstermektedir.

Konuyu ele alırken öncelikle, Hattâbî'nin şerhlerini sistem ve hacim itibariyle gözönüne almak gerekir. O nun, şerhine almadığı bazı bablar ve hadisler, hadislerin şerhe esas olan kısmı ile yetinilerek ihtisar edilmesi, belli özel sebeplerle açıklanmasına ihtiyaç duyulanların dışında hadislerin isnadı ve ricali hakkında bilgi verilmemesi gibi bazı tasarruf ve kısaltmaları vardır. Bu temel özellikler ile daha sonraki şerhler kıyaslandığında benzerliklerin varlığı müşahade edilir.

Tirmizî'nin Sünen'ini şerh eden Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) de, Hattâbî kadar olmasa da kaynakta yer alan bazı babları hiç şerh etmeden geçmektedir.⁵⁶⁴ Daha sonraki şarihlerin ise bu konuda daha titiz davrandıkları görülmektedir.

Hattâbî'nin şerhleri ile daha sonrakiler arasında, kısmen benzerlik bulunan hususlardan biri de isnad ve râviler hakkında verilen bilgilerdir. Ancak daha sonraki bazı şarihler tarafından bu konu daha da detaylı ele

564. İbnü'l-Arabî, Tirmizî'nin Sünen'inde yer alan Tahâre, 10 ve 11'i şerh etmeden geçer. Bkz. Arızâtu'l-Ahvezî, I, 31-32. Ayrıca şerhetmediği başka bablara da örnek olarak bkz. I, 34-38, II, 36, IV, 96-99 .

alınmaktadır. Hattâbî, bu konudaki açıklamaları sadece hadisi delil olarak kullanıp kullanmamayı kararlaştırmak amacıyla yapmaktadır. Ancak daha sonraki şarihlerin amacı bundan daha farklı görünmekte, dolayısıyla da meseleyi değişik boyutta ele almaktadır.

Tirmizî'nin şarihi İbnü'l-Arabî şerh ettiği hadislerin isnad ve ricalini tanıtmak maksadıyla "Hadisin isnadı" diye özel bir başlık açmaktadır.⁵⁶⁵ Müslim şarihlerinden Nevevî (ö.676/1277) de râvilerin tamamını kapsayacak kadar olmasa da⁵⁶⁶, kimlikleri hakkında verdiği bilgiler ve bazan isim ya da künyelerinin nasıl okunacağına kadar hatırlatması dolayısıyla bu konuda Hattâbî'den çok fazla bilgi vermektedir.⁵⁶⁷

Buhârî şarihlerinden İbn Hacer ve Aynî'nin bu konuya daha da ağırlık verdikleri görülmektedir. İbn Hacer, şerhinin mukaddimesinde rical hakkında verdiği geniş bilginin dışında hadisleri şerh ederken de ayrıca bilgi vermektedir.⁵⁶⁸ Aynî ise, hemen her hadisin şerhine geçmeden önce, "Ricâlinin beyanı" başlığı altında bilgiler verir.⁵⁶⁹ Ebu Davud'un Sünen'ini şerh edenlerden Azîmâbâdî de Hattâbî'ye göre çok daha fazla açıklama yapmaktadır.

Bu şerhler kadar olmasa da, hepsinden önce şerh yazmış olan Hattâbî, şerhde isnad hakkında açıklama yapılması hususunda onlara örnek teşkil etmiştir denilebilir.

565. Bkz. İbnü'l-Arabî, a.g.e., I, 8, 13, 15, III, 101, 109.

566. Bazan râvileri tanıtmadan geçtiği de vâkidir.

Bkz. Nevevî, Minhac, I, 161, III, 105, 178 . .

Bazan da isnadda hiçbir râviyi tanıtmaz. Bkz. I, 169, III, 175, IV, 183 . .

567. Bkz. Aynı eser, I, 153.

568. Bkz. İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, I, 7, 30, 48, 50 vs. Bazan râvilerin tamamı hakkında bilgi vermediği de olur. Bkz. I, 51, 388 . .

569. Bkz. Aynî, Umdetü'l-Karî, I, 146, 218, 316, II, 147, 172, 254 . .

Hattâbî'nin hadis ricalinin tamamı hakkında bilgi vermemesinin muhtemel birkaç sebebi sayılabilir. Bunlar arasında, Hattâbî'nin şerh amacı içerisinde hadislerin isnadını tanıtmanın yer almaması ve ihtimal ki, o günün şartları içerisinde buna fazla ihtiyaç da duyulmaması. Ricalle ilgili verdiği sınırlı bilgiler ise, hadisleri açıklamak ve hükümlerini beyan etmek açısından zorunlu olarak açıkladığı bilgiler niteliği taşımaktadır.

İkincisi, rical bilgisinin Hattâbî'nin uzmanlık alanının dışında kalması, nitekim Hattâbî'nin rical hakkında verdiği bilgilerin hemen tamamı, kendisinden önce bu sahada tanınmış âlimlerden alıntı niteliğindedir. Üçüncüsü, kendisinden önce önünde bir örnek bulunmadığından, bu bilgilerin verilmemesini eksiklik olarak telakkî etmemesidir.

Hattâbî'nin şerhlerinin özelliklerinden biri de, hadisleri alış şekli ile ilgilidir. O, hadislerin sadece açıklayacağı kısmını almakta idi. Aynı usûlü Hattâbî'den sonraki tarihlerden de takip edenler vardır. Meselâ, Nevevî, "Sahabeden Selman, Bilâl ve Suheyb'in faziletini anlatan hadis" ⁵⁷⁰ başından ve sonundan birer cümlesini alır ve sadece buraları açıklar. ⁵⁷¹ Kezâ İbn Hacer de, bu konuda aynı tutumu sergilemektedir. ⁵⁷²

Bu karşılaştırmalar göstermektedir ki, daha sonraki şerhler sistem bakımından daha gelişmiş olsa bile, sistemin temeli itibariyle Hattâbî'den etkilenmeleri mümkündür. Ayrıca muhteva açısından yapılacak değerlendirmede belirteceği gibi, Hattâbî'nin şerhleri daha sonraki şarihlerin kaynak kitabı niteliğindedir. Etkileşimin mutlaka ve tamamen müsbet manada değerlendirilmediği zaman

570. Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 170.

571. Nevevî, a.g.e., XVI, 66. Diğer örnekler için bkz. I, 162-163, 165, 166, XVII, 4, XV, 202 .

572. Örnekler için bkz. İbn Hacer, a.g.e., I, 50-51, 195, 396 .

Hattâbî'nin kendisinden sonrakileri etkilediği kabul edilir.

B-METOD VE MUHTEVA AÇISINDAN

Hattâbî'nin şerh metodunda, hadislerin açıklanmasını hedefleyen iki temel özellik yer almaktadır. Bunlardan birincisi, lafzî mananın tesbiti, ikincisi de hadislerin muhtevasının açıklanmasıdır. Geniş açıdan bakılınca daha sonraki şerhlerin de bu temel özellikler üzerine bina edildiği söylenebilir. Meselâ, şerh edilen hadisin, başka hangi kaynaklarda bulunduğu belirtilmesi gibi, Hattâbî'de bulunmayan ilâve bazı bilgiler daha sonraki şerhlerin muhteva zenginliğini sağlamış olabilir. Sonraki şerhlerde bu ve benzeri bazı fazla bilgilerin yer alması, Hattâbî'nin şerhleri için eksiklik sayılmamalıdır. Çünkü her biri Hattâbî'den sonra yazılmış bu eserlerin, belli yönlerden daha fazla bilgi ihtiva etmesi tabiidir.

Ayrıca bizim maksadımız, metod ve muhteva açısından şerhlerin birbirinden üstünlüğünü isbat etmek değil, daha sonraki şerhlerin Hattâbî'den hangi ölçüde istifade ettiklerini tesbite çalışmaktan ibarettir.

Meseleye sadece bu gözlükle baktığımız zaman, daha sonraki şerhlerin hem metod, hem de bilgi bakımından Hattâbî'den az ya da çok istifade ettiklerini görmekteyiz. Hattâbî'nin şerh metodu başlığıyla iki temel noktada durulmakta idi. Bunlardan lafzî mananın temelini meydana getiren, kelime açıklamaları ile muhtevanın izahı kapsamında Hattâbî'nin verdiği bilgilerin daha sonraki şerhlere yansımalarını birer örnekle belirtmeye çalışalım.

Bilindiği gibi Hattâbî'nin ilimde meşhur olduğu alanlardan biri de Araç dilini iyi bilmesidir. Bundan dolayı hadislere verdiği mana, daha sonraki şarihlerin

ilgisini çekmektedir. Şüphesiz Hattâbî'nin bu sahadaki açıklamalarına aynen katılmaları şartı da yoktur. Meselâ, Hattâbî'nin, اللهم انى أعوذ بك من الخبث والخبائث hadisindeki⁵⁷³ الخبث kelimesi ile ilgili açıklamaları⁵⁷⁴, Tirmizî şârihi İbnü'l-Arabî⁵⁷⁵ ve Müslim şârihi Nevevî⁵⁷⁶ tarafından kendisine atfen nakledilip katılmadıkları noktada tenkit edilmektedir. Aynı açıklamanın yine kendisine atfen Buhârî şârihi İbn Hacer⁵⁷⁷ ve Ebu Davud şârihi Azîmâbâdî⁵⁷⁸ tarafından da nakledilmesi ilgi çekicidir.

İsmen Hattâbî'ye atfetmese bile, Hz. Peygamber'e vahyin gelişinin tarif edildiği hadisin şerhinde " فيفصم... عنى " kelimesini Hattâbî'nin kullandığı aynı ifadelerle açıklaması⁵⁷⁹ İbn Hacer'in bu sahada Hattâbî'den etkilendiğinin delilidir. Hadislerin lafzî manasını açıklamak hususunda Azîmâbâdî'nin Hattâbî'den etkilendiği ayrıca isbata ihtiyaç duyulmayacak kadar açıktır. Meselâ, "Sizden nikaha gücü yeten evlensin"⁵⁸⁰ hadisindeki " الباءة " kelimesine Hattâbî'nin verdiği "nikah" manasını⁵⁸¹, Azîmâbâdî, ona atfen aynen nakletmektedir.⁵⁸²

Hattâbî'nin kendisinden sonraki hadis şarihlerine tesiri sadece lafzî mananın tesbitine yönelik değil, aynı zamanda muhtevayı da kapsamaktadır.

Bu konuda Müslim şarihi Nevevî'nin birinci derece

573. Ebu Davud, Taharet, 3.

574. Meâlim, I, 16.

575. İbnü'l-Arabî, a.g.e., I, 20-21.

576. Nevevî, a.g.e., IV, 71. Nevevî'nin kelime açıklamaları ile Hattâbî'den başka nakillere örnek için bkz. I, 164, III, 148, 210-211 (Burada Hattâbî'yi tenkit eder).

577. İbn Hacer, a.g.e., I, 213-214.

578. Azîmâbâdî, Avnu'l-Mabud, I, 5-6.

579. İbn Hacer, a.g.e., I, 19-20.

580. Ebu Davud, Nikah, 1.

581. Meâlim, III, 3.

582. Azîmâbâdî, a.g.e., II, 173. Başka örnekler için bkz. I, 6, 166, III, 246, 254 .

kaynakları arasında Hattâbî'nin bulunduğunu söylemek mümkündür. Nevevî'nin isim vermeden Hattâbî'den yaptığı tesbit edilen nakiller bir yana⁵⁸³, pek çok yerde onun ismini vererek nakiller yapmaktadır. Nevevî, Müslim'in "Kitâbü'l-Îmân" bölümünün şerhine şu ifadelerle başlar: "İmam Ebu Süleyman Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî el-Bustî el-Fakîh el-Edîb eş-Şâfiî el-Muhakkık -rahimehullah- Meâlimü's-Sünen isimli kitabında şöyle dedi,...". Bu girişten sonra Hattâbî'nin, imanın mahiyeti hakkındaki açıklamalarını⁵⁸⁴ aynen nakletmektedir.⁵⁸⁵

Nevevî, Hattâbî'nin şerhlerini çok iyi tetkik ettiğinden bazı görüşlerini de nakletmenin yanında, ona katılmadığını da ifade etmektedir. "Hz. Peygamber, sahibinin izni olmaksızın hurmaları çift yemekten men etti" hadisinde⁵⁸⁶, Hattâbî'nin yaptığı, "Bu, Hz. Peygamber zamanında yiyecek sıkıntısı çekildiğinden böyle idi, şimdi gerek kalmadı..."⁵⁸⁷ şeklindeki açıklamaya katılmayarak şöyle der: "Buradaki nehiy geçici değil süreklidir..."⁵⁸⁸

Hattâbî'den istifade edip ondan sık sık nakiller yapan şarihlerden biri de Buhârî şarihi Kirmânî'dir. Pek çok hadisin şerhinde Hattâbî'nin özellikle sırf kendi yorumu olan açıklamalarını alan Kirmânî⁵⁸⁹, Hattâbî'ye katılmadığı yerleri de belirtir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen irtidat olaylarını açıklayan Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği hadisi⁵⁹⁰ Hattâbî, râvilerden

583. Bkz. Nevevî, a.g.e., IV,71'de Hattâbî'yi tenkitten sonra yaptığı açıklama yine Hattâbî'ye aittir.

584. Bkz. Meâlim, VII,49-51 ve 65-66.

585. Nevevî, a.g.e., I,144-145. Başka nakillerden örnek olarak bkz. II,37,38, III,165, IV,40, VII,180

586. Müslim, Eşribe,150.

587. Meâlim, V,332-333.

588. Nevevî, a.g.e., XIII,229.

589. Bkz. Kirmânî, Şerhu'l-Buhârî, I,18,148, II,57, III,9,78,167,170, IV,175, V,4,7

590. Buhârî, Zekât,2; Ebu Davud, Zekât,1.

birinin muhtasar rivayet ettiğini belirtir.⁵⁹¹ Kirmânî, bu hadisi Hattâbî gibi, eksik duymadan dolayı yapılan bir ihtisar değil, hadisenin herkes tarafından bilindiği için muhtasar rivayet edildiği görüşünü ileri sürer.⁵⁹² Kirmânî, pek çok yerde Hattâbî'nin kendine mal ederek yaptığı açıklamaları özetleyerek alır. Köpeğin yaladığı kabın yıkanmasını emreden hadis⁵⁹³ şerhinde, Hattâbî'nin yaptığı açıklamayı⁵⁰⁴ özetleyerek temel görüşlerini seçip Hattâbî'ye atfen nakleder.⁵⁹⁵

Buhârî şarihleri arasında önde gelen isimlerden İbn Hacer de, kelime açıklamalarında olduğu gibi muhteva izahlarında da Hattâbî'ye yer vermekte ve onun görüşlerinden istifade etmektedir. "Müslüman, diğer müslümanlara, elinden ve dilinden emin oldukları kimsedir" hadisine⁵⁹⁶ Hattâbî'nin yaptığı açıklamayı⁵⁹⁷ İbn Hacer özetleyerek nakleder.⁵⁹⁸ Yine Hz. Peygamber'in uzun kıldırma niyeti ile durduğum namazda çocuk ağlaması duyarsam annesine eziyet olmasın diye namazı kısaltırım" buyurduğu hadiste⁵⁹⁹ Hattâbî'nin, "Herhangi bir dünyevî ihtiyaç için namazı kısaltmak caiz olduğuna göre, birinin namaza yetişmesi gibi tâate yönelik bir hususta rukûyu uzatmak da caizdir" şeklinde yaptığı açıklamayı⁶⁰⁰ ona atfen aynen nakleder.⁶⁰¹

591. Bkz. İc'lâm, I,356; Meâlim, II,163.

592. Kirmânî, a.g.e., VII,171-172.

593. Ebu Davud, Tahâret,37.

594. Bkz. Meâlim, I,76-77.

595. Kirmânî, a.g.e., III,9. Kirmânî'nin, Hattâbî'den yaptığı diğer nakillere örnek olarak bkz. a.g.e., I,18,148, II,57, III,78,167,170, IV,175, V,4,7.

596. Buhârî, İman,4.

597. İc'lâm, I,31.

598. İbn Hacer, a.g.e., I,50.

599. Buhârî, Ezan,65.

600. Bkz. İc'lâm, I,217; Meâlim, I,381.

601. İbn Hacer, a.g.e., II,170.

Bu ve benzeri misallerden de anlaşılacağı üzere Hattâbî'nin şerhlerini okuyup onlardan çok yönlü istifade eden İbn Hacer, bazan da Hattâbî'nin görüş ve te'vil-lerini tenkit etmektedir. "Ölü, ailesinden bazılarının ağlaması dolayısıyla azab görür" hadisinin⁶⁰² şerhinde Hattâbî'nin, "Hadisin manası, sahiplerinin ağlaması sebebiyle ölüye azab edilir değil, sadece ölü'nün azab görmesi, ailesinin kendisine ağladığı esnada vuku bulmaktadır" şeklinde yaptığı te'vile⁶⁰³ İbn Hacer karşı çıkarak bu te'vilin bir zorlama olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁴

Buhârî'nin meşhur şerhlerinden birinin yazarı olan Aynî de Hattâbî'den istifade edenler arasındadır. Aynî'nin Hattâbî'ye ait görüşleri dikkatle ve tenkide tabi tutarak alması bu durumu tavzih eder. "Münafığın alâmeti üçtür..." hadisinde "إِذَا جَدَّتْ" gibi ifadelerdeki⁶⁰⁵ "إِذَا" lafzı için Hattâbî; bu, fiilin tekrarını gerektirir, açıklamasını yapmaktadır.⁶⁰⁶ Hattâbî'den bu açıklamayı nakleden Aynî, ihtiyatla karşılamak gerektiğini ifade için, "fîhî Nazar: bu görüşü biraz düşünmek lâzım" ifadesini kullanmaktadır.⁶⁰⁷

Hattâbî'nin şerh muhtevasında önemli bir yer tutan fikhî açıklamalar yönünden de Aynî, Hattâbî'den istifade etmektedir. Hz. Peygamber'in, Rum kayserine gönderdiği mektupla ilgili hadisin⁶⁰⁸ şerhinde Hattâbî hüküm olarak, "Müslümanın düşman ülkesine Kur'ân'la beraber gitmesinin yasaklanması Kur'ân'ın tamamı içindir. Bir ya da birkaç âyetle seyahat yasak kapsamının dışındadır" açıklamasını yapar.⁶⁰⁹ Aynı hadisin şerhinde, fikhî hükümleri açıklarken

602. Buhârî, Cenâiz, 29.

603. Bkz. İ'c'lâm, I, 330.

604. İbn Hacer, a.g.e., III, 122. İbn Hacer'in Hattâbî'den nakillerine başka örnekler için bkz. I, 9, 13, 98, 136, 213, 222, 225, 427 .

605. Buhârî, İman, 24.

606. İ'c'lâm, I, 44.

607. Aynî, a.g.e., I, 221.

608. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 6.

609. İ'c'lâm, I, 26.

Aynî, Hattâbî'nin bu tesbitini ona atfen naklederek şerhine zenginlik kazandırmaktadır.⁶¹⁰

Hattâbî'den geniş ölçüde istifade eden şarihlerden birisi de yine Ebu Davud'un Sünen'ini şerh eden Azîmâbâdî'dir. Azîmâbâdî, başka hususların yanında muhteva izahında da birinci derecede Hattâbî'den etkilenmiştir denilebilir. Alışverişte, "Satılan malın bedelinin başka bir para cinsinden ödenmesi konusundaki hadis" ⁶¹¹ şerhinde Hattâbî'nin yaptığı açıklama ve çıkardığı hükümleri ⁶¹² Azîmâbâdî, muhtevayı korumak kaydıyla özetleyerek nakleder. ⁶¹³ Bu gruba giren bilgi nakillerinin dışında ⁶¹⁴, Hattâbî'nin şahit getirdiği hadisleri ⁶¹⁵ de onun senediyle nakletmekte ⁶¹⁶, hadislerin cem edilmesi gibi bazı dirayet meselelerini ⁶¹⁷ yine Hattâbî'den naklederek şerhine almaktadır. ⁶¹⁸

Bütün bunlar Azîmâbâdî ve diğer şarihlerin Hattâbî'den etkilenmiş olduklarının kesin delilleridir. Daha sonraki şarihlerin hepsinin Hattâbî'nin eserlerini okuyup ondan doğrudan nakil yaptıklarını ve onun görüşlerinden etkilendiklerini gösteren ortak bir özellik de Hattâbî'den bilgi naklederken hemen hepsinin, Hattâbî'nin şerh maksadıyla verdiği bütün bilgileri değil, sadece kendisine ait olan tahlilleri kendilerine lâzım olduğu oranda almış olmalarıdır.

610. Aynî, a.g.e., I,100. Aynî'nin başka bazı nakilleri için bkz. Umde, I,132, İ'clâm, I,31'den; Umde, I,139, İ'clâm, I,32'den; Umde, I,155, İ'clâm, I,33'den, Umde, I,128, İ'clâm, I,28-30'dan; Umde, I,215, İ'clâm I,40'dan; ayrıca bkz. I,41, 215,301, II,254 .
611. Ebu Davud, Buyû,14.
612. Meâlim, V,25-26.
613. Azîmâbâdî, Avnu'l-Mâbûd, III,256.
614. Bkz. aynı eser, II,12,32,45,266, III,78,97,246, 249 .
615. Meâlim, V,8.
616. Azîmâbâdî, a.g.e., III,249.
617. Bkz. Meâlim, III,217.
618. Azîmâbâdî, a.g.e., II,270.

SONUÇ

H. IV. asır, İslâm dünyasında bazı sosyal ve ekonomik problemlerin ağırlaştığı, siyâsî birliğin de iyice bozulduğu bir dönemdir. Bu fevkalâde olumsuz şartlara rağmen, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb el-Hattâbî gibi hadis âlimlerinin şahsî gayretleri sayesinde hadis ilminde belli bir gelişme kaydedilmiştir.

Hattâbî 319/931 yılında, bugünkü Afganistan'ın başkenti Kâbil yakınlarında Bust kentinde doğmuştur. Hattâbî nisbesi ile tanınması sebebiyle Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd ibnü'l-Hattâb'ın neslinden geldiğini öne sürenler var ise de bu husus ispat edilememektedir. Böylece onun, yaşadığı bölge ve özellikle Bust kentinin nüfus yapısı göz önüne alınırsa, Türk asıllı olma ihtimali de sözkonusudur.

Öğrenim hayatına küçük yaşta başladığı anlaşılan Hattâbî Nişâbur, Basra, Bağdat ve Mekke gibi meşhur ilim merkezlerine giderek H. IV. asrın, her biri hadis ilminde temâyüz etmiş güvenilir âlimlerden hadis öğrenmiştir. Hadis dışında, başta Arap dili ve fıkıh olmak üzere, diğer dînî ilimleri de tahsil ettiği anlaşılmaktadır. H. 350'li yıllarda Horasan bölgesine dönen Hattâbî, bir taraftan talebe

yetiştirirken, diğer taraftan da eserlerini yazmıştır.

Ebu Süleyman, sadece ilmi ile değil, şahsiyeti itibariyle de örnek bir insandır. Hayatında her türlü aşırı-
lıktan uzak durmaya gayret etmiş, dünyaya karşı zahid o-
lan mazbut bir şahsiyettir. İlmini, dünya hayatını kazan-
mak için menfaat aracı olarak kullanmayı düşünmeyip geçi-
mini ticaret yaparak kazanmıştır. Kazancından etrafına
yardımda bulunmayı da ihmal etmeyecek kadar cömert bir
karaktere sahiptir. O, hemen tamamını ilme vakfettiği öm-
rünün son yıllarına doğru doğduğu Bust şehrine dönüp 388/
998 yılında aynı yerde vefat etmiştir.

İtikâdî yönden selef anlayışını benimseyen Hattâbî,
bu ekolün görüşlerini titizlikle savunurken Kaderiyye, Mü-
şebbihe, Mücessime ve Hâricîleri şiddetle tenkitten geri
durmamaktadır. Ancak, zaman ve şartların zarurî kıldığını
belirttiği ve sadece haber-i vâhid sayılan hadislerde yer
alan kadem, ricl, sûret, parmak, şahs, ferah ve yorgunluk
gibi haberî sıfatları etimolojik yönden te'vil etmektedir.
Te'villerini sağlam gerekçe ve mantık sistemi üzerine o-
turtan Hattâbî, selef mezhebinin düşünce boyutlarına da
genişlik kazandırmıştır.

Siyâsî düşünce olarak da, halifenin Kureyş'ten se-
çilmesi gerektiği ve ilk dört halifenin meşrûiyeti görü-
şünde olan Hattâbî, Emevîlere karşı, sebebi net anlaşıla-
mayan aşırı bir tepki göstermektedir. Halifeliğin süresi
ile ilgili hadislerden hareketle, Emevîler dönemini hilâ-
fet kapsamı dışında tutmaktadır. Devlet başkanlığı mües-
sesesini ise itikâdî değil, idârî ve siyâsî bir kurum o-
larak algılamaktadır.

Hattâbî fıkıhta Şâfiî mezhebine mensuptur. Ancak
yaşadığı dönemde giderek yaygınlaşan mezhep fanatizminden
devamlı uzak durmuştur. Mezhep görüşlerini âyet ve hadis
üzerine oturtan ve bu çerçevede İmam Şâfiî'nin de bazı

görüşlerini tenkitten kaçınmayan bir müctehittir. H. IV. asır, fıkhn, nass doğrultusundan ziyade mezhepçilik esasına göre öğretildiği bir dönemdir. Hattâbî, bu duruma mezhep ayırımı yapmadan karşı çıkmakta ve fıkhn hadislerle dayalı öğretilmesini ısrarla savunmaktadır.

Dil âlimleri arasında sayılacak kadar iyi Arapça bilen ve aynı zamanda şâirliği de bulunan Hattâbî, Arap Dili ve Edebiyatına, Kur'ân ve hadis in bu dilde olması sebebiyle önem vermektedir.

Hattâbî, vahiy olup olmama yönüyle hadisleri değerlendirirken Hz. Peygamber'in bilgi kaynakları prensibini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, dini ilgilendiren hadisleri gayr-i metlûv vahiy, dünyevî konular ve müsbet ilimlerle ilgili hadisleri, Hz. Peygamber'in beşerî bilgisi dâhilinde ele almaktadır. Ona göre, Hz. Peygamber'in vahiy kaynaklı olmayan hadislerde yanılması mümkün ve caiz olduğu gibi, bu hadislerin, herkes için ve her zaman değişmeyen kesin kurallar niteliği taşıması da düşünülemez.

Hattâbî, hüküm ifade etmesi açısından meseleyi Kur'ân-Sünnet değer yarıştırmaması haline getirmeden, dînî emir ifade eden sahîh hadislerin, ayet gibi hüküm koyma yetkisini kabul etmektedir. Fiilî sünnet konusunda Hz. Peygamber'in, nebî olarak yaptığı ve yapması gerekenler ile beşerî sıfatınının gerektirdiği fiillerinin kesin olarak birbirinden ayrılması lüzumunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'de beşerî ihtiyaç ve zaaf ların bulunabileceğini kabul etmenin itikâden hiçbir sakıncası olmadığını belirtmektedir.

Hadiste "hâfız" ve "güvenilir" bir âlim kabul edilen Hattâbî'nin, H. III. ve IV. asırda yazılmış pek çok kaynaktan hadis aldığı ve kütüb-i sittenin meşhur eserlerinden "Müslim'in Sahîh'i"ni bildiği halde, bu eserden hadis almaması dikkat çekicidir. Hadislerin mana ile ve

ih-tisâren rivayetini belli ölçüler içerisinde caiz gördüğünden bazı hadisleri ihtisâr ederek almıştır.

Dirâyetü'l-hadis ilminin bazı meselelerini ilk defa formüle eden âlim Hattâbî'dir. Sıhhat durumlarına göre hadislerin, sahih, hasen ve zayıf diye üçlü taksimi ile sahih hadisin, "Hadis âlimlerine göre sahih hadis, senedi muttasıl ve râvileri âdil sayılan hadistir" şeklindeki tarifi ona aittir. Hasen hadisin de Tirmizî'den farklı bir tarifini yapmakta ve İbnü's-Salâh bu tarifi "hasen ligayrihi" için kabul etmektedir. Zayıf diye nitelediği hadisin on üç grubunun ismini zikretmektedir. Bunlar arasında, o dönemin usûl kaynaklarında bulunmayan, "maktûb" ve "muzdarib" ile, yaygın kullanılmadığı sanılan "muallal", "müdelles" ve "müdreç" in fiil köklerini doğru manada kullanmaktadır. Ayrıca kendisinden önce ve sonra kullanıldığına rastlanılmayan "mukatta" ibaresiyle, senedi olmayan hadisleri kasdettiğini açıklamaktadır.

Hadislere ve hadis âlimlerine karşı çıkan bazı grupların istismârına yol açan "ihtilâfu'l-hadis" meselesinde sahih olmak kaydıyla, hadisler arasında gerçek manada çelişkinin varlığını kabul etmeyen Hattâbî ihtilâfın var gibi gözükmesinin hâricî bazı sebepleri bulunduğunu ve bunu anlayamamanın da bilgi eksikliğinden kaynaklandığını ileri sürer. Kendisi, hadislerin toplu halde gözönüne alınarak te'vil ve cem edilmek suretiyle ihtilâfın ortadan kaldırılacağı inancındadır. Mesele bununla çözümlenemiyorsa, hadislerden birinde sıhhat açısından bir problem var demektir. Bu durumda hadisler iyice tetkik edilerek zayıflar ayıklanıp sahih hadis tercih edilmelidir. Bu yollarla çözümlenemeyen ihtilaflarda nesih ihtimali üzerinde durulmalıdır.

Hattâbî'ye göre nesih, şer'î hüküm ifade eden hadisler arasındaki ihtilâfın çözülememesi halinde düşünülmelidir

Hattâbî neshi; vahiy henüz devam ederken, önceden emredilen ve toplumu ilgilendiren, haber niteliği taşımayan şer'î bir hükümün daha sonraki bir hükümle değiştirilmesi şeklinde anlamaktadır. Naslar arasında da, âyetin ancak âyet, hadisin de hadis ile neshini kabul etmektedir. Hadisin âyetle neshini kabule meyletmesi açısından İmam Şâfiî'den ayrılmaktadır.

Hadislerin sıhhat açısından tenkidinde hadisin sened ve metnine bakmakta, senedi de isnad ve râvi bakımından tahlil etmektedir. Hadisin sahih olması için muttasıl isnadla, adâlet ve zabt sahibi râvilerce nakledilmesini şart koşmaktadır.

Metin tenkidi açısından Hattâbî'nin özelliklerinden biri de, bazı hadislerde yanlış rivayet edilen kelimeler üzerinde titizlikle durmasıdır. Bu amaçla, sonradan müstakillik kazandığı belirlenen bir eser yazmıştır. Öte yandan sıhhati kesin olarak bilinen hadislerle, fiilî sünnete, tarihî olaylara ve icmâya muhalif olan hadisleri reddetmektedir. Ayrıca fakihlerin amel edilebilir bulmadıkları hadisleri de tenkide meyletti müşahede edilmektedir.

Garîbü'l-hadiste H. IV. asrın en büyük âlimlerinden biri olan Hattâbî, bu alanda III. asrın en ünlü âlimleri Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe ile denk görülmektedir.

İslâm ülkesinin sınırlarının genişlemesi ve buna paralel olarak dilleri, dinleri ve kültürleri farklı milletlerin İslâm dinini kabul etmeleri, hadislerin şerhine duyulan ihtiyacı bir kat daha artırmıştır. Bu doğrultuda, yazılı şerh edebiyatının temellerini, hadis edebiyatı ile birlikte düşünmek mümkün görünmektedir.

Hattâbî öncesi hadis şerh faaliyeti, garîbü'l-hadisler ve bazı özel konulara ayrılmış muhteva ağırlıklı eserler şeklinde iki alanda yürütülmüştür. Hattâbî de ilk

olarak, dil yönünden hadislerin açıklanmasını amaçlayan "Garîbü'l-Hadîs"i ile bu hizmete katılmış, böylece diğer şerhlerinin de temelini atmıştır. Bundan sonra Ebu Davud'un Sünen'i ve Buhârî'nin Sahîh'ine şerh yazmış, dolayısıyla, mutlak manada ilk hadis şârihi olmasa da, bu iki eserin ilk şârihi olma şerefine ulaşmıştır. Hattâbî şerh için bu iki eserden Ebu Dâvud'un Sünen'ini, fıkıh-hadis münasebeti açısından, Buhârî'nin Sahîh'ini de, hadis ve hadis âlimlerine yönelik saldırılara cevap olması için özellikle seçmiştir.

Temel özellikleri itibariyle Hattâbî, her iki şerhi de, okuyucuyu bıktırmamak ve kifâyet miktarı bilgi vermek düşüncesinden hareketle, birbirine bağlı olarak ele almakta, şerh ettiği eserlerde kısaltma amacıyla bazı tasarruflarda bulunmaktadır. Şerh etmediği hadisleri ya da hadisin şerh etmeyeceği kısmını eserine almaması nedeniyle, yazma halindeki Buhârî şerhinden kolay istifade, ancak eserin aslı ile birlikte basıldığı takdirde mümkün olabilecektir.

Öte yandan Hattâbî, şerhlerinde hadislerin isnadı, sıhhati ve râvileri hakkında verdiği bilgileri, sadece Ebu Dâvud'un Sünen'inde yer alan, özellikle tenkit edeceği bazı isnad ve râvilerle sınırlı tuttuğundan, bu eserlerdeki ricâl hakkında bilgi edinmek amacıyla Hattâbî'nin şerhlerine fazlaca müracaat imkânı yoktur.

Hattâbî'nin şerhlerinin temel metodu, kendisinden önce, hadislerin lafzî mana ve muhtevasına yönelik ayrı ayrı yapılmakta olan çalışmaların tek çatı altında toplanmasıdır. Bu metod çerçevesinde öncelikle, hadislerdeki lafzî manayı doğru tesbiti esas almaktadır. Şerhlerindeki ikinci ana unsuru, hadislerin muhtevası hakkında yaptığı açıklamalar oluşturmaktadır. Bunlar, genellikle sade, anlaşılır, İslâm'ın bütünlüğü içerisinde ele alınmış, dolayısıyla âyet, hadis ve diğer delillere müracaatla zenginleştirilmiş izahlardır.

Hattâbî, şerh amacına uygun bir biçimde, hadislerdeki fıkâhî ve itikâdî hükümleri belirtmeye ağırlık vermektedir. Fıkâhî hükümlerin açıklanmasında objektif olarak okuyucuyu bilgilendirmek gayesiyle hareket etmektedir. İtikâdî meselelerin izahında ise, sanki savunmada kalmakta, özellikle hadis ve hadis âlimlerini müdafaa gayreti içine girmektedir. Bu yüzden onun itikâdî konularla ilgili açıklamalarının serbest düşünce ile okuyucuyu bilgilendirme prensibinden uzak, bazı mezhepleri tenkit ve ehl-i Sünnet anlayışını empoze eden bir görünüm arzettiği söylenebilir.

Hattâbî'nin şerhlerinde ahlâk, eğitim ve müsbet ilimlerle ilgili açıklamaları az da olsa bulmak mümkündür. Özellikle müsbet ilimlerle ilgili hadislerin uzmanlık gerektirdiğini belirtmesi, bunlardan bildiği meseleleri izah edip açıklayamayacağı bazı hadisleri de müteşâbihlerden sayması dikkat çekmektedir.

Özetle Hattâbî, kendinden önce başlamış olan hadis şerh hareketine yeni bir dinamizm kazandırmış, ayrıca önceki şerhlerin ortak özelliklerini bir araya getirerek kendisinden sonrakilere ışık tutmuştur. Buna ek olarak, üzerinde ilk kez Hattâbî'nin durduğu tebit edilen hususlar, maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Sadece âhad hadislerde geçen haberî sıfatları sistemli bir şekilde te'vil etmesi.

2. H. IV. asırda, fıkâhın dar çerçevede mezheplere dayalı öğretimine karşı çıkması.

3. Vahiy olup olmama açısından Hz. Peygamber'in bilgi kaynaklarını net bir şekilde ikiye ayırması.

4. Sıhhat durumlarına göre hadislerin taksimini ve sahih hadisin kapsamlı tarifini yapması.

5. "Maklûb" ve "muzdarib" terimlerini usûlcülerden önce zikredip usûl kaynaklarında rastlanmayan "mukatta" tabirini kullanması.

6. Şâfîf'ye muhalif olarak, âyetin hadisi neshede-
bileceğini kabul etmesi.

7. Sahih hadislere, fiilî sünnete, tarihî olaylara
ve icmâya uymayan hadislerin kabul edilemeyeceği prensi-
bini ortaya koyması.

8. Ebu Davud'un Sünen'i ile Buhârî'nin Sahih'ini
ilk kez şerh etmiş olması.

KAYNAKLAR

- ABBÂDÎ, Muhammed b. Ahmed el-Abbâdî (ö.458/1066),
Kitâbu Tabakâtı Fukahâi's-Şâfiyye, thk. Gösta
Vitestam, Leiden, 1964. Tabakât
- ABDULKÂDİR b. Ömer el-Bağdâdî (ö.1093/1682),
Hızânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbı Lisâni'l-Arâb,
(I-IV), Dâru's-Sâdır, 1299. Hızâne
- ABDULLAH ibn Mübârek (ö.181/797),
Kitâbü'z-Zühd (Rekâik ile beraber), thk. Habîbur-
rahman el-Âzâmî, Haydarabad, 1386. Zühd
- ABDULMECİD Mahmud Dr.,
Ebu Câfer et-Tahâvî ve Eseruhû fi'l-Hadîs, Kahi-
re, 1975. Tahâvî
- ABDURRAZZAK, Ebu Bekir Abdurrazzak b. Hemmâm es-San'â-
nî, (ö.211/826),
el-Musannaf, (I-XI), thk. Habîburrahman el-Âzâmî,
nşr. Meclisü'l-İlmî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Bey-
rut, 1970-1972. Musannaf
- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1748),
Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs mine'l-Ehâdîs alâ
Elsineti'n-Nâs, (I-II), 3.bs., Dâru İhyâi't-Türâ-
si'l-Arabî, Beyrut, 1351. Keşf

Not: Kendilerinden doğrudan görüş nakledilmeyen, ama mü-
racaat için gösterilen bazı kaynaklar listeye alın-
mamıştır.

ADAM Metz,

el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicrî ev Asri'n-Nehdati f'l-İslâm, Arapçaya çev. Muhammed Abdulhâdî Ebu Reyde, (I-II), 4.bs., Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1967. Hadâra

AHMED b. Hanbel, (ö.241/855),

Kitâbu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl, (I-II), thk. Prof.Dr.Talât Koçyiğit-Prof.Dr.İsmail Cerrahoğlu, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul,1987. İlel

—— el-Müsned, (I-VI), (Muntahabu Kenzi'l-Ummâl ile beraber), 5.bs., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1985. Müsned

AHMED Çelebi,

İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi, çev. Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1976. Eğitim Tarihi

AHMED Muhammed Şâkir,

el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs, (İhtisâru Ulûmi'l-Hadîs ile beraber), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1370. Bâis

ALİYYÜ'L-KÂRÎ, Nûreddin Ali b. Muhammed (ö.1014/1605),

el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa, (Mevzûatü'l-Kübrâ), thk. Muhammed b. Saîd b. Besyûnî Zâlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,1985. Esrâr

ÂMİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed (ö.631/1233),

el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, (I-IV), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985. İhkâm

AYNÎ, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed b.

Hüseyin el-Halebî el-Ayntâbî (ö.855/1480).

Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, (I-XXV), Beyrut, ts. Umde

- BAĞDADLI İsmail Paşa,
Keşf el-Zünûn Zeyli, 2.bs., M.E.B. Yay., İstanbul, 1972. Zeyl
- BARTHOLD, V. Y.,
Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981. Türkistan
- BEYHAKÎ, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö.458/1065),
Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sâhibi's-Şerîa, (I-VII), thk. Dr. Abdülmütî Emin Kaleci, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985. Delâil
—— el-İ'tikâd alâ Mezhebi's-Selef Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984. İtikâd
—— Kitâbü'l-Esmâ ve's-Sıfât, Matbeatü's-Saâde, 1358. Esmâ
- BROCKELMANN, Carl,
Tarihu'l-~~Arabi~~ Arabî, Arapçaya çev. Abdülhalim Neccâr, (I-VI), 4.bs., Dâru'l-Maârif, Kahire, 1983.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, (ö.256/869),
Kitâbu'd-Duafâi's-Sagîr, thk. Buran ed-Dânâvî, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984. Duafâ
—— Sahîhu'l-Buhârî, (I-VIII), el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul, 1979. Sahîh
—— Târihu'l-Kebîr, (I-IX), Haydarabad, 1958. Tarih
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, (ö.393/1003),
es-Sıhah Tâcü'l-Lüga ve Sıhahi'l-Arabiyye, (I-VI), Beyrut, 1979. Sıhah
- CEZÂİRÎ, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed ed-Dımaşkî (ö.1338/1920)
Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts. Tevcîh

ÇAKAN, Dr. İsmail Lütfi,

Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, no:3, İstanbul, 1982?

—— Hadis Edebiyatı, Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usûlleri, M.Ü. Yay. no:431, İstanbul, 1985.

DÂRAKUTNÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö.385/995),

Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn, thk. Subhi Bedri Sâmer râî, 2.bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986. Metrûkîn

—— Sünenü'd-Dârakutnî, (Azimâbâdî'nin Tâliku'l-Mugnî adlı eseri ile beraber), (I-IV), thk. Abdülhâşim Yemânî, Medine, 1966. Sünen

DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö.255/868),

Sünenü'd-Dârimî, (I-II), nşr. Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut, ts. Sünen

DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö.945/1538),

Tabakâtu'l-Müfessirîn, (I-II), thk. Ali Muhammed Ömer Nâsîf, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1972. Tabakât

DAVUDOĞLU, Ahmed,

Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi, (I-XI), Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977-1980. Müslim Şerhi

DEHLEVÎ, Şah Veliyyullah (ö.1176/1762),

Bustânu'l-Muhaddsîn, çev. Doç. Dr. Ali Osman Koçkuzu, D. İ.B.Yay. Ankara, 1986.

—— Huccetullahi'l-Bâliğa, (I-II), Dâru'l-Mârifetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ts.

EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888), el-Merâsîl, thk. Şuayb el-Arnâvudî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, Merâsîl

—— Sünenü Ebî Dâvud, (I-V), Çağrı Yay. İstanbul, 1981, Sünen

- EBU NUAYM, Ahmed b. Abdullah el-Isbahânî (ö.430/1038),
Hilyetü'l-Evliyâ, (I-X), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî,
Beyrut, 1967, Hilye
- EBU UBEYD, Kâsım b. Sellâm, (ö.224/838),
Ġarîbü'l-Hadîs, (I-IV), Haydarabâd, 1964, Ġarîb
- EBU ZEHV, Muhammed,
el-Hadîs ve'l-Muhaddisân, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî,
Beyrut, 1984, Hadîs
- ELBANÎ, Muhammed Nâsıruddîn,
Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfa ve'l-Mevzûa ve Eseru-
ha's-Seyyi'i fi'l-Ümme, (I-II), 5.bs., el-Mekte-
bü'l-İslâmî, Beyrut, 1985, Silsile
- EZRAKÎ, Muhammed b. Abdillâh (ö.223/837),
Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âsâr, thk.
Rüşdî Sâlih Melhas, 3.bs., Beyrut, 1979, Ahbâr
- FETTENÎ, Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Hindî (ö.986/1578),
Tezkiretü'l-Mevzûât ve bi Zeyli Kânûnu'l-Mevzûât
ve'd-Duafâ, Beyrut, 1399, Tezkire
- GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö.505/1111),
el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, (I-II), Muhammed Niza-
muddîn'in Fevâtîhu'r-Rahmân adlı eseri ile beraber
Bulak, 1325, Mustasfâ
- HÂKİM NISABÛRÎ, Muhammed b. Abdillâh (ö.405/1014),
Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadîs, nşr. Seyyid Muazza
zam Hüseyin, 2.bs., Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne,
1977, Marife
- el-Müstedrek ale's-Sahîhayn (I-IV), Zehebî'nin
Telhîs'ı ile beraber, Beyrut, ts. Müstedrek
- HALİFE b. Hayyât, (ö.240/854),
Müsnedü Halîfe b. Hayyât, thk. Dr. Ekrem Ziya el-
Omerî, Beyrut 1985, Müsned

- HAMİDULLAH, Prof. Dr. Muhammed,
Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife'i Hammam İbn Münebbih, çev. Kemal Kuşçu, Bahar Yay. İstanbul, 1967, Hadis Tarihi
- HASAN, Prof. Dr. İbrâhim Hasan,
Târîhu'l-İslâm, es-Siyâsî ed-Dînî es-Sekâfî el-İctimâî, (I-IV), 7. bs., Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Kahire, 1964, Tarih
- HATİB el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö.463/1071),
Kitâbu'l-Kifâyâ fî İlmi'r-Rivâye, Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne 1357, Kifâyâ
— er-Rihle fî Talebi'l-Hadîs, thk. Nureddin İtr, Beyrut, 1975, Rihle
— Şerefü Ashâbi'l-Hadîs, thk. Doç. Dr. Mehmed Saîd Hatiboğlu, A. Ü.B., Ankara, 1972, Şeref
— Takyîdü'l-İlm, thk. Yûsuf el-Aş, 2.bs., Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut, 1975, Takyîd
— Târîhu Bağdâd, (I-XIV), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts. Tarih
- HATİBOĞLU, Dr. Mehmed Said,
Hz. Peygamber'in Vefâtından Emevilerin Sonuna Kadar Siyâsî İctimâî Hadiselerle Hadis Münâsebetleri, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1967, Siyâsî Olaylarda Hadis Münasebetleri
- HATTÂBÎ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed (ö.388/998),
Beyânu I'câzi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Halâf Abdullah ve Muhammed Za'lûl, Rummânî ve Ciircânî'nin aynı konudaki eserleri ile berâber. Dâru'l-Meârif, Kahire, 1958, İcâz
— Ğarîbü'l-Hadîs, (I-III), thk. Abdulkerîm İbrâhim el-Azbâvî, nşr. Câmîatü Ümmü'l-Kurê, Dâru'l-Fikr Dımeşk, 1982-1983. Ğarîb

- HATTÂBÎ**, Ebû Süleyman,
 I lâmu'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,(I-II),
 thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahman es-Sûûdî,
 Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1984. basılmadı. I lâm
 ——— Islâhu Galatı'l-Muhaddisîn, thk. Dr. Hâtim Salih
 ez-Zâmin, Bağdad, 1985, Islâhu Galat
 ——— Meâlimü's-Sünen, Münzirî'nin, Muhtasar'ı Sünen'i
 Ebî Dâvud'u ve İbnü'l-Kayyim'in Tehzîb'i ile be-
 râber.(I-VIII), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980,
Meâlim
 ——— Şe'nü'd-Duâ, thk.Ahmed Yûsuf ed-Dakkâk, Dimeşk,
 1984, Duâ
 ——— el-Uzle, thk. Dr. Abdulğaffâr Süleyman el-Bendârî,
 Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985. Uzle
- HÂZİMÎ**, Ebu Bekir Muhammed b. Musa (ö.584/1188),
 el-İtibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr,
 Mısır, 1346, İtibâr
- HEYSEMÎ**, Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman (ö.807/1404),
 Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid (I-X), Dâru'l-
 Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1967, Zevâid
- HÛLÎ**, Muhammed Abdulazîz,
 Miftâhu's-Sünne ev Târîhu Fünûni'l-Hadîs, 2. bs.,
 Mısır, 1921, Miftâh
- HUMEYDÎ**, Abdullah İbnü'z-Zübeyr (ö.219/834),
 el-Müsned, thk. Habîburrahman el-Âzamî,(I-II),
 Haydarabad, 1381, Müsned
- İRÂKÎ**, Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Hüseyin (ö.806/1403),
 Fethu'l-Muğîs bi Şerh'i Elfiyeti'l-Hadîs, thk.
 Mahmud Rebî, Elfiye ile beraber, Âlemü'l-Kütüb,
 Beyrut 1988, Feth
 ——— et-Takyîd ve'l-Îzâh li mâ Utlika ve Uğlika min
 Mukaddimeti İbni's-Salâh, Müessesetü'l-Kütübi's-
 Sekâfiyye, Takyîd

- IRAKÎ, Ebu'l-Fazl Abdurrahman,
Zeylû Mîzânî'l-İtidâl, thk. Abdulkayyûm Abdi
Rabbi'n-Nebî, Câmîatü Ümmülkurâ, Mekke, 1406, Zeyl
- IBN ABDİLBER, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî (ö. 463/1071),
Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fazlih (I-II), thk.
Abdurrahman Mahmud Osman, Medîne 1968, Câmi
—— el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb (I-IV), thk. Muham-
med el-Becâvî, Kâhire 1960. İstîâb
- IBN ADIY, Ebû Ahmed Abdillâh b. Adiy (ö. 365/975),
el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl (I-VIII), 2.bs. Dâru'l-
Fikr, Beyrut 1988. el-Kâmil
- IBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (ö. 543/1148)
Ârızatu'l-Ahvezî li Şerhi Sahîhi't-Tirmizî,
(I-XIII), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts.
Ârızatu'l-Ahvezî
- IBN ARRÂK, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 963/1555),
Tenzîhü's-Şerîati'l-Merfû'a ani'l-Ehâdisi's-Şenî-
ati'l-Mevzûâ (I-II), thk. Abdulvehhâb Abdullatif,
2. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981,
Tenzîh
- IBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201).
Ġarîbü'l-Hadîs (I-II), thk. Abdulmutî Emin Kaleci,
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, Ġarîb
—— el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye, (I-II),
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, İlel
—— Kitâbu'l-Mevzûât (I-III), thk. Abdurrahman Muhammed
Osman, nşr. Mektebetü İbn Teymiyye, 2.bs. Kahire
1987, Mevzûât
—— el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem,
Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1357,
Muntazam

- İBN EBÎ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtım
(ö.327/938),
İlelü'l-hadîs, (I-II), Dâru'l-Meârif, Beyrut,
1985, Ilel
- Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl, (I-IX) Haydarabad,
1952, Cerh
- Kitâbu'l-Merâsil, Ahmed Isâm el-Kâtib'in Ta'lîk'ı
ile berâber, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,
1983, Merâsil
- İBN EBÎ ŞEYBE, Ebu Bekir (ö.235/849),
Kitâbu'l-Musannaf fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr, (I-VII)
thk., Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübi's-Se-
kafiyye, Beyrut 1989, Musannaf
- İBN EBÎ YA'LÂ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed (ö.526/1132),
Tabâkatu'l-Hanâbile, (I-IV) Beyrut, ts. Tabâkât
- İBNÜ'L-ESİR, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem (ö.630/1232),
el-Kâmil fi't-Târih, (I-XII), Beyrut 1965, Kâmil
- el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb (-I-III), Beyrut, ts.
Lübâb
- Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, (I-VI), Kahire,
1970, Üsdü'l-Ğâbe
- İBNÜ'L-ESİR, Ebu's-Saâde el-Mübârek b. Muhammed b. Muham-
med (ö.606/1209),
en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser (I-V), thk.
Tahir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî,
Kâhire 1963, Nihâye
- İBN HACER Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, (ö.852/1449)
Fethu'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî (I-XLIII),
Bulak 1300, Feth
- Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi,
çev. Doç. Dr. Talat Koçyiğit, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara,
1971, Nuhbetü'l-Fiker
- Lisânu'l-Mizân, (I-VII), 3 bs., Beyrut, 1986.
Lisan

İBN HACER,

el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye, thk. Habîburrahman el-Azâmî, (I-IV),
Kuveyt 1973, Metâlib

— Tehzîbü't-Tehzîb, (I-XII), Haydarabad, 1325.
Tehzîb

İBN HALLİKAN, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr
(ö.681/1282),

Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman (I-VIII),
thk. Dr. İhsan Abbas, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1972,
Vefeyât

İBN HAYR, Muhammed b. Ömer el-İşbilî (ö.575/1179),

Fehrese mâ Ravâhu an Şuyûhîhî mine'd-Devânîni'l-İlmi ve Envâi'l-Meârif, Beyrut ts. Fehrese

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Hazm (ö.456/1063),

el-Ihkâm fî Usûli'l-Ahkâm (I-VIII) Matbaatü's-Saâde, Mısır 1345, Ihkâm

İBN HİBBAN, Muhammed b. Hibban el-Bustî (ö.354/965),

el-Ihsân bi Tertîbi Sahîh'i İbn Hıbbân (I-IX), tertîb, Ali b. Bâlbân, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, Sahîh

— Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn, (I-III), thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed, Daru'l-Va'y, Haleb 1396, Mecrûhîn

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam (ö.218/833),

es-Sîretü'n-Nebeviyye (I-IV), thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim elEbyarî, ve Abdülhafız Şelebî Mısır 1936
Siyre

İBN HUZEYME, Ebu Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme
(ö.311/923)

Kitabu't-Tevhîd ve Isbâtı Sıfâtı'r-Rab elletî Vasafa bihâ Nefsehû, Ta'lîk, Muhammed Halil Hevâs,
Beyrut 1983, Tevhîd

- İBN HUZEYME, Ebû Bekir Muhammed,
Sahîh'ı İbn Huzeyme (I-IV), thk. Dr. Muhammed
Mustafa el-Azamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut
1975, Sahîh
- İBNU'L-İMAD, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed
(ö.1089/1678)
Şezerâtü'z-Zehab ve Ahbâru men Zeheb, (I-VIII),
Beyrut ts. Şezerât
- İBNU'L-KAYSARÂNÎ, Muhammed b. Tâhir (ö.507/1113)
Kitâbu'l-Cem Beyne Ricâli's-Sahîhayn Buhârî ve Müs-
lim, Kitâbu Ebu'n-Nasr el-Kelâbâzî ve Ebu Bekir el-
İsbahânî (I-II) Beyrut, 1405, Ricâli Sahîhayn
- İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö.774/1372),
el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut 1966, Bidâye
----- İhtisâru Ulûmi'l-Hadîs, el-Bâisu'l-Hasîs ile berâ-
ber, Beyrut 1370, Ihtisâr
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276/
889)
Ğarîbü'l-Hadîs, (I-II), İhyâu't-Türâsi'l-İslâm,
Bağdad 1977, Ğarîb
----- Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs, Dâru'l-Ceyl, Beyrut
1972, Te'vîl
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö.275/888),
Sünenü İbn Mâce, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâ-
ru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1975, Sünen
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükrem el-Misrî,
Lisânu'l-Arab (I-XV), Beyrut ts.
- İBN RECEB, Abdurrahman b. Ahmed,
Şerhu İlelü't-Tirmizî, thk. Seyyid Subhi, İhyâu't-
Türâsi'l-İslâmî, Bağdad, 1396, Şerhu İlel
- İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö.595/1198),
Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid, (I-II),
çev, Ahmed Meylânî, İstanbul 1973, Bidâyetü'l-
Müctehid

- IBN SA'D, Muhammed b. Sa'd (ö.230/844),
et-Tabakâtü'l-Kübrâ (I-IX), Dâru's-Sâdır, Beyrut
1960, Tabakât
- IBNÜ'S-SALAH, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman(ö.643/1245),
Ulûmu'l-Hadîs(Mukaddime) thk. ve şerh, Nureddin
Itr, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1986, Mukaddime
- IBN TEYMIYYE, Ahmed b. Teymiyye el-Harrânî(ö.728/1327),
Mecmû'u Fetavâyı İbn Teymiyye, tertîb, Abdurrahman
b. Muhammed b. Kâsım, Mısır 1381, Fetavâ
- KÂMİL MİRAS,
Sahîh'ı Buhârî Muhtasarı Tecrid'i Sarih Tercemesi
ve Şerhi (I-XII), D.İ.B.Yay, Ankara 1975, Tecrid
- KANDEMİR Dr. M. Yaşar, Mevzû Hadisler, Menşe'i Tanıma
Yolları Tenkidi, D.İ.B.Yay. Ankara 1975,
Mevzû Hadisler
- KÂSİMÎ, Muhammed Cemâleddîn ed-Dımeşkî (ö.1333/1914),
Kavâidü't-Tahtîs min Fünûni Mustalahı'l-Hadîs, thk.
Muhammed Behcet el-Baytar, Beyrut 1987,
Kavâidu't-Tahtîs
- KATİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdillah (ö.1067/1657),
Keşf el-Zünûn an Esâmi'il Kütüb ve'l-Fünun, hazır-
layan, Şerâfettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge,
2. bs., M.E.B. Yay. İstanbul 1971, Keşf
- KEHHÂLE, Ömer Rıza,
Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimi Musannıfi'l-Kükübi'l-
Arabiyye, (I-XV), Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut
1957, Mucem
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Cafer (ö.1345/1926),
er-Risâletü'l-Müstatrafe li Beyânî Meşhûri Kütü-
bi's-Sünneti'l-Müşerrefe, nşr.Dâru Kahraman, İs-
tanbul 1985, Risâle
- KİFTÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf (ö.646/1248),
İnbâhu'r-Ruvât alâ Ahbârı'n-Nuhât, (I-IV), thk.
Muhammed Ebu'l-Fazl, Kahire 1950, İnbâh

- KIRMÂNÎ**, Muhammed b. Yûsuf,
Sahîhu'l-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî, (I-XXV), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2.bs. Beyrut 1981,
Şerhu'l-Buhârî
- KOÇKUZU**, Dr. Ali Osman,
Hadisde Nâsîh Mensuh, M.Ü.İ.F, Yay. İstanbul, 1985.
Nasîh Mensuh
- KOÇKUZU**, Prof. Dr. Ali Osman,
Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşrî Yönlerinden Değeri, D.İ.B.Yay, Ankara 1988,
Haber-i Vâhit
- KOÇYIĞIT**, Prof. Dr. Talat,
Hadis Tarihi, A.Ü.İ.F.Yay, Ankara, 1977.
——— Hadis İstilahları, A.Ü.İ.F. Yay, Ankara, 1980.
- LEKNEVÎ**, Muhammed Abdulhayy (ö.1304/1886),
er-Ref' ve't-Tekmâl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, nşr. Dâru'l-Beşîri'l-İslâm miyye, 3. bs., Beyrut, 1987, er-Ref'
- MAHMUD** ebû Reyve,
Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması, çev. Muharrem Tan, Yöneliş Yay, İstanbul 1988.
- MÂLİK** b. Enes (ö.179/795),
el-Muvatta, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabîyye, Beyrut, 1951, Muvatta
- MANSUR** Ali Nâsîf,
Gâyetü'l-Me'mûl Şerhi't-Tâc el-Câmi'l-Usûl(I-V), et-Tâc ile beraber, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî 3. bs. Beyrut 1961, Gayetü'l-Me'mûl
- MERGINÂNÎ**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir (ö.593/1196),
el-Hidâye Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî (I-IV), nşr, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kahire 1965, Hidaye

- MUBÂREKFÛRÎ, Ebû Ali Muhammed (ö.1353/1934),
Tuhfetü'l-Ahvezî fî Şerh'i Câmii't-Tirmizî (I-IV)
ve Mukaddime, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1359,
Tuhfe
- MUHAMMED Ebû Zehrâ, Prof.
İslâm Hukûku Metodolojisi 'Fıkıh Usûlu', çev.
Doç. Br. Abdulkâdir Şener, Ankara 1979,
Metodoloji
- İmam Şâfiî , çev. Osman Keskiöglü, D.İ.B.Yay,
Ankara 1987,
- MUHAMMED Hasan Heyto,
el-İctihâd ve Tabakâtu Müctehidi'ş-Şâfiyye, Mü-
essesetü'r-Risâle, Beyrut 1988, İctihâd
- MUSTAFA Sıbâî, Dr.
es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-Teşrîi'l-İslâmî, 2.bs.
el-Mektebü'l-İslâmî, Dımeşk 1978, Sünne
- MÜNÂVÎ, Abdurraûf,
Feyzu'l-Kadîr Şerhu Câmii's-Sağîr (I-VI), 2. bs.,
Dâru'l-Mârife, Beyrut 1972, Feyzu'l-Kadîr
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (ö.261/874),
Sahîh'i Müslim (I-V), thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî,
Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1954, Sahîh
- NESÂÎ, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915),
Sünenü'n-Nesâî, Suyûtî'nin şerhi ve Sindî'nin Hâ-
şiyesi ile berâber (I-VIII), Dâru İhyâi't-Türâ-
si'l-Arabî, Beyrut 1930, Sünen
- NEVEVÎ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref (ö.676/1277)
Sahîh'i Müslim Şerhi "Minhâc" (I-XVIII), 2. bs.
Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1972, Minhâc
- et-Takrîb, Fenni Usûli'l-Hadîs, Kahire 1968,
Takrîb
- NUREDDİN İtr,
Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs, Dâru'l-Fıkr,
Dımeşk 1981, Ulûmü'l-Hadîs

- OKIÇ, Prof. M. Tayyib,
Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, A.Ü.İ.F.
Yay, İstanbul 1959,
- PHILIP K. Hitti,
Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi (I-IV), çev. Sa-
lih Tuğ, İstanbul 1980, İslâm Tarihi
- POLAT Yard. Doç. Dr. Selahattin,
Mürsel Hadîsler ve Delil Olma Yönünden Değeri,
T.D.V. Yay, Ankara 1985, Mürsel Hadisler
- RAGIB, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî
(ö.502/1108),
el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân, thk. Muhammed
Seyyid Keylânî, Dâru'l-Mârife, Beyrut ts.
Müfredât
- RÂMEHURMUZÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Abdirrahman b. Hal-
lâd (ö.360/970)
el-Muhaddisü'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî, thk.
Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut
1971, el-Muhaddisü'l-Fâsıl
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali,
Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm, (I-II), 2. bs., Mektebe-
tü'l-Ğazâlî, Dimeşk 1977.
- SAÎD b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî(ö.227/841),
Sünenü Saîd b. Mansûr (I-II) thk. Habîburrahman
el-Âzamî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985,
Sünen
- SÂLİM Abdurrazzak Ahmed,
Fihrisü Mahtûtâtı'Mektebeti'l-Evkâfi'l-Âmme fi'l-
Musul (I-VIII), Dâru'l-Kütüb, Musul 1975,
Mahtûtâtı'l-Musul
- SANDIKÇI, S. Kemal,
İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis, Basıl-
mamış Doktora Tezi, Ata. Ü.İ.B.F. Erzurum.
İlk Üç Asırda Hadis

- SEÂLIBÎ, Ebû Mansûr Abdulmelik (ö.430/1038),
Yetîmetü'd-Dehr (I-V), thk. Dr. Müfîd Muhammed,
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, Yetîme
- SEHÂVÎ, Muhammed b. Abdirrahman (ö.902/1496),
el-Mekâsıdu'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-E-
hâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine, thk. Muhammed
Osman el-Hût, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1985,
Makâsıd
- SEM'ÂNÎ, Ebû Saîd Abdulkerim b. Muhammed (ö.562/1166),
el-Ensâb, (I-V), Dâru'l-Cinân, Beyrut 1988, Ensâb
- SERAHSÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (ö.495/1101),
Usûlü's-Serahsî (I-II), thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî,
Dâru'l-Mârife, Beyrut 1973, Usûl
- SEZGİN Dr. M. Fuad,
Buharî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, A.Ü.
İ.F. Yay, İstanbul 1956, Buharî'nin Kaynakları
— Geschichte Des Arabischen Schrifttums, (I-VIII),
Leiden E.J.Brill 1967, GAS
- SOFUOĞLU, M. Cemal,
Şia'nın Hadis Anlayışı, Basılmamış Doktora Tezi,
Ankara 1977, Şia
- SUBHÎ Salih,
Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları, çev. M. Ya-
şar Kandemir, 2. bs. D.İ.B.Yay, Ankara 1977,
Hadis İlimleri
- SUBKÎ, Ebû Nasr Abdurrahman b. Ali (ö.771/1369),
Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ (I-X), thk. Mahmud
Muhammed et-Tanâhî, ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv,
Matbaatu İsâ el-Elbânî 1965, Tabakât
- SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö.911/1505),
Buğyetü'l-Vüât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîn ve'n-Nu-
hât (I-II), thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim,
Dâru'l-Fikr 1979, Buğye

- SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekir,
el-Fethu'l-Kebîr fî Zammı'z-Ziyâde ilâ Câmii's-
Sagîr (I-III) Mısır 1351, el-Fethu'l-Kebîr
—— Is'âfu'l-Mubattâ bi Ricâli'l-Muvatta, Tenvîru'l-
Havâlik ile beraber, Mısır ts. Is'âfu'l-Mubatta
—— el-Leâlii'l-Masnûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzâa (I-II),
2. bs. Dâru'l-Meârif, Beyrut 1975,
el-Leâlii'l-Masnûa
—— Miftâhu'l-Cenne fi'l-Ihticâc bi's-Sünne, thk.
Mustafa Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,
Beyrut 1987, Miftâh
—— Tabakâtu'l-Huffâz, Beyrut 1983, Tabakât
—— Tedrîbü'r-Râvî fî Şerh'i Takrîbi'n-Nevevî,(I-II),
thk. Abdulvehhâb Abdullatif, 2. bs.,el-Mektebetü'l-
İlmiyye, Medîne 1972, Tedrib
- ŞÂFİÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs (ö.204/848),
Ihtilâfu'l-Hadîs, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz,
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986,
—— er-Risâle, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire
1969, Risâle
—— Tertîb'i Mûsned'i İmâm eş-Şâfiî, tertîb, Muham-
med Âbid es-Sindî, nşr. Seyyid Yusuf Ali ez-Zâvî
ve Seyyid İzzed el-Attâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,
Beyrut 1951, Mûsned
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ (ö.790/1388),
el-Muvâfakât fî Usûli's-Şerîa,(I-IV), thk. Abdul-
lah Drag, Dâru'l-Mârif, Beyrut ts. Muvâfakât
- ŞEHİRİSTÂNÎ, Muhammed b. Abdulkerîm (ö.548/1153),
el-Milel ve'n-Nihal (I-II), Beyrut,1975, Milel
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali (ö.1250/1834),
el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa, thk.
Abdurrahman b. Yahya, 2. bs., el-Mektebetü'l-İs-
lâmî, Beyrut 1972, Fevâid
- TAFTAZÂNÎ, Saduddîn Mesud b. Ömer (ö.797/1395),
Şerhu'l-Akâid, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, çev.
Süleyman Uludağ, Dergah Yay, İstanbul 1980,

TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed (ö.321/933),
Müşkilü'l-Âsâr (I-IV), Matbaati Meclisi Dâireti'l-
Meârifî'n-Nizâmiyye, Haydarâbad, 1333, Müşkil
—— Şerhu Meâni'l-Âsâr (I-IV), thk. Muhammed Zührî
en-Neccâr, 2. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Bey-
rut 1987,

TAHİR Ahmed ez-Zâvî,
Kâmusu'l-Muhît (I-IV), Kahire 1970, Kâmus.

TAŞKÖPRÜZADE, Ahmed b. Mustafa,
miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde (I-III), Kahire,
1971, Miftâh

TEHANEVÎ Zafer Ahmed,
Yeni Usûlî Hadis, Çev.Doç.Dr.İbrahim Canan,
İzmir, 1982 Usûl

TİRMİZÎ, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ (ö.279/892),
Sünenü't-Tirmizî, (I-V), thk. Ahmed Muhammed Şakir,
Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1938. Sünen
—— Kitâbu'l-İlel, Sünen'in Sonunda, İlel

UKAYLÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Amr b. Musâ (ö.322/933),
Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr, (I-IV), thk. Dr. Abdilmûtî
Emin Kaleci, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984
Duafâ

VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer b. Vakîd (ö.207/822),
Kitâbu'l-Meğâzî, (I-III), thk. Marsden Joles, Oxford
Üniversity Press, London, 1966. Meğazî

YAHYA b. Maîn, (ö.233/845),
Tarih, "Yahya b. Maîn ve Kitâbuhû et-Tarih", (I-IV)
thk. Ahmed Muhammed Nürseyf, Câmîatü Melik Abdul-
azîz, Mekke, 1979. Tarih

YÂKÛT, Ebû Abdillâh el-Hamevî (ö.626/1228),
Mücemü'l-Büldân (I-IV), Beyrut, 1957. M. Büldân
—— Mücemü'l-Udebâ, (I-XX), Beyrut ts. M. Üdebâ

YARDIM, Dr. Ali,
Hadîs (I-II), İzmir, 1984.

ZEBİDÎ, Ebu'l Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ,
Tâcu'l-Arus, (I-X), Mısır, 1306. Tâc

ZEHABI, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö.748/1347)
el-Iber fî Haber'i men Gaber (I-IV) thk. Ebu Hâ-
cir Muhammed Saîd Za'lûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiy-
ye, Beyrut, 1985. Iber
Mizânu'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl I-IV) thk. Ali
Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1963
Mizan

— Siyer'u Âlâmi'n-Nübelâ (I-XXV), thk. Şuayb el-Ar-
navut ve Muhammed Nuaym el-Arksûsî, Müessesetü'r-
Risâle, Beyrut, 1983. Siyer
— Tezkiretü'l-Huffâz (I-IV), Beyrut, 1956. Tezkire

ZEMAŞERÎ, Muhammed b. Ömer (ö.583)

Esâsu'l-Belâğa, Dâru's-Sâdır, Beyrut, 1965

— el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs (I-IV) thk. Ali Muham-
med el-Becâvî ve Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, 2.
bs., İsâ el-Elbânî el-Halebî 1971. Fâik

ZERKEŞÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö.794/1391),
el-İcâbe li'İrâdî mâ İstedrekethu Âişe ale's-Sa-
hâbe, thk., Saîd el-Efgânî, 2.bs., el-mektebe-
tü'l-İslâmî, Beyrut, 1970. İcâbe

ZIRIKLI, Hayruddîn,

el-Âlâm Kâmusu Terâcim'i li Eşheri'r-Ricâl ve'n-
Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müstagrâbîn (I-X),
Beyrut, 1969. Âlâm

ZÜBEYR, Prof. Dr. Muhammed Zübeyr,

Hadis Edebiyatı Tarihi, çev. Yusuf Ziya Kavakçı.
İrfan Yay. İstanbul, 1966. Hadis Edebiyatı

K A R M A I N D E X

- Abbas b.Abdillah 203
 Abbâsî devleti 2,16
 Abbâsî halîfesi 2(15)
 Abd b.Humeyd 124
 Abdi'l-Eşhel 182
 Abdulgaffar b.Ubeydillah 131
 Abdullah b.Abdullah b.Ömer
 183
 Abdullah b.Amr 105,321
 Abdullah b.Ebî Serh 297
 Abdullah b.Mesleme 132
 Abdullah b.Mes'ud 241,295,321
 Abdullah b.Mübarek 110,111,
 132,151
 Abdullah b.Muğaffer 116
 Abdullah b.Muhammed 127,130
 Abdullah b.Ömer 134,294
 Abdullah b.Ömer b.Şevzeb 20
 Abdullah b.Şebîb 129
 Abdullah b.Yâkub 191
 Abdullah b.Zübeyr 298
 Abdurrahman b.Zeyd 192
 Abdurrezzak 25,112,266
 Abdülmelik b.Ebî Süleyman 113
 Abdülmelik b.Kureyb 221
 Acem 14,15,59
 Âcurrî(Ebu Bekir) 8
 Affan 116,125
 Afganistan 15,356
 Âhad hadis(Haber) 140,141,142,
 143,362
 Ahmed b.Abdâs 114
 Ahmed b.Ali 115
 Ahmed b.Amr 129
 Ahmed b.Hasan el-Kindî 27
 Ahmed b.Hanbel 116,117,194,
 214
 Ahmed b.İbrahim b.Mâlik,20,113,
 115,289
 Ahmed b.Menî 119.
 Ahmed b.Muhammed b.Sehl 20
 Ahmed b.Selman(EbuBekir) 21,114
 Ahmed b.Ubeyd 21
 Hz.Aişe 55,217,296,306,308,309,
 321,325
 Ali b. Abdilaziz el-Bağavî, 124
 Ali b.Abdirrahman 110
 Ali b. ebî-Talib(Hz.Ali) 59,60,
 62,105,213,294,295,325
 Âmeş 132
 Amr b.Âsım 131
 Amr b.Dînar 113
 Arap(lar) 13,14,16,44,50,58,212,
 217
 Arap yarımadası 58
 A'rec 132
 Ashâb'ı-Rey 321,324
 Âsım b.Ali 132
 Atâ 309,321
 Atâ b.Ebî Rabah 113
 Avvam b.Havşeb 132
 Aynî 348,354
 Azîmâbâdî 348,351,355
 Bâcuddaî 27
 Bağdat 3,15,22,23,30,356
 Basra 23,30,102,356
 Baverdi 7
 Belh 16,32,34,237
 Berâ b.Âzib 134
 Berire 309
 Beyhakî 47
 Bişr b.Mûsa 113,133,289
 Brockelmann 76
 Buas Günü 296

- Buhâra 32
 Buhârî Muhammed b.İsmâil 7,117,118,131,138,151,191,227,235,237,251,348,351,361,363
 Bust 13,15,16,17,30,33,34,356,357
 Câbir b.Abdillah 197,329
 Câbir b.Zeyd 321
 Cafer el-Huldî 118,127
 Câmî 5
 Cehmiyye 55
 Cem' 163,164,359
 Cerh 195
 Cevzekî 7
 Cubbâî 325
 Cübeyr b.Mut'im 241
 Cüreyrî 310
 Dârakutnî 7,8,231
 Dâvud b.Cerrâh 203
 Deberî 25,112
 Deccal 78,336
 Degûlî 122
 Dimeşk 24
 Dirâyetü'l-Hadis 140,159,166,176,359
 Dûrî 115
 Ebu Abdillah Muhammed b.Abdillah 34
 Ebu Abdillah Muhammed b.Ali 34228
 Ebu Amr Muhammed b.Abdillah 34
 Ebu Arûbe 122
 Ebu Asım 130,131
 Ebu Avâne 119,126
 Ebû Ayyâş 132,300
 (Hz)Ebu Bekir 44,59,60,118,130,209,264,296,318
 Ebu Bekir b.Ebî Şeybe 114,115,121
 Ebu Bekir b.Hazm 115
 Ebu Bekir Muhammed b.Hasan 223
 Ebu Bekir Muhammed b.Hüseyn 225
 Ebu Bekir Muhammed b.İshâk 228
 Ebu Bekir Mükerrrem b.Ahmed el-Bezze 25,125
 Ebu Cafer er-Razzaz 125
 Ebu Cafer Muhammed b.Abdillah 222
 Ebu Cafer Muhammed b.Habîb 222
 Ebu Cehm 233
 Ebu Davud 23,31,102,114,116,118,118,126,131,132,191,198,235,351,361,363
 Ebu Hanife 321,327
 Ebu Hâtim 17,124
 Ebu Hayseme Zübeyr b.Harb 123
 Ebu Hureyre 51,110,119,130,131,179,252,352.
 Ebu İshâk 132,223
 Ebu'l-Abbas Ahmed b.Ebî Ahmed 228
 Ebu'l-Abbas Ahmed b.Yahya 223
 Ebu'l-Anbes 131
 Ebu'l-Aşrâ 182
 Ebu'l-Beyan 131
 Ebu'l-Hasen es-Siczi 35
 Ebu'l-Leys es-Semerkandî 4
 Ebu Mervan Abdülmelik b.Hubeyb 222
 Ebu Mes'ûd Hüseyn b.Muhammed 34
 Ebu Muaz el-Mervezi 27
 Ebu Muhammed Abdullah b.Cafer 223
 Ebu Muhammed İshak b.İbrahim el-Bustî 17
 Ebu Muhammed İshak b.İbrahim el-Mesilî 28

- Ebu Muhammed Seleme b.Âsım 223
 Ebu Müslim el-Keşşî 122
 Ebu Nasr el-Belhî 34
 Ebu Ömer ez-Zahid 22,31,117
 Ebu Remle 181
 Ebu Saîd el-Hudrî 290
 Ebu Talib 116
 Ebu Ubeyd Kasım b.Sellâm 27, 38,73,109,128,185,221,222, 229,244,269,360
 Ebu Ubeyde Mamer b.Müsenna 27, 28,51
 Ebu Umeyr 68
 Ebu Umeyye 122,192
 Ebu Zehv 78
 Ebu Zer Abd b.Ahmed 33
 Ebu Zeyd el-Ensârî 221
 Ehli Kitâb 54
 Ehli Sünnet 362
 Enevîler 16,60,62,357
 Enes b.Mâlik 114,131,288, 321
 Ensar 59,163
 Esam(Ebu'l-Abbas) 7,21,31, 110,111
 Esed b.Mûsâ 121
 Hz.Esmâ 51
 Esmâî 27
 Esved b.Yezîd 309
 Esvedü'l-Ansî 44
 Evzâî 321
 Ezrakî 128,129
 Fâris 32
 Fettanî 194
 Firyâbî 123
 Fuat Sezgin 9,76
 Fudayl b.Zeyd 116
 Gazâlî 91
 Gazne 15,16,32,34,35
 Gazvân 116
 Haberî sıfatlar 141
 Haber-i Vâhid 142.143,357
 Habeşliler 59
 Haccâc b.Ertat 151
 Hacerü'l-Esved 298,331
 Hadis Ricâli 176
 Hafsâ 115
 Hakim Nisâbûrî,8,32,151,231
 Nalef b.Hayyam 117,131
 Halid b.Mahled 110,114
 Halife b.Hayyâd 114
 Hammad b.Seleme 120,328
 Hanefî 64,315
 Hâris b.Ûsâme 130
 Hâris b.Vecîh 181
 Haricîler 42,43,357
 Hz.Hasan 60,61
 Hasan b.Abdilaziz 130
 Hasan b.Süfyan 115,122
 Hasan b.Yahya 203
 Hasen Hadis 143,144,146,148,359
 Hatib el-Bağdâdî 99,107,157
 Hemedânî 7
 Herat 15,16,33
 Heysem b.Küleyb 123
 Hicaz 31
 Hipokrat 89
 Horasan 31,118,237,356
 Hubab İbnü'l-Münzîr 88
 Hudeybiye 171
 Hûldî 78

- Humeydî 113,127,288
 Huneyn 292
 Huzeyfe b.Yeman 118
 Irak 31
 İbn Abbas 55,110,180,227,241
 321,325
 İbn Abdilberr 85
 İbn Binti Menî 114,122
 İbn Cerîr 8,325
 İbn Dâsse 23,30,117,129,132
 İbn Ebî Hâtim 8
 İbn Ebî Hureyre 23
 İbn Hacer 119,348, 349,351,
 354
 İbn Hallikan 12
 İbn Hazm 91
 İbn Hibbân 7,8,198
 İbn Hişam 128
 İbn Huzeyme 7,24,25,47,77,119,
 156,203,240
 İbn İshak 128
 İbn Kesîr 12
 İbn Kuteybe 27,28,73,85,222,
 224,225,230,360
 İbnü'l-Arabî(EbuBekir) 347,
 348,351
 İbnü'l-Cevzî 12,199
 İbnü'l-Enbârî 27,223
 İbnü'l-E'râbî 30,113,115,117,
 131
 İbnü'l-Esîr 12
 İbn Mâce 127
 İbn Mende 8,231
 İbn Mes'ûd 308
 İbnü'l-Münzîr 26
 İbn Mâciye 132
 İbn Ömer 197,294,306,308
 İbn Sayyad 294,298,335
 İbnü's-Salâh 103,144,158
 İbnü's-Seken 109
 İbnü's-Semmak 23,125
 İbn Şîrin 134,321
 İbn Şahin 8
 İbn Şihab ez-Zûhrî 120
 İbn Teymiyye 80
 İbn Uyeyne 111
 İbn Vehb 110
 İbrahim b.Abdillah 118,131
 İbrahim b.Abdirrahim 120
 İbrahim b.Firas 24,115
 İbrahim b.Mâkîl 22,117,131
 İhtilafü'l-Hadis 26,159,160,166,169,
 184.359
 İlelû'l-Hadis 156
 Hz.İsa 54
 İsâ b.Meymûn 191
 İshâk b.Rahuye 121,321,324
 İsmâîlî 24
 Kâbe 298
 Kâbil 15,16,356
 Kadexiyye 357
 Kaffâl(EbuBekir) 24,26,40,64,81
 Kâmil Mîras 14
 Kâsım b.Abdirrahman 132
 Kâsım b.Muhammed 134,309,321
 Kâsım b.Sâbit 223
 Kâtip Çelebi 78,346
 Kettânî 9
 Kırmıtîler 298
 Kirmânî 352,353
 Kudûs 313

- Kureys(Kâbilesi) 58,59,116,
213,357
- Maklûb 148,152,153,359,
362
- Mâlik b.Enes(İmam) 78,110,
130,149,150,199,228,301,
322
- Mâlikî 64,315
- Mamer b.Râşid 131
- Mâverâün-nehir 31,64
- Meçhûl 148
- Meçhûlü'l-Ayn 182
- Meçhûlü'l-Hâl 182
- Medîne 29,182,213,260,
296,298,336
- Meñâmilî 123
- Mekke 30,31,33,35,58,102,117
129,298,326
- Merfu(Hadis) 157,165,198
- Meşrûk 55
- Meşhur(Hadis) 140,141
- Metrûkü'l-Hadis 301
- Mevkuf 158
- Mevzû(Hadis) 148,152,153,
154,156,157
- Meymûne 227
- Mısır 236
- Muallel 145,155,156,359,
Hz.Muaviye 60,190,233
- Muaz b.Cebel 319
- Muhammed b.Abdillah 130
- Muhammed b.Abdülmelik 131
- Muhammed b.Abdülvahid 22
- Muhammed b.Abdüsselâmel-Huşe-
nî 223
- Muhammed b.Ahmed 131
- Muhammed b.Ahmed b.İbrahim 223
- Muhammed b.Amr 130
- Muhammed b.Eban 131
- Muhammed b.el-Mekkî 25,113,114,116
- Muhammed b.Evyûb 203
- Muhammed b.Fazl 119
- Muhammed Halid b.Hasan 25
- Muhammed b.Hasan Es-Şeybânî 78
- Muhammed b.Haşim 25,112,115
- Muhammed b.Hüseyn 25,114
- Muhammed b.Kudame 127,130
- Muhammed b.Müstemir 27,221
- Muhammed b.Osman b.Câ'd 223
- Muhammed b.Sa'd 76
- Muhammed b.Seleme 130
- Muhammed b.Yakub 21
- Muhammed b.Ziyâd 222
- Muhkem 330
- Muhtelifü'l-Hadis İlmi 160
- Mukatta 158,359,362
- Munkati 150,151,198
- Hz.Mûsa 233
- Mûsa b.Hârun 116,125
- Musahhaf 155
- Mutezile(Mezhebi) 27,40,55 ,90
- Mutemir b.Süleyman 120
- Muttasıl 157,198
- Muzdarip 153,359,362
- Muccessime 357
- Müdreç 155,359
- Müdelles 151,359
- Müsedded b.Müserhed 121
- Müseyleme 44
- Mükâtebe 32
- Münker 154
- Mürsel(Hadis)149,150
- Müslim b.Haccac 119,126,358

- Müsned 157
 Müşebbihe 358
 Müteşâbih 330,362
 Mütevâtir Hadis 140,141,143
 Nadr b.Şümeyl 27,127,130
 221
 Neccad(EbuBekir) 7,21,125,130
 Nesâî 118,127,197
 Nesih 164,169,184,359,360
 Nevevî 348,349,351,352
 Nisâbur 30,32,34,356
 Hz.Osman 1,57,60,62,198,264
 Osman b.Ebî Şeybe 121
 Hz.Ömer (İbnül Hattab) 11,
 12,60,118,130,209,217,264,
 280,290,295,306,321,356
 Ömer b.Ebî Amr 222
 Ömer b.Ebî Hafs 132
 Ömer b.Muhammed 223
 Ömer b. Zeyd 197
 Rafî b.Hadîc 156
 Rafızîler 2,64,325
 Râmehürmuzî 8,140,152
 Ravvad b.el-Cerrah 203
 Rebî b.Şüleyman 111
 Rumlar 2
 Sabit b.Ebî Sabit 223
 Sabit b.Kays 189
 Sabit b.Yezîd 116
 Sâci 26
 Sâdan 132
 Saffar 7,21,24,30,110,
 112,125
 Hz.Safiye 295
 Sahabe 18,80
 Sahabe kavli 158
 Sahih Hadis 143,144,145,157,167,359,
 362,363
 Said b.Evs 221
 Said b.Cübeyr 113,321
 Said b.Iyâs 120
 Said b.Mansûr 25,113,114,127,255
 Said b.Müseyyeb 131,132,324
 Said b.Rebîa 189
 Said b.Yakub 131
 Saiğ 113,132
 Sakîm hadis 143,148
 Sâlih b.Ebî'l-Ahdar 131
 Sâlih b.havvad 308
 Salim b.Ömer 115
 Samânîler 15,16
 Sealibî(Ebu Mansur) 10,12,36
 Sebuktekin 16
 Sedûsî 132
 Sehl b.Sâd 203
 Selef 40,47,53,330,329,357
 Sema 138
 Sem'anî 30,32
 Serrâc 124
 Sevâde b.Ali 132
 Sicistan 15,32
 Sika 38
 Subkî 12,79
 Subdî 30
 Sultan Mahmud 16
 Suyûtî 145,147,152,199,
 Sûfyan b.Uyeyne 121,188
 Sûfyan b.Sâîd 150
 Süheyl b.Ebî Sâlih 291
 Şâbî 321
 Şafiî (İmam) 26,64,65,69,111,143,
 154,166,174,314,324,352,360,370

- Şafiî Mezhebi 200
 Şam 54,296
 Şaz 145,153
 Şemr b.Hamdûye 27,222
 Şia 62
 Hz.Şuayb 233
 Şuayb b.Ebî Hamze 131
 Şûbe b.Haccâc 121,289
 Taberânî 7,28
 Ebû Cafer Tahâvî 8,22,164,
 226,230,254
 Tahdis 137,138,139
 Talat Koçyiğit 145
 Tammâm b.Bezî 191
 Tefsîrû'l-Esma 28
 Tekfîr 42
 Te'lif 163,164,166
 tercih 164
 teshif 155
 te'vil 359,362
 Tirmiz 16
 Tirmizî 126,127,143,146,
 147,158,192,197,221,359
 Türkler 13,14,15,356
 Ubade b.es-Sâmit 111
 Ubeydullah b.Abdillah b.
 Ömer 183
 Ubeydullah b.Abdillah b.
 Utbe 131
 Uhud 189,264
 Ukaylî 8
 Ukbe 115
 Urve b.Zübeyr 309
 Usûlü Hadis 140
 Ümeyye Oğulları 61
 Ümmü Hâbîbe 150,297
 Ümmü Seleme 321
 Ümmü Veled b.İbrahim 182
 Üsame b.Şerik 292
 Vakîdî 129
 Veddâh b.Yahyâ 132
 Vehm 180
 Vüheyb 134
 Yahudi 50,306
 Yahya b.Mâin 115,116,191,192
 Yahya b.Zekeriya 113
 Yakub b.el-Velîd 119
 Yakub b.İbrahim ed-Devrekî 124
 Yakub b.İshak b.İbrahim 120
 Yakût 31,76
 Yecüc 336
 Yemen 319
 Yezîd b.Hârûn 132
 Zâhirî 64
 Zayıf (Hadis) 144,147,148,158,167,
 359
 Zeccâc 28
 Zekeriya b.Yahya el-Hinâî 115
 Zeyd b.Ayyaş 301
 Zeyd b.Hattâb 13,356
 Zeyd b.Sabit 105,294
 Zübeyr 163
 Zührî 124,131,132,155,321
 Zümeyl 181